

KÂVYAMÂLÂ. 70

THE
KÂVYANUS'ÂSANA

OF

HEMACHANDRA

With his own gloss

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT SHVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKARAM JAVAJÎ

PROPRIETOR OF JAVAJÎ DADAJÎ'S VIKRÂYA-SÂGHARA PRESS,
BOMBAY

1901

Price 2½ Rupees.

(Registered according to Act XXV of 1887)

[All rights reserved by the publisher]

श्रीहेमचन्द्रविरचित

काव्यानुशासनम् ।

सटीकम् ।

जयपुरमहाराजाभितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाद्वारक
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा महामहोपाध्याय
पण्डितसिखदत्तशर्मणा, मुम्बापुरवासिपरबोपाह
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तस्य

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्यग्रन्थालये तद्विपत्तिना मुद्रासंरक्षयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१९१

(महाराजस्य पुत्रमहाराजाभितमस्य सर्वस्य निर्णयसागरमुद्रासंरक्षयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।)

मूल्यां सपाद रूप्यकद्वयम् ।

अथ श्वेताम्बरवेत्ताचार्यभीहेमचन्द्रा इत्या कृतम् भूमिमन्त्रं मन्त्रव्यासादेति विज्ञाता-
यामनेकग्रन्थपर्यालोचने प्रकृते Dr P Peterbon महासचवाला Fifth Report
पुस्तक—

तत्पश्चाद्विषयवर्तिना सोमप्रमाचार्य इति प्रसिद्धः ।

भीहेमसूत्रेण कुमारपालवैद्यस्य चैवं व्याख्यात्रम् ॥

इति सोमप्रमाचार्यविरचितहेमकुमारचरित्रग्रन्थतः

‘सुमन्त्रिवर्ष्य प्रमुहेमसूररत्नान्यापुस्यामुपरेषास्यम् ।

अतीन्द्रवज्रमविचित्रितोऽपि च’ इति मन्त्रवर्षिणः प्रबोधम् ॥

सत्पात्रुष्य न महीसुतां स्वाविलेप कुतो नित्य प्रकाशः ।

विनेन्द्रमन्त्रं प्रतिपद्यैन शब्दः च कैरा न कुमारपालः ॥

इति सोमप्रमचरिते कुमारनृप-हमचन्द्रवर्षादेः ।

विनयमन्त्रप्रतिबोधे प्रस्तावः पञ्चमः प्रोक्तः ॥

इति सोमप्रमन्त्रविरचितकुमारपालप्रतिबोधग्रन्थतः

‘द्विष्यो जम्बुमहासुने प्रमथ इमाषीदमुष्यापि च

धीशप्यमथ इत्युष्य च यशोमद्रामिपालो मुनिः ।

संभूतो मुनिमद्रयादुरिषः श्री तस्य शिष्यात्तना

संभूतस्य च पादपद्ममुष्मिन्भीसूक्ष्ममद्रावः ॥

वैद्यव्यासतत्पुर्वसपूर्वकप्रोक्तस्य तस्य इत्युर्वैषरा मन्त्रिः ।

नाम्य महागिरिरिति स्थिराग्निरौग्यो ज्येष्ठान्तिपन्नमन्त्रिः सिद्धिद्वयि ॥

शिष्योऽस्यो वरापूर्वमनुविज्ञाया नामा सुहृस्तीक्ष्णः

वरावाप्तपुत्रपुत्रेवनास्तमुदिते राज्ये प्रबोधविद्यः ।

अथै संप्रतिपादिष्ये यद्विपुलप्रमाणं भारत

ऽस्मिन्नर्थे विनयमन्त्रमण्डितमितादृशं समस्तादपि ॥

अथानि सुसिद्ध-सुप्रतिबुद्ध इत्यभिप्रायापसुहृस्तिमहासुने ।

शमयतो वरापूर्वरात्रिपञ्चमहावराभवनपुत्रः ॥

१ अस्य विनयमन्त्रप्रतिबोधव्याख्या निर्माणमयमस्तु— एतद्विषयवर्षिणः सुविमासे
रमिदिते विज्ञातव्याम् । विनयमन्त्रप्रतिबोधः कुतोऽयं गुर्बिन्द्रपुरे ॥ इति वरता प्र-
वक्त-
वैष ११४१ (A. D 1164) विनयमन्त्रव्याख्या उक्तः २ इति च’ इति मन्त्र-
१ सुनिश्चित सुप्रतिबुद्ध इति सुनिश्चितम्

आचार्यो ह्यमपन्नीऽनूतपाशमाजपदपद ।

तत्प्रसादादधिगतज्ञानसंपन्नमहोदय ॥

त्रिपुषेदिरुषार्णमाजबमस्तपशूपरान्तं कुम्-

भित्तुन्यूनम्यतमोष बुधविपमानोर्ध्वपक्षतया हरिः ।

चैतन्य परमाहता विनयबाष्पभीमून्मृदाजान्ध

तं मत्तेति कुमारपासपूषिणीपक्षेऽजर्जरैकता ॥

पापदिहृतमघप्रपति किमपि यथाशक्त्युनिमित्तं

तत्तत्र निर्निमित्तोपकृतिरुतपिषां प्राप्य युष्माकमाश्रमम् ।

स्वामिपुष्पां निविद्धं यनमनुगन्तुनस्याप मुक्तं तत्राह

कैसदत्तसिता मूरमभिमिति समः सप्रलेः संप्रदीह ॥

अस्तनूतैरसिद्धराजपुत्रमभिस्तुष्टो यजमा

छाई व्याकरणे सञ्चति कुम्भं यकुम्भन्त पुत्रः ।

महोदयेन योयच्छात्रममलं योयश्च न व्यापन-

यान्नोक्तकृतिनामसंप्रदायमुपान्यम्यानि साक्षाप्यपि ॥

स्येकोपचारकरले स्वमेव दूरं सखाः स्व यपि तत्रान्यहमर्चयेऽहं ।

मारुजनस्य परिबोचकृत [सम्पद्य] पुनो प्रच्छद्यत इतिमिह त्रिपु ॥

तन्मोपरोधातिरि हेमचन्द्राचार्यः दाक्षाकापुदपनिहतम् ।

बर्गोपदेसकृत्प्रधानं यदीमिच्छाद गिरां प्रयत्न ॥

जम्बूद्वीपारविन्दे जनघमिरिसावभुत कर्षिघ्नं

यावदावयव वले यदनिधिरवनेरन्तरीयवमुर्ध्वं ।

यावद्योनाभ्यरात्र्या तरमिच्छापरीं आम्भ्यगन्तावहन

तन्म्यं यथा दानमपुदपनिहितमिसलु कर्षं करिष्याम् ॥

इत्याद्यप्यहेमचन्द्रनिर्दिष्टहासाकापुदपचरितप्रशस्तिगद्य व्यक्तमकुमारपा
सपत्रये हेमचन्द्राचार्याणां सत्पाद्य अवयव

बुधस्य श्रीवामनराजविधिर्मर्महीतले श्रुतिरि कीर्तिनर्तकी ।

भीहेमचन्द्रप्रमुपादपद्यं बम्ह मवाध्वेनार्यकपोतम् ।

लसत्प्रभृन्तराधन्तराध्यासरावणी दैन मन व्यस्येति ॥

वीर्ययिन्वा महाराज दशलोक जयाम य ।

पञ्चकुमारपालाऽथ शोक यन्वा सुमुष्ठ य ॥

तदनु भयमवसम्भ्य धर्मध्यानं करोति ।

एति हेमकुमारचरितग्रन्थे हेमचन्द्राचार्याणां दशलोकमनघोष्ठय कुमार
पालराज्यवयव एताद्यप्यहेमचन्द्रसमयः कुमारपालराज्यवयव यमिमन्त्रवि-
श्वनाथमहात्मन्, विद्योपकथा तु प्रथमघोष्ठ-ग्रन्थविज्ञानमनीष्यामहात्मन्या,

कुमारपासाज्यसमवस्तु—

ओ मम शिवाय ।

अप्यद्वैतधिया मुमुक्षुगिरिमिष्यतस्य वदामहे
 रिच्छन्प्रतिमगिह्वीमि जगतां पशु भुवीनां निषे ।
 वा व्याप्यरितसंहृते ससमये अद्याप्यपिभौमै
 कीदृशी मयिकन्तुकरिष सदा सत्यम्बमाकावते ॥
 गीर्वाणैर्वातमर्षं वनुजपरिमवात्प्रार्थितव्यामध्यं
 वचा संख्यां नमस्तमपि निजमुक्ते पुष्पगात्राम्पुर्णं ।
 सद्यो वीरे सुदुष्कृत्याहवमद्यजदिमं येन कीर्तिप्रवाहै
 पूर्णं त्रैलोक्यमेतन्निबतमनुहरत्येव हेतो फलं भी ॥
 वच कोऽपि ततो बभूव निमिषाभयैक्यीत्यस्य
 जलान्मिहतोऽपि नीतगमितह(गमा) प्रदुर्मेवमन्वहम् ।
 लम्बां च प्रवितप्रतापमहतीं ह्ये निपमोऽपि स
 प्यो जन्मावधि सर्वदापि जगतो निधस्य हते कम्पम् ॥
 वचस्मात्त वचःप्रमत्तचरविभौ निर्मूल्यमुच्छामनि-
 क्षीप्यपाकैरीटकस्मितपद श्रीमूलराजोऽमवर ।
 को मूलं कश्चिदावदग्धनिक्षिप्तव्यावहारीयान्
 को राजेव कुरै प्रथमसिधिरै प्रीतिं निर्यस्य प्रथमं ॥
 वचापोत्कटराजराज्यकमला सत्यम्बवन्वीहता
 निजद्रव्यवविप्रवन्निधतकम्पूहोपमोग्यां व्यावात् ।
 वत्तद्वाभविनीं तथा भियमलं मुदस्तुरक्षिप्त-
 कोटां सर्वनिपन्तरक्षिसिमुजां ममस्याधिरं मेविरै ॥
 मुनुस्तस्य बभूव भूतिमन्त्रेणामुण्डराजाराधो
 वरुन्धद्रिपदानमन्त्रपवभाप्राणेन द्युतयि ।
 निम्रक्षमवगन्त्रमप्रक्षरिभि धीसिन्धुराजस्य
 गतः क्षेमिपतेर्यपास्य वक्षतां गन्धोऽपि निर्माक्षित ॥
 तस्माद्रत्नमराज इत्यभिधया समापाकवृक्षमपि
 पथे साहमर्क्यनिर्मितमत्पथर दमामण्डले ।
 कन्दोपानमङ्गुलिमर्षं पिपुनयसैतद्व्यकथयुति-
 रुम्यम्यत्तमभूरवन्निदमम्यातिम्यपुमोद्गम ॥

भीमदुर्लभराजनामपुतिभातास्य राज्य इषे
 मृदारेऽपि निपण्णवीः परबभूवर्गस्य यो दुर्लभः ।
 वस्य श्रेष्ठपरावस्य किमपि भूवर्गो मङ्गुरा
 सद्यो वक्ष्यति स्म अत्रवस्तुधामपुत्ररूपं पश्यम् ॥
 भीमोऽपि निपटा सदा प्रणविना भोग्यत्वमासेविषा-
 न्कोपीभारमिष्टं(मं) वगार नृपतिः भीमैरिमन्त्रेणो नृपः ।
 भारापवकप्राप्तनैकचतुरैकद्वयमिमिः साधिता
 क्षिप्रं माकनचक्रवर्तिनपरी पारेति श्रेष्ठ विमलयः ॥
 तस्मात्पुमिपतिर्बभूव वस्तुपात्रार्थवर्तुः स्फुर
 त्क्षितिर्भूमितमिष्यकर्मविषयः धीर्कर्मदेवाङ्गवः ।
 वेन ज्याप्रवित्तकर्म च्युतधरे बभूव पुरस्तुर्भूत
 म्मावहेन न केवलं विपुलः अतोऽपि सिद्धः कश्चिः ॥
 राज्यन्मातृभयपुत्रवचनविचित्रवाचित्तमपति-
 र्भक्त्याकृष्टविद्योर्नैवर्त्तनशिषो मूर्तः प्रभावोदयः ।
 सद्यः सिद्धरसापुष्टीकृतजगदीतोपमाप्रसादवाञ्छितसिद्धि
 जगं भीमैर्यसिद्धदेवदुपतिः सिद्धादिराजसत् ॥
 वदन् वेदम रसतलं न विमम्यगोगिः
 भोज्यम् खादपि रसांति न ।
 न कोपीपरयापिनी न मुनश्चमोपां विपिन विर
 हेभ्यश्चिद्धरसाः सदा क्षितिमुजः ॥ १ ॥
 संख्यातीतविद्योर्नैवर्त्तननिबह संपन्नपुण्योक्तव
 भीमाश्वन्तविमन्तराजः

॥

‘कुम्भपुर’ । वस्यम्

भीमाश्वेन ह्योद्धार वस्तुना देशविदेवाङ्गवा ।
 देवः सोऽयं कुमारपात्रनृपतिः भीराज्यभूषणमपि
 नैव कर्गवर्तनीयान्तरिपिति इत्यतः प्रभावाज्जने ॥

१ दुर्लभराजराज्यम्—वि सं १६६-१७८ २ भीमदेवराज्यम्—वि
 सं १७८-१९२ ३ कर्मदेवराज्यम्—वि सं १९२-१९५ ४ सिद्धराज
 परपरावकवर्तिहयस्यम्—वि सं १९५-१९५९ ५ कुमारपात्रराज्यम्—वि
 सं १९५९-१९२

मन्त्रोत्तराजनाभिप्रायहृदये क्षिप्तवद्वेषाज्ज्वल
 क्कोतलोहिततर्पणादमहयवर्णी मुजस्तायिनीम् ।
 द्वास्तस्मिन्महात्म्येभ्यश्चिर-पथेन यथाह
 त्वाप्युजसं प्रहस्यसनिनीं चोत्तमवराजान्मय ॥
 अथाप्यवराजतारस्य सद्योऽर्कम-
 प्रादुर्भूतविधारयो मयपमप्रस्थानसावाधिप ।
 य संप्रसन्नतारयमूढसुगं बोध कर्तेर्यजुव
 म्मन्ये संहरति स भूमिवत्सवं क्षयम्यवस्थापि ॥
 प्रसू- कण्डितादुत्तिष्ठै- पुरुषवत्प्राप्तो
 तद्योवीप्यवराधिपोन्मिस्तसितच्छनै प्रसुबोऽज्ज्वल ।
 क्षिप्तं प्रहस्यनरेन्द्रमीक्षिष्यन्तै- प्रौढ(प्रोढ)रूपमयोऽस्ति
 शक्त्यां वृत्तवर्षयजिज्जुके वस्य प्रतापज्ज्वल ॥
 आचार- किम तस्य रक्षयविधेर्विप्रसनिनी(र्वा)क्षित
 प्रसूहस्य फलवद्योऽस्ति कुनवानस्य सं व ।
 देवीमन्त्रवत्क्षिताक्षिप्तिर्योऽर्कं विप्रोऽस्तव
 श्रीयोमेभ्यश्चरत्तारम्यविमलम्यम्वरं बाहिनी ॥
 राजानेन च मुज्यमानमुभया विधमरा विस्तुर
 ब्रजघोषितवारिराधिरक्षता क्षीयादिनिम्बवदनी ।
 एवाभूत्तवदस्मिन्नुज्ज्वलमिष भुम्भाभवं- इत्या
 विम्राण्य नगराह्वयं द्विजमहास्वानं सुवर्णैर्यम् ॥
 अथाप्यदिक्ष्विप्रमर्तितमहाप्यज्ज्वलोत्तमि-
 र्भूरेर्त्तकरावत्समनतना पादव्यपेक्षाप्युत ।
 बर्मेऽत्रैव वसुधैवोऽपि कक्षितामन्त्र- परित्यज्यते
 वनामन्त्रपुरेति वस्य विपुर्भूनामाप्तरं विमितम् ॥
 अथान्तद्विजवर्षयवसुधैर्वाधिर्ममारोपित
 क्षय्योमहाप्युताप्युमप्यज्ज्वलैरन्त्यम्यनां सम्मित ।
 नानादेवमिहेतुमन्त्रवद्विद्यावार्तय ज्ञानीकृतो
 वस्मिन्मय कक्षि- सक्षयविहितोऽप्युताहोऽपि नीत्तपति ॥
 सर्पद्विप्रवभूजनस्य विविधासंस्काररत्नाह्वयि
 स्तेषां- ईततगीतमहस्रैर्बोकाकतां प्रपिता ।

मैर्णोराजनराविराजहृदये क्षिप्तम्(ब)वाणजं
 क्येतमेहिततर्पणस्मरणवर्णी भुजस्वामिनीम् ।
 इरावम्बितामाख्येधरतिरपदेन वय्यहर
 श्रीमपञ्चसंग्रह्यसविनी श्रीसुमन्तराजान्वय ॥
 इन्द्राचारमवावतारसरणि सङ्गमेकमेक-
 प्रादुर्भूतविचारयो नयपप्रस्थानसावाधिप ।
 व संप्रसवतारवन्धुपुंगवोग कर्मद्रुज-
 म्मन्ये संहरति स्म भूमिवक्त्रं चक्रव्यवस्थामपि ॥
 प्रत्यु लब्धिताहृदिहृदौ पर्वुक्ततत्त्वज्ञो
 नद्योदीप्यनराधिपोनिस्ततितच्छब्दे प्रसुनोज्ज्वल ।
 क्षिप्तं प्राच्यनरेन्द्रयौक्षिकमनैः प्रौढ्य(प्रोद्य)त्फळव्योतिर
 क्षमना इरमवर्चवनिषकुळे वस्य प्रतापहृम ॥
 आचारं क्षिप्तं तस्य रक्षयनिषेविष्ठिरमिना(र्ष्य)क्षित
 प्रत्युहस्य फलवन्मेकैककुलहासस्य सं व ।
 वहीमन्त्रकस्यित्याक्षिपरीपोर्मुद्गं विनोषोत्सव
 श्रीसोमेधरवत्तराज्यविभवस्यम्बरं बाहिनी ॥
 रक्षणेन च मुञ्चमानसुभगा विषमरा विस्तुर
 इत्योतिरविराजिरसना श्रीताद्विनिम्बलानी ।
 एवाभूववस्विङ्गुङ्गकमिव धुव्याधवं इता
 निम्राण्य नगराङ्गं द्विजमहास्वानं ध्रुवर्षोवचम् ॥
 अथवाविष्टविम्वर्षितमङ्गलमनोत्तमिदै-
 र्मुपैर्दत्तकरवत्सम्मतया पादव्यपेक्षान्युत ।
 वमोऽत्रैव अस्तुर्गोऽपि कक्षितानन्द परिसम्भते
 सेनानन्दपुरेति वस्य विजुषेर्नामास्तरे निर्मितम् ॥
 अथान्तद्विजवर्गवैद्यमुत्तैर्वाविर्मातोपित
 अथवामहतासधूसपदसैराज्यव्यवाही सम्मित ।
 नवादेशनिकेतनपञ्चसिखापातैश्च कालीकृतो
 वसिमय कक्षि सञ्चकनित्तिरोरसाहोऽपि नोत्तपति ॥
 सर्पद्विप्रपञ्चमस्त विविधार्थकाररत्नप्रमि-
 स्मेरा संततगीतमहमरवैर्वावाक्यतां प्रपिता ।

१ अथवर्णोराजस्य वीरवचसमहाराजयितामह इति कीर्तिश्लोमुदीक्यस्य नरेन्द्र-
 राजवर्णनात्मके द्वितीयधर्मे आख्यात एव भवेत्,

काव्यानुशासनविषयानुक्रमणिका

मूलग्रन्थश्च ।

— ३१ —

विषय ।

मूलमन्त्रः ।

पृष्ठसंख्या ।

महाकाव्यरक्षणम्—

१

अकृत्रिमस्तादुपदां परमार्थोपपायिनीम् ।

सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ १ ॥

प्रस्तावना—

२

श्रुद्धानुशासनेऽस्माभि माध्व्यो वाचो विवेचिताः ।

तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुक्षिप्यते ॥ २ ॥

प्रबोधनम्—

२

काव्यमानन्ताय यश्चसे कान्तातुस्पत्योपदेशाय च ।

काव्यकारणम्—

४

प्रतिभास्य इतुः ।

प्रतिभावेदौ—

४

माचरणस्योपपन्नमभावात्सहजा ।

मन्त्रादेरौपायिनी ।

प्रतिभासंस्कार —

५

भ्युत्पत्त्यभ्यासाभ्या संस्काया ।

भ्युत्पत्तिः—

५

लोकश्चास्मकाभ्यपु निपुणता भ्युत्पत्तिः ।

अभ्यासः—

८

काव्यविच्छिन्नाया पुनः पुनः महतिरभ्यासः ।

शिक्षा—

८

सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो नियमभ्यासापुपत्री

पनादयश्च शिक्षाः ।

1151) स्य स्युष्टमेव प्रतीयते एवं च द्वावपी सिद्धावतिष्ठ हेमचन्द्रसत्ताभारमूला-
वगम्यते

अनेनाचार्यभीहेमचन्द्रेभ्यस्तो अन्वा निर्मिता इति निश्चितं नैव परंतु तन्निर्मितग्रन्थे-
षु—अनेकावैशेष्ये अनेकावैशेष्ये अमिषावभिन्तामभि (नाममात्मव्याख्या) अनेका-
वैशेष्ये (अव्यालुसासनव्याख्या) उच्यतेसुत्राविति अव्यालुसासनम् अनेका-
सनम्, अनेकासनविति वैशेष्यममात्म सविति [आभवव्यर्थं सविति,] पातुपठः
सविति पातुपठायं सविति पातुमात्म नाममात्म अममात्मवैशेष्यं निबन्धवैशेष्यं
[अमात्ममीमांसा सविति,] वचनव्युत्पन्नवृद्धविति वाचमात्मव्याकरणसुत्राविति [योगसा-
धनम्] निबन्धसूत्रम् विद्वत्पुत्रासनं सविति अव्यालुसासनं सविति शेषसंप्र-
हाराद्वार एवे अन्वा Catalogus Catalogorum ग्रन्थे Dr Theodor
Aufrecht महाशये प्रकाशिता

एकमेकव्यात्मकग्रन्थकर्तृत्वेताम्भार्यैनाचार्यभीहेमचन्द्रकृतं अव्यालुसासनं ओपहृत
स्यमित्तुंनितुं इत्तं एवेतस्य ग्रन्थस्य मुख्यं च ओपकृतमने येषां सुदृढवद्वद्वानां पुस्त-
काणि प्राप्तानि तेषां नामानि वचनवाङ्मुरासरे प्रकाशयन्ते—

१ अव्यालुसासनम्	—	पुष्पपतनपुस्तकव्यास
१ अव्यालुसासनविवेकः	—	५ ज्यैष्ठ्यापनसुत्रवद्वर्तमानम्,
१	—	असहस्रम्,

एवेअनेकपुस्तकावारेण ओपितुप्रिते सव्यावने अव्यालुसासनेऽनहोचद्वारवैशेष्यो-
पाद्य वत्र पुनःपुनःसिद्धिं स्थिता वाया वा तत्र सुदृढवा सौहार्देण ओपविष्मन्ति । यतः—

पुनःपुनः स्थानं अपि अवत्येव प्रमापत ।

इत्यन्ति पुनःपुनः समावृतिं सव्या ॥

इति श्रवणत

पण्डित-शिष्यदत्त-काशीनाथी ।

काव्यानुशासनविषयानुक्रमणिका

मूलग्रन्थश्च ।

—*—

विषय ।	मूलग्रन्थ ।	पृष्ठसंख्या ।
मङ्गलाचरणम्—		१
अकृत्रिमत्वादुपदां परमार्थाभिप्रायिनीम् । सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचस्पत्याम्हे ॥ १ ॥		
प्रस्तावना—		२
शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्यो वाचो विवेचिताः । तासां विदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥		
प्रयोजनम्—		२
काव्यमानन्दाय यथासे कान्तादुत्पत्तयोपदेष्टाय च ।		
काव्यकारणम्—		४
प्रतिभास्य हेतुः ।		
प्रतिभाभेदौ—		४
माधुर्यरसयोपशममात्रास्तद्वजा । मन्त्रादेरौपाधिकी ।		
प्रतिभासंस्कार —		५
व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।		
व्युत्पत्ति —		५
लोकसाक्षकाभ्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।		
अभ्यास —		८
काव्यविशिष्टतया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः ।		
शिक्षा—		८
सतोऽप्यतिशयोऽसतोऽपि निवन्धो निषम्यच्छायागुपही यनादयश्च शिक्षाः ।		

विषयः ।

मूलग्रन्थाः ।

पृष्ठसंख्या ।

काव्यस्वरूपम्—

११

प्रदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्था काव्यम् ।

गुणदोषलक्षणम्—

११

रसस्योत्कर्षोपकर्षहेतु गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः ।

अलंकारलक्षणम्—

१७

अज्ञाभिता अलंकाराः ।

रसोपकारप्रकारः—

१७

तत्परस्वे काळे ग्रहत्यागयोर्नातिनिषाहे निर्वाहेऽप्यत्रस्वे

रसोपकारिणः ।

शब्दार्थस्वरूपम्—

२१

मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः

शब्दाः ।

मुख्यार्थलक्षणम्—

२१

साक्षात्संकतविषयो मुख्यः ।

गौणार्थलक्षणम्—

२४

मुख्यार्थभाषे निमित्तप्रयोजने च भेदाभ्यामारोपितो गौणः ।

लक्ष्यार्थलक्षणम्—

२४

मुख्यार्थसंबन्धस्तत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ।

व्यङ्ग्यार्थलक्षणम्—

२५

मुख्याद्यतिरिक्ताः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

व्यङ्ग्यार्थभेदाः—

२८

व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यार्थः—

३९

नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च मुख्या

र्थभाषादिभिर्नियमिते व्यापारे यस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्जकत्वे

शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

अर्थशक्तिमूल्याङ्कनार्थः —

४९

वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रवक्ष्येऽपि ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

रससङ्क्षणम् —

५१

विभावानुभाषण्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।

रसभेदाः —

५७

छद्धारहास्यकरुणा रौद्रपीरभयानका भीमत्सान्द्रतशान्ता नम
रसाः ।

शृङ्गाररसः —

५८

स्त्रीपुंसमास्यादिविभावाः शुगप्सालस्यौऽपवर्जन्यमिचारिका
रतिः संमोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

हास्यरसः —

७४

विकृतवेषादिविभावो नासास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादिव्य
भिचारी हासो हास्यः ।

करुणरसः —

७९

इष्टनाशादिविभावो देवोपालम्भाद्यनुभावो दुःखव्यभिचारी
शोकः करुणः ।

रौद्ररसः —

७९

वारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औघ्यादिव्य
भिचारी क्रोधो रौद्रः ।

भीररसः —

७७

नयादिविभावः स्वैर्याद्यनुभावो वृत्त्यादिव्यभिचार्युत्साहो
धर्मदानयुद्धभेदो भीरः ।

भयानकः —

७८

विकृतस्वरभयणादिविभावः करवम्पाद्यनुभावः शङ्कादिव्य
भिचारि भयं भयानकः ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

दूतसेव्या ।

भीमत्तरसः—

७९

अहृद्यदर्शनादिविभाषाङ्गसंकोचाद्यनुभावनापस्मारादिव्यभिचारिणी श्रुत्युप्ता भीमत्सः ।

अश्रुतरसः—

७९

दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्थाराद्यनुभावो हर्षादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।

शान्तरस —

८०

वैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनुभावो घृत्यादिव्यभिचारी क्षमः शान्तः ।

स्वाविभाषा —

८१

रतिहासश्लोककोपोत्साहमयश्रुत्युप्ताविस्मयक्षमाः स्वायिनो भावाः ।

व्यभिचारिभाषा —

८४

धृतिस्मृतिमतिव्रीडाजाव्यभिपादमदम्ब्याभिनिद्राधूसौस्तुभ्या वहित्यश्रुत्वाचापलास्यहर्षगर्वोऽयमबोधग्लानिदैर्न्यभमोन्मादमोहचिन्तामर्पप्रासापस्मारनिर्वेदावेगवितर्कासूयासूतयः स्थित्युदयमक्षमसंविद्यबलस्वयमाजस्यपक्षिभक्ष्यमिचारिणः ।

सात्त्विकभाषाः—

९९

स्वस्मस्वेदरोमाश्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैषण्ण्यश्रुप्रसया अष्टौ सात्त्विकाः ।

रसभाषाः—

१०१

नरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभाषामासौ ।
एति द्वितीयोऽध्यायः ।

काव्यलोचन —

११०

रसादेः स्वसम्बोक्तिः कविस्तं चारिषर्म दोषः ।

विपकः ।

मूकप्रभ्यः ।

पृष्ठध्वजा ।

रसदोषा —

११८

विमानानुभावकेशव्यक्तिः पुनः पुनर्दीप्त्यकाण्डमयाच्छेदा
ज्ञातिभिस्ताराङ्गपननुसंधानानङ्गाभिधानप्रकृतिव्यत्ययात् ।

पददोषा —

११९

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

वाक्यदोषा —

१२०

विसंभिन्यूनाधिकोक्तास्यानम्यपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ता
विसर्गाद्वत्तत्तत्संकीर्णगर्भितममप्रमानन्वितत्त्वानि वाक्यस्य ।

पदवाक्यदोषा —

१२०

अमयुक्ता स्त्रीकासमर्थानुचिताय भुविकदुक्लिष्टाविसृष्टविधेयां
शबिरुद्धशुद्धिकत्त्वान्युपयोगः ।

अर्थदोषा —

१८४

कष्टाशुष्टव्यावृत्तग्राम्या स्त्रीलसाकाङ्क्षसंदिग्धात्रमपुनरुक्तमिभ-
सहधरविरुद्धव्यङ्ग्यमसिद्धिविध्याविरुद्धत्यक्तपुनराक्षपरिवृत्तनि-
यमानियमविशेषसामान्यविध्यनुवादत्वान्पर्यस्य ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

गुणा —

१२४

माधुर्यानामसादात्मनो गुणा ।

माधुर्यगुण —

२०१

द्वुतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारे ।

माधुर्यव्यञ्जका —

२०१

तत्र निमात्याजान्ता अन्धर्गा वर्गा त्रस्वान्तरितौ रणायस
मासो मृदुरचना च ।

भोमोगुण —

२०२

दीप्तिहेतुरोमो धीरधीमत्तरौत्रेषु भवेणाधिकम् ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

शतशतः ।

विषयः
काव्यः

बीमत्तरस —

५९

अदृष्टदर्शनादिविभावाद्भूतसंकोचापनुमानापसारादिभ्यश्चि-
चारिणी जुगुप्सा बीमत्स ।

गुणः

अद्भुतरस —

५९

स्विकृतादिविभावो नयनविस्तारापनुभावो र्वादिभ्य-
मिचारी विस्मयोऽद्भुत ।

भक्तः

शान्तरस —

६०

वैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनापनुभावो
वृत्त्यादिभ्यमिचारी शमः शान्त ।

रसः

साविभावा —

६१

रतिहासगोकम्रोपोत्साहमयजुगुप्साविस्मयशमाः साविभो
भावाः ।

सुखः

व्यभिचारिभावा —

६२

धृतिस्थितिमतिव्रीडाजायपविपादमदम्यापिनिद्रासुप्तौत्सुका-
वहित्यशङ्काचापलालस्यहर्षगर्षाऽयमशोभग्लानिदैन्यभमोन्माद-
मोहचिन्तामर्यत्रासापस्यारनिर्वेदाशेगवितर्कासुषामृतयः स्मिन्
दयमश्ममर्षयिश्चलत्त्वचर्माणत्त्वयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः ।

गै

सात्त्विकभावा —

६३

स्वप्नस्येदरोमाज्जस्थरमद(स्वर)कम्पवैषण्यश्रुमसया
सात्त्विकाः ।

ह

रसाभावा —

६४

नरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

१

काव्यदोषः —

६५

रसादेः स्वशब्दोक्तिः कश्चित्संघारिर्बर्जः दोषः ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

रसदोषा —

११८

विमानानुमानहेतुव्यक्तिः पुनः पुनर्दीप्त्यकाण्डप्रयाच्छेदा
ज्ञातिविस्ताराद्वचननुसंधानान्न्यामिधानप्रकृतिव्यत्ययात् ।

पददोषा —

११९

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

वाक्यदोषाः—

१२०

विसंभिन्यूनाधिकोक्तास्यानस्यपक्षपक्षकर्मसमाप्तपुनराप्ता
विसर्गवृत्तसंकीर्णगमितमग्नप्रक्रमानन्वितत्वानि वाक्यस्य ।

पदवाक्यदोषा —

१२०

अप्रयुक्ताश्लीलासमवानुचितार्थभुतिकदुस्त्रिष्टाविष्टविधेयां
प्रविरुद्धबुद्धिकत्वान्युपमयोः ।

अर्थदोषा —

१८४

कष्टाष्टष्ट्याहतग्राम्याश्लीलासाकाङ्क्षसंदिग्धाक्रमपुनरुक्तमिष्ट-
सहचरविरुद्धव्यङ्ग्यप्रसिद्धिविधाविरुद्धत्यक्तपुनराक्षपरिवृत्तनि-
यमानियमविशेषसामान्यविध्यनुवादस्थान्यर्थस्य ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

गुणा —

१२४

माधुर्यगुणप्रसादास्त्रयो गुणाः ।

माधुर्यगुणः—

२०१

हृतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारः ।

माधुर्यव्यञ्जका —

२०१

तत्र निमात्याक्रान्ता मन्वर्गा वर्गा इत्यान्तरितौ रणायस

मासो मृदुरचना च ।

मोमोगुणः—

२०२

दीप्तिहेतुरोमो पीरभीमस्मरौघपृ क्रमेणाधिकम् ।

नियमः ।	मूलप्रश्नः ।	प्रश्नसंख्या ।
मोमोम्यञ्जका —		२०९
आद्यतृतीयाश्रान्तौ द्वितीयदुर्यो युक्तो रेफस्तुल्यश्च टवर्गशपा- हृत्तिर्द्विर्गुणो गुम्फश्चात्र ।		
प्रसादगुणः —		२०९
विकासहेतुः प्रसादः सर्वत्र ।		
प्रसादव्यञ्जका —		२०९
इह भुतिमात्रेणार्थमत्यायका सर्वहृत्तिगुम्फाः ।		
गुणान्यमात्मन् —		२०४
वक्तृवाच्यप्रथमौचित्यादर्णादीनामन्यथास्वमपि ।		
इति अनुर्थोऽध्यायः ।		
अध्यायसंज्ञा ।		
अनुप्रासः —		२०६
व्यञ्जनस्याहृत्तिरनुप्रासः ।		
साटानुप्रासः —		२०७
तात्पर्यमात्रभेदिनो नाञ्जः पदस्य वा लघानाम् ।		
यमकम् —		२०८
सत्यर्थेऽन्यार्थानां वणानां भुतिक्रमैक्ये यमकम् ।		
यमकस्थानम् —		२१०
तत्पादे भागे वा ।		
चित्रकाम्यम् —		२११
स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियमभ्युतगूढादि चित्रम् ।		
श्लेषः —		२१०
अर्थभेदभिधानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युगपदुक्तिः श्लेषः ।		
वक्रोक्तिः —		२१४
वक्तृस्यान्येना यथा श्लेषादुक्तिवप्रोक्तिः ।		

विषय ।

मूलप्रश्न ।

पृष्ठसंख्या ।

पुनरुक्ताभास —

२१८

भिन्नाकृते शब्दसौकार्यतेष पुनरुक्ताभासः ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अर्थासंग्रहः ।

उपमा —

२१९

इयं साधर्म्यमुपमा ।

उपमाकारणानि —

२४१

सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये वृत्तौ च ।

उल्लेखा —

२४७

असद्वर्त्मसंभावनभिवादिषोऽलोत्प्रेक्षा ।

रूपकम् —

२४९

सादृश्ये भेदनारोपो रूपकमेकानकविषयम् ।

निदर्शनम् —

२५१

इष्टार्थसिद्ध्यै दृष्टान्तो निदर्शनम् ।

दीपकम् —

२५४

प्रकृताप्रकृतानां धर्मैक्यं दीपकम् ।

जन्योक्ति —

२५६

सामान्यविशेष कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्योक्तिः ।

पर्यायोक्तम् —

२६१

अप्यङ्गस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।

अतिशयोक्ति —

२६४

विशेषविषयया भेदाभेदयोगायोगव्यस्योऽतिशयोक्तिः ।

विषय ।	मुख्यग्रन्थ ।	पृष्ठसंख्या ।
आक्षेप —		२६७
विनसितस्य निषेध इषोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेपः ।		
विरोध —		२६९
अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।		
सहोक्ति —		२७१
सहार्थवत्ताद्धर्मस्यान्वयः सहोक्तिः ।		
समासोक्ति —		२७१
श्लिष्टविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।		
जातिः —		२७१
स्वभावाख्यानं जातिः ।		
व्याजस्तुति —		२७१
स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्याजस्तुतिः ।		
श्लेष —		२७६
वाक्यार्थस्यानेकार्थता श्लेषः ।		
व्यतिरेक —		२७७
उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य चोक्ताशुक्लौ चोपमेयस्यापि व्यं व्यतिरेकः ।		
अर्थान्तरम्यास —		२७८
विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवधर्म्याभ्यां समर्थनमयान्तर न्यासः ।		
संसर्ग —		२७९
स्तुत्यं सन्नयोक्तिः संसर्गः ।		
अपद्धति —		२८१
प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतासापोऽपद्धतिः ।		
परावृत्ति —		२८२
पर्यायविनिमया परावृत्तिः ।		

विषयः ।	मूलप्रश्नः ।	पृष्ठसंख्या ।
अनुमानम्—		२८३
हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।		
स्मृतिः—		२८४
सदृशदर्शनास्मरणं स्मृतिः ।		
भ्रान्तिः—		२८४
विपर्ययो भ्रान्तिः ।		
विषयम्—		२८४
क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विषयम् ।		
समम्—		२८४
योग्यतया योगः समम् ।		
समुच्चयः—		२८५
हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्गुणक्रियाश्च समुच्चयः ।		
परिसंख्या—		२८६
पृष्टेऽपृष्टे बान्यापोहपरोक्तिः परिसंख्या ।		
कारणमात्रा—		२८८
यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमात्रा ।		
संकरः—		२८९
स्नातक्याङ्गत्वं संशयैकपदैरेषामेकत्र स्थितिः संकरः ।		
इति षष्ठोऽध्यायः ।		
वाचस्पतिकथयामि ।		
नायकः—		२९५
समग्रगुणः कथाख्यापी नायकः ।		
नायकगुणाः—		२९६
शोभाविद्यासमधुरललितमाधुर्यस्वैर्यगाम्भीर्यौदार्यतेजांस्रष्टौ सत्त्वमास्तृणाः ।		

विषय ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
आक्षेपः—		२६७
विषयितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपआक्षेपः ।		
विरोधः—		२६९
अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।		
सहोक्तिः—		२७३
सहार्थवत्तादर्थस्यान्वयः सहोक्तिः ।		
समासोक्तिः—		२७३
क्षिप्रविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।		
जातिः—		२७५
स्वभावाख्यानं जातिः ।		
व्यानस्तुतिः—		२७६
स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्यानस्तुतिः ।		
श्लेषः—		२७६
वाक्यार्थस्यानेकार्थता श्लेषः ।		
व्यतिरेकः—		२७७
उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य घोकावजुक्तौ घोपमेयस्याधि- क्यं व्यतिरेकः ।		
अर्थान्तरन्यासः—		२७८
विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैषम्याभ्यां समर्थनमयान्तर- न्यासः ।		
ससंदेहः—		२७९
स्तुत्यै सशयोक्तिः ससंदेहः ।		
अपदुतिः—		२८१
प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतालापोऽपदुतिः ।		
परावृत्तिः—		२८२
पर्यायविनिमयां परावृत्तिः ।		

मिव च ।	मूलग्रन्थ ।	पृष्ठसंख्या ।
नायकभेदा —		२९९
धीरोदाधलक्षितश्चान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा ।		
नायिकासङ्गणम्—		३०१
तद्वृणा स्वपरसामान्या नायिका त्रेधा ।		
स्त्रीणां स्वाम्याधिकारकारा—		३०८
सर्वेषु जा विद्यतिः स्त्रीणापलंकाराः ।		
इति सप्तमोऽध्यायः ।		
प्रबन्धात्मका काव्यभेदा —		३११
काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।		
प्रेक्ष्यं विभज्यते—		३१७
प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।		
पाठ्यं विभज्यते—		३१७
पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमबकारेहायुगडिमव्यायोगोत्सृष्टिकाद्वप्रहसनमाणवीथीसदृकादि ।		
गेयं विभज्यते—		३२७
गेयं डोम्बिकामाणप्रस्थानशिङ्गमाणिकापेरणरामाक्रीडहल्लीसकरासकगोष्ठीभीगदितरागकाव्यादि ।		
प्रेक्ष्यमुक्त्वा श्रम्यमाह—		३२९
श्रव्यं महाकाव्यमाख्यायिका कथा चम्पूरनिबद्धं च ।		
ग्रन्थसमाप्ति —		३४१

काव्यमाला ।

आचार्यहेमचन्द्रविरचितं

काव्यानुशासनम् ।

सोपहाङ्गप्रवृत्तमसिंहकृतिसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य परमात्मानं निर्बन्धं काव्यानुशासनम् ।

आचार्यहेमचन्द्रेण विद्वद्भीत्यै प्रसज्यते ॥

ग्रन्थारम्भे सिद्धसमयपरिपाठनाय साक्षकार सप्रशितेष्टदेवतां प्र
णिषत्ते—

अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिप्रायिनीम् ।

सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचस्पत्यास्पदे ॥ १ ॥

रागादिबेवारो जिनास्तेषामिदं जैनीं जिनोपज्ञा । अनेन कारणशुष्यो
पादेयसामाह । उच्यते इति वाक्, वर्णपदवाक्यादिभावेन भाषा द्रव्यपरि
णतिस्वाप्तुपासहे । उपासनं योगप्रणिधानम् । अकृत्रिमत्वादून्यमाहार्य
मातुर्याभि पदानि भामिकादीनि यस्यां सा तथोक्ता । स्वच्छस्वादुम-
मृतयो हि गुणमात्रवचना अपि दृश्यन्ते । अथ वा अकृत्रिमाप्यसंस्कृ-
तान्यत एव स्वादूनि मन्दभियामपि पेशलानि पदानि यस्यामिति विग्रहः ।
उक्तं हि—'वाचस्वीमूढमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् । अनुमहार्थं

विनष्टं कश्चिद्वचं सर्वं शेषमिदं कथितम् ।

काव्यानुशासनस्यैव विज्ञेयः प्रवित्तमसे ॥

१ प्रतिशमेतस्मिन् मूळग्रन्थस्य नाम काव्यानुशासनमितीति प्रतीयते काव्यानु-
शासनपरमेव वा स्वभाषाभाषकम्,

तत्त्वमै सिद्धान्त प्राकृत कृत ॥' तदेतद्वीतादिसाधारणमिति विधि
नष्टि—परमार्थानि श्रेयसं तदभिधानशीलां परमार्थमिषामिनीम् । ध्व्याप
नुयोगानामपि पारम्पर्येण नि श्रेयसप्रयोजनत्वात् । तथा सर्वेषां सुरत
विरम्भा विवित्रास्तु मापास्तु परिणतां सन्मयतां गतां सर्वभाषापरिणताम् ।
एकरूपापि हि भगवतोऽर्धमागभीभाषा वारिदविमुक्तवारिबदाभयानुत्
पतया परिष्मति । यदाह—'देवा दैवी नरा नारीं क्षत्रराधापि शत्र
रीम् । तिर्यक्षोऽपि हि तैर्यक्षीं मेनिरे भगवद्विरम् ॥' न देवविषमुबना
श्रुतमतिशयमन्तरेण युगपदनेकसत्त्वोपकारं शक्य कर्तुम् ॥

अथ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्ग मयोजनं वक्तुं तत्प्रस्तावनामाह—

शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः ।
तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥

शब्दानुशासने 'सिद्धहेमचन्द्रमिषाने' । विवेचिता असाध्वीभ्यो
वाग्न्यं पृथक्ता । इदानीं शब्दानुशासनावनन्तरं तासां वाचां काव्यत्वं
काव्यमिषावो यथावत्तात्त्विकेन रूपेणानुशिष्यते । वाचां हि साधुत्वे नि
श्चिते सुकर काव्योपदेश । अनेन शब्दानुशासन-काव्यानुशासनयोरैक
कर्तृकत्वं चाह । अत एव हि प्रायोगिकमस्यैरिव नारम्भते । शब्दानुशास
नेनैव चरितार्थत्वात् ॥

शास्त्रमयोजनमुक्त्वा अभिधेयमयोजनमाह—

काव्यमानन्दाय यस्तस्मै कान्तादुत्पत्तयोपदेशाय च ।

शब्दानुयोगामपीति । इहानुयोगानुयी । आचरन्करभयमैक्यावतिष्ठ
म्यभेदात् । तथाप्यस्य शब्दानुशासनवर्धनविधिते नवकर्ममुपादानादौतकर्मनिर्देशात्
संयमनपक्षी प्रतिपाद्ये इति सर्वैक्यमैक्योत्तमशुभमोक्षपरत्वात्परमावर्तमिषावित्प्र
मेव । ऐवापां तु पारम्पर्येण इत्यस्य बोधाभावेन प्रधानतया विवक्षितत्वात्तन्मात्रा
वापदेता । तथा हि । नयप्रमाणवत्तेन पुनैवतिष्ठत्वात्तात्तावतीने चकलभावात्
अवैक्याचारित्वमशुभं सार्वं प्रवृत्तते । अतएवैतन्नयस्यचकलप्रभावां भीमवदेति
वस्तुनावतिष्ठपन्न इत्यस्य गतिनवत्तेन गुरादीनां सर्वैक्यमायुति चकलमुपरागावब
निधीयते इत्यानुशास्त्रानेन यतिनस्य वेदाग्योपप्रवणमिति वृत्तं प्रवृत्तते । इत्यवराण

लोकेश्वर कविकर्म काव्यम् । यदाह—

‘प्रज्ञा नवनवोत्प्लेखशालिनी प्रतिमा मता ।

तदनुप्रापना जीवद्वर्णनानिपुणः कवि ।

तस्य कर्म स्मृत काव्यम् ॥’ इति ।

सद्यो रसास्वादसन्मा निरक्षयेद्यान्तरा ब्रह्मास्वादसदृशी प्रीतिरानन्दः ।
इदं सर्वप्रयोजनोपनिपन्नतं कविसहृदयस्यो काव्यप्रयोजनम् । यत्तच्छृ-
ङ्गेरेव । यत इत्यति ससारे चिरातीता अप्यथ यावत्कामिदासादयः स
हृदये स्तूपन्ते कवयः । प्रभुतुल्येभ्यः शब्दप्रधानेभ्यो वेदागमादिज्ञा-
नेभ्यो मित्रसमितेभ्योऽर्थप्रधानेभ्यः पुराणप्रकरणादिभ्यश्च शब्दार्थयोर्यु-
गपत्वे च रसप्रधान्ये च विलक्षणं कार्यं कान्तेषु सरसतापादनेन स-
मुत्पत्तस्य ‘रामादिबद्धितस्य न रावणादिवत्’ इत्युपदिष्टतीति सहृदयानां
प्रयोजनम् । तथा चोक्त इत्यवर्पणे—

कव्येन वैराग्योत्पत्तिहेतुत्वमह्यैकवाचा परमपुरुषार्थमिवावकृतं परम्परवाचीति ॥
सर्वप्रयोजनोपनिपन्नमिति । यद्योभ्युत्पत्तिः प्रकृतेऽपि पर्यन्ते सर्वत्रानन्दस्यैव
कारणत्वात् । तथा हि । कवैश्चावत्प्रियाणि प्रीतिरेव रसाद्याः । यदाह—‘कीर्तिं सर्व-
काममाहुः’ इत्यादि । धोतृणां भ्युत्पत्तिर्वैद्यप्यसि तद्यपि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् ।
अथवा प्रसुप्तमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसमितेभ्योऽपि हास्यदिभ्यः कोऽस्य काव्यस्मर-
भ्युत्पत्तिहेतोर्योर्बाधनितत्त्वकथनो विक्षेप इति । अतुल्यैर्भ्युत्पत्तिरपि नास्ति एव
पर्यति(मि)कं मुख्यफलमिति ॥ कविसहृदययोरिति । यः काव्यं कुरुते स
कविः । यस्य तु काव्यानुष्ठीक्यमान्वाचकाद्विद्यदीमूले यवोमुकुरे तन्वीचीयतम्भवीमथ
तन्वीमवताहृदयवधारमा ॥ सहृदयः । काव्यकर्तृत्वकथनपूर्वावस्थापेक्षया कवि-
त्वनिर्देशः । यत —कवैरपि भावकावत्वावामेव रसास्वादादुत्पद्यते प्रवर्गेषु हि कवि-
त्वाप्रमाणम् । यदाह—‘सरसकाव्यत्वं कविसहृदयस्यैव विमर्शते’ इति ॥ यथा
स्त्विति । यदाह—अमरसङ्गादिभ्यो भूया यः कीर्तिरनन्वरी भवति यदती
सङ्गापि प्रकल्पति तच्छब्दे । तद्व्ययमलं कर्तुं कार्यं यतोऽसमाहितो जपति सफले
व्याघारीनां विक्षेपार्थं परं यथा ॥’ कवैरेवेति । न तु सहृदयस्य ॥ प्रभुतुल्येभ्यः
इति । कर्तव्यमिहमिष्टाक्रामात्रपरमार्थम् ॥ मित्रसमितेभ्यः इति । अक्षरे
राममुत्पात्तमेव इत्येवं बुद्धिबुद्धकर्मैककृतं बन्धप्रकथनकारिभ्यः ॥ उपदिष्टतीति ।
अप्रपाद्येव पितृवति । भ्युत्पत्तिं करोतीति वाच्यम् । अथमभिप्रायः —ये पात्रेतिहासि-
भ्योऽस्यभ्युत्पत्तयोऽयं वाच्यमभ्युत्पाद्याः प्रजापतिसंपाद्यमवोदयताम्रमन्ता राम-

‘शब्दमाधान्यमाभित्य तत्र शार्ङ्गं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु बद्धन्त्यास्यानमेतयो ।

द्वयोर्गुणस्य व्यापारमाधान्ये काव्यगीर्गवेत् ॥’ इति ।

धनमनैकान्तिकं व्यवहारकौशलं ध्यानेभ्योऽप्यनर्थनिवारण प्रकारान्तरे
प्रापीति न काव्यप्रमोदनतयास्माभिरुक्तम् ॥

प्रमोदनमुक्त्वा काव्यस्य कारणमाह—

प्रतिमास्य हेतुः ।

प्रतिमा नवनवोत्पत्तिस्थितिनी प्रज्ञा । अस्य काव्यस्य । इदं प्रधानं कारणम् । व्युत्पत्त्यन्यासौ तु प्रतिमाया एव सत्कारकाविति वक्ष्यते ॥

सा च सहजौपाधिकी चेति द्विधा । तत्र सहजमाह—

सावरणस्योपशममाभात्सहजा ॥

सबितुरिव प्रकाशस्वभावस्मात्मनोऽप्रपटलमिव ध्यानावरणीयाद्यावरणं
तत्त्वोदितस्य क्षयेऽनुदितस्योपशमे च यः प्रकाशाविर्भावः सा सहजा प्र

पुत्रप्रवास्तव्यं आवाचमित्येव परमप्रीतिप्रतिपत्त्यात् [४] इदं पातुप्रवैद्यमुच्यते
चतुर्वर्ग्योपायव्युत्पत्तिराधेया । इदं भागुप्रवैद्यस्य रसास्वादनस्य एवाचवरणस्य चतुर्वर्ग्योपा-

व्युत्पत्तिनाम्नदीर्घकविमात्रादिष्वयोगप्रसाहोऽप्यनत इत्येव रसोचितविभागाद्युप-
रसात्वाप्रवैद्यस्य (स्व)मेव स्वरसमाविष्या व्युत्पत्ती प्रयोजकमिति प्रीतिरेव
प्रयोजकस्यैव । वतु—‘वरां वाच्येविद्या’ (१) तद्विमलं धृताः परा-

प्यमो इदं प्रपत्तिमविभित्तु स्थितिरित्यम् । त्ववारणं अम् २ ।

न नो योत्रेपु त्रि कश्चिदपि सतीताम्रमयमूत् ४’

व्युत्पत्तिरपि च तस्मात्तद्विषयवा संभाव्यते । ततश्च तद्वत्तुपदैस्त्वमिस्मावातम

वत्स्वयमुपदेष्टः । किं तु निवेद्यत्वेन न विवेकत्वेन । न एव विद्या

पुंसां संभवन्ति तल्लक्ष्णं परिहरेदिति कवीनां भावः ४

व्युत्पत्तीनां काव्यप्रयोजकतामसाधारणीं प्रतिपाद्य च किंचित्

मिथ पत्नं २ २ निदा

जननवसुपत्त्यस्य, तत्प्रतिपत्ति—धनमनैकान्तिकमिति । न

नवमैवैस्सनेकान्तिकमित्यर्थः । तथा आह—‘उपशमपत्त्यादिषां विप्रत्ययै-

मवति विप्रत्यये यथायासस्य च किमहुतम् । न निवतकम्पः कर्तुर्मावा-

तत जनवति यत्तु ग्रीह्येव न जानु यथाहुरम् ॥ इति ॥ शास्त्रेभ्य-

विमा । मात्रग्रहणं मन्त्रादिकारणनिषेधार्थम् । सहजप्रतिभावसाक्षि गुणमृत
सधौ द्वादशरात्रीमासूत्रयन्ति स्म ॥

द्वितीयामाह—

मन्त्रादेरौपाधिकी ।

मन्त्रदेवसानुग्रहादिप्रभवौपाधिकी प्रतिमा । इयमप्यावरणक्षयोपशम
निमित्तैव । दृष्टोपाधिनिबन्धनत्वात् औपाधिकीत्युच्यते ॥

सा चेयं द्विषापि प्रतिमा—

व्युत्पत्त्यस्यासाध्या संस्कार्या ।

व्युत्पत्त्यस्यासौ ब्रह्ममाणौ ताम्नां संस्करणीया । अत एव न तौ
काव्यस्य साक्षात्कारणं प्रतियोगकारिणौ तु भवत । दृश्येते हि प्रतिमाही
मस्य विपक्षौ व्युत्पत्त्यस्यासौ ॥

व्युत्पत्तिं धनक्ति—

लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।

लोकै स्थावरभज्जमात्मके लोकवृत्ते च शास्त्रेषु शब्दच्छन्दोनुशासनाभि
धानकोशमुत्तिष्ठतिपुराणेतिहासागमसर्कनाट्यार्थकामयोगादिग्रन्थेषु का

व्यपिप्रणीतेभ्यः ॥ प्रकारान्तरेणापीति । मन्त्रानुष्ठानादिव ॥ लोकै इति । इह
लोकतत्त्वेन स्थावरजसमात्मको लोकः । तस्य बह्वारण्यमिनीत्यत इत्यर्थः । स च देशकाल
विनिराजनेकप्रकारा प्रकृतिव्यवसायमे रसशोभे प्रपञ्चविध्यते ॥ काव्येत्यादि । शब्दा
नुशासनं व्यकरणं ततो हि शब्दबुद्धिः । तत्रैपुण्यं वया—‘द्विष्टरपि शब्दश्रोत्रं पृष्टं च
मे घृततमव्यपीमाव’ । तस्यैव कर्म पारम्यैवार्थं सां बह्वनीदि ॥ छन्दोनुशासनं
छन्दोमिति । काव्याम्नासाहृतपरिहानेऽपि हि मात्राहृत्यौ तत एव निवृत्तः ।
तत्रैपुण्यं वया—‘तस्मिन्ही च संघटी क्वास्तुवरजोऽप्युक्तो भवेद्यपि द्विती मीमिनेन्द्रा-
सम् ॥ अभिधानकोशो धाममात्म । ततो हि पद्यापीनिवृत्तः । अपूर्णमिमान-
व्यपार्षत् प्रमुक्तमभिवाचकोसकप्रमुक्तस्याप्रभोव्यत्वात् । बहि तर्हि प्रमुक्तं प्रमु-
क्त्यते किमितिपदस्य संक्षिप्तापीत्वमाशङ्कितम् । तत्र सामान्येवार्थवति संभवति ।
वया मीमीशब्देन शब्दमहाप्रतिबन्ध्यते इति कदाचित्निवृत्तः निवृत्तः पुरुषस्य वेति
संभवः । ‘मीमिराप्रत्यर्त्तं वागी जघनस्यस्य वाचतः इति नाममात्रप्रतीकमप्यैवत
इति ॥ अप्रीत्येवचननं श्रुतिः । वया—‘तस्मिन्हीहाप्यरा पुरुषस्यस्यैव चकमे ।’ तत्रै
पुण्यं वया—‘अत्राहुः’ समभज्जमवानरेन्द्रमार्थं पुरुषस्यैवकमवाचतस्य(सूत) ।

‘शब्दप्राधान्यमाभिस्य सत्र शानं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्यास्थानमेतयो ।

द्वयोर्गुणस्य व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥' इति ।

भनमनैकान्तिक व्यवहारकौस्तुभ शास्त्रेभ्योऽप्यनर्थनिवारणं प्रकृष्टान्तरे
पापीति न काव्यप्रयोजनतयात्माभिरुक्तम् ॥

प्रयोच्चनमुक्त्वा काव्यस्य कारणमाह—

प्रतिभास्य हेतुः ।

प्रतिमा नवनवोत्पत्तिस्त्राणिनी प्रज्ञा । अस्य काव्यस्य । इत्थं प्रधानं कार
णम् । व्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिमाया एव सत्कारकाविति वक्ष्यते ॥

सा च सहजोपाधिकी चेति द्विधा । तत्र सहजामाह—

सावरणस्योपशममात्रात्सहजा ॥

सविदुरिष मकाशस्वभावस्वात्मनोऽप्रपटुमिव ज्ञानावरणीयाद्यावरणं
तस्योदितस्य क्षयेऽनुदितस्योपक्षमे च यः प्रकाशाभिर्भावा सा सद्ब्रह्मा म

[illegible]

तिमा । मात्रग्रहणं मन्त्रादिकारणनियेधारणम् । सहजप्रतिभाबलाद्भिः गुणभूत
सप्तो ब्राह्मणास्त्रीमासूत्रयन्ति स्म ॥

द्वितीयामाह—

मन्त्रादेरौपाधिकी ।

मन्त्रदेवतानुग्रहादिप्रमवौपाधिकी प्रतिभा । इयमप्यावरणक्षयोपक्षम
निमित्तैव । दृष्टोपाधिनिबन्धनत्वात् औपाधिकीत्युच्यते ॥

सा चेय द्विधापि प्रतिभा—

व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।

व्युत्पत्त्यभ्यासौ बक्ष्यमाणौ साम्यां संस्करणीया । अत एव न सौ
काव्यस्य साक्षात्कारणं प्रतिमोपकारिणौ तु भवतः । इत्येते हि प्रतिभाही
नस्य विपक्षौ व्युत्पत्त्यभ्यासौ ॥

व्युत्पत्तिं व्यनक्ति—

लोकधातुकाभ्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।

लोकैः स्वरजसमात्मकैः लोकवृत्तेषु च शास्त्रेषु शब्दचन्द्रोनुशासनाभि
धानकोशभूतिस्मृतिपुराणैतिहासागमवर्कनाट्यार्थकामयोगादिग्रन्थेषु का

व्युत्पत्तिप्रतीत्यर्थः ॥ प्रकाशान्तरेणापीति । मन्त्राद्युपनामिना ॥ लोकैः इति । इह
लोकधर्मैश्च स्यात्परलोकधर्मैश्च लोकैः । तस्यैवहारणमिधीयत इत्यर्थः । स च वेदकाव्य
विनेदनेकप्रकारः प्रकृतिव्यवसायस्यै रसद्योषे प्रपञ्चयिष्यते ॥ इत्येतेत्यादि । शब्दा
नुशासनं व्याकरणं ततो हि सम्पद्यते । तत्रैतत्तुं यथा—‘हिप्रुरपि चन्द्रोऽर्थं गृहे च
मे सततमवधीमाव’ । तत्पुन्यं कमी भारय येनाहं स्यां बहुवीहि’ ॥ चन्द्रोनुशासनं
चन्द्रोपनिषतिः । काव्याभ्यासाद्युत्पत्तिज्ञानेऽपि हि सात्राहताती तत एव निवृत्तः ।
तत्रैतत्तुं यथा—‘अग्निही न संछती साधुवरजोऽग्नौ भवेत्यदि द्विती भीतिनेन्द्रसा-
सन्म्’ ॥ अग्निघानकोशो नाममात्रः । ततो हि पञ्चमैविवचः । अपूर्वामिषाम्
अमापैत्वं प्रमुत्तममिषाम्कोशेऽस्मात्प्रमुत्तममिषाम्प्रत्ययः । अदि तर्हि प्रमुत्तं प्रमु-
त्तते किमितिपक्षे संविज्जार्थंत्वमावृत्तम् तत्र चास्यान्येनार्थगतिः संभवति ।
यथा नीवीकक्षेत्रेन जवनपक्षप्रतिपक्ष्यते इति कस्यचिद्विषयः किंवा पुरयस्य मेति
संक्षेपः । नीवीरामप्रवर्गं भार्यां जवनस्थस्य नापसः इति नाममात्रप्रत्ययप्रतिपक्ष्यते
इति ॥ अपीकक्षेत्रवर्गं भूतिः । यथा—‘नीवीहीहाप्यराः पुनरवस्यमैव यक्ष्मे ।’ तत्रै
तत्तुं यथा—‘अत्राद्युत्तं सममवज्जन्वात्रैवमात्रं पुनरवस्यमेकमवावतस्य(सूत) ।

‘शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु नवन्त्याक्यापमेतयोः ।

द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भयेत् ॥’ इति ।

धनमनैकान्तिक व्यवहारकौशलं शास्त्रेभ्योऽप्यनर्थनिवारणं प्रकारान्तरे
णापीति न काव्यप्रयोजनतयास्वामिरुक्तम् ॥

प्रयोजनमुक्त्वा काव्यस्य कारणमाह—

प्रतिमास्य हेतुः ।

प्रतिमा नवनवोक्तेस्वच्छास्त्रिणी प्रज्ञा । अस्य काव्यस्य । इदं प्रधानं कार-
णम् । व्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिमाया एव सत्कारकाविति वक्ष्यते ॥

सा च सहजोपाधिकी चेति द्विधा । तत्र सहजामाह—

सावरणक्षयोपशममाभास्तद्वत् ॥

सवितुरिव प्रकाशस्वभावस्यात्मनोऽनपटकमिव ज्ञानावरणीयाभाचरणं
तस्योदितस्य क्षयेऽनुदितस्योपशमे च यः प्रकाशाविर्भावः सा सहजा प्र-

पुत्रप्राप्यस्तेषां जायमानमित्येव परमप्रीतिश्चरित्वा कथ्यताम् (१) इत्यनुप्रवेशमुच्यते
तत्तुल्योपादव्युत्पत्तिरुच्यते । इदमानुप्रवेशश्च रसाकारमव एवाचरतस्तत्तुल्योपाद-
व्युत्पत्तिरान्तरीयकविमर्शविषययोगप्रसादोऽप्यत इत्येवं रसोचितनिमाणावुपविबन्ध-
रसास्वादवैभवं(रस)मेव स्वर्गसमाविभ्या व्युत्पत्तौ प्रयोजकमिति प्रीतिरेव व्युत्पत्ते-
प्रयोजिकेभ्यः । ननु—‘चरां वाग्वेदिका(१) तदस्मिन्नि जूनः परिभ्रमन्वपी-
ध्यामो बुद्ध्यामपरिभ्रमन्निभित्तु स्थितिरियम् । त्वयारण्यं जन्म क्षपवित्तुममयेयं किमिदं
न नो गोत्रेण त्रि कश्चिदपि धर्तीकाम्यनममूत् ॥’ इत्यादिशब्दममचतुपदेसकं इत्येवं ।
व्युत्पत्तिरपि च तस्मात्प्रवृत्तिरपि च संभाव्यते । ततश्च तत्तुल्यपदेरवमिकापाठम् । वक्ष्यम् ।
अस्त्वयमुपदेष्टः । किं तु निपेत्यत्येव य विवेकस्येन । य एवंविधा विषयः परकीपु-
पुष्टां धमवन्ति तानवपुश्च परिहरेदिति कवीनां भावः ॥ एवमानव्यवस्यतुल्योपाद-
व्युत्पत्तिर्वा काव्यप्रयोजनतामसाधारणी प्रतिपाद्य नतु कैचित् ‘ग्रीहर्षवैर्भावकाशीना-
मिव यवं राजादिगोत्रिताचारपरिरुक्तमिक्षादेर्नृपदीनामिवापयर्निवारणं च’ प्रयो-
जनप्रयमुपस्यस्यम्, तत्प्रतिष्ठिति—धनमनैकान्तिकमिति । न हि वाग्यादर्थ-
मवत्येवैतनैकान्तिकमिष्यते । तथा चाह—उपशमफलद्विधावीजात्फलं धनमिच्छतो
मवति विपन्नो यथापासकश्च किमहुतम् । न निवतफल्ग कर्तुर्भावा फलान्तरमी-
च्छते अवयति पशु ग्रीहवीजं च जालु यथाह्वरम् ॥’ इति ॥ शास्त्रेभ्य इति । याव-

तिमा । मात्रप्रद्वर्णं मन्त्राधिकारणनिषेधार्थम् । सहस्रप्रतिभाबलादि गुणमृत
सधो द्रव्यसाक्षीमासूत्रयन्ति स ॥

द्वितीयामाह—

मन्त्रादेरौपाधिकी ।

मन्त्रदेवसानुग्रहादिमन्त्रौपाधिकी प्रतिभा । इयमध्यावरणक्षयोपक्षम
निमित्तैव । दृष्टोपाभिनिबन्धनत्वात्तु औपाधिकीत्युच्यते ॥

सा चेव द्विधापि प्रतिभा—

व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।

व्युत्पत्त्यभ्यासौ वक्ष्यमाणौ साम्यां संस्करणीया । अत एव न तौ
काव्यत्वं साक्षात्कारणं प्रतिमोपकारिणौ तु भवत । इत्येते हि प्रतिभाद्वी
नस्य विच्छेदौ व्युत्पत्त्यभ्यासौ ॥

व्युत्पत्तिं व्यनक्ति—

लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।

लोकं स्थावरजङ्गमात्मके लोकवृत्ते च शास्त्रेषु शब्दचन्द्रोनुशासनाभि
मानकोशश्रुतिस्मृतिपुराणेष्विहासागमसर्कनाचार्यकामयोगादिग्रन्थेषु का

व्याप्तिप्रतीत्यम् ॥ प्रकाशस्तरेष्वापीति । मन्त्राद्युपानाहिका ॥ लोके इति । इह
लोकसम्यक्त्वेन स्थावरजङ्गमात्मका लोकः । तस्यवहारधामिनीयत इत्यर्थः । स च देशकाल
विभेदादनेकप्रकारः प्रकृतिव्यवसायने रसयोगे प्रपञ्चयिष्यते ॥ शास्त्रेत्यादि । शास्त्रा
नुशासने व्यकरणं ततो हि लब्धमिति । तत्रैतन्मन्त्रा—‘द्विगुणं सङ्गोऽयं एव च
मे सततमभ्यसीमाव’ । तत्पुण्यं कर्म चारण येमाहं स्नां बह्वीहि ॥ चन्द्रोनुशासनं
चन्द्रोपनिषतिः । काव्याभ्यासावृत्तपरिहानेऽपि हि यात्राहतापी तत एव निषयः ।
तत्रैतन्मन्त्रा—‘अग्निही च संघटी आसुरवरजोऽग्नौ भवेद्यदि द्विती श्रीशिवैन्द्रसा-
धनम्’ ॥ अग्निमानकोशो नाममात्रः । ततो हि पक्षानेतिषयः । अपूर्वमिषान
अमावस्यं प्रयुक्तमिषानकोशस्याप्रयुक्तमाप्रयोज्यत्वात् । यदि तर्हि प्रयुक्तं प्रयु-
ज्यते किमितिपक्षः संनिष्ठावैतन्मासङ्घितम् । तत्र सामान्येनावृत्तिः संभवति ।
यथा श्रीशिवस्यैव जवनमन्त्रप्रतिद्वन्द्व्यते इति कस्यचिन्निषयः । किंवा पुण्यस्य प्रति
पक्षः । ‘श्रीशिवस्यैव तावी जवनमन्त्रस्य वाच्य’ इति नाममात्रप्रतीत्यमवैतन्ते
इति ॥ अपूर्वोपपन्नं श्रुतिः । यथा—‘अग्नीहोत्रस्य पुनरवस्यैव चक्रे’ । तत्रै-
तन्मन्त्रा—‘अग्नीहोत्र’ । सममन्त्रकालेन्द्रियाथ पुनरवस्यैवमन्त्रावस्य(त्त) ।

तं चाप्सरा स्मरवती कर्म निमग्नप्रव्रोवसी सितवर्णीकृतकयेता ॥ भुक्तवैभार
 वात्स्म्युतिः । वचा—‘बहुर्वैभमिषुकेन सर्वत्र व्यपकापिना । संभावितकदेसेव देवं
 वरमिषुज्यते ॥’ तत्रैपुष्यं वचा—‘इस प्रवच्य मे कान्ता गतिवत्साय वा इता ।
 संभावितकदेसेन देवं वरमिषुज्यते ॥’ वैवाक्यानोपनिबन्धनप्रार्थं पुराणम् । वचा—
 ‘हिरण्यकशिपुर्वैजो नां वां सितवाप्युर्वैसत । भवभ्रान्तैः शूरैश्चक्रे त्रिसंघं त्रिदिसे
 गमः ॥’ तत्रैपुष्यं वचा—‘स संचरिष्युर्जुननयेऽपि घां बह्वृच्छादिमिमवाभवा
 विद्याम् । अकारि तस्य मुकुटोपकृष्टकश्चरित्रसंघं त्रिषुर्वैसि गमः ॥’ पुराणप्रति
 मेव एवेतिहासः । वचा—‘स संकुचितं पन्था देन वास्ये हतो मत् । सयवे
 सिद्धं शूरीव मा वाक्त्रिपममन्वना ॥’ तत्रैपुष्यं वचा—‘मर्दं नवैश्वर्यमेव अम्भितं
 विद्युन्म पूर्वं धमपो विभूस्वताम् । अगविबत्सातुरकृष्टपदतिर्न बाधिवैवाहितुर्तिरे
 कः ॥’ आसवधममागमः । तत्र वैवाक्यमैपुष्यं वचा—‘वोरवोरतरातीतमह-
 विद्याकम्यतिगः । परापदवत्पापी पावाहः परमेश्वर ॥’ वीर्यायमनैपुष्यं वचा—‘क-
 शिकृष्टकृष्टाणि वाणि कोके मणि निपतन्तु विमुष्यतां स कोकः । भम हि कुचरितेव
 सर्वसत्त्वा परममुचेन दृष्टावनीं प्रधातु ॥’ एवमायमान्तरेष्वपि ॥ तर्का बद्मेश्वर ।
 तत्रार्हतो वचा—‘सटीरपरिमलन आत्मा । अन्वया सटीराकस्वमात्माकस्व वा । तत्रै
 पुष्यं वचा—‘सटीरम्यत्रमास्यान् वै विदन्ति जनन्ति से । तत्पुम्बमेति(१) वजातः
 सर्वोत्पुक्कमेऽस्य मे ॥’ वीर्यो वचा—‘विषयापूर्वा हि सन्ध्याकामेव विषयां सु-
 वयेयु । तत्रैपुष्यं वचा—‘मवदु विहितं धन्या बहुर्विषयितदुषकाः स्मरवति वत्
 कान्ते कान्ता वच्यतरिषुम्बति । स य न न म स मा मा एताद्रीमिविषपरं वचो मवति
 धिदिक् मावभन्नी तदेव विषावकम् ॥’ वीर्यावतिको वचा—‘भूतेभ्यवैतमं मर-
 दकृष्टवत् । तत्रैपुष्यं वचा—‘बहुविषमिह साविचिन्तका प्रवत्सन्ममिति’ कदे-
 वरात् । अपि मवतिविठे(१) च चिन्तका प्रकलं वाति सहेव चिन्तवा ॥’ छांस्वीवो
 वचा—‘मासतो विषते मावो वामावो विषते सत । समवोरपि दृष्टोऽन्तस्ववयो-
 त्ववर्जिति ॥’ तत्रैपुष्यं वचा—‘न एते वज्जान’ अभितमहसो वेऽभ्यवविषा सुयको
 (गाक्यो) वावैता कृतमपरसंधारकवया । अमी वै इदमन्ते फलकुमुमवभावा तरवो
 अगम्यैवत्वा विकसति धृष्टेण मगवती ॥’ ग्यायवैसेविष्टीवो वचा—‘स हि
 साम्मीक ईश्वरः कर्तेति पूर्वपणे विरतिधायैवर्षस्य कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः । तत्रैपुष्यं
 वचा—‘किमीह किंकावः स कल किमुपापक्षिमुवनं किमाचारो वाता धमति कि
 मुपापानमिति च । अतकवैषये तन्मन्ववसरदुःस्वो इतयिक् कृतकोऽयं काधिमुव
 रपति मोहाम जम्मा ॥’ नाट्यशास्त्रनैपुष्यं वचा—‘आतन्वत्तरां सस्परव-
 नाम्नावन्निबिम्बद्वयं गम्यद्विद्वाम्प्रवैसकगुलं यम्मीरयमंमिति । तत्रैपुष्यं वचा—‘
 करं संघारविष्कम्भकं मिषाहो भरतस्य मायितमिव ध्यान्तं वचो वासुतम् ॥’ अर्थे-

येषु महाकविमणीतेषु निपुणत्वं सत्त्ववेदिष्वभ्युत्पत्तिः श्लोकादिनिपुणता ।
सत्त्वव्यमतिभा हि तदनतिक्रमेण काव्यमुपनिबध्नाति ॥

शास्त्रनैपुण्यं यथा सुश्रावकसमादके । कामशास्त्रनैपुण्यं यथा— नपरे विन्तु कण्ठे
ममिमांशं कुचपुगे चाश्रुतकम् । तत्र सूचयन्ति भुवने कुम्भामुपचाक्षपन्ति
रश्मम् ॥ योगशास्त्रनैपुण्यं यथा— ध्रुवात्मकवाक्यारोमन्थेन हृद्यम् विम् ।
अन्तेह्यं प्रत्येन तत्त्वैर्भ्योतिरन्तरम् ॥ आदिमह्याश्रुतेषां नैपुण्यं यथा—
नौ बन्धनपुत्रपुत्रविस्तृष्टेरावलीनां मुहुर्वाप चाप हृषीप शोधयपट्टं कस्य तंभी
कस न । आद्यसंज्ञितहारहारवचय संमिश्रपीनां हृद्यजात प्रापमिहानमैहमहारम्मा
स तस्या नवर ॥ ज्योतिःशास्त्रनैपुण्यं यथा— धामासीकवतां कस्यः कस्यतां ज्ञानी
वैमादित्यतां ज्ञेय वैरश्ममहृदीयेनवतां मौहुतिं कनामयम् । अस्या स राजनी तदैव
पुनर्वं पुन्यः स एव ह्यो बन्नाह्वयवत्रिवाकनयोः सीमाकमेति प्रिया ॥ यत्र
कसुर्नैपुण्यं यथा— कर्णोन्मथेविस्त्रीर्वाभारमहृत्कीर्नमिः प्राचवाक्यहृद्यविप्रावि
एवमिषवद्देवी निधीनिहृत् । स्मृता एववकुलः प्रियतममेकविधीं अनेने संज्ञया
विपुञ्जमोगकसं ज्ञेयोमया हृद्यति ॥ पुरगशास्त्रनैपुण्यं यथा— अहर्तपोमः
ध्रुवताराधिः कैमावरातां पवनोदयेयः । गम्भीरपोषोऽहिविषमर्देराववाङ्गि कर्तु-
मिनोपवाधिः ॥ रत्नपीछानैपुण्यं यथा— श्री मन्त्रवर्णी अयदीपदीनां समिः प्रविष्टो
वदु सार्धजम्बी । न अन्धव्याविहृयमहृत्तोनो यो वा इतिहारसंमिषयः ॥ यदुवाप
नैपुण्यं यथा— नगरस्मिहृत्प्राप्तविहीरे सरीरे स्फुरति विहृजम्मा कोऽन्धये कस्य-
मायः । कस्यति सति कसिन्धार्धमावर्जं हृद्य राजतमिष सुयास्याः कसिपान्धहृत्तमि ॥
पूतनैपुण्यं यथा— वप्रानेकः कविहृदि एहे तत्र विहृस्यैको वत्राप्येकसह
बहवस्तत्र मैकोऽपि नास्ते । इत्थं वेची राजमिषिहृत्तो लोभ्यन्ध्राविषयौ अस्तः
अस्या सह बहुज्जः कीर्ति प्राप्तिहारी ॥ इन्द्रजातनैपुण्यं यथा— एव प्रसा सरोवे
रत्नमिषरकससेवर संज्ञरोऽम् सोमिर्देवान्तकोऽसौ सपुत्रविहृत्तमिहृत्तमिः ।
एवोऽजीरावमस्रविहृत्तमिहृत्तमिः वेदि वेदास्तमान्ने मुक्तमि ज्योतिः वैतावन्धरवत्त-
सुप्रा विषयार्थः ॥ चित्रनैपुण्यं यथा— अतृप्यामवि तप्यामि वर्यवन्ति विषयनाः ।
समन्वित्रोमठानीव चित्रकर्मिहो जनाः ॥ यदुर्वेदपुण्यं यथा— आर्वांशा-
न्येवमववदी संवानसंमिषवी स्वाभुस्तानकसीहृत्तममिषी विषयिपान्धति ।
मिःपनीव मवातिविषयमयी सप्तं विषयप्रसया संहारे करवृत्तमिहृत्तमिहृत्तमिः एव
मिहृत्तमिः ॥ एवमवदपि ॥ लोकादिनिपुण्यता । संस्कृतप्रतिमा हीति । यथा—
न य वध्यो न तस्या न स ज्ञातो न सा कस्य । जायते नम अन्ध्याहमहामारो

१. 'शुद्धी कर्म' इति भवेत्, २. 'धाम्नालोच्यता' इति भवेत्, ३. सम्प्रतिष्ठता' इति भवेत्.

अभ्यासं व्याचष्टे—

काव्यमिच्छित्तया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः ।

काव्यं कर्तुं जानन्ति विचारयन्ति वा ये ते काव्यविद कविसङ्घाया ।
वेद्येर्विन्तेऽप्यवृत्त्या रूपम् । तेषां शिक्षया वक्ष्यमाणलक्षणया काव्य एव
पौन पुन्येन प्रवृत्तिरभ्यास । अभ्याससंस्कृता हि प्रतिमा काव्यामृतकाम
वेनुर्भवति । यदाहुः—‘अभ्यासो हि कर्मसु कौशलमावहति । नहि सकृन्नि
पतितमात्रेणोदविन्दुरपि प्रावणि निमग्नसामादधतीति शिक्षयेत्युक्तम्’ इति ॥

शिक्षां लक्षयति—

सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो निषमच्छायाद्युपजीवना
दयश्च शिक्षाः ।

सतोऽपि जातिव्यगुणक्रियादेरनिबन्धनम्, असतोऽपि आत्मादेरेव निब
न्धनम्, नियमोऽतिप्रसक्तस्य आत्मादेरेवैकप्रावधारणम्, छायाया प्रतिबि
म्बकस्यतया आलोक्यप्रकृतया मुस्यदेहितुस्यतया परपुरमवेशप्रतिमतया

गुणः कथे ॥ इति ॥ छायाया इति । छायाया अर्थावर्णय । तदुपजीवनं कवि-
प्रतिबिम्बित्वतया । यथा—‘ते पाण्डवा पशुपतेरकिनीकमासः कम्पप्रदेशवद्विषा-
कमिना स्फुरन्तः । चन्द्रावृतांश्चकनसिक्कमुखास्तैर्वैरहुरीति च विराजति कम्पकृतः ॥
यथा च—‘अवन्ति नीलकण्ठस्य गीता कण्ठे महाहवः । पञ्चद्वाम्नुसंतिष्ठन्प्रक-
कृतगुण इव ॥ यथाह—‘अर्धं स एव तयो वाक्यान्तरविरचनापरं यत्र । तदपरमा-
र्धविमर्शं काव्यं प्रतिबिम्बकत्वं ज्ञात् ॥’ कविवाक्येकप्रकृतया । तत्रैवार्धं यथा—
‘अवन्ति पञ्चकम्पायाः संमोर्ध्वावकमिना । पञ्चद्वाम्नुसंतिष्ठन्प्रककृतगुण इव ॥’
यथाह—‘कवितापि यस्तु संस्मरकर्मणा यस्तु मित्रयज्ञाति । तत्प्रकृतमर्धवैरहुरीति-
कप्रकृतमिति काव्यम् ॥ कविगुण्यदेहितुस्यतया । यथा—‘अधीनारी कृत्वा य
वति तुरखे वाचदक्षि’ पशुर्ध्वज्ज्वालयतिवदति यो जीवति मुक्तम् । अमीषां निर्माणे
किमपि तदभूद्व्यकरणं वर्णं वा कोणीभूद्व्यवनमथ वा वैभ सरणम् ॥’ अत्रार्थ—‘प्रति
एवमुपपन्नयोमेक एव प्रकृतो मुक्तुकरकृत्यावर्जिता पूजिताय । स्फुरति ह तु मयीवो
ति ॥ तद्वाम येन क्षितिपतिमर्धे वा जाकरे वा विवासः ॥’ यथाह—‘विषयस्य यत्र
मेदेऽप्यमेवमुक्षितिर्निताग्तसाहसवात् । तदुस्य वैहितुस्यं कव्यं कवन्ति मुषिकोऽपि ॥
कविस्वरूपप्रवेशप्रतिमतया । यथा—‘यत्पारातिमितम्बिबीधिरमितो धीवत्सम्बरं

प्राप्तुपि म्यूजं विजितमिर्जिताम्बुविषिष स्फुराप्रवृत्ताकुम्भम् । तत्तत्प्रसभामियेननभव
स्वप्नप्रमोदायुमि किंचित्कृतितोचनमिरसहृद्भावा कव्यमानिषः ॥ अत्रार्थे—
आच्छिद्य प्रियतः कव्यकुम्भं यस्यासिद्धिरनेन वत्राभविषाविनो गच्छन्ता काकस्य
विदं महत् । हे मात, परिशुम्भितं वननयोर्नयं इति स्थापित धीमग्ने निहितं कवं
वन ततः कर्णवर्तसीकृतम् ॥ वहाह—मूलेन यत्र भवेत्परिकरवन्धस्तु एततो
ऽनेकः । तत्परपुरप्रवेशप्रतिमं कव्यं सुकविमान्यम् ॥ वचोत्तरं वामीनां वतुष्येति
प्रभाव्यम् । परोपजीवनं यथा— दुराकृष्टिष्ठीमुच्चमतिकराधो किं किरात्यनिमान-
राज्यतपीतभेदितमुच्चानि वा पञ्चाशानपि । पान्था केसरिणं न पश्यत पुरोऽज्येनं
वचन्तं वने मूढा रक्षत जीवितानि सरनं वात प्रियां देवताम् ॥ यथा च—‘मा वा
पान्थ प्रियां मुक्त्वा दुराकृष्टिष्ठीमुच्चम् । स्थितं पन्थानमादृष्ट किं किरातं न
पश्यसि ॥’ पारोपजीवनं यथा—‘गन्तव्यं यदि नाम निधितमहो गन्तासि केवं
तत्(त्वा)द्विज्ञाभ्येव पश्यसि तिष्ठतु मवान्यस्यामि वाचन्मुच्चम् । संसारे वदिकप्रवाहविग
[ब]द्धान्धमे जीविते को जानाति पुनस्त्यया सह मम स्याद्वा न वा संग
मः ॥ यथा च—‘हृहो किमवस्ये विवेक बहुमिः प्राप्ताऽसि पुष्पैर्मया गन्तव्यं कतिचि-
दिनानि भवता नास्मत्सङ्गच्छाच्छिवि । त्वमग्रेन करोमि जन्ममरणोभ्येवं पृथीतत्वर’
को जानाति पुनस्त्यया सह मम स्याद्वा न वा संगमः ॥ पश्यन्परोपजीवनं
यथा—‘तत्तावदेव शशिनाः स्फुरितं महीयो पावज सिग्मदक्षिन्मुखम्-
न्युपैति । जन्मुदते दुर्जिनवामविषी दु तन्निधिव्दोः सितास्रशकलस्य च को
विशेषः ॥ यथा च—‘तत्तावदेव शशिनाः स्फुरितं महीयो पावज किंचि-
दपि गौरितरं हसन्ति । तामि पुनर्निदधिताननपङ्कजाभिरिन्दोः सितास्रशकलस्य
च को विशेषः ॥’ पश्यन्परोपजीवनं यथा— अरण्ये निर्जने राजावन्तर्वेष्टमनि
साहसे । स्यात्सापङ्कजने वैद्य विद्या संभवति किवा ॥ यथा वीतरा-
जै—‘तन्वह्नी यदि छम्येत् विद्या संभवति किवा ॥ पश्यन्परोपजीव-
ने तु परिपूर्णं नीर्वमवेति न तन्निर्विश्वते ॥ आग्निप्रहण्यात्पैकदेशोपजीवनम् ।
यथा—‘नाबय वदनामोत्तावदप्रीतिरनं मयि । मांसोपभोगे कुर्वीत कवं सुखं
द्वितो जन ॥ यथा च—‘ओपान्गामिनि किं स्फुरत्सतिररां सोमाधरकोडवर’
किं वा पुम्वनकारण्यात्किं तनोवर्गोर्विकारायकम् । तत्वं छकसुपन्निनाहितरसं
किमं मगसादराभ्युग्रे मांसरसं तुवमिति तथा पादं समाक्षिपित ॥ उत्तमु
पजीवनं यथा—‘छस्तुम्भं सरसकण्ठीच्छान्तामवाचारी’ इति । यथा च—‘छ-
स्तुम्भं कदककन्दम्भो- सवसधोमि शि(धि)कफकसोवरसंमिवता । यथा
चवद्वितयतावितकुम्भोद्योमं स्रज्जपाति तस्मिन्थ सुखं सुतावदा ॥’ उत्तवोर्व-
वान्तरसंज्ञन्ता न प्रक्षामिज्ञायते जवत्ते च (१) ॥ गन्विदमुपदेशमयं च भवति ।
वदित्वं कवपन्ति—‘पुंस काक्यक्षिपातंय नीर्वमप्यद्वितीयते । अपि पुत्रेषु धीनेषु

सतोऽपि सामान्यस्मानिवन्धो यथा—माळत्या वसन्ते, पुष्पफळस्य चन्दनद्रुमेषु, फळस्याश्लोकेषु । द्रव्यस्य यथा—कृष्णपक्षे सत्या अपि श्योत्स्नाया, शुद्धपक्षे त्वन्धकारस्य । गुणस्य यथा—कुन्दकुम्भलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्य, कमलमुकुलप्रमृतेष्व हरितत्वस्य, प्रियङ्गुपुष्पाणां तु पीतत्वस्य । क्रियायां यथा—दिवा नीलोत्पलानां विकासस्य, निशा निमित्तस्य श्लेषालिकाकुसुमानां निसंसस्य च ॥

असतोऽपि सामान्यस्य निबन्धो यथा—नदीषु पद्मनीलोत्पलानाम्, च

मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥ इति । माळत्या वसन्त इति । अनिबन्ध- इति पूर्वसात्प्रत्येकप्रमिसंबन्धते । माळत्या वसन्तेऽनिबन्धो यथा—‘मन्मथीविमुक्तवैत्रो विम्वरी पुष्पसंपदम् । आचर्य आतिहीनस्य कर्षं घुमनस्य प्रिय- (या) ।’ पुष्पफळस्य चन्दनद्रुमेणनिबन्धो यथा—‘यद्यपि चन्दनविटपी विविना कमकुमुमवर्जितो विहितः । निजवपुर्वै परेषां तथापि संतापमपववति ॥’ फळस्याश्लोकेणनिबन्धो यथा—‘दीप्यते हि फले हि किंवतामेकमत्र तु वराम् । गच्छोक्तस्य किञ्चनैर्दृष्टान्तरपन्ना सुत्या ॥’ दृष्णपक्षे श्योत्स्नाया अनिबन्धो यथा—‘दृष्टाते जवदात्र यात्रायां सङ्कुटूहैः । बलमद्रप्रकम्प्यती पञ्चाविष्य सितासिती ॥’ शुद्धपक्षेऽन्धकारस्मानिवन्धो यथा—‘मासि मासि समा श्योत्स्ना पञ्चवो कुम्भसुदयो । तत्रैव द्रुतां वातो यथा पुष्पैरवाच्यते ॥’ कुम्भकुम्भलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्मानिवन्धो यथा—‘योतिशान्त-प्रभे कुन्दकुम्भप्रदत्त मित्रे । अपितेवामवत्तस्य द्रुद्वर्णा वरकथी ॥’ कमलमुकुलानां हरितत्वस्मानिवन्धो यथा—‘तद्गङ्गावरपुण्डरीकमुकुल-आन्तिस्तृष्ठा ईदृवा ममां व्यवनसौन्दर्येय(म्)सि महीमुखच्छतो हेम्या । तत्प्रभञ्ज-कवेवदानवमुतेततामकोकहर्षं सोरेरादिबराहसीकमवतात्प्रसिद्धां वपु ॥ प्रियङ्गु पुष्पाणां पीतत्वस्मानिवन्धो यथा—‘प्रियङ्गुस्वामममोपि(ः)रन्म्रीणां कावमगदम् । अर्ककुम्भस्य सङ्ख्याः कुते मौक्तिकसंपद- ॥’ दिवा नीलोत्पलानां विकासस्मानिवन्धो यथा—‘आश्लिष्य पद्मसितागुह्यमिरार्यं रागागुह्ये क्षणसममिदं चन्द्रविन्दे । आत-पुनर्विक्रमनावसरोऽपमत्सौकुलता सखी कुवकम् प्रवर्धे चकार ॥ निशामिदित्तस्य श्लेषालिकाकुसुमानां निसंसस्य निबन्धो यथा—‘त्वद्विप्रयोगं किरबैद्ययोर्धर्मव्याप्ति-कृतं विषयं सवित्रा । इतीव बु-धं सधिते पद्मती श्लेषालिका रोमिति पुष्पवापे ॥’ गङ्गापिण्यादि । ‘निबन्ध- इति प्रत्येकप्रमिसंबन्धते । तत्र नदीषु पद्मनिबन्धो यथा—‘दीप्यते नदी मयकं कृतिरं सारसानीं प्रत्ययेषु स्फुरितकमव्यमोद्गमीत्री कपय- । यत्र जीवा हरति मुरतगम्यमिम-गुह्य- विप्राधान प्रियतम इव प्राचैवा

लाक्षयमात्रेऽपि हंसादीनाम्, यत्र तत्र पर्वते सुवर्णरत्नादीनामिति । द्रव्यस्य यथा—तमसि मुष्टिप्राणत्वस्य, सूचीमेघत्वस्य च । ज्योत्स्नायां च कुम्भोपवाद्यत्वादे । गुणस्य यथा—यक्षोद्वासादौ शौक्ल्यम्, जयशपापादौ काष्ण्यम्, क्रोभानुरागयो रक्तत्वम् । क्रियाया यथा—चकोरेषु चन्द्रिकापानस्य, चक्रबाकमिषुनेषु निशि मिततटाग्रयणस्य ॥

वाटुहारः ॥ नीलोत्पल्यसि यथा—‘यपदगमनकील्यकमित्याम्बेवविन्मृदुमिरमिच्छन्ते’ खेचरणां हरन्तीम् । कुवलयवनकान्का जाह्नवी सोऽन्यपदविनपतिमुत्तयेव व्यक्तवन्ताऽप्यदीम् ॥’ एवं कुमुदापयि । जल्ययमत्रे हंसादौ यथा—वासीदिति मविष्मदीह च अनो घम्बो यधी वार्मिको च’ श्रीकेशववत्करिष्यति पुनः श्रीमत्कुम्भश्चरम् । हेमन्तोक्तिरहंससारसकुम्भेऽहुरसंमूर्धितैरिस्त्रापोपवती च तमववती पचेष्टितं वीचिमि ॥’ यत्र तत्र पर्वत सुवर्णं यथा—‘वागावासविजपोद्यामिराम’ खर्गस्त्वतिव्याप्तविहस(कचक)भाम् । साम्बात्सर्क्यं जमिबानम्पुरासेरेप क्वात खेन जीमूतमती ॥’ रत्नानि यथा—‘नील्यस्मरदिमपटव्यनि महेमनुचसूच्यरसीकरविद्युति(त्रि)तयान्तरेषु । आलोकयन्ति सरसीकृतकण्ठमात्म’ सानन्वमम्पुदपिवात्र ममूरवार्य । तमसो मुष्टिप्रकृते यथा—‘तपुत्तमा इव ककुम्भ’ इत्यवक्यं वरमचारमात्रमिव । दिग्मिव काष्ण्यमां मुष्टिप्रकृते तम कुर्वते ॥ सूचीमेघत्वं यथा—‘पिहिते क्वाटवरे तमसि च सूचीमुक्कमनिर्गते । मवि च विनीक्षितनयने तथापि अन्तलम्ब्यत्तम् ॥’ ज्योत्स्नायां कुम्भोपवाद्यत्वादि यथा—‘घट्टाशमितकेतुभेदरदक्योत’ यिद्य विमती येव मीक्षिकृतान्मुष्ट्यविवेचोत्तरक्यवि’ प्रमम्पु । कसेव्या(क्या) कक्षीमिरवसिपुटैर्गद्या शुजाक्युरेः पातव्या च घासिन्वसुरधविमवे सा वर्तते चमित्रा ॥ यद्यपि वीक्ष्यं यथा—‘क्षेमः खोकोऽपि नाहे स्वसिदमविकृतं चक्षुर्वा खेव इतिमौधे क्षीराधिममा’ स्फुटमव च वरं कोऽवनीरकप्रकारः । इत्थं विगिनति-रोभ’सतविसरतया मांसकैस्तयसोमि’ खोकावस्वान्मु-स्विमित्रगति यवके विस्मयन्ते मृष्यस्ये ॥ हासस्य यथा—‘वाह्यास्यककेनात्मा’ पदव केनीवप्यङ्गर’ । जयश्वव इवापीत्या सरन्ति क्षीरसागरा ॥’ जयश्वस काष्ण्यं यथा—‘प्रसरन्ति कीर्तवसे तव च रिपूष्यमकीर्तयो जुषयत् । कुवलयवकसंनतिताः प्रतिदिक्षमिव माकटीमाक्यः ॥ पापस्य यथा—‘सख्यतमिमेककृपाचमयूककेवाद्याग्रविता तनुरमृदुचक्ररस । सव-प्रकोपकृतकेशववश्वयसंरूपसंजलितपापमलीमसेव ॥’ कोवध रक्तत्वं यथा—‘वा-स्पलाकुप्तिमद्व्यप्रतिविम्बितेव कोपप्रमाप्रसरपाटवविमहेन । मीमेव मूर्धितरसातक्य-लिमाजा भूमिधवाक्य वज्जोवरवर्तिनेव ॥’ अनुरागस्य यथा—‘गुणनुरागमिमेव यवस्य तव सर्पता । दिग्मपूर्ता मुखे जातमकणार्धकुङ्कुम्भम् ॥’ चकोरेषु चन्द्रिका-

आर्तेनियमो यथा—समुद्रेष्वेव मकरा, ताम्रपर्ण्यमेव मौक्तिकानि ।
द्रव्यस्य यथा—मलय एव चन्दनस्थानम्, हिमवानेव मूर्धोत्पत्तिपदम् ।
गुणस्य यथा—सामान्योपादाने रत्नानां शोणतैव, पुष्पाणां गुह्यतैव,
मेघानां कृष्णतैव । क्रियाया यथा—ग्रीष्मादौ संभवदपि कोकिलकृत
वसन्त एव, मयूराणां वर्षाखेव निरुतं नृत्य चेति ॥

अथ वा नियम समय कवीनां यथा—कृष्णनीलयो कृष्णहरितयो

पन्नं यथा—‘एतादौ(स्ता) मकयोपकृतसरितामेवाधि रोषोमुषमाप्यम्बासनिकेतवं
मयवतः श्रवो मनोजन्मवः । चासु श्वामनिष्ठासु पीतवमसो मुष्मानवीचनिष्ठा
पीवन्ते विहरोर्ध्वजनु विचक्षकष्टं बहोरङ्गा ॥’ कक्षाकमिपुनस्त विधि निमत
अथयत्नं यथा—‘संक्षिपता वाक्यलीलादिनीनां तनवतापव-पूरान् । र(ख)सु वरणा
हववयसा(र्वा) किं बोधकृतं निवायेन ॥’ समुद्रेष्वेव मकरा यथा—‘मोत्राप्सार्(१) क-
वतो दृष्टत्वं लनाममुद्राहितमम्बुपथिम् । वायावर्षेषु परिस्फुरासु बह्वर्षेणो मक-
रस्त बन्धः ॥’ ताम्रपर्ण्यमेव मौक्तिकानि यथा—‘धर्मं मयस्तु सरितो मुनि मुन
विष्टाः क्षादूनि सन्तु सखिभ्यनि च सुखवयः । एतां विहाय वरकर्मिणि ताम्रपर्ण्यं
नाम्य(म्बा)त्र संभवति माक्षिकममवेतुः ॥’ मलय एव चन्दनस्थानं यथा—तापाप-
हारचतुरो नपावासाः सुरप्रियः । नान्यत्र मक्याचोरेरेवतं चन्दनद्वयम् ॥’ हिमवानेव
मूर्धोत्पत्तिपदं यथा—‘म्यस्ताकृत धामुरखेन वत्र मूर्धस्वचः कुञ्जपविन्दुशोणः ।
ब्रह्मवि विषावरसुन्दरीश्वरमङ्गलैकविबोपबोयम् ॥’ मासिकवानां च शोणतैव
यथा—‘सांवात्रिर्हरिवरितोषहृतामि कृतः श्वामासु तीरवचरात्रिषु संभूतामि । रत्नमि
ते ववति कक्षिदिहावताधि मेघांपरोरितविनाविपरिम्बयज्ञम् ॥’ पुष्पाणां गुह्यतैव
यथा—‘पुष्प प्रवाग्नेपहितं वदि स्नान्मुष्काफलं प्रस्तुतविद्रुमस्वम् । ततोऽनुकुर्वीद्विष्ट
इत्य तस्मात्ताभीष्टपर्वकावचः मितस्त ॥’ मयूराणां वर्षाखेव यथा—‘मेघवामन
रमेव पूतवेदिविमानरुदः । मय्ये महेन्द्रगीकेन रत्नरासिरिवाचमौ ॥’ कोकिलकृतं
वसन्त एव । यथा—वचन्ते पीतपीतन कोकिलेन वने वतम् । अन्तर्जलवयाः पद्मा
धोतुक्षमा इवातिता ॥ मयूरनुकपीतं वर्षाखेव यथा—‘मण्डलीहस्त बर्हपि
कक्ष्यैर्मयूरमीतिमि । कक्षापिनः प्रवृक्षन्ति कक्षे जीमूतयान्निमि ॥’ कृष्णनीलयो
रैव यथा—वरीं तूष् कष्योऽप्यनुग्रतपुलिनां वासिषाभाङ्गनामि धनुसीर्ष्ये वय
मुमयत्तवय्य वदवागीरहाप । तद सद्यस्कोर्षः ससत्रिभविहो माति वीकः ॥
वस्त्रा प्रिवक्षीते पीने सुमित इव वन केसपापा मुष्मया ॥’ कृष्णहरितयोरैव
यथा—‘मरकतसहस्रं च चासुनं स्फटिकविद्याविमलं च जातवम् । तदुमपमुद्रक

समुद्रयो, सागरसमुद्रयो, वैत्यदानवासुराणां चैक्यम् । तथा चक्षुरादे
रनेकवर्णोपवर्णनम्, बहुकाठजन्मनोऽपि सिधचन्द्रमसो धात्वम्, कामस्य
मूर्तत्वममूर्तत्वं चेत्यादि ॥

पिता वा स्वयं वा मृषा कथं पुराणकुरुष्याद्यामुदस्तम्भयन् । तां क्वमी पुरषो
त्तमः पुनरसौ कौश्वितभूक्तानिरेषोः समधीविस्तरप्रणविषां गेहेषु शोभि सि-
दिम् ॥ नापसर्वबोरैक्यं यथा—हे नाथराज बहुमस्य नितम्बमार्यं भोगेन प्यह
मभिषेक्य मन्दरादे । सोहा विपद्य ह्यपवाहबोधोपवीज्य पर्बतूचवनविषेक्य कोऽति
मारः ॥ क्षीरधारसमुद्रबोरैक्यं यथा—‘छेतां हरिर्महतु रक्षममन्तमन्तकम्मीप्रसुति-
मिति नो विवदामहेऽहो । हापुष्टसपया(१)स्तुपितस्य मन्तो किं त्वसि सिद्धप-
पसः स मरोर्बेक्यम् ॥ सापरयहासमुद्रबोरैक्यं यथा—‘रहतरहभमईकडबन्तीमि
वापय । स हवर्ष पुरो महां सतसावरकम्भाम् ॥ वैत्यदानवासुराणामिति ।
क्षिरव्याधक्षिरव्याधविपुप्रह्वविरोचनवक्षिवाण्यद्वो वैसाः विप्रवितितंवरनमुवि
पुष्पेमप्रमृतबो क्षमवा कलहत्रविधुर(२)ह्यपवर्षादयोऽसुरा तेषामैक्यं यथा—‘अ-
वन्ति वायामुनौकिन्धकिता वक्षस्यवृक्षामविचक्रपुम्बिहः । छुरासुराभीयसिक्तान्तवा-
यिनो भवन्तिउरुवन्धकपादपांसवः ॥’ यथा च—‘तं वसुतसुरसुरासिद्धत्वसारके-
धुररज्ज्विरनादपवाहवन्धम् । पीतांसकमवयिताकुचपत्रमई भीमवज्रं जितजगत्रितयं
कवेत्कः ॥’ यथा च—‘आसीदैसो हवप्रोवः सुहृदेस्मसु वस्य ताः । प्रववन्ति वक्षं
काष्ठोः सितच्छत्रक्षिता शिव ॥’ यथा च हवप्रोवः प्रति—‘शमवाधियते मूषो
मुनोऽर्चं किं व मीयते । सहामतां कृतान्तस्य क्षयामिप्रायसिदिदु ॥’ यथा च—‘म-
हासुरसमाजेऽस्मिन्न च कोऽप्यसि सोऽसुर । यस्य नासनिनिष्पेववीराजितसुर-
स्वकम् ॥’ एवमप्येऽपि भेदा वन्मुद्रा ॥ कासुरावेरनेकवर्णोपवर्णनमिति ।
‘सुव’ छुफता यथा—‘सिद्धस्या जनसंकुकेऽपि सुरस्य सार्धं पृहप्राहये छारं
मवि निःसहास्ततवी भीहामुहु प्रेहति । क्षीनमाननयैव कोकसरस निःशस्य
तत्रान्तरे प्रेमाप्रः कक्षिस्तम्बपाण्डिममुने(३) मुक्ताः कटाक्षप्यता ॥’ इत्यामता
यथा—‘अव पयि धमयित्वा रम्भकृतोपकारं कतिविश्वनिपातः कर्षी(१)पवै
क्यम् । पुरमविश्वबोधोर्वा मैथिबीर्षागीनां कुचवधितयवाक्षां कोचनैरद्वयानाम् ॥’
छम्भता यथा—‘पादव्यासकमितरक्षनामुतकीकवभूते रत्नप्यपावधितवक्षिमिवा
यैः क्षम्भहता । वैश्वास्तभो पक्षपद्युक्ता प्राप्य वर्णमकिन्पामोक्षतत्त्ववैव(१) मनु
करनेविहीनोऽप्यस्थान् ॥’ मिमवर्षेता यथा—‘तामुरीयै मजपसिचितभूक्ताविप्र
यानां पस्मोत्थेपाहुपरि विकस्यकृष्णसारप्रभाप्यम् । कुम्भे वेपागुगमपुकरभीमुक्तामा-
त्मविन्धं पात्रीकुर्वन्धकपुरवधूयेत्रकीतृक्षयाम् ॥’ शिववन्धमसौ कथ्यं यथा—‘मा
अवमतामरसिन्धुहंस कोटीरमजीकुमुं भवस्य । दाक्षायवीर्षविप्रमधि काठे-

काव्यस्य हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह—

अदोषा सगुणा सारलकारा च शब्दार्था काव्यम् ।

चकारो निरलंकारयोरपि शब्दार्थयो कविस्काव्यस्वरूपापनार्थ ।

यथा—

‘शून्य वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय विनिश्चयने
निद्राव्याजमुपागतस्य सुषिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुनम् ।

विभ्रम्भ परिशुम्भ्य जातपुनकामालोक्य गण्डस्थनीं
तज्ज्ञानममुनी म्रियेण हसता बाला चिरं शुम्बिता ॥’

गुणत्रोपयो मामान्येन रूपेणमाह—

रसस्योत्कर्षापकपदं गुणत्रोपयो भक्त्या शब्दार्थयोः ।

रसो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवो गुणा , अपकर्षहेतवस्तु दोषा ।
ते च रसस्यैव धर्मा उपचारेण तु तदुपकारिणो शब्दार्थयोरुच्यन्ते ।
रसाभयत्वं च गुणत्रोपयोरन्वयस्यतिरेकानुविधानात् । तथा हि यत्रैव दो
षास्तत्रैव गुणा , रसविशेषे च दोषा न तु शब्दार्थयोः । यदि हि तयो
स्युस्तर्हि धीमत्मादौ कष्टत्वादयो गुणा न भवेयुर्हास्यादौ नास्तीत्वादयः ।
अनित्याश्चेते दोषा । यतो यस्माज्जिनस्ते दोषास्तदभावे न दोषास्त
ज्ञावे तु दोषा इत्यन्वयस्यतिरेकस्यां गुणदोषयो रस एवाभयः ॥

मुञ्चन्तं भवतः पुमान् ॥ अमलमूर्तत्वं यथा—‘अथ च भुवनत्रयप्रवितसंभम-
शङ्करो विमर्ति वपुषाधुना विरहकृतर अमिर्ताम् । अनेन किल विजिता वचमिति
प्रियाणा करं करेण परिताडयन्निति जातहास स्मर ॥’ अमूर्तत्वं यथा—‘बभ्रु-
र्मांश्च गार्वांश्च वल्लिभुजं कश्चनमवधामनो भयं घण्टप्रभृतय इमे पञ्च विचित्राः ।
इव बभ्रुं वल्लं त्रिभुवनमनङ्गलं विभवं च च अमलः कामान्निष्ठस्तु वचिताया इ
वपुति ॥’ निरलंकारयोरपीति । अनेन काव्ये गुणानामवर्षमाहमाह—‘तथा
हि जनसंकुलमपि गुणवद्वयं (बहुभं) कदत् । वयोवाहरिष्यमाचं ‘दूर्ध्वं वाचपृ
हम्- इत्यादि । अलङ्कृतमपि त्रिगुणं च कदत् । यथा—‘जनकपदं प्रपुष्टा वाजिनी
कदत्पुष्टा । विजोवाग्मूयणा पञ्च- कन्तुकिम्येव तं विधा ॥’ इति । उपचारे
प्यति । यथा आकार एवास्व छद्-’ इति शार्ङ्गमुपचा[रावाक्य]उपमिभ्यत्रके धीरे

अलङ्काराणां सामान्यलक्षणमाह—

अङ्गाभिता अलङ्काराः ।

रसस्माज्जिनो यदङ्गं शब्दार्थौ तदाश्रिता अलङ्कारा । तेषां च रसस्म
सत कश्चिदुपकारिण कश्चिदनुपकारिणः । रसामात्रे तु वाच्यवाचकत्वेन
व्यमात्रपथवसिता भवन्ति ॥

तत्र रसोपकारप्रकारानाह—

तत्परस्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसो
पकारिणः ।

अलङ्कारा इति वर्तते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालङ्कारस्य प्रवेष्ट, न
वाचकत्वेन, नापि ताटस्थ्येन ॥

अवहितं । तस्य सव्यावबोधोऽनुयायक इत्यर्थः ॥ अङ्गाभिता इति । ये त्वङ्गिनि
रसे भवन्ति ते गुणाः । एष एव गुणाङ्गप्रविशेकः ॥ एतावता—तीर्थादिसहस्रा
गुणः केयूरवितुल्या अलङ्कारा इति विवेकमुक्त्या संयोगसमवायाभ्यां क्षीर्मादीना-
मस्ति मेव । इह तुमयेषां समवायेन स्थितिरिहमिमांश 'तस्माद्वरिकाप्रवाहेन
गुणाङ्गप्रवेष्ट, इति ग्रामहमिषरणे कस्योऽप्यङ्गत्वेऽप्यवाह, तमिरकम् । तथा हि ।
कवितारः संदर्भेणलङ्कारान्वयकान्ति व्यस्यन्ति च न गुणात् । न चार्थ-
करीनामपेक्षाराहाराभ्यां वाच्यं कुप्यति पुप्यति वा । तत्र चव्याङ्गप्रपोद्गरेण
वच्य—अलङ्कृतजगत्तर्क वादचन्द्रमयीषिमि' । मुचानीरतदेवार्थं ममात्तः परमे
श्वरम्'त' वच्य च—'अलङ्कृतजगत्तर्क तद्विन्दुमयीषिमि' इति । अर्थलङ्कारप्रपोद्गरेण
वच्य—'इवान्तां स्मितासितसरोजहसं कण्ठैरिन्ध्री विभूषयति वाक्पुष्पकल्पे' । अपरे
मिरे रचयितुं प्रतिकर्म नार्थं कर्थाणि भावतद्वसोऽवसरे व्यस्यन्ति ॥ वच्य च—
'एवान्तां स्मितासितसरोजहसं कण्ठैरिन्ध्री विभूषयति केकिचकोरकेष्टी' इति । अर्थ-
लङ्काराह्वयं वच्य—नीलवस्मरणीति । वच्य च—'नीलवस्मरस्मिपदव्यभि महेममुच्छृ-
त्परसीकरमिच्छति मुप्यक्षिधानी' इति । गुणान्वयपेक्षाराहारी तु न संभवति इति ।
तथा 'व्यवसोमाया कठौरो वमां गुणावतिशयवहेतवस्तर्कप्रकारा' इति ग्रामनेव यो
विवेकः कृतः सोऽपि व्यभिचारी । तथा हि—यतोऽस्तमर्को मातृमुर्वन्ति वासाव
पक्षिणः' इत्यादीं प्रवादक्षेपसमतामाश्रयैषां कुमावार्थव्यञ्जीनां गुप्यनां छद्मावेऽपि
व्यव्यवहारप्रवृत्तेः । अपि काव्यिष्कृता वार्ता तस्माद्व्यभिचयिनः । इतीव
प्रबुद्धवाचे तस्मा कर्णान्तमीक्ष्ये ॥ इत्युल्लेखलङ्कारव्याज्राद्विषयितत्रिचतुरगुणात्तत्र
व्यव्यवहारवर्धवाह । तस्माद्युक्त एव गुणाङ्गप्रविशेकः भेषानिति । गुणव अथ

यथा—

‘चलापाङ्गा दृष्टिं स्पृशसि बहुशो बेपधुमती
रहस्याख्यायीव स्ननसि मृदु कर्णान्तिकगत ।
करो व्याभुन्वत्या पिबसि रतिसर्वस्वमधर
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं सत्तु कृती ॥’

अत्र भ्रमरत्वभानोक्तिरुकारो रसपरत्वेनोपनिबद्धो रसोपकारी ॥
बाधकत्वेन यथा—

‘सद्यः सन्दामसोमां त्यजति विरचितामाकुल केसपाश
क्षीबाया नूपुरौ च क्षिणुणतरमिमौ कन्दत पादकमौ ।
व्यस्य कम्पानुबन्धावनवरतमुरो हन्ति हारोऽप्यमत्सा
क्रीडन्त्या पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यमज्ञानपेक्षम् ॥’

अत्र पीडयेवेत्युत्प्रेक्षाकारोऽङ्गी संस्तवदुग्धाहकव्यावृत्तेः कल्पो-
चितान् विभावानुभावान् सपादयन् बाधकत्वेन मासीति न प्रकृतरसो
पकारी ॥

तादस्येन यथा—

‘शीलवधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिक न ।
मानसमुपैति केच भिन्नगता रागहंसीव ॥’

एवमिदं गुणवर्णनाख्याये त्रिवैचित्र्यम्वते ॥ चलापाङ्गामिति । चक्रान्तकवचोक्तेः अ-
नित्यमित्यपस्य दुष्प्रसङ्गोक्तिरियम् । किमिवमकाशलीया य वा कृतश्चा परतश्चा
वा इति तत्त्वान्वेषपरवद्या वचमसंश्रुततत्त्वप्रणामा प्रतिहृताभिधवा संप्रति मधुकर
त्वमेव पूर्वोपर्यस्तपुष्पसंगारो बहसां बलमदृष्टान्तमाचरति । तथा हि । तस्मै वि-
मलवद्व्यातरस्यवपाई पर्यैस्तरुणी यस्यास्तां दृष्टिं स्वल्पार्धनसंज्ञासविपुरितमिजस्थि-
तिमनवरतं कम्पयतीं तथा मुग्धतया शोभातिष्ठवसास्तिनीं प्रवतकम्पितनीलोम्प-
मधिका स्पृशतीं स्यात्कममिमिषयत परिभुम्बनप्रवृत्त्यां तरकमयनप्रान्तपरिभुम्बन-
ममवनवचमसंविधानमुचितमप्रमदतानुष्ठितमिति । कथयिष म सुकृती भवान् ।
तथा त्वेवमकुवचस्पर्शपराभुतां लज्जादिसमुचितकमलकोशनिधवनाम्बातवचवर्षदु-
हसमुप्रवराभिप्रेत्येव तन्निष्ठवतीं मधुप्रियवधारि मधुरं स्ननसि चित्रितमातनोपि
तरिकमकाक नवनप्राप्तपुम्बनाभिमुखीकृतकान्ताकव्योपान्तमिदितितम्बनां तदवचरो

पुनश्चकित्सितसागरिकापतिविन्मदर्थनाभिजाताभिलापम् । बत्सरान्
स्वेयमुक्तिस्तदस्वेन कविनोपरचितेति शेषानुगृहीतोपमात्कारमावान्येन
प्रस्तुतो रसो गुणीकृतोऽपरिचिद्यतिपथा ॥

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहणं यथा—

‘उद्दामोत्कृष्टिकां विपाण्डुररुणं प्रारम्भजम्मां क्षणा

दायासं स्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वसीमात्मन ।

अघोषानस्तमिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुव

पश्यन्कोऽपि विपाटस्तपुति मुक्त देव्या करिष्याम्यहम् ॥’

अत्रोपमा तदनुग्राहकश्च शेष ईर्ष्याविप्रकम्भस्य भाविनश्चर्वणाभिमुख्य
कुर्वन्नवसरे रसस्य प्रमुत्सीभावदद्यादुपनिबद्ध उपकारी ॥

न त्वेवम् । यथा—

‘वाताहारतया जगद्विपथैराश्रास्य निःशेषितं

ते प्रस्ता पुनरग्रतोयकणिकातीव्रजैर्बहिर्भि ।

तेऽपि शूरचमूरुचर्मवसनैर्नीता क्षय लुब्धकै

दम्भस्य स्फुरितं विदमपि जनो आत्मो गुणानीहते ॥’

वितामिमतामिप्रावनिवेदनपरतया रहोहृत्तान्ताक्यान्मुचितमनुष्ठितं भवतेति भवानेव
मुकृष्टी । तथा नवनस्पर्धक्योपास्तकानवव्यापृतोऽप्युद्धितोपकम्भसुगम्यमुक्तमि-
मोक्तुहस्तद्वचनमभिधेयासंख्यमतिर्दशममयाद्विपूनीतपामिपत्तवावात्तद्वचनापूर्वकमव-
पेक्षितो रतिविषये सुरतोपमोग्रसाधररसासाधारतया सर्वसमपररसपानमनुम-
नधीसम्पत्कृतसंयदनात्ममेव मुकृष्टी । किञ्च रहोहृत्तान्ताक्यानेमाहीचरितपुरत-
रसवा प्रममभररसाभूतपानमस्याभिर्बिबेकमिति ॥ उद्दामोत्कृष्टिकामिति । वास-
वत्तपरिगृहीता नवमाश्लिष्यकता संप्रति न प्रफुल्ल मावर्षी कता तु मत्परिगृहीता
प्रफुल्लेति तद्वर्षेणान्वेषक्येन विपाटस्तपुति मुक्तमहं देव्या करिष्यामीति वत्सरानोक्तिरि-
वम् । उद्दामा वरूप उद्गता कठिना वस्याः । कठिकाश्च सहस्रिका । अन्तर्गताभि-
नेयान्तरे प्रारब्धा कम्माविषयो यथा ईमा मय्यवगतोऽवसरे । स्वसनोद्गमैर्वसन्त

१ ‘संमोक्षपृथारक्यः’ इत्यर्थः २ ‘ईर्ष्याविप्रकम्भरूपस्य’ इत्यर्थः ३ प्रारम्भ
इत्यर्थः ४ ‘भीतं क्षयमिति प्रकान्तरे’ इत्यर्थः

अत्र वाताहारस्य पश्चाद्वाच्यमप्यादातुक्तमित्यतिशयोक्तिरनवसरे
गृहीता । तथा हि प्रथमत एव प्रथमपादे हेतुत्वेष्वया यदतिशयोक्तेरुपा-
दानं न सत्प्रकृतस्य दम्भप्रकर्षप्रमावतिरस्कृतगुणगणानुशोचनमयस्य निर्बे-
दस्याङ्गतामेति । न हि वाताहारत्वादधिको दम्भस्तोयकजप्रत नापि सतो-
ऽधिकं दम्भनस्य मृगाचिनमसनमिति ॥

गृहीतस्याप्यवसरे त्यागो यथा—

‘रक्तस्त्व नवपल्लवैरहमपि स्थाप्यै मिषाया गुणै

स्त्वामायायान्ति क्षितीमुक्ता सरभनुर्मुक्ता ससे मामपि ।

क्रान्तापादतलाहतिस्तव मुधे तद्वन्ममाप्यावयो

सर्वं तुल्यमशोक केवलमह चात्रा सशोक कृत ॥’

अत्र प्रवन्मप्रवृत्तोऽपि श्रेयो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानोऽपि विप्र-
लम्भोपकारी ॥

न त्वेवम् । यथा—

‘भ्रात्रा शक्रसिसामग्निप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नव

मक्तिर्मृतपतौ पिनाकिनि पद रुहेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिदुहिजान्वये च तदहो नेदृश्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेय न रावण क नु पुन सर्वत्र सर्व गुणा ॥’

अत्र न रावण इत्यस्मादेव त्यागो युक्तः । तथा हि रावण इत्येतज्ज-
गदाक्रन्दकारित्वाद्यर्थान्तरं प्रतिपादयज्ञनकस्य धर्मवीरं प्रत्यनुमानतां
प्रतिपाद्यते । ऐश्वर्य पाण्डित्य परमेष्ठमकिर्वेशविष्टेषोऽमिबन इत्येतत्सर्वं
लोकमपवाधमानम्याधर्मपरस्य नार्थक्रियाकारकमिति तावतोऽर्थस्य तिर-
स्कारकत्वेनैव रावणभेदित निर्बाहणीयम् । यत्त्वम्यदुपाधं क नु पुनरिति

मस्तोत्रावैरमनो व्यस्यसायासमायासनमप्योक्तना अत्र तत्प्रत्यक्षं निश्चास-
परम्यमभिधायन आवासे इदमस्ति संतापमातम्यती प्रकटीकृतं याम् । उह
मदयस्त्वेन इदमिदमेव मदेव कामन च । धुवस्यद्वय आशीर्षावस्यद्वयानजीवि-
तमिति ॥ रक्तस्त्वमिति । क्षीयवियोगोपनतविषस्यूलमस्थस्य वाधरपेयमुक्तिः ।
रक्तो लोहितः अहमपि रक्तः प्रमुखापुराणः । तत्र च प्रबोधना विभावः पञ्चराप

तद्यदि ससंदेहत्वेन योज्यतेऽप्यक्षेपम्बेनाथापि नेहग्वरो लभ्यते इत्यर्था
न्तरन्यासत्वेन तथापि प्रकृतस्य धर्मवीरस्य न कश्चिन्निर्वाहः ।

नात्यन्त निवाहो यथा—

‘कोपात्कोमलोलबाहुलतिक्रपात्रेन बद्धा दृढं

नीत्वा वासनिकेतन दधितया साय सखीनां पुरः ।

भूयो नैवमिति स्वस्त्यस्तुगिरा मसूच्य दुग्धेष्टितं

धन्यो हन्यत एव निवृत्तिपर प्रेयान्कदत्या हसन् ॥’

अत्र रूपकमारम्भमनिर्भूढं च रसोपकाराय ।

न त्वेवं यथा—

‘स्वधितपद्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडनेन ।

उद्धाव्य मे मविष्टा देहगृह सा हृदयचैरी ॥’

अत्र नयनद्वारमित्येतावदेव सुन्दर शृङ्गारानुगुणं न त्वन्यद्रूपजम् ।

निर्वाहेऽप्यङ्गत्वं यथा—

‘दयामात्सङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपाता

नाण्डच्छायां शशिनि क्षिसिनां वर्हमारेषु केक्षान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीबीचिषु भूषिकासा

न्हन्तैकस्य कश्चिदपि न ते भीरु साहस्यमस्ति ॥’

इति मन्तव्यम् । एवं प्रतिपादमाद्योऽर्थो विभावत्वेन व्याख्येयः ॥ सखीनां
पुर इति । मयस्योऽनवरतं वृषते नावमेव करोति उत्पश्यन्निवशनीमिति भावः ।
स्वच्छन्ती कोपावेषेन कञ्च न मधुरा मीर्यसा । कसौ गीरिभ्याह—भूयो नैवमि
त्येवंकथं । एवमिति बहुलं तत्किमिष्याह—दुग्धेष्टितं मन्त्रपराय । संसु(सु)भ्य अ
हस्या निर्दोषेन । हन्यत एवेति । न तु सङ्कभादिहृतोऽनुनयोऽनुसृज्यते । यतोऽसौ
हवने निमितीकृत्य निवृत्तिपरः प्रियतमश्च तदीय आलोकं च घोषं समर्पति ।
मनिर्भूढं वेति । बाहुबलविश्रया पाशत्वेन यत्किं समर्थं निवाहयेद्विधा व्यावर्ण
यस्यैव चरन्त्यप्यवरोदीति । तथा रसमत्र स्थासिति ॥ दयामास्त्विति । सुग
न्निधियुक्ततासु पादिल्ला(ः)तमिन्ना कथञ्चित्त्वत्वेन च योग्यम् । शशिमीति ।
पान्थुरत्वात् । उत्पश्यामीति । यत्नेबोलेष्ये । जीवितसंचारगानेक्षणं । हन्तेति ।
कथमेकस्यसाहस्यभावे हि बोध्यमस्मादहं सर्वत्र स्थितो म कुत्रचिदकत्र इति कमे
इति भावः । मीर्येति । यो हि अतरङ्गयो मयति नासा सर्वमेकस्य चारयती

अत्र सुप्तेष्वयासद्वावाध्यारोपन्यासा अनुप्राणकं सादृश्यं यथोपक्रान्तं
तथा निर्बाहितमपि विषयस्मरसोपकाराय ॥

न त्वेवं यथा—

‘न्यस्तकुक्षितमुत्सुकं हसितवत्साकृतमाकेकरं

व्यावृत्त प्रसरत्प्रसादि मुकुटं सप्रेमं कम्पं स्तिरम् ।

उज्जु भ्रान्तमपाङ्गवृत्तिं विरुचं मञ्जुपरज्जोत्तरं

वज्रं साधु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥’

अत्र राजनस्य हर्षवृत्तौ वैविध्येण स्वभावोक्तिर्निर्बाहितापि रसत्वा
ज्ञत्वेन न योजितेति ॥

शब्दार्थयो स्वरूपमाह—

मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः शब्दाः ॥

मुख्यार्थविषयो मुख्यो गौणार्थविषयो गौणो लक्ष्यार्थविषयो लक्षको
व्यङ्ग्यार्थविषयो व्यञ्जकः शब्दः, विषयभेदाच्छब्दस्य भेदो न स्वामा
यिष इत्यर्थः ॥

मुख्यमर्थं लक्षयति—

साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः ।

अव्यवधानेन यत्र संकेतः क्रियते स मुख्यमिव हस्ताद्यवयवव्योऽर्थान्त-
रेभ्यः प्रथमं प्रतीयते इति मुख्यः, स च जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपस्तद्वि-

धर्माः ॥ न योजितेति । रसवशादेकैकमन्यक्रियमिति श्लेषावगमाज्ज्ञेयमुक्ते तत्र चम्प-
तव्यमिच्छादिभेदोपनिपाताच्च जौगपथाद्गुणानिधत्तमावसायः च । किञ्चिद्विमाप्यैकित्यं
वक्तव्यं यथा—‘समासां तादृशानां नरपतिवृत्तैरलक्षितवै’ समम्पाद्यैर्नामसूत्रं परं
तामेकवचना । बहुव्रीहौ चाप्यनरपत्यः केसनिषयाच्च कस्यसीतेन भुङ्गतिविषयो
वाच्यविसरः ॥ अत्र हि प्रकृतिः कोनसाधुमाधो वाच्यव्य शोकस्य शोकश्लेषेदमोच
वौपपद्यमाह माधो वा विमावव्यवृत्तिर्यम् । सा हि तादृशी शोकस्य विमावो दुःखा
यस्य तथाप्युचितव्यपी कोनस्य तथा विमावव्यं सतिरिति पुरः पठितव्यमभाववैविध्यं
माधते इति पुनः विरुद्धस्य वीर्यतममवयवमवितं ह्युचितानुमन्यवोचनम् । ‘न्यस्त-
कुक्षितम्— इत्यादौ तु तत्प्रकृतानुगुण्यप्रतिपादनार्थं कविन्य सादृश्यतया न कृत

यस्य शब्दो मुख्यो वाचक इति चोच्यते । यथा—गौ, शुक्र, पशति, देवदत्त, इति । यथाह महामायिकार—‘चतुष्टयी शब्दामा प्रवृत्ति’ इति । आत्यादिसरूप च प्रकृतानुपयोगाभाहेह विपक्ष्यते । आतिरेक संकेत-विषय इत्येके । उदाहित्यपरे । अपोह इत्यन्ये ॥

मिति । चतुष्टयीति । आतिशय्या गुणशब्दा किञ्चाशब्दा महत्त्वशब्दाश्च । तथा हि । सर्वेषां शब्दानां कार्याभिधानाय प्रवर्तमानावापुपास्तुपदसिद्धविषयविशेषोक्त-त्वावुपाधिनियन्तव्य प्रवृत्तिः । उपाधिश्च द्विविधः । बहुकृतसंनिवेशितो बहुजनैश्च । तत्र यो बहु(का) परच्छेदा तत्तत्संज्ञिविषयसंज्ञिव्यक्तिद्वारेण तस्मिन्तस्मिन् संज्ञिति निवेश्यते स बहुकृतसंनिवेशितः । यथा कित्वादीनां शब्दानामन्वयद्विनिर्णयं संवृतकर्म स्वरूपम् । तत्त्वञ्च तां सामभिवाचकियमभिव्यक्तवता यथा परच्छेदा तस्मिन्तस्मिन् संज्ञिमुपाधितया संनिवेश्यते अतस्तस्मिन्वचनापरच्छेदशब्दा कित्वाद्य ॥ नेषामपि च [२] अकारविबर्णव्यतिरिक्तसंवृतकर्मकस्याभावात् कित्वादिशब्दकर्म्यं संवृतकर्मसंज्ञिष्वत्यस्येत इति तेषामपि बहुवदृष्ट्याभिव्यक्त्यन्वयसंज्ञिमेवातुसारेण कल्प-निकसमुदाहरणस्य कित्वादेः शब्दस्य तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तमत्वात् महत्त्वशब्दत्वं कित्वादीनामुपपद्यत एव ॥ बहुष्वदेव च ईदृशम् । सिद्धसाधवतामेवाद । तत्र चाद्यो पाधिनियन्तव्य किञ्चाशब्दाः । यथा—पचतीति । सिद्धस्य उपाधेर्द्विविधम् । आतिगुणमे-वाद । तत्र पर्यायशब्दश्च उपाधिर्जातिः । न हि कश्चित्पचायौ आतिसंवन्यमन्तरेण कर्म्यं प्रतिष्मते । बहुष्वं वाच्यपणीये—‘यो’ कस्येव च ध्वनौप्यपापौत्पामिर्बन्वापु गा’ इति ॥ अन्वयकर्मस्य च बहुनो विशेषाभावेतुर्गुणः । न हि अन्वयेर्गुणस्य पदनिबन्धक-रूपप्रतिष्मन्निबन्धकम् । आतिमहिमैव तस्य बहुनः प्रतिष्मन्कर्म्यत्वात् ॥ आति रेवेति । तथा हि—गुणशब्दानां तावच्छ्रुतादीनां पच-चद्वयशब्दाभिव्यक्तवता वै अन्वयिकस्य गुणास्तत्समवेतस्यमात्रार्थिनः । एवं किञ्चाशब्दानामपि गुणविकृतन्दु-अभिधेयामिता ये पाच्यद्वयोऽन्वयमन्वयत्वेनावस्थिताः किञ्चाभिधेयास्तत्समवेतं सामा-न्यमेव वाच्यम् । महत्त्वशब्दानां तु कित्वादीनां ह्युक्तसारिधयमुप्युत्तरीरितेषु कित्वा-दिशब्देषु समवेतं कित्वादिशब्दं सामान्यमेव यथायोगं संज्ञिष्वत्यवस्थापयित्वम् । पचि-शोपचयापचयवोदितया कित्वाद्यै संज्ञितिं प्रतिकर्तुं मिथ्यायेऽन्वयमिदमातो यन्महिमा-दित्यो कित्वा इत्यवसादिकर्मत्वेनाभिवाच्यः प्रथमो वाच्यश्च । संजायते तत्तत्तामूर्त-कित्वादिशब्दावसेवबहुसमवेतमेव कित्वादिशब्दान्यमत्रेदम्यम् । तच्च कित्वादिशब्दैर-मिधीयते । इति गुणकिञ्चाशब्दानामपि आतिशय्यात्वात् आतिरेकैः शब्दाश्च इति । उदाहिति । आतेरैकिञ्चापामनुपयोग्यद्विक्रमः संकेतः । यथाह—आतिर्वाहपाकावाड

१ ‘यस्य’ इति स्मात्.

१ ‘वाचिता इति मथैत्.

गौण लक्षयति—

मुख्यार्थभावे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारोपितो गौण ।

गौर्वाहीको गौरेवायमित्यादौ मुख्यमार्थस्य साक्षादिमत्त्वादेः प्रत्यक्षा
दिना प्रमाणेन भावे निमित्ते च सादृश्यसंबन्धादौ प्रयोजने तादृश्यप्रति
पत्तिरूपे सत्यारोप्यारोपविषययोर्भेदेनाभेदेन च समारोपितोऽतथाभूतोऽपि
तत्वात्वेनाध्यवसितो गुणस्य आयातत्वाद्गौण तद्विषयः शब्दोऽपि गौणः,
उपचरित इति शोभ्यते । तत्र सादृश्ये निमित्ते भेदेनारोपितो यथा—
'गौर्वाहीकः' । इत्वं वक्ष्यमाणरूपकाङ्कारस्य बीजम् । अभेदेन यथा—
'गौरेवायम्' इति । इदमतिशयोक्तिप्रथमभेदस्य ॥

अत्र स्वार्थसहचारिणो गुणा चाख्यमान्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोष्ठ
व्यस्य परार्थमिधाने निमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् ॥

स्वार्थसहचारिगुणामेवेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, न तु परा
र्थाऽभिधीयते इत्यन्ये ॥

साधारणगुणाश्रयेण परार्थ एव लक्ष्यते इत्यपरे ॥

संख्ये कार्यकारणभावे आयुर्धृतम्, आयुरेवेदम् । अत्रान्यवैलक्षण्ये
नाख्यमिधारेण च कार्यकारित्वादि प्रयोजनम् । तादर्थ्यं—इन्द्रार्थं स्थूपा
इन्द्रः । स्वस्वामिभावे—राजकीयः पुरुषो राजा ग्रामस्वामी ग्रामः । अवय
वावयविभावे—अग्रहस्त इत्यग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । मानमेयभावे—भा
वको व्रीहिः । सयोगे—रक्तद्रव्यसयोगाद्रक्तः पटः । तात्कर्म्ये—अतश्चा
तक्षा । वैपरीत्ये—अमद्रमुले मद्रमुलः ॥

लक्ष्यमर्थं लक्षयति—

मुख्यार्थसंबद्धस्तत्त्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ।

पदुच्यत इति । व्यक्तेर्वाच्यमिधारेणैवोपयान्तीत्यख्यमिधाराख्याय संकेतः कर्तुं लक्ष्यत
इति आनुपदिता व्यक्तिः शब्दार्थ इति । आतिव्यक्तितयोज्यतातिमद्गुणकारणसम्बन्ध-
त्वस्यानुपपद्यमानत्वाद्वाच्यमिधारेणानामयोव्याख्यामिधारेणैवोपयान्तीत्यसं-
वैवा वाच्यार्थस्यैवोपयान्तीत्यसंवेदनात्वात् शब्दार्थ इति ॥ मुख्यता इति । इदमर्थं हि
मुख्यानां मुख्यतां यथासातसंकेतमिधारेणम् । संकेते च स्थिरेण कारणम् ।

१ बीजम् इति शेषः

मुख्यार्थो गङ्गादिशब्दानां स्रोतःप्रभृतिस्तेन सवद्वस्तुटादिरर्बस्तत्त्वे
नामेदेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः । सत्त्वेन लक्ष्यमाण इति वचनाद्वेदामेदाम्ना
मारोपित इति न वर्तते, शेषं तु गौणलक्षणमनुवर्तते एव । तद्विषय शब्दो
लक्षकः । यथा—‘गङ्गायां घोषः, कुन्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र गङ्गाया
घोषाधिकरणत्वस्य कुन्तायां प्रवेशस्य वा संभवान्मुख्यार्थभावः, सामीप्यं
साहचर्यं च निमित्तम्, गङ्गासद इति कुन्तबन्ध इति च प्रयोगाद्येषां न
तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वरौद्रत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनं प्र
योजनम् ।

गौरमुबन्ध इति तु नोदाहरणीयम् । अत्र हि श्रुतिनोदितमनुबन्धनं
जातौ न समवर्तीति मातृविनाभावित्वाद्यकिराक्षिप्यते, न तु शब्दे
नोच्यते ।

‘विशेष्य नामिमा गच्छेच्छीणशक्तिर्विशेषणे ।’

इति न्यायात् । न चात्र प्रयोजनमस्ति । अविनाभावदाक्षेपे च यदि
लक्ष्यत्वमिष्यते तदा क्रियतामित्यत्र कर्तुं, कुरु इत्यत्र कर्मणः, प्रविष्ट
पिण्डीम् इत्यादौ गृहं मध्येत्यादेभ्यः लक्ष्यत्वं स्यात् । ‘पीनो देवदणो दिवा
न मुञ्चे’ इत्यादौ न पीनत्वेन रात्रिमोजनं लक्ष्यते, अपि तु अर्वापस्या
आक्षिप्यते इति ॥ इह च यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते स गौ-
णोऽत्र, यत्र न तथा स लक्ष्य इति विवेकः । कुसुमद्विरेफद्विकावयवस्तु
साक्षात्सकेतविषयत्वान्मुख्या एवेति न रुद्धिर्लक्ष्यम्यार्थस्य हेतुत्वेनास्मा
मिरुक्ता ॥

अङ्गत्वं लक्षयति—

मुख्याद्यतिरिक्ताः प्रतीयमानो व्यङ्ग्या व्यनिः ।

एते यदि रुद्धिमपेक्ष्य लक्ष्यं प्रवर्तेत तदातिप्रसङ्ग इत्येति ॥ अस्मान्निरिति ।
न तु मञ्जुश्रवणमिति । तर्हि रुद्धिमपि प्रयोजनतया अपेक्ष्य लक्ष्यतया प्रवर्तता ।

१ अतुल्यरूपो हन्तव्यो वा दिप्यती २ अत्र परं रुद्धिपक्षा घानेन प्रकारेण
पटा दिप्यती

मुख्यगौणलक्ष्यार्थव्यतिरिक्त प्रतीतिविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः । स च ध्वन्यते द्योत्यते इति ध्वनिरिति पूर्वाधार्यं सञ्चित । अयं च वस्तुलकाररसादिभेदाभिप्रा । तथा व्यापसावप्रमेदो मुख्यादिव्योऽस्यन्तं भिन्नः ॥

स हि वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपो यथा—

‘मेम धम्मिअ वीसत्थो सो सुण्णो अज्ज मारिअो तेण ।

गोलाणइकत्थकुइज्जवासिणा वरिअसीहेण ॥’

अत्र विसम्भो अमेति विधिवाक्ये सत्र निकुञ्जे सिंहस्तिष्ठति त्व च शुनोऽपि विभेवि तस्मात्त्वयास्मिन्न गन्तव्यमिति निषेधः प्रतीयते ॥

वशाद्—‘स्वेः प्रबोद्धनाश्रुति व्यवहारैऽवबोधयते’ इति ॥ मुख्यगौणलक्ष्यार्थव्यतिरिक्त इति । अयं भावः—वचनो व्यतिरेकेणावभासते तत्ततोऽभ्यसिति व्यवहर्तव्यम् । बौद्धमिव पीठाश्रयादिव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्योऽर्थोऽवभासत इति । प्रतीतिविषय इति । अनेन कसंचेवनसिद्धतामाह । तथा च भीमदानन्दवर्चन—
प्रतीयमानं पुनरन्वदेव वस्तुसिद्धिं वाणीषु म्हाकवीनम् । वस्तुसिद्धावव्यतिरिक्तं मामाति व्यवप्यमिवाङ्गमाहुः ॥ वस्तुलक्षकारेति । इह धौकिकधौकिकभेदेवाद्यौ द्विधा । धौकिकं च धर्ममिमाने योग्योऽपि विविधविधित्रयस्यतया द्विधा । तत्राविधित्रौ बलुमात्रम्, विधित्रस्तत्त्वस्य रासा । यद्यपि चर्यास्यतावां(१) प्राप्ये च विधित्रस्यालक्ष्यत्वं त्वम् तथापि ब्राह्मणभगवत्प्रायेण तस्मात्कारण्यपदेश । अनयोश्च वस्तुलक्षकारबोध्यत्वं तावां यद्यपि न बाध्यत्वम्, तथापि तयोर्विध्यादिकमत्वात् कश्चन तासंभवतीति धौकिकत्वम् । धौकिकस्तु सप्रति वाध्यत्वस्पर्धालो रसादिरिति ॥ मम धम्मिपति । कश्चिद्विनववधूर्गोरावरीकृच्छतागहने प्रच्छन्नमुक्तेन सह कदेवभागीयनयनार्थं व्याजेन पृष्टार्थिर्लक्ष्यं सहा समभाषा धार्मिकं पुण्येकवनव्यताविधेयनादिना विप्रमूर्तं संभावयन्ती विदग्धापि मुख्येन वक्ति । यस्तवाकाङ्क्षं प्रविशतो भवमकरोच या निर्विचारः । अस्मद्भगवदयेन तेन लोकाप्रसिद्धेन हृतेन कृपापात्रमपि शानमपश्यता सिद्धेवाप्रतिष्ठा रयोग्येव मारित उन्मथितः । न तु बुद्धिपूर्वकं इत । चिन्मोहवधतेरनीयिस्माद्योष्यत् । न पात्र सिद्धस्ते भवकरणम् । यतो योराववा यथा न तु सरसज्जादिवत्तुपुत्रे देहे

१ आदिष्व्याज्रावतदाभाषा इत्यादयो सूत्रान्ते’ टिप्पणी

२ ‘मम धार्मिक विसम्भः स शुनोऽज्ज मारितस्तेन ।

भोजनदीकृच्छनिकुञ्जवासिना इत्यसिद्धेन ॥ [पाठ्य २१०५]

[illegible]

इत्याद्यप्युच्यतेऽपि कश्चित्तात्पर्यं स्यात् ॥ अतः—“विषं मुह्यन् मा चास एहे मुह्यन्”
 इत्यत्र एतद्गृहे न मोक्षमिति तत्र तात्पर्यमिति च एव वाक्यार्थं हस्तुम्वते । तत्र क-
 ष्चर एकवाक्यवतामुच्यते । न चास्मात्तत्वात्तन्मोर्द्वोरुच्चारिमाण इति विषममुच्यते
 नवस्य कृताञ्चत्वेनाइता कल्पनीयेति विषममुच्यतेऽपि बुद्धमेतद्गृहे मोक्षनमिति सर्वथा
 मास एहे मुह्यन् इत्युपात्तमर्थार्थ एव तात्पर्यम् ॥ यस्मिं न सम्बन्धोत्तरनन्तरं
 बाधानोऽवश्यमेव तावति साम्यमिति नैव व्यापारः तत्कथं “ब्राह्मण पुत्रस्य मातो
 ब्राह्मण कथ्यते यस्मिन्” इत्यादी हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च कथ्यते ।
 किमिति न भुक्तिविहाङ्गमप्रकरणस्थान[च]माख्यानां पूर्वपूर्वकस्मिन्समन्वितमिति
 चानुवादेऽपि निषेधस्य सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् ॥ किं न कुतश्चिमिति पदयोर्बेपठिते
 कथ्यान्तर्भावमिति कथं बुद्धत्वम् । न ब्राह्मणस्योऽर्थं पदार्थान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय
 एकेत्येवमादि अपरिहाराय स्यात् ॥ यस्मिं न वाच्यवाक्यकृतव्यतिरेकेन व्यङ्ग्यत्वञ्च
 कथावो वाच्युपेक्षते तदासाधुत्वादीनां निषेधोपपत्त्यं साधुत्वादीनामनिषेधोपपत्त्यमिति
 विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नं सर्वस्वीय विमलतया प्रतिमासात् । वाच्य
 वाक्यमात्रव्यतिरेकेन व्यङ्ग्यत्वञ्चकृताभयेन तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात्कश्चिदेव कस-
 चिदेवाचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था । “इदं गतं संप्रति शोचनीयतां सम्यक्म-
 प्राप्नोति कपातिव ।” इत्यादी पिनाक्यादिपद्विषयस्येव किमिति कपात्यादिपद्वीनां
 कान्मातृगुणत्वम् ॥ अपि न वाच्यार्थं सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रत्येकस्य एवेति निबन्धोऽपि
 न हि “मत्तोऽक्षमर्क” इत्यादा व्यङ्ग्योऽर्थं कश्चिद्व्यवस्था भवति । प्रतीयमानस्तु तत्प्र-
 करणवचप्रतिपद्यद्विधेयसहायतया वाच्यत्वं भजते । तथा च “मत्तोऽक्षमर्क” इत्यतः
 “सप्तमं प्रज्ञवत्कम्पनादधर” इति अमिषरत्नमुपकम्पतामिति प्राप्तस्य प्रेयामिति कथं
 करणमिषरत्नमेहे इति सप्तमो विधिरुपकम्पतामिति दूरमाणा इति दूरमवो एहे प्रवेक्ष्य
 म्ताम् इति संतापोऽनुव्य न भवतीति विधेयवस्तुवि संज्ञिवन्तामिति नामतोऽपि प्रेया
 निष्कारिरवधिर्यद्गुणोऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिमाति । वाच्यव्यङ्ग्यवो “निन्देय-” इत्यादी
 निपधविद्यात्मना मातृसर्वमुत्सार्य विधाव कार्यम् इत्याद्य संसर्गे शान्त्युद्धार्यस्य
 तरगतमिषवत्त्वेन “कममममिष एषो” अमिषातातिबाधवत्त्वमस्तिमूर्त्ति विधिर्वा
 लीकृत्य भीः । अतः तत्र निहत्यारम्भस्य किं न मीमात्रिनिषमपमत्तादीनामा धीर्ति
 रेति ॥ इत्याद्य निन्दास्तुतिप्रपञ्चा हे हेत्यमित्येवमित्यत्र वचसां किं विस्तरकोषे
 नास्ति तत्सहाय पर परहिताधानं एहीतमत्र । तुल्यत्वात्त्वमनोपकारपदमावैमुरव
 लम्पायधोमात्रोद्गृहे करोपि कृपया साहायकं वन्मरो ॥ इत्यादां स्तुतिनिन्दात्वेन
 लक्ष्यत्वात्पूर्ववत्प्राप्नोति प्रतीयते । अतस्तस्य सप्तम्यप्रवर्त्तनेन तत्त्वकसङ्गतमभवत्येव
 वाच्यस्य सप्तम्यप्रवर्त्तनेन प्रकरणविसहायप्रतिमानिमील्यसङ्घटितं तत्र वाच्यम्
 इति निमित्तस्य बोद्धव्यमिति ह्यप्यपदेद्यो” प्रतीयमात्रममत्तस्योप करणकार्यम्

‘गणोऽद्यमर्कः’ इत्यादौ प्रवर्तितमनेन संख्यायाः ‘कस्तव-’ इत्यादौ सञ्चिततत्त्वन्ता-
दिगण्येन विपक्षस्य च भेदेऽपि यथेकत्वं तद्विपर्ययि नीलनीलस्यैव भेदो न स्यात् ।
वक्तुं हि—अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा च द्विकल्पमौप्यास करणभेदमेवेति वाचक्यता-
मर्पयित्वा व्यञ्जकता तु न तद्वेदितव्यमपीति न वाचक्यत्वेव व्यञ्जक्यम् । किं च ।
वाचीरुचङ्ग- इत्यादौ प्रतीकमानमर्थमविवक्ष्य वाच्य स्वरूप एव यत्र विभाव्यति
तत्र मत्वमक्यप्रमेहे तात्पर्यमूतोऽप्यर्थः स्वसम्बन्धमिवेव । प्रतीतिप्रथमवतरन्कस्य
व्यापारस्य विपक्षमवबध्यताम् ॥ यत्तु रामोऽस्मि सर्वं ह्ये’ इति रामेन प्रिवर्जी-
वितव्यं तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोवितम्’ इति । ‘रामोऽस्मी मुक्तेषु विक्रमशुचै’ प्राप्त-
प्रसिद्धिं परम्’ इत्यादौ कल्पनीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते विधेयव्यपदेशहेतुव्यं भवति
तद्व्यपक्षस्य स्वार्थवत्तः प्रकरणादिसम्बन्धमेवेति कोऽर्थं मूलतः प्रतीयमानो ज्ञान ।
उच्यते—कल्पनीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्यनेच्छार्थव्यभिचयव्यतिरिक्तमेव न सत्तु
मुख्येनार्थेनाविबतसंबन्धो कल्पवितुं शक्यते व्यङ्ग्यस्य प्रकरणादिविधेयवत्त्वेन निव
तसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबन्धसंबन्धश्च शोकाते । न च ‘मम यन्मिदं इत्यादौ
अपेक्षितमूढे व्यङ्ग्ये मुख्यार्थवाचक्यत्वमत्र कल्पवाच्यमपि व्यञ्जकमवश्यमावबितव्यम् ।
यथा च समवक्ष्यपेक्षामिवा । तथा मुख्यार्थवाचादिव्यवसमसम्बन्धपेक्षा कल्प्या ।
अत एव अमिवापुच्छमूला सा इत्याहुः । न च कल्पव्यवसमस्य ध्वनं तदनुगमेन
तस्य वर्तनात् । न च तदनुगतमेव । अमिवाक्यवनेनापि तस्य मावात् । न चौमवा-
मुसावैव अवाचक्यव्यवसमस्य तापि तस्य ह्ये । न च अवाच्यतावैव अवाच्यत्वमनेत्र
त्रिमास्यव्यवसमस्य तापि तस्य सिद्धेः । इत्यमिवातात्पर्यकल्पवाचक्यव्यापारप्रवा-
तिवर्ती अकल्पव्यापारोऽवपक्षवीव एवेति सिद्धमेव विवेकस्य व्यङ्ग्यत्वम् । तत्र अत्ता
एव— इत्यादौ निवतसंबन्धः । कस्तव च य होइ रोचो— इत्याद्यावन्वितसंबन्धः ।
‘निवतसंबन्धः कल्प्यो यन्ने ह्युच्यं वाच्यक्यत्वम् । इतिचो इतिव्यवसमं रसावस्य सति
ह्येव प’ इत्यादौ संबन्धसंबन्धः । यत्र हि इतिपदेन इतिव्यवसमस्य सूर्यात्मता व्यञ्जते ।
तद्विनीकनेव सूर्यसाक्षमवस्तन पक्षस्य संबन्धः ततो वक्ष्यते स्वयत् तत्र सति
गोप्याइत्यादौ तनऽनियतसंबन्धो निमुक्तविकल्पितम् । वैष्णवाहुः—‘अकल्प्यव्यवसमस्य वा
क्यनेव च वाचक्यम् । वाच्यार्थ एव वाच्यः— इति तैरप्यविवापदपटितैः पदपदार्थ-
कल्पना कर्तव्यमिति । तत्पक्षेऽप्यवदवमेव विवेकस्य व्यङ्ग्यत्वम् । अये तु—वाच्य-
वत्संबन्धो तावत् प्रतीयतः । यथा कृतविधस्य कल्पवितुर्वैव प्रतीतेः प्रसङ्गात् । एवं च
संबन्धवाच्यव्यवसमस्य तापि तस्य संबन्धः ॥ भवतीति त्रिक्रियादेतोरिव निवतसंबन्ध-
मिदमेव प्रतीयति । तथा च मीहभगवत्पुत्र कारणं अवकारणमावद्विद्वत् न भव
कारणम् सिद्धादुपकल्प्येतावद्वेऽप्रमवमनुमीवत इति विज्ञावाच्यमपि वाच्ये सिद्ध

१ विपरीतरतं कस्मीर्देवायै त्वय नमिष्यमक्यमान् ।

हरेर्दक्षिणनमनं रक्षाकुम्भं तदिति स्वयमिति ॥' (इति चमत्कारः)

कचिन्निपेधे विधिर्यथा—

‘भृता इत्य नु मज्झइ एत्थ अहं विजसयं पळोपइ ।

मा पइय रथिअन्मय सिज्जाण मई नु मज्झिहिसि ॥’

अत्रावयोः क्षय्यायां मा निपस्सतीति निपेधवाक्ये—इयं श्वभूक्षय्या
इय मच्छय्येति दिवाप्युपलक्ष्य रात्रौ त्वयेहागन्तव्यमिति विधिं प्रतीयते ॥

कचिद्विधौ विध्यन्तरं यथा—

‘बैहक्खमा इभराई अज्ज पत्तबो पई भरं सुण्णम् ।

तह मैग्गिज्जु सयज्जिय न महा अम्हे मुसिज्जामो ॥’

अत्र यथा धर्मं न मुप्यामहे तथा त्वं जायहीति विध्यमिधाने रात्रि
रत्यन्धकारा, पतिं प्रोषित, गृहं शून्यम्, अतस्त्वममयो मत्पार्श्वमागच्छेति
विध्यन्तरं प्रतीयते ॥

कचिन्निपेधे निपेधान्तरं यथा—

‘भासाइयं अणाएण मेठीयं उत्तिएण बंधविहिं ।

उरमसुबसइहिं रक्खितज्झइ गइवईछिउम् ॥’

सन्नावादि निपेधादेरनुमापकम् । न तु अज्जकमपि इति [यि] वदन्ति । तेऽपि न
पुच्छवादिनः । तथा हि । अग्रमात्मभूतवाक्यप्रत्ययः सिंह इति संदिग्धसिद्धो हेतुः ।
आम्बादेहेक्यपुराणं स्मेरान्धेन वा केनचिदेवंविधेन हेतुना भीरोरपि मवक्क-
रन्सङ्गावेऽपि भवति अमवक्किसर्गकान्तिकः । छान्दः कृपापात्रत्वाद्ग्रन्थैक्यत्वेन विभक्तिः ।
सिंहे तेजस्तिमि तु पराक्रम इति विद्वज्ज । उत्कृष्टमनुमापकम् । एवंविवादर्पदेवं
विधोऽयं उपपत्त्यवपेक्ष्यत्वेन प्रकाशत इति ॥ अविवादिनस्तु तदनुपपन्नम् ॥ अत्रेति ।
अधूरसङ्घिषुर्न तु मया । तेन(१) पुस्तमसिष्यपा पोषणीकः । न च सर्वदा मयदेत्याह—
अत्रेति । दूरे । सा च सेते न जायति । अत्र तन्मापेक्षिके अहमुपभोगयोग्या

१ श्वभूत्र नु ममति अत्राई विजसयं प्रलोकय ।

मा पविक रथिअन्मय सज्जाणामावयोर्नु मज्झिहिसि ॥’ [गण ७।१७]

२. बैहक्खमा इतरात्रिरथ प्रोषित- पतिर्गृहं शून्यम् ।

तथा जायहिं प्रतिवैधितं यथा धर्मं मुप्यामहे ॥’ [गण ४।३५]

३ ‘अगामु सवक्किसर्ग’ इति अन्धरातृशला (४।३५) पाठ

४

अत्र गृहपतिक्षेत्रे दुष्टदृष्टबाणपरे निषेधवाक्ये उपपत्तिवारणं निषेधा
न्तरं प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधे विधिर्यथा—

‘महुर्गृहि किं च पन्थिय नह हरसि नियंसर्ण नियम्भामो ।

साहेमिक्त्स रस्ते गामो दूरे बहं एका ॥’

इति । अत्र विधिनिषेधयोरभिधाने अहमेकाकिनी ग्रामो दूरे इति वि
विक्तोपदेशाभितम्बवासोऽपि मे हरेति विधिः प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधे निषेधो यथा—

‘नीबिताशा बळवती घनाक्षा दुर्बळा मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा पान्थ स्वावस्था तु निषेदिता ॥’

अत्र गच्छ वा तिष्ठ वेति अविधिनिषेधे ‘नीबिताशा बळवती घनाक्षा
दुर्बळा मम’ इति वचनात् स्वया बिनाह भीषितु न क्षत्तोमीत्युपक्षेपेन
गमननिषेधः प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधयोर्विध्यन्तरं यथा—

‘निअदइअदंसणुसिष्ठ पहिय अजेन बच्चसु पहेन ।

गहवइभूया दुळङ्गावरा इह इमग्गामे ॥’

अत्रान्येन पथा व्रजेति विधिनिषेधयोरभिधाने हे स्वकान्ताभिरूपता

धाम्ने विजिगीषीति कुक्षितं विवसम् तस्मात्संप्रति विजिगीषन् । एहि परस्परवचनेन
पुत्रमनुनवाच । पविचेति । चैतितेऽपि(?) तत्र न बोधायहमिति न मेतव्यम् । तु
प्राक्प्रतिक्रमद्वारेणैव सध्याविभाषणमिह सध्यायां वा सविज्ञाः अपि तु मयि ।
स्य आवधोः, अपि तु मेस्तेन । या सविज्ञा अपि तु प्रहरचतुष्टयमपि निवृत्तेन श्रद्धा ।
मई इति मिश्रतोऽत्रावैक्यवैदिति । न तु ममेति । एवं हि विधेयवचनमेवाद्युक्त्यति
मवेति ॥ अन्त्यधाम्नुपगमो न आद्यः । विधिरिति । कचित्तोपपत्तिपक्षिणं तस्मिन्

१ “यहि हरसि नियम्भामो ।

“ग्रामो दूरे अहमेकाकिनी ॥” (इति अत्रवा)

२ निजवसितवर्तन -- पयिक्त्स्येन व्रज पण्ड ।

एहपतिमुता दुर्बलबाणुरेह हतग्रामे ॥” (इति अत्रवा)

१ ‘मविध्यन्ते’ आद्यः

विकल्पनपान्थाभिरूपक इह प्राप्ते भवतो गृहपतिसुखा द्रष्टव्यरूपेति वि
ध्यन्तर प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधयोर्निषेधान्तरं यथा—

‘देविजसु पदिय कुसुमं मा पुण सेहासिम् हन्मिसुन्दे ।

पेस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वळ्ळसदो ॥’

अत्र पतित कुसुममुच्चिनु मा पुनीहि क्षेप्तालिकामिति विधिनिषेधयो
रभिधाने सस्त्रिभौर्मरते प्रसक्ते वळ्ळसदो न कर्तव्य इति निषेधान्तरं
प्रतीयते ॥

कचिद्विधावनुमयं यथा—

‘सैमियं वच्च किंओयरि पएण यत्तेण ठविसु महीवुडे ।

मज्झिहि सिविच्छयच्छणि विहिणा दुरेक्यनिम्मच्चिया ॥’

अत्र क्षनैर्मरेति विध्यभिधाने न विधिर्नापि निषेध, अपि तु वर्णनामात्र
प्रतीयते ॥

कचिन्निषेधेऽनुमयं यथा—

‘दे आ पसिय नियत्तसु मुहससिजोण्हावित्तत्तमनिवहे ।

अहिसारियार्णे विग्गं करेसि अत्तार्णे वि हयासे ॥’

वक्ष्येक्य प्रमुहमदवाङ्मुरं संपन्नं पान्थोऽग्निं निषेधद्वारेण तत्पान्थुपाय इति निषे
धामानो विधिर्न तु निषेधव्यवस्थोऽप्रवृत्तप्रवर्तनात्मभावः । सौभाग्यमिष्टान्नसम्पन्नप्र
वेष्टाव ॥ दे आ इति । कचिद्विधिसर्तुं प्रवृत्ता एवाप्यतं प्रवृत्तममवक्ष्येक्य कर्त
निवृत्तव्यविहृतेन तेनैवमुच्यते । दे इति निपातः प्रवर्तनायाम् । आ इति तावच्छ-

१ उच्चिनु पतितानि कुसुमानि मा पुनीहि क्षेप्तालिकं हासिस्सुन्दे ।

एवोऽवसानविरसं यसुरेण सुतो वळ्ळसदो ॥ [इति पद्यम्]

२ अह दे विधमविरासो इति ध्वन्यात्मकः ।

३ ‘क्षनैर्मज्ज कुसोदरि परेण यत्तेन तिष्ठ महीवुडे ।

॥ [इति पद्यम्]

४ ‘प्रयत्ने तावत्प्रसीद विवर्तसु मुहससिजोत्पावित्तत्तमोनिवहे ।

अभिसारिकाणां विग्गं करोष्यन्मात्तामपि हयासे ॥ [इति पद्यम्]

अत्र निवर्तस्वेति निषेधाभिधाने न निषेधो नापि विधिरपि तु मुलेन्दु
कान्तिवर्णनामात्र प्रतीयते ॥

कविद्विभिनिषेधयोरनुमय यथा—

‘वैद्य महं विय पक्षाप हुतु निस्सासरोद्भयव्याहं ।

मा तुञ्ज वि तिह विना दक्षिभहयस्त आयतु ॥’

अत्र समैव निश्चासरोदितव्यानि भवन्तु मा तथापि तां विना तानि
नायन्तामिति विभिनिषेधयोरभिधाने न विधिर्नापि निषेधोऽपि तु कृतव्य
स्त्रीकप्रियतमोपास्मन्मात्र प्रतीयते ॥

कविद्विभिनिषेधेऽनुमयं यथा—

‘पैहमुहपसाहियंगो निहाधुम्मससोयजो न तहा ।

अह निम्बणाहरोसा मलंगा धूमेसि मह हिययम् ॥’

विगतमत्सराया भग्न न तथा नस्तपदाविनिहं भवदङ्गसङ्गिसेवाहं य
वार्धनिप्यन्नसभोगतयापरवक्षणासंपत्तिरितीर्ष्याकोपगोपनमुपभोगोद्भेदेन कृत
वाच्योऽर्थः । तद्वत्समुत्पत्तु सद्भवयोत्प्रेक्षितोऽत्यन्तवाक्छम्बान्मुत्पत्तु

व्यार्थे । आर्यये प्रसीद तावन्निवर्तस किमेतत्कदाचिद्भवति यदहं नामप्यहमि तस्मादुपा-
यमुपयम । एतच्च आनासि वाक्छम्बपते तदुचितवैपाज्यहं निजवक्त्रमन्मसा ह्युपपन्नं
करोमीति न केनकम्यार्त्तना भिन्नं करोपि वाचदम्बासामपि आह्वानम् । ईप्सीति ।
सकम्बमिन्द्रप्रकाशस्तथा किमय इति परममिष्यपदाहृतो ध्वज्यये इति ॥ बभ्येति ।
कविद्वयद्विभक्तप्रार्थनो मि श्रुत्वा इदञ्चिन्न कयाचिरेषमुच्यते । नम इह हि ते कथं-
कान्तामुपरि स्थितिः । समैव न तु तत्र तस्या वा पक्षसा नाम्ना हि मत्प्रमा भवति ।
भवन्तु कुचक्षामपि सन्तु । निश्चासरोदितव्यानि न तु घुञ्जामि । मा तथापि
दाक्षिण्यमात्रेणेह स्थितोऽपि तत्तत्प्रति स्थितोऽपि भग्न न निवर्तन्ते निश्चासादीनि
उत्तरपोर्मं भूत द्वेष्ट । तथा विना न तु मत्प्रोपात् । दाक्षिण्येव इदमप्युत्तरवक्षामत्र

१ ‘भग्न समैवैकस्या भवन्तु निश्चासरोदितव्यानि ।

मा तथापि तथा विना दाक्षिण्यहृतस्य जनिपत ॥ [इति आहवा]

२. नवमुक्तप्रसारिताहो मित्रोन्मीकितकोचनो न तथा ।

यथा नि---

दूतवति भग्न इवयम् ॥ [इति अष्टम्या]

१ ‘त्ययो’ खान्, २. ‘मुहसपीति’ खान्,

म्बनपर एव तस्यास्त्व यत्त्वदधरखण्डनावसरोऽस्या वराक्या न जात इति न केवलं तस्या यवानतिवल्लभो यावद्भवतोऽपि सा सुतरां रोचते इति यम मिदानीं त्वत्प्रेमनिराशा समाप्ता इति नायिकाभिप्रायो व्यङ्ग्य ॥

कचिद्वाञ्छाद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

‘कस्स व न होइ रोसो वसू(इ)ण पियाइ सव्वण अहरम् ।

सममरपत्तमग्घाइरि वारियवामे सहसु इन्हिम् ॥’

अत्र वाच्य सखीविषयम्, व्यङ्ग्यं तु तत्कान्तोपपत्त्यादिविषयम् ॥ एवमलंकारभेदा रसादिभेदाश्च व्यङ्ग्या मुख्यादिभ्योऽतिरिक्ता ज्ञेया । तद्विषयो व्यञ्जक शब्द ॥

मुख्याद्यास्तच्छक्तयः ।

मुख्या गौणीलक्षणाव्यञ्जकत्वरूपा शक्तयो व्यापारा मुख्यादीनां श्रद्धानाम् । तत्र समयापेक्षवाञ्छाकामनशक्तिर्मुख्याभिधा चोच्यते । मुख्यार्थाबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिमासनशक्तिर्गौणी लक्षणा च । तच्छक्त्युपबन्निताबाधगमपवित्रितप्रतिपत्तप्रतिमासहायार्थघोतनशक्तिर्व्यञ्जकत्वम् ॥

करणेन इतस्स मिमीवीइतस्साअनिवतेति । कस्स वेति । कस्य बानीप्पाब्बेरपि । न भवति रोसो इड्डवाइत्तापि कुतश्चिदेवापूर्वतया प्रियायाः सन्नमनधरं निष्प्रेषण । सन्नमरपद्माग्राणसीके सीके इि कचिद्विदपि वारयिणं च कथयम् । वारिते वारवायां हे वामे तदनदीकामिनि सहस्वेदानीमुपाकम्भपरम्परासिखरं । एतत्कचिद्विभिनवरममेन च्छिद्यताधरां विदितमिव प्रच्छन्नयन्तीं तत्प्रक्षाममान सखी वदति । सहस्वेदानीमिति वाच्यमभिनववतीविवच व्यङ्ग्यम् । गर्तुविषयं तु तस्य सुगमत्वेऽपराधो वासीति । वैदग्ध्यं तु मयेत्वं संवृत्तमतं प्रियेवमिति कुरवा सहस्वेति व्यङ्ग्यम् । तस्यां प्रियेव च्छमुपाकम्भमानायां तथसीकश्रुतप्रातिवेसिमच्छेदविषयं वागिनपप्रच्छन्नयनेन प्रक्षान्नं व्यङ्ग्यम् । तत्तत्पत्त्यां च तमुपाकम्भतदभिनवप्रवृत्त्यां सीमागवातिसव क्वापनं प्रियाया इति शब्दकम्भमिति सपत्नीविवचं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमज्यै इयती कवी

१ ‘कस्य वा न भवति रोसो इड्डा प्रियायाः सन्नमनधरम् ।

सन्नमरपद्माग्राणसीके वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥’ [इति पद्यम्]

१ कचिद्विनिगीता कुतश्चित्छिद्यताधरा तत्तद्विषयविधानं गर्तरि समनवत्येकमा गयेव कयाचिद्विगम्यसक्या तद्वाच्यतापरिहारार्थमुच्यते इति ध्वन्यालोकेभेदे

अभिधानन्तरं च यद्यप्यन्ययप्रतिपत्तिनिमित्तं सात्पर्यसक्तिरप्यस्ति
तद्विषयसात्पर्यलक्षणाद्यर्थोऽपि, तथापि सौ वाक्यविषयाधेवेति नाश्रोक्तौ ॥

वक्त्रादिवैशिष्ट्यादर्थस्यापि व्यञ्जकत्वम् ।

वक्त्रप्रतिपाद्यकाकुवाक्यवाच्यान्याससिद्धिप्रस्तावदेशकादिवैशिष्ट्येप-
शादर्थस्यापि मुख्यामुख्यव्यङ्ग्यात्मनो व्यञ्जकत्वम् ॥

वक्त्रविशेषाद्यथा—

‘दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यसद्गृहे दाम्भसि

प्रायो नास्य शिशो पिताप्य बिरसा कौपीरप पात्यति ।

एकाकिन्यपि मामि तद्वरमित्तं सोतस्तमासाकुरु

नीरत्रा पुनरावसिन्तु नरठच्छेदा नक्षत्रन्यय ॥’

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

प्रतिपाद्यविशेषाद्यथा—

‘नि क्षेपम्युतचन्दनं स्नानतटं निर्मृष्टरागोऽपरो

नेत्रे दूरमनस्त्रने पुष्कलिता तन्वी सवेयं तनु ।

मिम्यावादिनि कृतिं बान्धवमनस्याश्वातपीडागमा

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’

कृतास्तीति व्यञ्जकमात्मनि प्रवीर्यं न युक्तम् । प्रस्तुत्यानं बहुमानो पतो रोपे कृपिता
पापपतन्यादि कमला इति । सहस्रं शोभस्त्वेषामीमिति सलीविषयं सामाग्यरूपापनं
व्याजम् । अवेयं तत्र प्रच्छन्नानुशमिणी हृदयवद्वमा इत्थं रक्षिता । पुनः प्रकटवचन
पञ्चदशविधिरत्र न युक्त इति तथावैश्वानुकविपनं संशोधनं व्याजम् । इत्थं मयत
वपुतमिति सौवर्ग्यरूपापनं तटस्थविश्वपथ्येकविषयं व्याप्यमिति ॥ तापिति ।
धा न ध न ता । अत्रेति । सक्तिमयेऽर्जमये च ॥ दृष्टिं हे प्रतिवेशिनीति ।
अभिपुङ्क्तिः परपुण्यसंभोगातुमवैष्यता संकेतरत्नानं प्रजन्ती सप्रवृत्तिप्रवाजनं वि
शिष्टसंकेतरत्नानाकारं परपुण्यसंभोग्यत्मा तत्रा संशोयविनि नक्षरवपुस्तानि पात्र
संस्मृत्या बहुपमानाविर्भावानि अवाक्यं मर्तुपिपासाकमपादेवसरसपानीयानपनेन
विरिञ्चिप्रनक्षत्रनिपुण्यकर्तृप्रान्तजनिष्यमाधेन च पात्रवपुर्विचरविशेषेभ्योऽमेनापहु
अमिपते । तस्यभासाधीरवेऽनपयं व्याजप्रतीतिरिति ॥ निग्रायेति । म्युतं
चन्दनं न तु दाम्भिकम् । संशुद्धो न तु किञ्चिन्मुष्टः । दूरमनस्त्रने निकटे तु सात्रने ।

अत्र कृत्यास्तत्कामुकोपमोगो व्यज्यते ॥

काकुर्षनिविकारस्तद्विशेषाद्यथा—

‘तथाभूतां हृष्टा नृपसदसि पाद्यालतनयां
वने व्यापै सार्धं सुभिरयुपित बल्कलधरे ।

विराटस्यावासे सितमनुचितारम्भनिभूत
गुरु खेद सिन्धे मयि भवति नाद्यापि कुरुपु ॥’

अत्र मयि न योग्यं खेद कुरुपु तु योग्य इति काका प्रकाशयते ॥
वाक्यविशेषाद्यथा—

‘मातृभ्रीरेव कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्वखेद विदध्या
मित्रामप्यस्य पूर्वमनस्समनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं व्रणाति मूय किमिति च सकलभ्रीपनाथानुयात
स्त्वय्यायाते वितर्कनिति दधत इवाभाति कम्पं पयोधेः ॥’

अत्र नारायणरूपता गम्यते ॥

वाक्यविशेषाद्यथा—

‘उद्देशोऽयं सरसकदलीभेभिश्चोमातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदाया ।
किं वैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येवामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोमू ॥’

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ॥

अस्यासत्तेर्मा—

‘जोलेइ अजोलमणा अत्ता म धरभरम्मि सयलम्मि ।
सजमिच्छं जइ सझाइ होइ न व होइ बीसामो ॥’

पुनरुक्ता तस्मीति बोधनं विवेकमिति ॥ नारायणरूपतेति । सर्वविशेषोक्त्या
संकरेवेत्यर्थः । ॥ च सर्वविशेषोक्त्यामुपपत्तिरप्यत्राप्युक्त्याक्षेपो नैव वाक्यान्तरपक्षोपस्था

१ ‘तुदसमार्जमना दधधूर्मा एहभरे सज्जै ।

कम्पमात्रं यमि संज्यावां भवति न वा भवति विधायः ॥’ [इति वक्ष्या]

अत्र सध्या सकेतकाल इति सटस्य प्रति कयापि चोत्पत्ते ॥

प्रस्तावनाध्या—

‘सुन्दर समागमिस्सह तुज्ज पियो अज्ज पहरमिसेण ।

एमेय किंति चिट्ठसि ता सदि सज्जेसु करणिज्जम् ॥’

अत्रोपपत्तिं प्रत्यमिसर्तुं न युक्तमिति ध्वन्यते ॥

देशविशेषाध्या—

‘अन्यत्र यूरं कुसुमावचाय कुरुष्वमत्रास्मि करोमि सह्य ।

नाहं हि दूर अमित्तु समर्था प्रसीदताय रचितोऽञ्जलिम् ॥’

अत्र ‘विविक्तोऽयं देश, प्रच्छन्नकालमुक्तत्वाया विसज्य’ इति विश्वस्तां

प्रति कयाचित्तिवेद्यते ।

कालविशेषाध्या—

‘गुरुयणपरवस पिय किं मणामि तुह मन्दभाहणी अहमम् ।

अज्ज पवास वज्जसि वज्ज समय ओय्म सुणसि करणिज्जम् ॥’

अथ मनुसमये यदि व्रजसि तदहं तावन्न मयामि तव तु न जानामि

गतिमिति व्यज्यते ॥

श्रेयाया यथा—

‘द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारभिषा

प्रोक्ताम्योरुयुगं परम्परसमासर्कं समापादितम् ।

आनीतं पुरतः सिरोऽङ्गमधः सिधे चले कोचने

वाचस्तथा निवारित प्रसङ्गं सकोचिते बोधते ॥’

एतत् अत्र स मवेत् । यो योऽसंप्राप्तव्यमीषो निम्नाजमिणीपाञ्चनत् स स मां

१ ‘भूवत् समागमिष्यति तव प्रियोऽयं प्रहरमात्रेण ।

एमेय किमिति तिष्ठति उत्पत्तिं सम्यक् करणीयम् ॥ [इति पञ्चमा]

२ गुरुयणपरवस प्रिय किं मणामि तव मन्दभागिण्यहम् ।

अथ प्रवासं व्रजसि व्रज समयमेव ओयमिति करणीयम् ॥ [इति षष्ठा]

१ यो यः संप्राप्तः स्वयंभोकोचने

अत्र चेष्टाया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते ॥

एव वक्रादीनां द्विकादियोगेऽपि व्यञ्जनकत्वमवसेयम् । सत्र—

वक्तृबोध्ययोगे यथा—‘अच्छाहृत्वा’ इत्यादि । अत्र वक्तृबोध्यपर्यालो-
चनयाक्षेपेति विधिरूपव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः ॥

एवं द्विकयोगान्तरे त्रिकादियोगान्तरे च स्वयमप्युक्तम् । एषु मुख्या-
र्थस्य व्यञ्जनकत्वमुदाहृतम् ॥

अमुख्यस्य यथा—

‘साहेती सहि सुहयं सजे सजे दूमियासि मञ्ज कप ।

सम्भावनेहकरपिञ्जसरसिख दाव विरह्य तुमए ॥’

अत्र मत्तिय रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च
कानुकविषयं सापराधत्वप्रकाशन व्यङ्ग्यम् ॥

व्यङ्ग्यस्य यथा—

‘वैभियम इतिवन्ता कुचो अम्हाण बग्गकिप्पीभो ।

आवि लुत्तियाल्लमुदी घरम्मि परिसुक्कए सुण्हा ॥’

अत्र विद्वच्छिताल्लकुमुलीत्वेनानवरतक्रीडासक्तिस्तथा च सततसमो-
क्षामता ध्वन्यते ॥

व्यङ्ग्यस्य मेवानाह—

व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलेऽर्थशक्तिमूलमेति व्यङ्ग्यो द्विधा । उभयशक्तिमूलस्य
शब्दशक्तिमूलाभातिरिच्यते, शब्दस्यैव प्राधान्येन व्यञ्जनकत्वात् ॥

मभीवादिस्वापयसंभावनात् । न च पुनरपीति पूर्वमिति गूय इति च सन्धेरवयव-
शोऽर्थः । पुनरर्थस्य मूलेऽर्थस्य च कर्तृभेदेऽपि समुद्देश्यतामात्रेणानुपपत्तेः । यथा
पृथ्वी एव अर्थवीर्येण जिता पुनर्यामदभ्येनेति । पूर्वा च निरा रामपुत्राभ्यवस्थानाम

१ सावयमिति सहि सुहयं सजे सजे दूमियासि मञ्जते ।

सम्भावनेहकरणीयसहर्षं तावद्विरचितं त्वया ॥ [इति व्यङ्ग्यः]

२ वैभियम इतिवन्ता कुचोऽस्माकं व्याघ्रकृतमथ ।

वायवहृत्ताल्लकुमुदी एते परिसर्पते स्तुधा ॥ [इति व्यङ्ग्यः]

तत्र शब्दशक्तिमूलाह—

नानार्यस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरगुण्यस्य च मुख्यार्थवाधादिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्जकत्वे शब्दशक्तिमूलं पदवान्ययोः ।

अनेकार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्याभिधाकक्षणे व्यापारे संसर्गादिभिर्नियमितेऽस्य मुख्यस्य च गौणतादृशणिकरूपस्य शब्दस्य मुख्यार्थपापनिमित्तप्रयोजनैर्गौणीकृत्यपारूपे व्यापारे नियमिते मुख्यस्य शब्दस्य वस्त्वलकारव्यञ्जकत्वेऽस्य मुख्यस्य च वस्तुव्यञ्जकत्वे सति शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जकः ॥

स च प्रत्येकं द्विधा । पदे वाक्ये च ॥

संसर्गादयश्चमे मर्तृहरिणा प्रोक्ता —

‘संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थं प्रकरणं त्रिंशदशब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं वेष्ट कालो व्यक्ति स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विज्ञेयस्तृतिहेतवः ॥’

यथा—

‘वनमिदममयमिदानीं यत्रास्ते स्ममणान्वितो राम’ इति । विना सीतां रामं प्रविशति महामोहसरणिम्’ इति । संसर्गाद्विप्रयोगाच्च वाशरथौ ।

‘बुधो भौमश्च तत्सौख्यैरनुकूलत्वमागधौ’ इति साहचर्याद्विज्ञेये ।

‘रामार्जुनव्यतिकरं सामं वदते तयोः’ इति विरोधाद्वार्गवकार्तवीर्ययोः ।

‘सैन्यब्रह्मणः, मृगमां चरिष्यामि’ इत्यर्थात्प्रयोजनादधे ।

‘अस्मद्भाग्यविपर्ययाच्च परं देवो न जानाति तम्’ इति प्रकरणाद्युपदर्शे । प्रकरणमशब्दमर्थस्तु शब्दवानित्यनयोर्मेदः ।

‘कोदण्डं यस्य गाण्डीवं स्पर्धते कस्तमर्जुनम्’ इति त्रिंशद्विज्ञेयार्थे ।

‘किं साक्षादुपदेष्टव्यमिदं वा देवस्य शृङ्गारिणः’ इति शब्दान्तरसन्निधानात्क्रमे ।

‘कृपति मधुना मत्तयेतोहरं प्रियकोकिल’ इति सामर्थ्याद्वसन्ते ।

‘तन्व्या यस्तुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रसव्यत्यये तत्त्वा पातु भिराय’ इत्यौचित्यात्प्रसादसांमुख्यपाठने ।

‘महो महेश्वरम्बास्य कापि क्वन्ति’ इति राजधानीरूपादेशाद्राजनि ।

‘चित्रमानुषिमात्यहि’ इति कालविशेषाद्रनौ ।

‘मिथ हन्तितरां समं परिकरं घन्य दृष्टौ मादृशाम्’ इति व्यक्तिविशेषात्सुहृदि च प्रसीति ।

स्वरास्त्वर्धविशेषप्रतिपत्तिः काव्यमार्गेऽनुपयोगिनीति नोदाह्रियते ।

‘ममामि कौरवशतं समरे न कोपात्’ इति काकुरूपास्त्वराद्भवत्यर्धविशेषप्रतिपत्तिः ।

आदिग्रहणादमिनयोपदेशनिर्देशसंज्ञेक्षिताकारा गृह्यन्ते ।

अमिनमो यथा—

‘एद्दमिस्तत्त्वणिचा एद्दमिसेर्हि अरिवत्तेर्हि ।

एसावत्थं पत्ता एरियमिसेर्हि दिमहेर्हि ॥’

अपदेशो यथा—

‘इव स वैत्य प्राप्तमीनेत एवार्हति क्षयम् ।

विपक्षोऽपि संवध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥’

निर्देशो यथा—‘मर्तुदारिके, दिष्ट्या वर्षामहे यदत्रैव कोऽपि कस्यापि सिष्टीति मामङ्गुलीबिलासेनाख्यातवत्यः ।’

सज्ञा यथा—

‘अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रसन्नतरमनश्चशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पावती मूर्धकम्पमममुत्तर ददौ ॥’

इक्षित यथा—

‘क्वा नौ संगमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमशकम् ।

अवेत्य कान्तमबला लीलापक्ष न्यमीलयत् ॥’

आकारो यथा—

‘निवेदितं निःशसितेन सोप्यणा मनस्तु मे सशयमेव गाहते ।

न विघटे प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभ कथम् ॥’

१. एद्दमस्तत्त्वत्ता इति काव्यप्रकाशे

२. एतावन्मात्रादनिष्ठा एतावन्मात्राभ्यामस्तिपञ्चम्बाम् ।

एतावदवस्थां प्राप्ता एतावन्मात्रैर्विषयः ॥

तदेव ससर्गादिभिर्नियमितायामभिधायं भार्यान्तरमतीतिः सा व्यञ्ज
नव्यापारादेव । अमुक्येऽपि क्षब्दे मुख्यार्थवाचादिनियमिते प्रयोजनप्रति
परिर्व्यञ्जनव्यापारादेव । तथा हि तत्र संकेताभावाभाभिषा नापि गौणी
कृष्णा वा मुख्यार्थवाचादिकृष्णाभावात् न हि कक्ष्यं मुख्यम्, नापि तस्य
बाधः, न च किञ्चिन्निमित्तमस्ति, नापि तत्र शब्दः स्वरूढति । न च
किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अथ प्रयोजनेऽपि कक्ष्ये प्रयोजनान्तरमाकाङ्क्ष्यते
तर्हि तत्रापि प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायामनवस्था स्यात् । तथा च साममि
च्छतो मूलकति । न च प्रयोजनसहितमेव कक्ष्यं कृष्णाया विषय इति
बहुं शक्यम् । विषयप्रयोजनयोरत्यन्तमेवात् । प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणस्य
विषयो वटादिः प्रयोजनं स्वर्थाधिगतिः प्राकृत्यं संविधिर्वा । तदेव
प्रयोजनविशिष्टस्य कक्ष्यस्य गौणीकृष्णयोरविषयत्वात्प्रयोजने व्यञ्जनमेव
व्यापारः ॥

तत्र मुख्यशब्दसक्तिव्यञ्जय बस्तु पदे यथा—

‘मुक्तिमुक्तिहृदेकान्तसमावेशनवत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्पन्द विदधाति सदागमः ॥’

काचित्संकेतदायिममेव मुख्यमया वृत्त्या संसृतीति सदागमपदेन प्रक
श्यते । अत्रार्थयोर्बैसहस्यान्नोपमा ॥

वाक्ये यथा—

‘पन्थिय न एतत् सत्त्वरमतिं मय पत्त्वरत्नके गामे ।

उन्नतपथोदरं पिस्तिका मद् वससि ता वससु ॥’

पीति शिद्धं कृष्णव्यञ्जितवार्ता । स च वाक्यपर्यालोचनबाधसीवत इति । अर्थाधि
गतिरिति । मियाविक्रान्तीनां प्राकृत्यं महमते संविधिः प्रामाण्ये ॥ मुक्तीति ।
मुक्तिरनेव व्यापारादपि । मुक्तिः कान्तोपमोपोऽपि । एतन्तः संकेतस्यात्मपीति ।
सद्यः शुद्धरस्यपमम्, शोधन व्यापमम् ॥ उन्नतपथोदरमिति । उन्नतं मेव प्रेक्ष्ये

१ पक्षिः मात्र सत्त्वरमतिं मया पत्त्वरत्नके गामे ।

उन्नतपथोदरं प्रेक्ष्य पक्षि वसति तद्वत् ॥ [इति व्याख्या ।]

अथ ग्रहरपदुष्टयमप्युपभोगेन मेह निघ्रां कर्तुं छिद्यते । सर्वे यत्रावि
दग्धा । सदुल्लतपयोधरां मामुपभोक्तुं यवि वससि सदास्त्वेति व्यन्यते । वाक्च
वापेन व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात् । सयोर्नोपमानोपमेयभाव इति नासङ्कारो
व्यङ्ग्यः ॥

यथा न—

‘शनिरघनिश्च समुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र मत्स्यै त्वम् ।

यत्र प्रसीदसि पुनः स मात्स्यदारोऽनुदारश्च ॥’

अत्र विरुद्धावपि स्वतन्त्रवर्तनार्थमेक कार्यं कुरुत इति व्यत्ययेन व्यन्यते ॥
मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्योऽसंकारः कवे यथा—

‘रुधिरचित्तरमसावितकरबाककरासरुधिरमुजपरिषः ।

श्रुतिरिति ध्रुवुटिविटवित्तच्छब्दपट्टो विभासि नृप भीम ॥’

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

वाक्ये यथा—

‘उत्तम मोक्षसद्वारः काकागुरुमखीमसः ।

पयोधरभरकस्याः कं न चक्रेऽभिकाविणसः ॥’

अत्र वाक्यस्यासंबन्धार्थत्वं मा प्रसाङ्गीदित्यप्राकरभिकप्राकरभिकयो
रुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमासंस्कारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

‘अतन्द्रचन्द्रामरणा समुद्गीपितमम्भजा ।

सारकातरका इयामा सानन्दं ॥ करोति कम् ॥’

अत्र शब्दशक्त्या रात्रियोपितोरुपमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्गीपितेति
सानन्दमिति चार्थो व्यञ्जकस्तत्रापि न शब्दशक्तिं विनार्थशक्तिरुन्मीलति
इति शब्दशक्तिरेव व्यञ्जिका ॥

उपमेयः ॥ अस्मिन्निर्दिष्टमपि । अत्रुद्यतोऽनुद्यतोऽपि ॥ श्लोकस्य द्वारो यत्र
श्लोकसंज्ञा यत्र यत्र । तत्राः अभिप्रायः प्राक्पथः ॥ अत्रान्द्रेति । अत्र कर्म
यपि । समुत्सर्गः । सारकायाः कपीनिर्दिष्टमपि । इयामा रात्रिः कान्ता च ॥

यथा वा—‘मातङ्गगामिन्य’ शीलवत्यश्च, गौर्यो विभवरताश्च, श्यामा
पधरागिण्यश्च, चबलद्विजशुचिवचना मविरामोदधसनाश्च प्रमदाः ।’ अत्र
विरोधार्थकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

‘सं येऽप्युज्ज्वल्यन्ति सूनतमसो ये वा नसोद्भासिनो

ये पुष्पन्ति सरोरुहधियमभिक्षिप्ताभ्यमासश्च ये ।

ये मूर्धस्ववभासिन क्षितिमृतां ये चामराणां सिरां

स्वाक्षमन्त्युमयेऽपि ते दिनपते पादा भ्रिये सन्तु वः ॥’

अत्र व्यतिरेकः ॥ पञ्चमसंकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ॥

गौवक्षब्दस्य किञ्चिद्व्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

‘रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविकमण्डल ।

निःश्वासान्ध इवादर्स्यन्न्मा न प्रकाशते ॥’

अत्रोपसंहृतदृष्टिदृष्टिरन्वयश्चो बाधितमुख्यार्थः पदार्थप्रकाशनाशक्तत्वं
नष्टदृष्टिगतं निमित्तीकृत्यावर्षे वर्तमानोऽसाधारणविच्छाबिम्बानुपयोगित्वा
विधर्मबाधनसंक्षय प्रयोजनं व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

‘वा निष्ठा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निष्ठा पश्यतो मुनेः ॥’

मृतशो हृद्यो बभूवश्च । गौर्यो गौराङ्गयोऽपि । विमवरता विपतं मने रतं
वाचां ताव । पधराया मभिविद्येवा पधराय रामो विपते वाचाम् । द्विजा वन्ताः
विप्राश्च ॥ वक्षीः करजैः न गमये च । क्षितिमृतां राजाणोऽपि वमये रश्मिचरमकृषा ॥
पञ्चमिति । यथा—‘संरसे मरणसहायं विमलशुण्डनं मितसंयमोदधिमम् । कमलं
नहृत्स्वयं कुर्वतशोषावरनमोदे ॥’ एतत्केनचित्कर्मणोर्दिव्योप्यते । कमलप्रकल्प
महाशुक्लस्य धिक् नाधितवन्तं कंचन भीतुर्न प्रति चाप्रस्तुतप्रसंसा व्यहपेति ।
निःश्वासान्ध इति । ईयन्तवर्णने पञ्चम्यां रामसोक्तिरिवम् ॥ या निशेति ।
सर्वेषां ब्रह्मास्तिवाचरमन्ताणां चतुर्दशाध्यामपि भूतानां वा निष्ठावता योऽहमनपी
तत्त्वद्विः तस्यां संयमी जागर्ति कंच प्राप्येति । न तु विपयवर्जनमयाप्रादेव संयमीति

अत्र प्रकरणाचृतीयत्रिकनिर्देशाच्च रामे प्रतिपक्षे रामपदमनुपयुज्यमानं
कठोरहृदय इत्यनेन दाक्षिणावकाशं पितृमरणसीतावियोगाद्यनेकदुःसमाप्त
नर्त्य लक्षयदसाधारणानि निर्वेदग्लानिमोहादीनि व्यमक्ति ॥

वाक्ये यथा—

‘सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्तथा ।

शूरभ्य कृतविषभ्य यच्च आनाति सेवितुम् ॥’

इदं हि वाक्यमसमस्तस्यार्थं सत्सादृश्यात्सुकुलसमुद्भिसंभारभाजनतां
लक्षयन्शूरकृतविषसेवकानां प्राशस्त्यं ध्वनयति ॥

अर्थशक्तिमूलं व्यञ्जयमाह—

वस्त्वर्लंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलं प्रबन्धेऽपि ।

वस्तुनोऽलंकारस्य च प्रत्येकं वस्त्वर्लंकारव्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलं स च

विकल्पपरम्परया च प्रसङ्गहीनामिहा हृदयस्य सुन्दरोन्मुखीं चर्चमममाह—इहा हेति ।
बोलीति युक्तं तत्र कैवर्मिकर्त्तृ ॥ सुवर्णपुष्पामिति । सुवर्णं न तु वात्राणि
पुष्पानि प्रतिदिनं प्राप्ताणि न तु बीजादविषयं चङ्गद्व्याणि । पृथिवीं न तु मण्डपानि
मन्त्रं चिन्वन्ति प्रसाहं पृथीतपारां कुर्वते । पुरुषा इति । अन्ये लक्ष्यवक्त्रा । अत्र
इति न तु अन्तरा । एवं चङ्गं पराक्रमेण युर्वद्व्यर्लंकारौ । कृता परं वायुविरोहं
भीता मिथा तत्तावदोषहेतुर्मेव । सेवक इति सेवाह इति वा वच्यमे शालसाक्षैकिक
त्वमनौचित्यादप्यन्यादि च अनितुं वक्त्रे(वे)कादि कृतम् । शूरकृतविषवत्सेवकस्य
निर्णयस्यापि अमप्राप्तिरिति प्रबन्धकारः अतः संभवन्तीति न केवलं भवितुमर्हते-
वामिनिभ्यज्जरीरो वायव्यद्विरज्जीविभ्येन संभाव्यमावच्छाद्य इत्यर्थः । यथा—‘सिद्धिं
पिच्छकृन्मकरा आमा बाहस्त गन्धिरी मग्धः । मुक्ताह्वरह्वरपसाह्वानं मग्धे चपटी-
भम् ॥ शिथिलमत्रमारज्येन तदासच्छस्य कृत्स्नम् । जन्वास्तु त्वाचच्छो इक्षिनोऽजमार-
वत् इति चङ्गवचनेषोचमुत्तमं सौभाग्यम् । रक्षिताणि विविधमहीनि प्रसाधनाणि
इति तासां संशोक्तप्रिमामावात् तद्विरचयतिस्त्वन्मैसक्रमेण परमिति बीर्माग्यातिष्ठव
इति दर्शितम् । नवीनं वात्सल्यविकारिणापि मन्वीति वात्र कोक्तिध्वजाः चङ्गवः ।
एव चर्चो यथा यथा बन्धते तथा तथा सौभाग्यातिष्ठव व्यापयन्ता द्योतयति ॥

१ ‘क्षितिपिच्छकृन्मैपूरा तासा व्यापयन् गर्विणी भ्रमति ।

मुक्ताह्वरविभ्रमप्रसाधनानां मग्धे चपटीभाम् ॥’ [इति अन्तरा]

पदवाक्ययोः प्रपञ्चे च । इह चार्थः स्वतःसंभवी कविमौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः, कविनिबद्धवचनमौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो वेति भेदकथनं न न्याय्यम् । मौढोक्तिनिर्मितत्वमात्रेणैव साध्यसिद्धेः । मौढोक्तिमन्तरेण स्वतः संभवनोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । कविमौढोक्तिरेव च कविनिबद्धवचनमौढोक्तिरिति किं प्रपञ्चेन ॥

कविमौढोक्तिमात्रेति । कविरेव वा ग्रीष्म उच्छिद्यन्मात्रनिष्पन्नशरीर इत्यर्थः । तथा— सृज्यते सुरमिगच्छो न तावद्वर्षयति शुक्तिजनकस्त्वमुहः । अक्षिपवसहिष्य रमुहे नवपञ्चपत्तये नववृत्तये चरे ॥ अत्र वचनोन्नेतमोऽवहस्य सखा स अवति केचन न तावद्वर्षयति । इत्येवंविधया समर्पितत्ववचनवचनचक्रवर्त्योक्त्या सहकार्ये श्लेषिनी वचनवृत्त्या चत सखा अतोऽनर्पितेभ्यः शरेषु वचनं मन्यन्वा प्रपठति तद् पितेषु किञ्चिद्भ्रममिष्यते इति मन्मथोन्मादकसारम्भं कमेव नादपाहीनमिष्यन्तं व्यपदि ॥ कविनिबद्धवचनमौढोक्तिमात्रशरीरो तथा—‘सिद्धिरिति क्व तु नाम किञ्चिदं किमभिवाचयमसावकरोत्तप’ । तदपि येन तत्तावत्पाठ्यं दृष्टति विम्वर्यं ह्युक्तवचनः ॥ न हि निर्दिष्टोत्तमसिद्धयोऽपि भीषणतप्रभृतय इमां सिद्धिं विदधुः । दिव्यकल्पसहस्रादिवात्र परिमितकायः । न चैवंविधोत्तमकल्पेन चान्द्रावचनप्रभृतयि तपः क्षुत्तम् । तथैति मित्रं पदम् । समासेन विपक्षिततया वा न प्रतीयते । तव दृष्टतीक्ष्णमिप्रयेव । तेन वृत्ताधुरोवात् तववरपाठ्यम् इति न कृतमिति । तद्वद्वेव । दृष्टतीक्ष्णमावदति । अविच्छिन्नप्रतिफलतया न त्वीदरिक्तत्वमिमुहे अपि तु रच्योऽनेति तत्प्राप्तिवशेन । रच्यताम्यस्य तपःप्रमाणादेवेति । ह्युक्तवचन इति । तावन्वापुनितकायकल्पमोऽपि तपस्य दृष्टेति । अतुराविनय प्रच्छन्नसामिप्रय क्त्वापनविद्वन्वापुनितकायकल्पमोऽपि तपस्य दृष्टेति । अत्र वाच्यवचनप्रभृतयेऽपि मौढोक्तिरेव वस्तुव्यवहारैव कथ्यते । तामाद्योऽपि हि वचन्यता कविग्रीष्मैव कथ्यते । एतत् आकाङ्ककारे विवैचित्र्यते । काव्यस्य च कविरेव कर्ता वचना च । तत्र कविनैव निबद्ध इति कविरेव तत्तावत्प्राप्तिवशेन इति स्वतःसंभवित्वम् । कविनिबद्धवचनमौढोक्तिमात्रशरीरत्वं चावैव न वाच्यमित्यने ॥ किं प्रपञ्चेनेति ।

- १ सृज्यते सुरमिगच्छो न तावद्वर्षयति शुक्तिजनकस्त्वमुहः । अक्षिपवसहिष्य रमुहे नवपञ्चपत्तये नववृत्तये चरे ॥ [इति चम्पा]
२. ‘न राज नप्येह’ त्वम्यात्मेके. ३. ‘तोयेतमो’ त्वम्यात्मेकमेवने

सत्र वस्तुनो वस्तुव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

¹त वाण सिरिसहोयररयणाहरणम्मि हिययमिक्करसम् ।

विन्वाहरे पियाणं निवेसियं कुसुमबाणेन ॥१॥

अत्र कुसुमभाणेनेति पदं कामदेवस्य सुवृत्तायसौन्दर्यं प्रकाशयति ॥

नाम्ये यथा—

‘वापी नैव नियतमय वा सानि नैसानि नून

सीराण्यस्याः सविधविचलद्वीधिवाचास्तानि ।

अन्यो बाहं किमपि न हि सत्त्वारिषेष्टदुर्लभं

यत्तस्यस्त्रीपतिवुद्धितरि ज्ञातुमभ्यागतायाम् ॥'

अथ वाक्यार्थेन वस्तुमात्ररूपेणामिच्छणीयजनकृत्तमेव भावानां ह्यपत्त्यं
सत इत्येतद्वस्तु व्यज्यते ॥

वस्तुनोऽङ्कारव्यञ्जकत्वं पदे मया—

‘भीराण रमह धुत्तिणारुणम्मि न सहा पियाधणुत्थक्के ।

दिङ्गी रिङ्गयकुम्भत्यलम्भि जह्म बलहसिन्दूरे ।११

अत्र घी(बी)भाषामिति पदार्थो वस्तुमात्ररूपः कुपयो कुम्भस्वत्स
पोपमाङ्कारं ध्वनति ॥

न हि मेवपरिकल्पने विषयव्यामोह एव संभवत इत्यर्थः ॥ तं तायेति । तेषाम-
राणां पाप्माद्व्याप्तिर्नामैः पुनः पुनरिन्द्रियमिदंवादि किं किं न इत्यम् तदुत्तरमिति
मन्त्रोक्तोऽस्तिहु-कारेण्योऽप्यकल्पनीयव्यवसायम् । तच्च जीवहोराद्यमथ एवमि-
त्येवोक्तव्यामिसर्वः । तेषां राजानामाद्यमन्त्राद्वारणे एकरसं तत्परम् बद्धत्वं तत्त-
त्त्वमप्येन भुक्तमारतरोपकरणसंभारैरपि प्रियाणां विम्बाचरे निवैधितम् । तद-
मेकपरिपुम्बवर्धनमात्रकृतकमतामिमांशयोगित्वेन कामरेवेन कृतम् तेषां इदं
नैकान्तविशिष्टीपाज्जकनजान्त्वमानममृदिति भावतः ॥ तद्वस्तुनोऽर्हकारव्यञ्जक-
त्वमिति । बभूवा उपमाविरहव्यतो व्यञ्जयत इत्यर्थः । तत्रोपमाव्यभि नीराज-

१ 'ततोपा श्रीसहोदरराजाहरणे हृदयमेकरसम् ।

विम्बाधरे त्रियाणी निवेष्टितं कृष्णमन्त्रेण ॥' [इति 'पञ्चमा]

१. 'बीरण्यां रमते ब्रह्मण्यसि न तथा प्रियाद्यजोत्सवौ ।

एषां विपुलमकुम्भास्थिते जयस्य बह्वक्षिण्युरे ॥' (इति ऋषिः)

इक्षामिना दक्षितं । अर्चान्तरम्यास्तध्वनिः पदे यथा—‘क्षिप्रमेष्टिवमर्चं वृष
 अवलम्बमुहं पि सं पद्यन्तः । अवलम्बस्तु वि नै ह्यु रे बहुलावय रुतिष्ठं सकम् ७’ इत्ये
 स्थितो न तु बहिः प्रकटितो मन्तुर्वेषा । अत एवाप्रवर्तितरोषमुक्षीमपि मां प्रहाद-
 यन् । हे बहुल अपराम्भस्यापि तव क्लृप्तं न रोषकरणं कल्पम् । अत्र बहुलेशामव-
 धायो विधिरे पर्यवसितः । अन्तरं तु तवर्षपर्यालोचनव्यवस्थाप्रामाण्यस्य समर्थकं
 प्रतीयते तदेव यमस्मरन्नादि । तथा हि । कश्चित्ता सखी वैदग्ध्यानुमीता तं प्रसङ्गेन
 र्वर्तयन्ती इत्यमाह । यं कश्चित्तुहो भूतं स एवं सापरवोऽपि आपराधावच्छ-
 मवच्छादयतीति सा त्वयात्मनि बहुमात्रं क्षिप्या प्रसीरिति । सत्येवाध्वनिर्वेषा—
 ‘अन्वयस्तुमुजपदिः साधानिकमुर्धितं । मूर्ध्निमलोच पविच्छन्मयी मन्त्रमादत्तं ॥’
 अत्र हि मयी मन्त्रमादत्तस्य पविच्छन्मूर्ध्निमलोचस्य मन्त्रमोक्षप्रदायित्वेनैव । तत्तु य
 म्वाद्यस्तुमुजपदिः साधानिकमुर्धितत्वेनोत्प्रेष्यत इत्युत्प्रेषा साक्षादनुधापि यन्त्रवाच्य-
 मध्यावसीवते । न वैरविने निवृत्ते इवादिस्तव्यप्रयोगमन्तरेणावसीवतैवेति स्वार्थं वक्तुम्,
 धमकत्वात् । अन्वयापि तवप्रयोगे तवर्षावपदिवर्षात् । यथा—‘ईर्ष्याकृत्यस्त
 वि ह्यहं मुहस्तं वपु एष पुष्पिण्यवरो । अजस्रं सतिष्ठतर्चं पविच्छन् अहिं मित्रं न
 म्याहं ७’ ईर्ष्याकृत्यस्तस्यापि ईषद्वयपञ्चवाक्यम् । यदि तु प्रसन्नस्य मुचस्य सार
 स्तमुहोत्प्रेषा तत्किं कुर्वात् त्वन्मुचं तु यन्त्रीमवतीति मधोरावाद्यव्यपवमिदमि-
 क्षपितव्यस्यामिप्रान् । अहं न कवेरे न याति एष विषा पूरयति बतोऽप्यवता
 कालेन एकं विषसमात्रमिदमर्चं । अत्र पूर्णचन्द्रेण विषां पूरणं करसिद्धमेवमुत्प्रे-
 ष्यते । यदि न तदुत्प्रेष्येन वितर्कमुत्प्रेष्याकम्पमावशयेनावसीवता पराकृत्येति संमन्वये
 तदेवमत्रोदाहरणं यथा—‘त्रासाकुलः परिपतन्परितो निवेतान्मुनिर्बं कैविरपि
 नन्विमिरन्वयन्नि । तस्वी तवापि न मृषाः कश्चिद्विद्यामिराकर्तृपूर्ववद्वेमुहोत्प्रे-
 षणीः ॥’ परितः सर्वतो निवेतान्परिपतन्प्रममन्नं कैविरपि आपप्यमिरासी मृषोऽनु
 वदत्यपि न कश्चित्तस्वी त्रासतापकलोपायं कामादिच्छदेव तत्र चोत्प्रेषा ध्वन्यते ।
 अहमाभिराकर्तृपूर्वैर्ब्रह्मरूप ईक्षन्मी सर्वसमृता अस्म यतः अतो न तस्वी ।
 मन्वैतद्व्यवसंयत्तमस्तु । न । राव्याप्यव्यवहारे प्रसिद्धिरैव प्रमाणम् ॥ ईर्ष्याकृत्य
 र्वेषा—‘मा भवन्तमनसा पवनो वा वारवो मरुक्क पराह्वर्षा । वज्रमिन्द्रकरविप्रवर्त

१ ‘इदमस्वापितमन्त्रमपरोषमुक्षीमपि मां प्रहादयन् ।

अपराम्भस्यापि न क्लृप्तं ते बहुल रोपितं रावन् ७’ [इति ध्याया]

२. क्षिप्रमष्टिवमर्चं अवलम्बमुहं एवम्यालोके पाठः. ३. ‘यं’ एवम्यालोके.

४. ‘सामर्थ्यं’ लोचने. ५. ‘या हि’ लोचने.

६. ‘ईर्ष्याकृत्यस्तस्यापि तव मुचस्य मन्त्रेण पुर्णिमावन्त्रं ।

अथ सारस्यं प्राप्त्वाह इव न याति ७’ [इति ध्याया]

७. ‘त्वप्रत’ लोचने.

वाक्ये यथा—

‘पुत्रस्येन्यनघनप्रविजृम्भमाण

खेहोत्पथोकविषमम्बलनामिततः ।

प्राख्येयशीतलमर्मस्थ स बाह्वबहि

महाय देहमथ सविद्ये सरित्सात् ॥’

अत्र विधिष्ट पुत्रस्योपतप्तोऽर्धं प्रविष्टो न तेन दग्ध इत्यर्थं वाक्यार्थो
वस्तुस्वभावः श्लोकस्य बाह्वबहुराधिक्यमिति व्यतिरेकाङ्कार ध्वनति ॥

वा कश्चि तेऽस्तु कतथा सह कृष्ट ॥ इति । अत्र मा बाधिष्टेति शेष्यमन्तरेव
दीपकादन्तरेव हास्पदत्वप्रतिपत्त्या चास्त्वनिष्पत्तिः ॥ अपस्तुतप्रसंसाध्यनिर्वा—
‘दृष्टुमन्तो मरिचिधि— इति । प्रिवतमेव साकमुद्याने विहरन्ती काविभायिका अमर
मेवमाहेति । अत्र सामिवाणी प्रस्तुतत्वमेव । न चात्रात्राप्रस्तुतत्वमिति प्रस्तुतात्मकत्वं
तस्य मीनम्बकिजृम्भितमिदमिषया तावत्त्राप्रस्तुतप्रसंसा । समाप्तायां पुनरभिवाणी
वाक्यार्थेऽन्यदर्थक्यादव्यापयेद्यता ध्वन्यते । यत्र ससौमनामिमात्रपूर्णा मुकुमारपरि
मन्माकटीकुमुमसदृशी मुग्धकुम्भवूर्निध्यान्मप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यकम्बप्रतिद्वपति
सवानि सम्मल्लैककम्बमाप्तानि वृतामोहकेतकीववस्थानीयाणि वेत्त्याकुम्बानि इत्याद्या-
मुतथ चार्थमन्त्रं प्रिवतमस्तुपाकमते ॥ अपस्तुतिर्यनिर्वाद्य—‘यत्कम्बगुदपत्रमह-
रक्ष्माव्यसैकसात्पिते गौराङ्गीकुम्बकुम्भमुरिद्रमग्नमोगे सुबाधामनि । विष्टेयवकदीपि
तेतर्कनितायेतोविवाद्योऽर्थं संतापं विनिनीपुरेय विवतेरैर्नताहं स्मर ॥ अत्र
चन्द्रमन्त्रमध्यवर्तिनो कृत्तमो विद्योगातिपरिचितवनिताह्वयोऽस्मिन्मयेवमन्त्रमन्त्र-
विमन्त्राकारतवापह्नो ध्वन्यते । अत्रैव ससैरेहध्वनि । यत चन्द्रवर्तिमोऽस्मन्
कम्बापि न गृहीतम् । अपि तु गौराङ्गीकनाभोगस्थानीये चन्द्रमणि कम्बागुम्भमहवि
पित्वास्पदत्वेन चन्द्राबाहुकृष्टतामाचरतीति तत्र जायसीः किमेतद्वृत्तिरिति ससैरेहो
ध्वन्यते ॥ पूर्वमन्त्राङ्गीकृतप्रणवामनुतातां प्रणविविरहोत्कण्ठितां चन्द्रमायमवप्रलीलापर
त्वेन कृतप्रसन्नपनाद्विनिमेषतया वासकसमीमृतां पूर्वचन्द्रोवपावसरे वृष्टीमुक्तेयानीत-
प्रिवतमस्तवदीवकुम्बकम्बव्यासकम्बगुम्भमहवरणा मन्मपोदीपकाविरिणीति चाटुर्क
कुर्वीतचन्द्रवर्तिनी च कुम्बकम्बदम्बामत्य कास्तिरेवमेव करोतीति विदर्शनाध्यनिरपि ॥
त्वरीनकुम्बकम्बशोभा सुबाहुशोभा च सह मन्त्रगुदीपवते इति सहोक्तिर्यनिरपि ॥
‘त्वत्कचसदृशमन्त्रमस्तवकुम्बामोगः’ इति प्रतीत्येकमध्यनिरपि ॥ एवमन्त्रोऽप्यत्र
प्रवेशः सक्चोऽप्येका । महाकविवाचोऽस्मा कम्बवेत्तुत्वात् । यत—‘इत्यपि कस्यपि

अलंकारस्य वस्तुम्यङ्गत्वत्वं पदे यथा—

‘चूचकुरावयंस छणपसरमैहग्यमणहरसुरामोयम् ।

अपजामियं पि गहिय कुसमसरेण महुमासलच्छीए मुहम् ॥’

इति मन्त्रप्रवर्तय कस्यापि वाक्यमन्त्रेऽपि फलान्न यत्नः । विरहन्तिरोपमन्त्रं वरणी
मुनोति प्यस्तपतप्रपि कृतां वचनेन भूय ॥ अतिरेकमन्त्रनिर्वाह—‘आएम्
वगुरेसे मुनो मियन्न पामवो धडिअवत्तो । मा माजुसम्मि स्मेए ताएहरसो वरिहो न ॥
मायेव वगुरेसे एव वनसैअन्ते पवने यत्न एकुटवहुतरवृक्षसंपराया मेवतेऽपि न क-
वित् कुञ्ज इति । यो रूपवदनादावैवाजुपधोमी । वडितपत्र इति । अत्रामपि न क-
रोति तस्य अ पुष्पमन्त्रातेति भावः । ताहसोऽपि कवाविद्याश्रितिकसोपयोगी सा-
मुद्रिकवेर्विवादायेति भावः । माजुप इति । मुकमार्जिअव इति भावः । कोव
इति । यत्र कोवमते सोऽर्चिभिः तेन वार्जिअनो न किविअन्वते कर्तुं तम्महोव-
धमिति भावः । यत्र वाच्योऽलंकारो न कवित् । आपैकरसस्य वरिहस्य अन्त्यमनि-
गन्धं वडितपत्रमन्त्रपादपजन्मामिमन्त्रं च छायाच्छब्दवाच्यम् । तथाविद्यापि
पादपादादस्य पुंश्च शोच्यतावामाविष्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ॥ एवमन्वेऽलंकारा
व्यवृत्तया वन्मुखा इति ॥ अलंकारस्य वस्तुम्यङ्गत्वमिति । अलंकारेण
तपमादिना वाच्येन वस्तु व्यज्यत इत्यर्थः । तत्र विरोधस्तु वस्तुव्यवृत्तत्वं नूनमुप-
बन्धमिस्त्रादिना प्रवर्जितम् ॥ तपमाया यथा । चित्तरिणीति । अत्र तदापरपादकमिति
पदे सम्यगोष्मव्यमिस्त्रपातमकं वस्तु व्यज्यते ॥ रूपकस्य यथा ‘यैवक्षिप्मावसकव
वपुयनिम्यक्षिपपरिमल अस्स । मञ्जुविज्जहाणपसर वाहुपविहा मिय गवम्हा ॥’
अत्र वज्रोः परिरूपमात्मना रूपमलंकारेण मुञ्जवृक्षाम्बुजाभ्यामिस्त्राभ्यां रूपं तस्मात्
पादेयमिति वस्तु व्यज्यते । एवमन्वेऽलंकारा वस्तुवो व्यवृत्तत्वेनोदाहरणी ॥
उभेति । महार्चनो(षो)ष्ठवप्रसरेण मगोहरसुरस्य मन्मथवेवस्य आमोदयमन्त्रो
यत्र । महार्चकव्यस्य परमिपात । प्राकृते नियमाभावात् । अद्यपरितमपि गृहीतं क-

१ ‘अलंकार’ स्यात् दीकानुरोधात्.

२. ‘वृताहुरावयंस छणप्रसरमहार्चमगोहरसुरामोयम् ।

अद्यपरितमपि गृहीतं कुसुमसरेण महुमासलच्छम्हा मुहम् ॥’

१ ‘महं वचमकुरामोयम्’ ध्वन्या

१ ‘आयेव वगुरेसे कुञ्ज इव पादपो धडितपत्र’ ।

मा माजुवे स्मेके तापैकरसो वरिहव ॥’

२. ‘मानसकावगपुञ्जनिर्मितपरिमल वस्य ।

मञ्जुविज्जहाणप्रसरा वाहुपरिहा इव गवम्हा ॥’

अत्रापणामियमसमर्पितमपि विरोधार्थकारेण वाच्येन मधुमासप्रौढिमनि
माभिनि किं मविष्यतीत्येवंभूतं वस्तु व्यन्यते ॥

वाक्ये यथा—

‘गौडाक्षिणरहसुज्जयस्मि ददृष्टुः सधु समोसरह ।

माणसिणीण माणो पीळणमीय अहिययाओ ॥’

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि । सत्र जृम्भस इति वस्तु व्यन्यते ॥

अलङ्कारेणाढकार पदे यथा—

‘सुह वल्लहस्स गोसम्म आसि अहरो मिळणकमळदल्लो ।

इम नवबहुया सोत्तण कुण्णई वयण महीसमुहम् ॥’

अत्र मिळणकमळदल्लमिति रूपकेण म्लानत्वान्वयानुपपत्तेः स्वयात्स
सुहृद्गुः परिचुम्बन कृतमिति अनुमान व्यन्यते ॥

वाक्ये यथा—

‘स वक्कुमसिलाम्भच्छो हयमीबाभितान्गुणान् ।

मोऽम्बुकुम्भै परिच्छेद शक्तं कर्तुं महोदधे ॥’

अत्र निदर्शनेन हयमीबागुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनरूपोऽसाधारणत
द्विधेयप्रकाशमपर आश्लेषो व्यन्यते ॥

प्रबन्धेऽर्धशक्तिमूलो व्यङ्ग्यो यथा गृध्रगोमायुसंवादे—

यथा च—

‘अल स्मित्वा इमघानेऽसिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।

न वेह जीवितं कश्चित्कालधर्ममुपागतं ॥’

इति दिवाप्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसमनपरमिव वचनम् ।

‘मादित्योऽयं स्थितो मूढां लोहं कुरुत सांप्रतम् ।

बहुविभो गुह्यतोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥’

१. ‘गौडाक्षिणरहसुज्जयते दधिते सधु समोसरसि ।

माणसिण्या माण पीळणमीय इव इदयाद ॥’

२. ‘तत्र वज्रमस्य प्रातरासीदधरो म्लानकमळदल्लम् ।

इति नवबहुः भुत्वा करोति वरुणं महीसमुहम् ॥’

‘भमु कनकवर्णार्मं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात्कर्षं मालास्त्यक्षध्वमविशङ्कितम् ॥’

इति निशि विवृम्ममाणस गोमायोर्बनव्यावर्तननिष्ठा चेति प्रबन्ध-
प्रतिपाद्येनार्थेन गृध्रगोमाप्योर्मक्षणाभिप्रायो व्यस्यते ॥ एव मधुमयनभि-
जये पौञ्चमशोक्तिषु, निपमषाणसीलायां कामदेवस्य सहचरसमागमेऽर्क-
व्यक्तत्वमुदाहार्यम् ॥ एवं च वस्तुनोऽलङ्कारव्यञ्जनकत्वे मेदत्रयमुत्प्रेक्ष्यम् ॥

रसादिभ्य ।

रसभावतदाभासभावश्चान्तिभावोदयभावस्थितिभावसंविभावज्ञवक्ष्या-
म्यर्बक्ष्यकिमूकानि व्यङ्ग्यानि । चकार पदवाक्यप्रवृत्तानुकर्षणार्थं ।
पूज्योगो रसादयो व्यङ्ग्या एव भवन्ति, न तु कदाचिद्वाच्यतामपि
सहन्ते इति रसादीनां प्राधान्यस्यापनार्थं । वस्त्वलङ्कारौ हि वाच्यावपि
भवतः ॥

ध्रुमधरेण मधुमासकम्बुवा ध्रुवमरम्भो बर्षं च । तत्र ध्रुमोऽनुक्तं भवति ॥ पाञ्च-
जम्योक्तिष्विति । श्रीमहाद्वगुम्बसदृशमहिमशक्तस्य निभ भव । श्रीस मुच्यमानहरणं
क्षिप्नुममस्माद् अहंपि ॥ पाञ्चजम्योक्तयो रश्मिप्रीतिप्रकम्पबाधुदेवाद्यप्रतिनेरव-
मिप्रावममिष्यन्ति ॥ सहस्ररति । कामदेवस्य सहचरा मधुवीवनमङ्गलानिष्यदयस्तेषां
समापमे । तदुक्तिभिस्तैः । यथा—‘ध्रुमिजबह्मिभरेशो मिरदुसो अहिविभरहि-
भो वि । सिबिमेवि सम्मसमवे पतिममति न पञ्चसिभि ॥ इत्यादयो वीवबोचबर्षं तं
निजसम्पन्नं व्यजन्ति ॥ रसमाधेति । यद्यपि रसेवैव सर्वं काव्यं जीवति तथापि
तत्र रसस्य एकवचनमत्परात्मनोऽपि कुतश्चिद्व्यत्यजोऽस्मीमूतावबिभोऽसौ कमत्परो
भवति । तत्र यथा कथिदुक्तिष्वस्मां प्रतिपन्नो व्यभिचारी वक्ष्यम्यबोदवादिधर्म्यं
मत्परासिधये प्रबोजको भवति तथा भावयति । यथा तु विमाबाभास्यरसमाधे-
दवद्यथा विमावानुमागमाधायवैद्यमाध इति रसाम्यस्य । एवं मावाभासोऽपि । एवं
रसजनेरेवामी भावयतिप्रभृतयो मि-स्पन्धा । आकादे प्रवाले प्रबोजकमसं विभज्य
व्यवस्थाप्यते । यथा—‘गप्रभुकिशोरेरेकरीमूर्धितमरोपमोगेऽपि ध्रुपरिध्रुमांसाणि
प्रयुक्तमिदं धीरममिति । रसजनिस्तु स एव यत्र सुखवतवा विमावानुमावव्यभि

१ ‘पाञ्चजम्योक्तिषु’ विवैके.

१ ‘पाञ्चजम्योक्तिषु’ मूक० १ १ जलबो-‘छावास्तुरा.

तत्रार्थस्तकिमूलो व्यङ्ग्यो रसः पदे मया—

‘उत्कम्पिनी मयपरिस्सत्पिशांकान्ता

ते लोचने परिमूर्शं कुपिते बहन्ती ।

सीरुणेन वारुणतया सहसैव वग्धा

धूमाधितेन बहनेन न वीक्षितासि ॥’

अत्र ते इति पदेन स्मारितानामनुभवैकगोचराणां सातिशयविभ्रमाणां शोकव्यङ्ग्यकृतम् ॥

आर्यस्योक्तबोधितत्वादिप्रतिपत्तिकृत्य प्रतिपत्तुं स्वार्थं चार्थव्याप्युक्तं एवास्मादप्रकृतं इति । उदाहरणमिति दैतकस्य प्रकाशे दर्शयिष्यन्ते ॥ उत्कम्पिनीति । अत्र हि ते इति पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावगाधते उदाहरणम् । तथा हि—वासवस्तदाहाकर्म वप्रदुदशोकनिर्मरसं वत्पराजस्येवं परिदेवितवचनम् । तत्र च शोको ममेष्टजवनिना कप्रमव इति तस्मात् जवस्य मे श्रुष्टेयकदाद्यादवः पूर्वं रतिविभावतामवच्छिन्नन्ते कं च एवास्मन्तविनष्टः सन्त इत्यादी स्फुटिगोचरतया निरपेक्षत्वमावप्रमाणं कथमनुदीपयन्तीति स्थिते । ते लोचने इति तच्छब्दस्यालोचनगतत्वसंबन्धेनाप्यपदेस्त्वामन्तशुक्लमवसरवभारपोतको रसस्मादाभारमभिमित्तां प्राप्तः । तेन वत्सिर्देविचोदितं परिहृतं च तस्मिन्मैव । तथा हि । लोचनम्—प्रकथन्तपरमवैकस्य तच्छब्दस्य कथमिति व्यापारः । उत्तरम्—रसविष्टोऽत्र परमुद्येति । तदुपममनुत्पत्तिरूपोपहतम् । अत्र ह्यनु हिस्वमात्रवर्त्मन्तराद्विषययोग्यवर्त्मनोभित्त्वं वस्तुनो वच्छब्देनामिवाव तदुद्दिष्टवर्त्मन्तराद्विषयं तच्छब्देन निर्वाह्यते । तत्र पूर्वप्रकथन्तपरमवैकस्य तच्छब्दस्य । अत्र ॥ निमित्तोपगतभारविष्टोपाकारसूचकत्वं च चट इत्यादी तत्र च परामर्शकमेति ॥ उत्कम्पिनीत्यादिना तदीयमपातमावोत्प्रेषणं मया अभिर्भाषितप्रतीकारमिति शोकवैषम्य विभावतेति सातिशयविभ्रमैकवचनकमे अपि लोचने विह्वरं कादिदीकृतया निर्दिष्टं क्षिपन्ती कं ज्ञाता कसी आर्षपुत्र इति तत्रोर्ध्ववयवोदाहरणी व्यावस्तेति सुतरां शोकोदीपनम् । सीरुणेनेति । तस्मात् जमाव एव किं कृतां तथापि च भूमेनामोक्तो ह्युपममय इति च तु समिवेकस्येवशानुचितकारित्वं संभाव्यत इति अपर्याप्तं तदीयं सौन्दर्यमिष्टानीं सातिशयशोकावेषविभाषतां प्राप्त इति तेसम्ये सति शोकोऽवमयो निर्मूलः । यथा वा—‘अपिदि कवकविजे तत्र ह्ये कुरहे रमसवि-

त्याघन्ते यथा—

‘मा पन्थं रुन्धीमो भवेहि वाक्यं अहोसि अहिरीमो ।

अम्हे अगिरिक्काओ सुणधरं रक्खिसियम्भ णो ॥’

अत्रापेहीति त्याघन्तस्त्वं तावदपौहो लोकमग्रे यदेवं प्रकृत्यसि
अस्ति ॥ संकेतस्थानं दूष्यं गृहं तत्रैवागन्तव्यमिति ध्वनति ॥

पदैकदेशोऽपि परं यथा—

‘ताडै शिअद्वल्लयसुभगेर्नतित्ता कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठं सुहृद ॥’

अत्र ताडैरिति बहुवचनमनेकमस्ति वैदग्ध्यं स्थापयद्विप्रकृन्मसुहीपयति ॥

‘अस्तिष्ठास्ते भूमिं बहिरचनसं प्राणवयितो

निराहारा सक्रम्य सततस्त्वदितोऽभून्ननयना ।

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पङ्कजशुकै-

स्तवावस्थां येनं विसृज्य कठिने मानमधुना ॥’

अत्र न अस्तिस्तीत्यपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति न स्थासित इति ।
भूमिमिति न तु भूमाविति । न हि बुद्धिपूर्वकं किञ्चिदस्तिस्तीति स्थादि
स्थादिबिभक्तीनां व्यञ्जनकत्वम् ॥

‘अस्म(ण्य)स्य वज्रं वाक्यं अण्हा इति क्विसमकेइसि एणम् ॥

हो आयामीस्माण सीत्थं विय न होई ॥’

अत्र आयातो मे मीरवस्तेषामेतत्स्थानमिति दूरापेतं सवन्ध इत्यनेन

स्थित्यस्ते इतिपाठाः प्रियायाः । पञ्चविंशतितामसुत्पद्यन्ती पञ्चाक्षप्रवरमिव किरन्तं
कर्षमाणा दहन्ति ॥ इति ॥ अगिरिक्काओ इति । परतन्ना इति ॥

इत्याचार्यभीहोमचन्द्रविरचिते विवेके प्रथमोऽध्यायः ।

१ ‘मा पन्थां रुन्धीमो भवेहि वाक्यं अहो अस्ति अहीकः ।

वचं परतन्नाः दूत्यगृहं रक्षणीमस्माकम् ॥

२ अन्धत्र अत्र वाक्यकं प्रकर्षेणान्वयेकपद्येत्यत्र ।

मो आयामीदृशानां सीत्थमेव न भवति ॥’

सर्वधेनैवेर्प्यातिशयः प्रच्छन्नकामिन्यामिष्यक्तः । आयामीरुकाणामित्यत्र
तद्वितस्यापि व्यञ्जकत्वम् । ये रसरसा धर्मपक्षीषु प्रेमपरतन्त्राद्येभ्यः को
ऽप्यो जगति कुत्सितः स्वादिति कृत्ययोऽवशातिशयघोतकः ॥

‘अयमेकपदे तथा विमोग प्रियया चोपनत मुदुसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भविष्यं च निरासपञ्चरम्यै ॥’

अत्र चकारौ निपातावेवमाहृतः । गण्डस्योपरि स्फोटैवद्विप्रयोगश्च
वर्षासमयश्च समुपनतमेतद्व्यमर्कं प्राणहरणायेति । अत एव रम्यपदेन
सुतरामुदीपनविभावस्वमुक्तम् ॥

‘प्रसिङ्गा’ कचिविह्वलीफळमिदः सूच्यन्त एवोपका’ अत्र प्र इत्युप
सर्ग इह्वलीफळानां सरसत्वमाचक्ष्ण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं ध्वनति ॥

अनेकस्य निपातस्योपसर्गस्य चैकत्र पदे यः प्रयोगः सोऽपि रसस्य
रम्यः । यदाह—‘अहो वतासि स्पृहणीयवीर्य’ अत्राहो वतेत्यनेन
स्त्रियातिशयो ध्वन्यते ॥

‘मनुष्यवृत्त्या समुपाचरन्त स्वपुत्रिसामान्यकृतानुमाना ।

योगीश्वरैरप्यमुबोधमीश त्वां बोद्धुमिच्छन्त्यमुषा स्वतर्क’ ॥’

अत्र सम्यग्भूतमुपांशु कृत्वा आसमन्ताचरन्तमित्यनेन लोकांशुभिषु
शातिशयस्तदाचरतः परमेश्वरस्य ध्वन्यते ॥

‘रमणीय क्षत्रियकुमार आसीत्’ इति । अत्र क्षत्रियकुमारेण भवत्यात्म
कुपितत्वं मार्गवस्त्वोक्त्या आसीदित्यतीतकालनिर्देशाद्वाच्यते कथाशेषत्व
व्यन्यते ॥

यथा च प्रत्ययांशस्य घोतकत्वं तथा प्रकृत्यांशस्यापि यथा—

‘तद्वेह नतमिति मन्दिरमिव सम्भावकाश्च दिव

सा धेनुर्भरती नवमिह करिणामेता वनामा घटा’ ।

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिव संगीतर्कं योषिता

माश्रयं दिवसैर्द्विमोऽयमियती भूमि परां प्रापित ॥’

अत्र दिवसार्धेनात्यन्तासंभाव्यमानसास्वार्थस्य ध्वज्यते । तदिति प्र
कृत्यस्यैवात्र नतमिच्छीत्येतत्प्रकृत्यस्यैव सहाय समस्तमङ्गलभूता मृपिकाया
कीर्णता ध्वनति । एव सा भेनुरित्यादावपि योन्यम् ॥

तथा—

‘रङ्गेच्छिद्विभक्तनिरसजकरकिसलयरुद्धनयननुमलस्त ।

रुद्धस्य तद्वनयन पन्वइपरिजुम्बितं जयइ ॥’

अत्र जयतीति न तु क्षोभते इत्यादि । समानेऽपि हि स्वगनन्यापारे
छोकेऽन्तरेणैव रूपेणास्य पिपाचमिति तदेवोत्कृष्टमिति व्यज्यते ॥

भावादीनां पदमकाशत्वेऽपि न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।
वाक्यस्य रसादिव्यञ्जकत्वं रसादिरूपेणैव बोदाहरिष्यते । प्रबन्धे च
नाटकादावर्षाक्षिमूला रसव्यक्तिः प्रसीतैव । वर्षरचनयोस्तु सासा
न्माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वेन । तद्वारेण तु रसे उपयोग इति गुणप्रकरणे
एव बह्येते इतीह नोक्ते ॥

इसाचार्यभोहेमचन्द्रविरचितावमलंकारचूडामणिसंक्षोप-
काव्यानुष्ठाममहती प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रसस्वर्णमाह—

विभाषानुभाषव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।

वागाद्यभिनयसहिता स्थायिव्यभिचारिस्वस्वजाभिसत्तृप्तयो विभाष्यन्ते
विशिष्टतया ध्यायन्ते यैस्तैर्विभाषैः काव्यनाट्यशास्त्रपसिद्धैरास्वजनोद्दीपन-
स्वभावैर्लभनोधानादिभिः, स्थायिव्यभिचारिरक्षणं चित्तवृत्तिविशेषं सामा
निकजनोऽनुभवजन्यमाभ्यते साक्षात्कार्यते यैस्तेरनुभाषैः कटाक्षमुजोत्से

विभाषैरिति । वयाह सुमि— वदोऽथा विभाष्यन्ते अमहाभिनयमहाः ।
अमेन अमालेश्वर्ये विभाष इति संज्ञितः ॥ अनुभाषैरिति । ‘भावइत्यभिनयैव’

१ रङ्गेच्छिद्विभक्तनिरसजकरकिसलयरुद्धनयननुमलस्त ।

रुद्धस्य दृष्टीजननं पार्श्वीपरिजुम्बितं जयति ॥

पादिभिः, विविधभाभिमुख्येन चरणशीलैर्ब्यभिचारिभिर्धृतिस्मृतिप्रभृतिभिः,
स्यायिमावानुमापकत्वेन श्लोके कारणकार्यसदृशारिशब्दव्यपदेश्यर्ममैते
परस्मैवैते न ममैते न परस्मैते इति सन्निविशेषलीकारपरिहारनियमान
वसायात्साधारण्येन प्रतीतेरभिव्यक्तः सामानिकाना वासनारूपेण स्थित
स्यापी रत्यादिको भावो नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायव
त्तात् सङ्ख्यद्वयसवादभावा साधारण्येन गोचरीक्रियमाणश्चर्यमाणतै
क्याणो विभावादिमावनायचिरञ्चौकिचमत्कारकारितया परब्रह्मास्वाद
सोदरो निमीळितनयनैः कविसङ्ख्यै रसमान स्वसेदनसिद्धो रसः ॥

मार्गो विभाष्यते । बाणोपाहृतमुक्तस्वरुमात्र इति स्मृतः ॥ रस इति । तथा च
मरुतमुनिः—विभावाद्युमात्रव्यभिचारिसंयोगादसम्पत्तिः इति । तत्र मरुतो
मुदलावदेवं व्याचष्टे—विभावादिभिः संयोगोऽर्थात्स्वाभिः ततो रससम्पत्तिः ।
तत्र विभावादिषु तैः स्वाभ्यामिदं वा ज्ञाप्यते कारणम् । अनुमात्राच्च न रसजन्या
अत्र विवक्ष्यन्ते तेषां रसकारणत्वेन गणनामर्हत्वात् अपि तु भावानामेव । (ये तु भा
वानामेव) येऽनुमात्रा व्यभिचारिण्यस्तु [ते] चित्तवृत्त्यवस्थात्वात्, यद्यपि न सङ्ख्याभिः
स्वाभिः तथापि वाच्यमस्तेषु विवक्षिताः । तेन स्वाभ्येव विभावाद्युमात्रादिभिस्त्व
पिदो रसः । स्वाधी तदुपपत्तिः । स चोभयोरपि मुख्यत्वात् तस्या रमास्तनुष्वर्थात्
कर्तारि च तदे रमादिस्त्वानुसंधानवच्चरिति ॥ तथा बाह्वृषी—“रतिः शृङ्गारतां
वाता स्मरानुसंधानगतः । आरुह्य च परां कोटिं कोपो रीतिरुत्पन्नगतः ॥” अत्र मात्र —
विभावादिभिर्निर्दिष्टानुमात्रं प्रतीतिपदं गीतो व्यभिचारिभिरुपपत्तितो मुख्यत्वात्पुनरुपपत्तौ
एवे तदुपपत्तिसंवादावप्युक्तं प्रतीतमत्र स्वाधी रस इति ॥ एतदेति शङ्कुकः ।
तथा हि—विभावाद्ययोगे स्वाभिर्बोऽग्रगम्यो बोधपद्यते अवगमकस्याभावात् । न हि
भूमं विभावाद्यवस्थात्वात् बोधिरवगम्यते । अपि च यथा समयमुत्पादिता विभावा
सूचिताद्यनुमात्रं बोधमुपनीताच्च व्यभिचारिभिः संयोगादधीभवंति स्वाभिः ।
तथा स्वाभिनामेव भावानामुद्देशो लक्षणं वाचावमिवात्तुं युक्तं च कस्मात् कृतम् ।
आश्चर्यं हि रसानामुद्देशकत्वे अभिव्यक्तिरेव रसज्ञां विभावाद्यनुमात्राबोधत्वा तावेव
स्वाभिनां पुनराह ॥ तथा हि रसाग्रप्रतिपदं लक्षणमुनिर्वच्यते—“अथ गीतो नामो-
त्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः । स चासंयोगाभ्यावसावकविमलवक्ष्यपरममनस्यप्रतापप्रमात्र-
विमिर्बिम्बिरूपवत्” इति । पुनश्च स्वाभिग्राह्यानुवादे तु—“अस्माहो नामोत्तमप्रकृतिः ।
स चाभिवाद्यवस्थितोऽर्थो विमिर्बिम्बिरूपवत्” इति । एवमभिवाचां रसते । विभावा

रसकल्पने विद्यरत उक्ता 'मावायुवादे लेखत प्रवर्जिता' । न चोत्पत्तौ पदार्थभा-
 वारणमभिवाय पुष्पता पुमकादुत्पत्तिवारणमभिवातव्यम्, वैयर्थ्यापत्तेः । किं च—
 व्युत्पत्तितावस्य स्वाधी माय' अपत्तितावस्यो रस इत्युच्यमाने एकैकस्य स्वाधिपो
 मन्वत्तममन्वत्तरमन्वत्तमप्येकाविधिविशेषोपापेक्षया आकन्क्षापत्तिः । एवं रसस्यापि तीव्र-
 तीव्रतरतीव्रतमादिमिरसेकवत्त्वं प्रपद्यते । अथोपपद्यच्छां प्राप्त एव रस उच्यते
 तर्हि 'मितमवहसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम्' इति पोडारत्वं हा-
 स्तरसस्य कथं भवेत् । अन्यथा उत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यवशेन 'प्रथमे त्वमिदमप्य-
 स्माद्वितीये त्ववधिन्तवम् । अनुस्पृष्टिस्तृतीये च चतुर्थे गुणधीर्तनम् ॥ तद्वेय' पञ्चमे
 द्वेयो विद्वप' वद उच्यते । उन्माद' सप्तमे द्वेयो भविष्याधिराष्टमे । नवमे अहता
 प्रोक्षा दशमे मरणं भवेत् ॥ इति दशावस्था' कम्मोऽभिहित । उत्रापि प्रथमस्वमु-
 त्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यवर्धनवात्काव्यवस्थासु दशकवर्धकाता' नृहाररतिमावाहयः प्रस-
 जेदुः । अपरं च प्राप्त्वस्वामाव' स्वाधी रसीमवति तु क्मेप्योपमित इत्यत्रापि वि-
 पर्जन्यो दृश्यते । यतः—इद्वजनविशेषादिमवायुत्पन्नो महान् शोकः क्मेवोपशम्यति ।
 न तु शान्त्युपैति । श्वेवोत्साहरतीनां च निजनिजवारणककडुद्रुतामामपि कक-
 षादमर्षत्वेयं सेवाविपर्जन्येऽप्यवशोऽप्यवश्यते । तस्मात् मावपूर्वकस्य रसस्य । अपि तु
 तद्विपर्यय एव । कथं हि मुनिना—'रसपूर्वकत्वं भावानाम्, मावपूर्वकत्वं रसस्य
 विपर्ययविशेषोपापेक्षया प्रबोगे द्युत्कर्तरि रसावाकाव्यतामनुकर्म्ये मावप्रतीतिरुत्पद्यते
 इति । प्रथमपदकलोत्पन्नम् । श्वेके तु मावर्षमातात्कमरसनिमित्तिरिति । तस्मादव्यथा
 व्याख्यायते हेतुमिर्विमाद्यवै कर्षेवायुमावातमि' सहाचारिकमैव व्यभिचारिणि'
 प्रवक्तव्यततवा कृत्रिमैरपि तवावमिमम्यमवि' संशयोपाह्वन्ममकमावस्यावतुनीयमा-
 नोऽपि वस्तुसीमर्षककलावककवर्षपरपुवपवर्षमममवतुनप्रसेकककमावस्या रस
 मीयस्रकमतवाय्मायुमीयमानकिककः स्वाधित्वेय संमाव्यमावो रसादिमौवो वदे
 ऽसन्ताविद्यमानोऽपि सामाजिकजगत्कावायमानो मुकवरामाविपतस्वाध्वमुकवर-
 पोऽनुकरवस्यत्वादेव च मामास्तरेण व्यपदिष्टो रस' । श्वेयं ममादेपु सुचारसक-
 सुपूरकपूरसावकिक इष्टो । ममोरवधीमन्तः सरीरिणी प्रयेयरी कोवकमोवर्-
 म्ता ॥ 'देवाद्दहमय तथा अपव्यवतनेत्रया विमुक्तय । अविरवविद्योक्तजग-
 कक-
 समुपागतवावम् ॥ इत्यादी हि विभावाः काव्यकव्यवस्तुसंवेवा' अनुमावा' सिद्धातः,
 व्यभिचारिण' कृत्रिमिजानुमावार्जनवत्वात् । स्वाधी तु काव्यवत्वरपि वातुसंवेव' ॥
 रतिः शोक' इत्यादयो हि शब्दा रसादिममिवेजीकुर्वन्ममिप्रामत्येन न तु
 वाविद्यमिगवस्मतकाव्यममवन्ति । न हि वागव वाविद्यमपि तु तवा मिहृत्तमर्ष
 रिवादिक्म् । तन—विद्वत्समाप्यगावोऽपि पुरन्तोऽपि महानपि । वाक्येनेव अकथि
 शोकः श्वेवैव पीबते ॥ इति । तथा— शोकेन कृतकावा शिवतो येन कथ्ये' । इति

बलुटनमवार्तेरहितुमप्यर्थते सविने ॥ इत्येवमादौ न शोभेऽभिनेनोऽपि त्वमि
 वेयः । 'माति पतितो किञ्चम्याकाश्या थाण्यामुसीकरकणा' । त्येदोऽत्र इव क
 ठकसंस्पर्धये मे वपुषि ॥ इत्यनेन तु वाक्येन काव्यमभिरूपता उदयनपठं सुखा-
 त्मारतिस्वायिमावोऽभिनीयते न सूच्यते । अत्रगमनासक्तिर्ज्ञानगमनं वाचकत्वादभ्या ।
 अत एव स्वादि (दिक्) (ई) परं सूत्रे मिममिमासिकमपि मुनिना नोपात्तम् । तेन
 रतिरनुष्ठियमाः शृङ्गार इति । अर्थक्रियापि मिथ्याज्ञानादुच्यते । यथोच्यते—'ममिप्र
 दीपप्रमदोर्मिबुद्धपामिवावतो' । मिथ्याज्ञानविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रिया प्रति ॥
 इति । न चात्र नर्तक एव सुखीति प्रतिपत्तिः नान्यत्रमेव राम इति न वाच्यं न
 सुखीति नपि रामः स्यात् न वाचमिति न चापि उत्तराद्य इति । किं तु सुख
 चित्वांसंखनसारस्यप्रतीतिव्यो विवक्ष्य चित्रतुरयादिभ्यामेव न सुखी रामः असा
 वपमिति प्रतीतिरस्तीति ॥ अत्राह— प्रतिमाति न संवेदो न तत्त्वं न विपर्ययः । नीर
 द्यवमिमासि वासावेवावमिमासि ॥ विद्वद्भुजपदमेवावमिमासि विवक्षितः । मुपपा
 पर्वनुपुलेठ स्फुरन्नुमक कवा ॥ इति तद्विषयमन्तस्तत्त्वज्ञानं विमर्शममिति
 मद्भूतोऽतः । तथा हि—अनुकरनरूपो रस इति पशुच्यते तर्हि सामाजिकप्रतीक्षमि-
 प्रायेण, अतः अत्रमिप्रायेण किं वा बहुवचनविषयकत्वात्पुनरुद्दिष्टवचनेन । यथाहु
 र्वाचवाटाः सन्त्येवं विवेचयन्तीति । अथ मरतमुनिवचनानुसारेण तत्रापि पक्षोऽसं-
 पत्तः । किंचिद्दि प्रमथेनोपलब्धं तदनुकरनमिति सत्यं वक्तुम् । यथा—एवमसी
 द्वापि विवक्षीति सुखापात्रानुकरनत्वेन पद-पदानं प्रकाशयत्येकैव प्रतिमाति । इह न
 मत्पत्तं किं तदनुकरनं स इत्यनुकरनतया ग्राहीति चिन्त्यम् । तच्छरीरं तमिष्टं प्र-
 तिदीर्घादिरोमावपत्रिकादिमुखादिपञ्चकनप्रभृतिरूपकटाकारिकं न न रतेचित्त
 दृष्टिरुपाया अनुकरत्वेन कल्पयित्वातिमाति । अत्रत्येन मिनेन्द्रियप्रकाशत्वेन मिमा
 विकरनत्वेन ततोऽतिवैकल्यत्वात् । सुखावलोकेन न तदनुकरनप्रतिमाद्यो न न रामर
 तिसुपञ्चमपूर्विकः कथितः ॥ एतेन सामानुष्यं न इत्यपि निरस्तं प्रचारः ॥ अत्र
 मत्पदा चित्तवृत्तिरेव प्रतिपत्ता सती रसजुष्यतः शृङ्गार इत्युच्यते । तत्रापि किमा-
 रनकत्वेन सा प्रतीयते इति चिन्त्यम् ॥ अनु प्रयशसिमि कारणः कटाकारिमिः कार्ये
 पूरणादिमिवाहचारिमिर्बिभूतैर्वा अस्मिन् कार्यरूपा कारणरूपा अहचारिक्य न
 चित्तवृत्तिः प्रतीतिद्योग्या तद्व्ययकत्वेन सा नवचित्तवृत्तिः प्रतिमाति । तर्हि रक्षा
 निरक्षरत्वेन सा प्रतिपद्येति पूरे रसजुष्यतायाचोयुक्तिः ॥ अनु ते विमाणावोऽनु
 कार्ये पारम्परिक इह त्वनुकर्तारि न तपेति विशेषः । अस्त्येवम्, किं तु ते विमाणा-
 वोऽनन्तकारणानन्तकार्यान्तसहचरकमा अपि कल्पयित्वादिबलोपक्रमिता क
 त्रिया सन्तः किं कृत्रिमत्वेन सामाजिकैर्दृष्टान्ते न वा । नहि दृष्टान्ते तथा तेऽर्थ
 रतेरस्यपतिः । अन्यत एव प्रतीकमार्गं रसजुष्यतं सुगन्धुदे कारणान्तरप्रमथे हि

अर्थे सुविहितेन तथा ज्ञाते वस्तुवन्तरसाधुमानं तावदुक्तम् । अमुविहितेन तु तस्मै
प्रतिदत्तं कारणस्य यथा बुद्धिकविशेषादोमयसीवानुमानं बुद्धिकसीव वा उत्परे मिथ्या
ज्ञानम् । प्रसिद्धा इति कथयत्कारण्य इत्यनुकर्षं नाम कारणान्तरं तत्प्रमवाधेय
मावा स्तु । तयव न विशेषमेवा बहिः ज्ञातेरुत्पत्त्या रसाधुकरणमप्यस्य वस्तुवन्तर
स्यानुमानं समञ्जसं स्यात् । न चैवं तत्कथमिव रसाधुकरणप्रतीतिः । अविशेषविशेष
तथाविधानुभावदर्शने रतिरेवानुमीयते तच्च मिथ्याज्ञानमेवेति । यत्रापि किञ्चिद्व्यं
मिथ्या तत्रापि तदानीं अनुमानममुक्तम् । न हि वाच्यभूमयस्य ज्ञानादन्वयानुकारानुमानं
तदनुकारत्वेन प्रतिप्रसमानादपि किञ्चान् तदनुकारानुमानं शुद्धं भूमानुकारत्वेन हि
ज्ञातमानाग्नीहाराभान्वयानुकारव्यापुञ्जप्रतीतिर्दृष्टा ॥ मन्वन्तुहोऽपि मत्तः कुत इव माति ।
सकम्, कुतश्च घटश्च घाटश्च न मुकुट्यादिमिमीरिव गवनेव मुखादिमिमीरिति नैतावता
नुकारं कथितं । न चापि सामाजिकानां सादृश्यमस्तिरिति । सामाजिकानां न न मा
वद्यस्या नर्तके प्रतिपत्तिरित्युच्यते । अथ न तदनुकारप्रतिभास इति रिक्ता वाचो-
युक्तिः । वचोक्तं रामोऽयमिहमिति प्रतिपत्तिः तदपि बहिः तदन्वये निहितं तदुत्तरम-
न्मादिवाचकैरेवार्थमाधे कथं न तत्त्वज्ञानं स्यात् । वाचकसम्रावे वा कथं न मिथ्या-
ज्ञानम् । वाक्येन न वृत्तेन वाचकानुवयेऽपि मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । तेन निरुद्ध
बुद्धवर्धनेवादिहसत् । वरुधन्तरेऽपि रामोऽयमिति प्रतिपत्तिरिति । ततश्च रामत्वं
सामान्यरूपमिहमायातम् ॥ वचोच्यते—विमावाः अन्वाद्यनुसंधीयन्ते । तदपि न
विश्वं । न हि ममेवं सीता अपि विमिति कार्मीवत्त्वेन प्रतिपत्तिर्नैदृश ॥ अथ सामा-
जिकस्य तया प्रतीतिर्योग्या किमन्ते इत्येतावदेवानुसंधानमुच्यते तर्हि, स्वादिमि
सुतरामनुसंधानं स्यात् । तस्मै हि मुख्यत्वेन अस्मिन्नवमिति सामाजिकानां प्रति-
पत्तिः ॥ तस्मात्सामाजिकप्रतीत्यनुकारेण स्यान्वयानुकारं रच इहसत् । न चापि मत्तः
स्यैवं प्रतिपत्तिः रामं तच्चित्तमिति वा अनुकरोमीति । घटस्य करणं हि तावदनुकरण-
मनुपलब्धप्रकृतिना न सत्त्वं कर्तुम् ॥ अथ पञ्चकारणमनुकरणम् तस्मैकेऽप्यनुकर-
णमतातिप्रसङ्गा ॥ अथ न निवर्तस्य कस्याविदनुकारोऽपि तच्च स्यादुच्ये शोकम-
नुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तमर्हि(१)केमेति चिन्तयम् । न तावच्छेदेन तस्य तद्
मावात् । न वायुपातादिना शोकस्यानुकारः तद्वैकल्यादित्युक्तम् । इवतु स्यात् तं
तमप्रकृतेर्वै शोकमुभावाद्याननुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तमप्रकृतेर्वै तस्य कस्यपि
मिति चेत्, सोऽपि विविधतां विना कथं बुद्ध्यापारोपितुं शक्यः । न एवं रोदितीति
चेत्, साहमापि मत्तै मत्तस्यानुप्रविष्ट इति यस्मिन्तोऽनुकारार्थानुसंधानं । किं न—
मत्तः शिष्टावच्छस्त्वविमावन्मरणादितादृशितापारधीमाधेन इववर्धनादत्तेवक्यवदनुभावा-
न्मदयमकाव्यमुचितकथप्रकृष्टपुस्तकधरेण पठेद्येह इत्येतावन्मदयस्य प्रतीतेर्वै त्वनुकारं
वैदवते । अन्तर्धेयानुकारवद्दि न रामचरितसाधुकारः । चापि वदुत्तरानुकारेण

तदनुधारण्यम् अर्धवेद्यमात्रस्य बलवत्तत्वाद्युपपत्तेः । न च सुनिश्चयनेवविषयमस्ति
कचित्स्वाप्यनुकरणं रस इति ॥ यद्योऽवत—वर्णकैरुचिताभ्यदिभिः संयुज्यमान एव
योरिस्मादि, तत्र यद्यभिष्यज्यमान इत्यर्थोऽभिप्रेतः । तद्वत्तत् । न हि सिन्धुरादिभिः
पारमार्थिके गौरमिष्यज्यते प्रसीपादिमिरिव । किं तु तत्तदस्य समूहविद्येपो निर्बलते ।
त एव हि सिन्धुरादयो गणायमवसंभिवैद्यसदृशेन संभिवैद्यविद्येपेयावस्थिता मोक्ष-
दपिपि प्रदिनासस्य विषयो वैवं विमाणासिसमूहो रसिष्यद्यताप्रतिपद्य । तस्या-
द्वाबालुकरण रस इत्यस्य ॥ येन स्वम्यवाधि मुञ्चदु-कञ्जनवशकिदुष्टा विषयसामग्री
कर्ण्य संश्लेषणा मुञ्चदु-कञ्जमात्र रसः । तस्यां सामग्रीं स्वस्वानीया विमाणाः
संस्मरका लज्जामाभ्यभिचारिणः स्वाधिनस्तु तन्नामग्रीजम्या ज्ञान्तरा मुञ्चदु-क
कमात्रा इति । तेन स्वाधिमात्रान् रसस्वमुपनय्याम इत्याद्याप्यचारमङ्गीकृत्या प्रन्व
विद्येवं स्वयमेव दुस्त्वमानेन रूपपाणिष्करयमौपर्वाद्यामामिकजनः परिरक्षित इति
किमन्योच्यत यत्तन्वत्तत्प्रतीतिविरम्यप्रसङ्गादि तन्किञ्चिदत्रोच्यतान् ॥ भट्टनायकन्वा-
ह—‘रसो न प्रतीयते नोत्पद्यत नाभिष्यज्यत । स्वयत्वेन हि प्रतीती कश्चे
दुच्यते’ स्यात् । न च सा प्रतीतिर्युक्ता सीतावरविमाणायात् । स्वकान्तास्तुसंवेद-
यात् । वयत्तरी साधारणीकरणायोन्वयत्वात् । समुद्रोद्भववेदसाधारण्यात् । न च
यत्ततो एतस्य स्फुटिरनुपलब्धत्वात् । न च यस्यानुमानादिम्यत्तत्प्रतीत्या तादृश्यमव
मवेत्तत्प्रतीतिरनुमयमूलाविकृता रसस्य युक्ता ॥ उत्पत्त्यापि मुख्यमेतत् ॥ इत्ययम् ।
अस्तिरपत्तैव पूर्वै स्विदस्य पञ्चाशमिष्यधी विषयार्जनतारतम्यापत्तिः । स्वयत्परगत
त्वादि न पूर्वैरुच्यते । तस्मादभ्ये दोषामाद्युपपत्तेश्चरमवन्वच्छनेन नात्ये ननु
विश्वामिनवरूपेय निविडमित्रमोहसंकटतामिषारण्यकारपाविमाणादिसाधारणीकरणस्य
न्यभिवातो द्वितीयेनाद्येन मावकत्वव्यापारेण माव्ययावो रसोऽनुमयस्तुसादिविकल्पयेन
रसस्यमोदुवेद्यवनिम्यकत्वात् इति विस्तरविद्याप्याप्या सत्तोयैक्यव्यापानन्वयवनिज
संविद्धिमाप्तिविकल्पयेन परमज्ञातावप्रविनेन योग्यं परं मुञ्चते’ इति ॥ यत्त
याह—अभिवा भावना आभ्या तद्भोगीकृतमेव च । अभिवाभावतां पाते यस्यार्वा-
कृती तत् ॥ भावनामाव्य एयोऽपि श्वातरादिगो मत् । तद्भोगीकृतस्येव व्यावर्त
तिद्धिमात्रः ॥ इति ॥ तत्र पूर्वैर्योऽर्थं मन्त्रोक्तपञ्चादमुपपत्त इति । तद्वन्मन्त्र-
त्वानोपपत्तमेव । प्रतीत्यादिम्यतिमिदस्य संसारे को भोग इति न विद्यः । रसेनेति चेत् ।
यापि प्रतिपत्तिरेव । केवळमुपावर्षैक्यप्याजामान्तरं प्रतिपत्ततां दर्शनानुमितिभ्युप-
मितिप्रतिभावादिनामन्तरवत् । मिष्यादनामिष्यकिदुष्टानम्युपगमे च तिस्रो वा यद्वा
रस इति न तृतीया यतिः स्यात् न चाप्रतीतं वस्तवसि तद्यवहारबोध्यम् ॥ नपो
च्यते—प्रतीतिरस्य भोगीकरणम् । तत्र रसाधिकार्यं तद्वत्तु तस्यापि न तादृश्यात्रम् ।
पावन्तो हि रसात्पञ्चक एव रसात्मानः प्रतीतयो भोगीकरणमात्राः सत्त्वारिप्य

यनां बाह्विभिर्यममन्तकस्त्वमिति च त्रित्वेनेषत् । भावनाभाष्य एषोऽपि ग्राह-
 रादिपयो हि वत् । इति तु वत् 'काम्येन भाष्यन्ते रसा' इत्युच्यते तत्र विभाषा
 दिव्यनिर्वाणैवात्मकास्वास्वरूपप्रकाशयोगेचरतापादनमेव चेति मनेद्भाष्यतं तत्रानुपपन्नत
 एव ॥ वत्त्वम्— संसर्गादि यथा शास्त्र एकरसतत्त्वयोगतः । वाक्यार्थस्तद्वेवात्र
 ग्राहारादी रसो मतः ॥ इति तद्वत्त्वमितिमतमेव । तर्हि उच्यताम् परिच्छिद्यतश्च
 उच्यमेव मुनिना यत्पूर्व किंचित् । तथा आह— काम्यार्थो भाष्यन्तीति भाषा' ।
 भाष्यार्थ— परार्थवाक्यार्थो रसेभ्यश्च पर्यवस्यत इत्युपाधारण्यात्प्रामाण्याच्च काम्य
 स्वार्थे रसा' । अप्यन्ते प्राधान्येनेषर्था' न स्वार्थशब्दोऽभिधेयवाच्यौ । स्वार्थत्वं
 मिथेयत्वं हि रसादीनां वक्षितमेव । एवं काम्यार्थो रसा' तान् कुर्वते ये स्वामिभ्य
 निवारयस्ते भाषाः स्वाविभक्तिपारिकल्पयेवैव आलापोऽन्वैक्योऽर्थो निर्वर्तते ।
 पूर्वं हि स्वाध्यादिकमवगच्छति तत् सर्वसाधारणतया आस्तावति । तेन पूर्वोक्त-
 योगेयमूला सन् स्वध्यादिकतरमुक्तमायिच आलाप्य रसस्य भावको निष्पादक
 कथ्यते । तस्मात्काम्यार्थो रस इति । तथा हि— आरोग्यमाप्तवान् स्वयत्स्तुत्या देवम-
 हर्षतिम् । प्यदर्थवपत्तिः पूर्वमिष्टादिवचने यथा ॥ ततश्चोपातकाम्यदिव्यवारेणो
 पजावते । प्रतिपत्तुमैवत्येवं प्रतिपत्तिर्न संस्य ॥ न चोऽपि भास्करं व्यतिष्ठति च
 सर्वोऽप्यगदो भवेत् । तस्माद्द्वयमपि स्तौमि रोचयिर्मुक्तये रविम् ॥ इति । एवं वा
 व्यात्मक्यरपि स्वात्सङ्गव्यभिचक्षति प्रतिपत्तिर्न संस्य । तस्य च प्रीत्यामया
 मिरात्मन्— इत्यादिवाक्येभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्स्वरूपिका
 अपहृष्टितत्त्वानुपातकाम्यदिव्यमिमांसा तत्त्वत्यतीतिरुपजायते । तस्यां च बो मृतपो
 तत्त्वविर्माति तस्य विशेषरूपत्वामावाप्तीति इति । त्रासकस्यापारमार्थिकत्वान्नमेव परं
 देवकाम्ययनाकिर्तिं तत् एव मीतोऽहम् । मीतोऽयं सत्तुर्वैवस्यो मध्यस्थो वैसा
 दिप्रसयेभ्यो दुःखमुखादिद्विहाम्यादिदुःखान्तरद्वयनियमवत्तया विप्रबहुकेभ्यो वि
 कल्पविविर्प्रप्रतीतिप्राप्तं साक्षादिव हृदये निवेश्यमानं बहुपोषपरिवर्तमानं मवानको
 रसः । तथाविधे हि मने आत्मा तिरस्कृतो निविशेपत उद्धिष्टः । एवं परोऽपि । तत्
 एव च न परिमितमेव साधारण्यम् । अपि तु निततम् । व्याप्तिप्रह इव भूमाभ्युमवहं
 पवोरेव वा । तदत्र साक्षात्स्वरूपमात्रवपरिपोषिच नद्यादिधामणी । यस्यां वस्तुमतां
 काम्यार्पितानां च देवकाम्यप्रमात्रादीनां नियमहेतुमाम्योप्यसंबन्धवत्तादभ्यन्तमपसरणे
 स एव साधारणीभाषा सुतरां पुष्यति । अत एव साम्यामिच्छानमेकपवर्तय प्रतिपत्तेः
 मुतरं रसोपाय सर्वेषामनादिवाचनानित्रीकृतयेतदां वासनासंवासात् । सा चाविप्र
 संविद्यमकारणोऽपि कल्पपुष्पकोत्पन्नसनादिर्विचारव्यवहारो यथा— अत्र विहरी
 यमदह दहदह वि न मेवरेण कस्मिन्नाह । अहकाम्यदेवकाम्यदह दह दह अहं ॥
 अकृतमोषामरपद्मापेक्षस्यो हि यमकार । स च साक्षात्कारव्यवहारो भावसात्त्विक
 साधो वा संकल्पो वा स्मृतिर्वा तत्कारेण एकरसस्तु । यथाह— रम्यामि वीक्ष्य

मधुराद्य निष्ठम्य शब्दान्पूर्वप्रीमवति बलुकितोऽपि जन्तुः । तत्प्रेतसा स्मरति
 नृजमबोधपूर्व मावर्त्तिवानि जगन्मन्तरसीहृदयानि ॥ इत्यादिः । अत्र हि स्मरतीति
 वा स्मृतिरुपपत्तिता सा न ताकिन्नप्रसिद्धा पूर्वमेतस्यावस्थानमुत्तत्वात् । अपि तु
 प्रतिभावापरपर्यायस्याह्लात्कारकमाशेषमिति । स(१)र्वैतावरेषादि प्रतीतिरासादात्मा
 बलां प्रतिरेव भाति तत् एव विशेषान्तरानुपहितत्वात्सा रसमीषा सती र्भेदिकी न
 मिथ्या भातिर्वाच्या न ज्यैष्ठिकनुस्या न तद्वारोपादिस्या । एतेष्व बोधव्यावस्थास्तु
 वेदावबिम्बत्वात् । अलुकारोऽयमस्तन्नुगमितया कृतात् । विपक्षसाम्यमपि भवतु
 विज्ञानवादावस्थानात् । सर्वेषा रसभावाकरीतविज्ञप्रतीतिप्राप्तौ भाव एव रसः ।
 तत्र विज्ञापधारका विमर्शप्रवृत्तयः । तथा हि । लोके सकलविप्रतिनिर्मुखा संवित्तिरेव
 यन्मन्त्रनिर्देशरसगसादनभोगसमापत्तिरन्वविमान्वादिष्वप्यैरभिधीयते । विज्ञायासां
 सप्त संभावनाधिरहस्या प्रतिपत्तावबोधयता । स्वयत्परगतत्वनियमेन वेदविशेष्यवेद्यो
 मिजमुखादिविषयीभावः । प्रतीत्युपायैकस्वस्तुत्तत्वाभावोऽप्रधानता । संशययोग्यः ।
 तथा हि—सर्वैषमसंभाव्यमानः संवेद्ये संविदं निवेद्यस्मिन्नेव न शक्तोऽस्ति । अतः
 विमान्तिरिति प्रथमो विज्ञः । तत्पचारणे हृदयसंशयो लोकसामान्यबलुविपक्षः ।
 अलोकसामान्यैषु तु चैत्रितेषु अलङ्कितप्रतिस्तिजमितगाहस्वप्रत्ययप्रसरणरी प्रख्या
 तरम्यादिनामवेषपरिग्रहः । अत एव निःसामान्योत्कर्षोपदेष्टन्नुत्पत्तिप्रबोधने गन्तव्यरी
 प्रख्यातबलुविपक्षत्वादितिनियमेन निरूप्यते । न तु प्रवृत्त्यादिति (१) । लौकगतानां न
 सुखदुःखसंविदामान्वादे कवासंभवै तद्वपममीकतया वा तत्परिरक्षाप्रतया वा तत्स
 हसो जिज्ञीषया वा तन्निहासया वा तत्प्रतिष्ठापयिषया वा तद्गोपनेच्छया वा प्रकाश-
 न्तरेण वा संवेदनान्तरसमुद्गम एव परमो विज्ञः । परमत्त्वनिबन्धनमात्रा(२)मपि
 सुखदुःखाणां संवेदने निबन्धेन काप्रमनि सुखदुःखमोहमाप्सत्वादि संवेदन्तरोद्गमन-
 संभावनादवस्थमासी विज्ञः । तत्पचारेण कार्यो वातिप्रसङ्गोऽत्र पूर्वरश्मिभिः प्रतीति
 पूर्वरश्मिगूढेन वदी विद्वक्त्रे वापीति अक्षितप्रकाशप्रत्ययेनेन न चो वदस्मदा-
 विपक्षकस्तुत्तरप्रतिदीर्घकादिना तत्प्रकाशप्रकाशरोऽभ्युपायः । अलौकिकमावादिमे
 रणस्याहृदप्रीमन्त्रपाठकस्यापरिग्रहात्त्वैव्यासहितः । तस्मिन् हि सति वर्ज्यत्रैव
 एतदेव न सुखं दुःखं वेति न भवति । प्रतीतिकल्पस निवदाद्रूपान्तरस्य चरो
 पितस्य प्रतिमासुविमान्तैकत्वेन कल्पे निधानस्याभावात् । सत्यैतदीश्वर्यनिवृत्तमात्र
 एव पर्ववशात् इत्येव मुनिना साधारणीमात्ररसजनैवोपबोधिर्येन परिकरकम्प-
 समाधितः । तथा मिजमुखादिविषयीभूतस्य कर्म वस्तुवन्तरे संभव विप्रमयेति
 तर्कसाहचर्येणैव प्रतिपत्तावबोधः साधारणो महिषा सत्त्वमोग्यत्वसहितश्चुमि-
 कम्पविपक्षमवैततोद्यतेने विविजमन्त्रपदिष्टवपनिष्ठादिविषयकं समाधितम् ।

१ 'स्वित्तामि' इति प्रसिद्धपाठः.

२ 'भावना' स्यात्.

३ 'वर्ग' स्यात्.

४ 'प्रवृत्त' स्यात्. ५. 'वने' स्यात्.

वेनाह्वयतेऽपि हृदयमस्वप्नात्मा सङ्गृहीयते । किं न प्रतीत्युपायानामभावे कथं प्रतीतिमात्रं । अस्तुऽप्रतीतिस्वरिचाम्यस्यसंभवेऽपि न प्रतीतिर्विधानमिति स्फुटं प्रतीतिरूपं प्रसक्तोचितप्रसक्तसाक्षात्कारत्वात् । यथाहुः—सर्वं यत् प्रमितिं प्रसक्तपरा इति । असाक्षात्कृते व्यापमानुमानादितरप्यनन्यमात्रावस्य साक्ष्येदेवतात् । अत्यतव्यापरी साक्षात्कारादप्यतरेनैव वक्तव्यता तत्प्रमितिपसारमिति त्रीनैकसाक्ष्यं क्रमः । तस्मात्तदुभयविधविधातेऽभिनवाद्येकवर्गमिति प्रवृत्त्युपसृक्ता सममितिष्यते । अभिनवने हि सन्दर्भसमन्वितापारसङ्गमेव प्रसक्तव्यापारकल्पमिति । अप्रधाने न वेत्युक्तिरिति कल्प विधानमिति । तस्मैव प्रसक्तस्य प्रमाणान्तरं प्रसक्तुवावत् आत्मन्यविधानात् । अतोऽप्रधानत्वं ज्ञेयं विमाणापुमावर्गं व्यभिचारिनिषेधे न संविद्यतेऽपि निषेधेन नान्यस्युपप्रेक्षितं संभवीति तदतिरिक्तं स्वाम्येव सर्ववापन्नम् । तत्र पुन्यार्थनिष्ठा काचित्संविद्य इति प्रधानम् । तद्यथा—रतिं कामतदनुवर्तिनमाप्यनिष्ठा कोपकरप्रधानेऽप्यनिष्ठाः कामवर्गपर्ववर्तिनोऽनुसृष्टाः समस्तवर्गविपर्यवर्तिता क्रमस्य मोक्षोपाय इति तावत्तेषां प्राधान्यम् । यद्यपि नैकप्रधान्यं गुणमात्रोऽस्ति तथापि तत्प्रधाने रूपके तत्प्रधानं भवतीति रूपकमेव पर्यायेण सर्वेषां प्राधान्यमेषां वक्तव्यं । अदुर्मागमिति विद्वद्व्या त्वेकस्मिन्नपि रूपके वृत्तमात्रान्यम् । तत्र सर्वेऽमी वृत्तप्रधानाः साक्ष्यविवर्धनरूपस्य एकवचनस्य प्रकाशसाक्ष्यसत्त्वात् । तथा लोकवचनकोकसंविद्यवर्गोऽपि लोके लोकोक्तस्य हृदयविधानितरन्तराद्यन्यविधानितरान्यत्वात् । शरीरत्वात् (१) अभिव्याप्तिरूपतयैव न पुनरन्यम् । तत एव अपिर्लङ्घ्यं च नान्यस्यमेव प्राप्तेर्योक्तं रजोवृत्तितां वदन्निस्त्रिजानन्दरूपतां सर्वरक्षणम् किन्तु परब्रह्मविद्यवशात्केवामपि कटुपितास्पर्शोऽस्ति शरीरस्येव । स हि त्रैलोक्यवृत्तितामिच्छति एव । एवं रक्षादीनां प्राधान्यम् । हास्यादीनां तु सातिशयं सङ्गमेकवृत्तमभिधानतचोपरकत्वमिति प्राधान्यम् । अत एवापुनस्तमस्तु वृत्तं न हास्यवर्गो भवति । पामरप्रवृत्तौ सर्वोऽपि वृत्तिरिति बोधति विमेलितं परमिच्छाम्यद्विषये । अत्यन्तमाविष्टत्वेन न सर्वत्र विद्यमानते । रक्षावृत्तता तु पुनर्वर्तमानोपि त्वमपि ज्ञातुं स्वाभित्तिं नैवावतारते । एकप्रधानत्वमिति । स्वाभित्तिरूपत्वात् स्वाभिमानम् । एवं नैवमप्यम् । इक्ष्मणा सामान्यकल्पनस्येवमृत्तया विशेषकल्पनमिति वा न मुनिवा कृतम् । तस्मात्पुमावर्गं विमाणां व्यभिचारिणां न पूर्य स्वाभित्तिं निर्यमो न्यति वाच्येदेव कल्याणतिरोगादिजन्तवर्धनात् । व्याघ्रविष कोचमवादिहेतुत्वात् । भ्रमविमृतादेरुत्साहमावनेकसङ्गहरत्वावलोचनात् । सामग्री वा तु न व्यभिचारिणी । तथा हि । कन्धुविनाशो यत्र विमानं परिदेयिताभुपातादिवापुमावधिन्तारैव्यादिन व्यभिचारी सोऽन्यत्वं शोक एवैषेवं संज्ञकोऽने सङ्गत्यकश्चिन्तनमात्रं संज्ञोपपत्तः । तत्र लोकावहारे कार्यकारणसङ्गारात्मकविद्युत्संज्ञस्वाभ्यात्मपरचित्तवृत्तमुमान्मात्रात्

एव पाठ्यादपुना तरेषोऽयमप्यस्युपसादिभिर्लैकिकी करणत्वादिमुपमतिक्रान्तीर्षि
मयेनानुमपेवाद्यमजरकप्रमात्रमात्रैरत एवाऽऽलौकिकविभावादिभ्यपदेसमागमि प्राप्य
करणभिरुपसंस्कारोपजीवनाकपापनाय विभावादिनामपेयमपदेस्वैर्गुणप्रधानतापर्यायेण
साम्यजिकविधि सम्बन्धयोगे संवन्धमैकाग्र्यं वासाहितवद्विरर्लैकिकमिर्विग्रसंवेदनात्म
कचर्चमापोचरतां नीतोऽवैयर्थ्यमागतैकसारो न तु सिद्धसमावृत्तात्कठिक एव न
॥ चर्चवातिरिच्छकाकावत्तम्बी स्वाधिविद्यसु एव रसः । १६३ यथा प्राङ्मुकादिभिर
अवधीयत—स्वाप्येव विभावादिप्रस्ताप्यमाचो रसमानत्वात्स उच्यते ॥ एवं हि
लोकेऽपि किं न रसः असतोऽपि हि तत्र रसगीयता तत्र बहुसतः कर्चं न
मविष्मति । तेन स्वाविप्रसीतिरनुमितिस्त्वा वाच्या न रसः । अत एव सूत्रे मुनिना
स्वाविप्रहृषं न कृतम् । तत्प्रत्युत सत्यमृतं स्यात् । केवलमैविल्लादेवमुच्यते—‘स्वापी
रसीमृत’ इति । औपिषं तु तस्याविगतत्वेन करणवित्ता प्रसिद्धान्यमपुना चर्चयो
पवोमिस्तवा विभावादिस्वा(वि)कम्बनात् । तथा हि । औलिकवित्तवृत्तनुमने का रसता
तन्मलैकिकचमस्तद्वरात्वा रसात्तात् स्तुत्यनुमानौलिकससंवेदनविकल्प एव । तथा
हि । औलिकेमानुमानेन संस्कृतः प्रमादिर्न तादस्येन प्रतिपद्यते अपि तु इदमसं
वात्स्यकसहृदयत्वकम्बलस्युपमविश्वप्रसादावाहुपीमावेवागुमावस्तुस्यादिसोपात्मनाकौब
तम्बमीमाचोवित्तवर्चवाप्रपतवा । न च सा चर्चया प्राच्यामान्तगत येनानुन्य स्तुति
स्मात् । न चात्र औलिकप्रसङ्गाविप्रमाकम्बपातः किं त्वलैकिकविभावादिचर्चोपावलो
पन्तैवेवं चर्चवा । सा च प्रसङ्गसुमानावमोपमानादिऔलिकप्रमाकम्बनितरस्याचर्चो
कवा बोमिप्रसङ्गसुमतदस्वपरसंमितिज्ञानात्सकम्बवैपविचोपरागप्रान्त्य अपरबोमिगत
साम्यलैकिकनानुमवाच विशिष्यते । एतेषां यकमोपमार्जनविप्रान्तरोर्येन तद्वत्त्व-
हेतुकास्तुत्येन विपचावेकवैयर्थ्येन च सौन्दर्यविरहात् । अत्र तु त्वात्मैक्यतल्लनियमा
संमवाच विपचावेकवैयर्थ्यम् कास्मानुप्रवेसात्परम्यतल्लनियमाभावात् तादस्यस्तुत्य
कम् । तद्विभावादिचाकारणवचसंप्रबुद्धोचितनिजरसाविधासनावेकवचसाच न विप्रान्त
पदीनां संमवाः । अत एव विभावाद्यो न विष्पतिहेतवे रसस्य तद्वोद्यपमादेऽपि
रससंमवप्रसहात् । नापि इतिहेतवः येन प्रमाणमत्ये पतेयु । सिद्धस्य कस्यचित्प्रमे
वमूतरससमावात् । तर्हि किमेतद्विभावाचन इति । अलौकिक एवावं चर्चोपयोगी
विभावादिस्ववहार । कोऽन्यत्रैत्वं वदमिति चेन्नूपमस्यस्यकमेतवअलैकिकत्वसिद्धी । पान
करणत्वावोऽपि किं शुद्धमरिचादिषु वद इति समानमेतत् ॥ १६४ त्वेवं रसोऽप्रमेव
स्मात् । एवं शुद्धं भवितुमर्हति रसतैकप्राणो कसी न प्रमेवादिसामानः । तर्हि सूत्रे
मिष्पतिरिति कर्चं नावं रसः(१) स्मात् अपि तु तद्विषयाया रसनापा । तमिष्पत्वा
तु नहि तरेकनतजीवितस्य रसस्य मिष्पतिवच्यते । तत्र कविद्वय रोपः । सा च

१ वदु स्मात्, २. 'काव्यत्रैत्वं' स्मात्, ३ 'कन्वीवं' स्मत्, ४ 'नाम
रसस्य स्मात्' स्मात्,

स च न विभावादे काय, तद्विनाशेऽपि रससंभवप्रसङ्गात् । नापि
ज्ञाप्य, सिद्धस्य तस्याभावात् ॥ कारकज्ञापकाम्यामन्यत् क इष्टमिति
चेत्, न कचिदृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतन्न व्युपजम् । विभावादीनां
च समस्तानामभिव्यञ्जकत्वम्, न व्यस्तानां व्यभिचारात् । व्याप्रादयो हि
विभावा भयानकस्येव वीरान्तस्तुरीयाणां । अश्रुपातादयोऽनुभावा करुण
स्येव शृङ्गारभयानकयो । चिन्तादयो व्यभिचारिण करुणस्येव शृङ्गारवी-
रभयानकानाम् ॥

यत्राप्येकैकस्वोपादानम्, यथा—

‘केलीकन्दलितस्य विभ्रममघो धुर्यं वपुस्ते दृष्टौ

महतीमङ्गुरकामकार्मुकमिदं धूनर्मर्मकर्मकम् ।

आपातेऽपि विकारकारणमहो वक्राम्बुबन्मासव

सत्यं सुन्दरि वेषसन्निवगतीसार त्वमेकाकृतिः ॥’

अत्र विभावानाम्,

रसना च प्राणव्यापारो न कारकव्यापारः कथं तु नाप्रायान्विधी कथं केवदित्युत्तरात् ।
रसना च बोधस्मैव किं तु बोधा-तरेभ्यो कैकेकेभ्यो विष्णुस्यैव तपाधानो विष्णुश्च
हीनां कैकेकेभ्योऽप्यात् । तेन विभावान्वितोऽप्यत्रावर्ततो निव्यस्यत । ततश्चान्वित
रसनाभ्येवराकैकेकेतेरावा रस इति तात्पर्यम् । सुखसाधनं संक्षेपं । सुखप्रतिष्ठा-
र्थाविना तावदनुदिरित्युच्यते । शास्त्राचनसंस्तिरस्यरावत् कथमवस्थायीयमावापि
न तत्र रासवीर्षिभान्वति । तत एवोसयवेषाकाकसागं । रोमावादनं मूवसा रति-
प्रतीतिश्चरितया दृष्टावात्रावकोकिता वेषाकावियमेन एति यमवन्ति । वस्त्रां
कात्मापि तद्वेषावत्त्वावगुप्रविष्टः । अत एव तद्वेषतया रसवगमः । य च निवत
कारवतया वेनार्जनामिष्यवाविषमावना । य च नियतपरात्परावतया येन दुःखद्वेषा
सुखस्येव साधारणीमूला संतान्तुरतेरेकस्या एव वा संविधौ बोधरीमूला रतिः नृत्तार ।
साधारणीमावना च विभावान्वितिरिति भीमममिलवगुसाचार्यः ॥ एतन्मतमेव
वास्तवमिदमपीति धर्मितम् ॥ अत्र विभावप्राधान्ये व्यभिचारिणां प्राधान्यं यथा—
आतमात्मविष्णुमुद्रितं कातरा राफरसहिनी जहौ । जह्यौ वाक्यवीरधोचना
कोचवप्रतिस्तीरध्वनिभितम् ॥ इत्यत्र सुकुमारसुगन्धप्रमदाजपभूषणमूतल वितर्कनास-
सङ्गादेः प्राधान्यम् । तद्विषयानां सौन्दर्यातिशयकृतां प्राधान्यात् । आतमिसाधर्मि-

‘यद्विग्रम्य विभोक्तिषु बहुशो निग्मेमनी लोचने
यद्रात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं वृणाकिनीनाम्बत् ।
दूर्वाकाण्डविदम्बकश्च निमिहो यत्पाण्डिमा गण्डयो
कृष्णे यूनि सयौषनासु घनितास्त्रेपैव वेपस्विति ॥’

अत्रानुमात्रानाम्,

‘दूरादुत्सुकमागते विचक्षित समापिणि स्फारित
संरुप्यत्यरुण गृहीतवसने किञ्चाक्षितमूकतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिष्पतिकरे बाष्पाम्बुपूर्वेषण
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुर आलागसि प्रेयसि ॥’

अत्रौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिणाम्, तत्राप्येते
पामौचित्यादन्यतमद्रवाद्येपकत्वमिति न व्यभिचारः ॥

रसभेदानाह—

शृङ्गारहास्यकठणा रौद्रवीरमयानका बीभत्मान्शुतशान्ता नव
रसाः ।

तत्र कामस्य सकलजातिसुखमतयात्यन्तपरिचितत्वेन सर्वा प्रतिहृष्य
तेति पूर्वं शृङ्गारः । तदनुगामी च हास्यः । निरपेक्षकमावत्तात्तद्विपरीत-
स्तत्र करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्भप्रधानो रौद्रः । ततः कामार्थयोर्भर्ममूक-

तलुमावर्षस्तु तदनुगामी । अनुमावप्रधान्ये च तेषां प्रधान्यं दूरादिस्मरिणा तथा
इतिष्यते । अन्यतमेति । विभाषापेक्षबाहुमावव्यभिचारिणाम् अनुमावपेक्षया
विभावव्यभिचारिणम् व्यभिचार्यपेक्षया विभाषानुमात्रानां व्यावृत्तमत्वम् । तथा हि ।
केन्द्रीकम्बुछित्तैस्साही विभावमूलस्य सौम्यार्थस्यानुगतत्वेन केन्द्रीविग्रममद्वयमर्भो
पश्यद्विज्ञानुमावमर्भो यद्विग्रमविकाराविद्यव्यकलाश्च व्यभिचारिकर्तुः प्रतिमातिः ।
यद्विग्रम्येस्साही विभावितकम्बुपक्षम्मविद्योक्तवैविध्यव्यवृत्ता नवता रसस्य पुण्डरी-
कव्यविरलुमावस्यानुगतत्वेन विग्रम्येति बहुधा इति प्रतिविनमिति पदचयर्पितोऽमित्यव-
शिष्टीत्युक्तमिति शृङ्गारहास्यकठणमस्यमस्तुतिमितर्कादिष्वभिचारिणम् । कृष्ण इत्यादि
पदचयर्पितु विभावः । दूरादुत्सुकमिस्साही औत्सुक्यादेर्भ्यमिचारिणोऽनुगतत्वेन दूरा-
दिस्मरिपदचयर्पितः सहसा प्रसरणादिक्रपोऽनुमावः प्रेवसीति विभावश्च प्रत्यक्ष इति ।
एवं इवभाषान्ये ओषाहर्षम् किं तु समप्रापान्य एव रसास्तादस्योत्कर्षः । तत्र प्रत्यक्ष

त्वाद्धर्मपधानो वीर । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वादमन्तरं मयानक ।
तद्विभावसाधारण्यसमावनात्ततो भीमस्त । इतीयद्वीरेणाक्षिप्ते वीरस्य पर्ष-
न्तेऽद्भुतः फलमित्यनन्तरं सदुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्मविपरी-
तनिवृत्तिधर्मस्मको मोक्षफलं दधान्तः । एते नवैव परस्परासकीर्णा रताः ॥
तेनार्द्रतास्मायिकं स्नेहो रस इत्यसत् । तस्य रत्यादावन्तर्भावात् । तथा
हि यूनो मित्रे स्नेहो रतौ, क्लमणादेर्भातरि स्नेहो धर्मवीरे, बाह्यस्य
मातापित्रादौ स्नेहो मये, विद्वान्तः । एवं बृहत्स्य पुत्रादाविति द्रष्टव्यम् ॥
तथा गर्भस्त्रायिकस्य लौस्प्यरसस्य हासे वा रतौ बान्धव्यं बान्तर्भावो
वाच्यः । एवं भक्तावपि वाच्यम् ॥

तत्र शृङ्गारमाह—

स्त्रीपुंसमाख्यादिविभाषा जुगुप्साकस्यौघ्यवर्जितव्यभिचारिका रतिः
संभोगविप्रकम्भात्मा शृङ्गारः ।

स्त्रीपुंसौ परस्परं समोऽभ्योगिनो मास्यर्तुशैलपुरहर्म्यनदीचन्द्रपवनो
धानदीर्घिकाभलक्ष्मीदादयश्च श्रूयमाणा अनुभूयमाना वा आकम्बनोद्दीपन
रूपा विभाषा यस्या सा, जुगुप्साकस्यौघ्यवर्जितव्यभिचारिका समप्र

एव भवति । वस्तुतस्तु वचनपक्ष एव । यथाह वामनः— संवर्धेपु वचस्पकं जेव^१ ।
'तद्विचित्रं चित्रपदवद्विज्ञेयसाकल्पात् । तद्रूपसमर्पयता तु प्रकम्बे मापादिप्रवृत्तौ
विज्ञादिकल्पनात् । तद्रूपश्रीकमेव मुक्तके । तथा च तत्र सङ्ख्यायां पूर्वोपरस्तुतिर्न
परिकल्प्य 'इदमात्रं वक्ष्यास्मिन्नवसरे' इत्यादि बहुतरं पीठ्यन्वहस्यं विवर्धते । नवै
वेति । पुनर्वर्धोक्तिर्यत्रैव रजनाधिक्येन चेतनामेवोपदेयत्वाविति भावः । तस्येति
केहस्य । केहो मक्षिर्वास्तव्यमिति हि रतेरेव विज्ञेया । तुल्यवर्धो परस्परं रति-
यं स्नेहः । बहुतरमोत्तमे रति प्रसक्तिः । तेषां मक्षिपदवाच्यः । वचनमात्रमुत्तमे
रतिर्वास्तव्यम् । एकमात्रं च विज्ञेयं ग्राह्येयसाक्षात्त्वमिति ॥ जुगुप्साकस्यौ-
घ्यवर्जितव्यभिचारिणीति । जुगुप्सा स्वाधिष्यपीड निविद्धा भ्यावशिष्टं स्वाधि-
मामपि व्यभिचारित्वमनुज्ञापयति । आकम्बादिर्न क्लमिणावप्रमदादिविषयमेव विधि-
ज्ञम् । तेन 'न पुरकसाद्वाहु कम्ब्या' इति तथा— 'कतिचिद्वाहि वभूव केवकम्बक-

१ कल्प्यं स्वात्, २ अनुत्तममोत्तमे स्नात्, ३ 'व्यभिचार' इति मूले पाठः.
४ 'वि' च स्नात्, ५ वपुरकसाद्वाहु स्नात्.

विषयग्रामसमग्रयो स्थिरानुरागयो सप्रयोगसुलैपिणो कामिनोर्यूनो-
परस्परविमाधिका द्वयोरप्येकरूपा प्रारम्भादिफलपर्यन्तव्यापिनी सुलोचरा
आस्वाबन्धात्मिका रतिः स्थायीभावश्चर्बणागोचर गत शृङ्गारो रस ।
देवमुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया तु गाव एव, न पुना रस ॥

देवविषया यथा—

‘यै शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्व
निर्मापितस्त्रिभुवनैकलोकाममूत ।
तावन्त एव स्रज्जु तेऽप्यणवः पृथिव्या
यत्ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥’

मुनिविषया यथा—

‘गृहाणि नाम सान्येव तपोराशिर्महादृष्टा ।
समावयति सान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥’

अनुमावास्तु संमोगविप्रलम्भयो प्रत्येक बन्धस्ते इति इह नोक्ता ॥
संमोगविप्रलम्भात्मेति संमोगविप्रलम्भावात्मा न त्वात्मानौ यस्य स
तथा । तेन(१) शृङ्गारस्येवौ भेदौ गोत्वत्वेव द्वावन्वेषादुक्त्यौ । अपि तु
वशाद्व्येऽप्यनुयायिनी वा रतिरास्वाबन्धात्मिका सस्या स्वाद्यमानं रूप
शृङ्गारः । संमोगविप्रलम्भयोस्तु शृङ्गारशब्दो ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दवदु-
पचारात् । तथाहि । विप्रलम्भेऽनवच्छिन्न एव संमोगमनोरथः, निराशत्वे
तु करुण एव स्यात् । संमोगेऽपि न चेद्विरहाशङ्का तदा स्थायीनेऽनुकूले
चानादर एव स्यात्, बामत्वान्ममोमुखा ।

यदाह मुनि —

‘यद्ग्रामाभिनिवेशित्व यतश्च विनिवार्यते ।
दुर्लभत्व च यथाया कामिनः सा परा रति ॥’

अत एव तद्वशाद्व्यग्रीकृत एव सातिशयश्चमत्कारः ।

सैक्यं तस्याः । इत्यसि न विकल्पं मन्तव्यम् ॥ प्रारम्भादीति । एतेव अमिच्छ-
यमात्रपाराया कामावस्थावर्तिन्याः व्यभिचारिकाया रतेर्विच्छिन्नमाह ॥ कामा
मिनिवेशित्वमिति । दुर्लभत्वमापी हि मदन इति तद्विरः । तथा अमिच्छयमार्ग

मथा—

‘एकस्मिन्मन्यने पराङ्मुस्तया भीतोऽथ तान्मयो

रन्योन्यं हृदयमितेऽप्यनुनये सरसतोगैरवम् ।

दम्पत्योऽनकैरपाङ्गवलनान्मिमीभवच्चक्षुषो

भ्रमो मानकलिः सहासरमसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥’

सैषा विमावादिसामग्री वस्तुतः प्रबन्ध एव प्रवर्तते, मुक्तकेषु तु का
त्यनिक्येव ॥

तत्र समोगमाह—

सुखमयवृत्त्यादिव्यभिचारी रोमाञ्चाद्यनुभावः समोग ।

छाद्यैर्निपिद्धान्यपीष्टानि दर्शनादीनि कामिनौ यत्र ‘समुक्त’ स स
मोग । स च सुखमयवृत्त्यादिव्यभिचारिरोचितो रोमाञ्चस्वेदकम्पाद्युमे
खलास्त्वदन्यसितसाम्बसकेशवन्धनवस्त्रसयमनवस्त्रामरणमात्यादिसम्बन्धि-
बेद्यनविभिन्ने क्षणचाटुप्रभृतिवाचिककायिकसामसिकव्यापारलक्ष्यानुभाव-
परस्परावलोकनालिङ्गनजुम्बनाद्यनन्तमेव ।

मथा—

‘दृष्ट्वाऽसन्मगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छङ्क ।

वस्तु प्राप्तं चेत्कोऽपि विषयः । तेन प्राप्तं प्राप्तमप्यारितमिव गतं गतं प्राप्तमिवेत्येवं
परम्पराक्रमक अपि पुरातनं क्रमः परमां प्रीतिं ततोति । न चात्र कञ्चुबाधमिव निवृत्ति
माप्या अपि तु मोघात्मकं मुष्टमिति रतिहेतुत्वात्प्रतिः काय इत्यर्थः ॥ सीयेति ।
क्रीडुं च अनुमात्सादिकं प्रवृत्त एवेति रज्यावस्थायाः । अनुमात्सादिर्हि विभाव आत्मा-
न्मोहीपनतया लभ्यवत्पोऽपि सामस्येव श्रद्धारस विभावार्थम मस्तव्य । मुक्तं
वैतत् अन्वया अत्रैव अप्यत्र ललाननुमात्सादीनां सर्वेषां दर्शनामैवो रसः स्वाद्य
विभावमेवात् ॥ कारुण्यनिवृत्ति । विभावार्थवर्त्म्य तावत्तत्प्राप्तुसंपादने कम्पन
इत्यर्थः ॥ सुखमयेति । अपि रतिममकृतं निद्रादि संमोगेऽप्यस्ति तथापि ॥
तत्रा विप्रतामप्यत विप्रतम्ये तु तत्रतिविभावनारम्भरोहितमेवेति मुक्तमेवेत्यत्र
मुक्तमवतम् ॥ दृष्ट्वाऽसमेति । एका मित्रत्वव स्थिता । अपरा तत्त्वज्ञी प्रच्छन्ना ।

ईपदकृतकंघर सपुलकं प्रेमोलसन्मानसा

मन्तर्हासलसत्कपोलपल्लका धूर्तोऽपरां जुम्बति ॥

विप्रलम्भमाह—

शङ्कादिष्यमिचारी संतापापनुयावोऽमिहापमानप्रवासरूपो

विप्रलम्भ ।

समोगसुखादलोभेन विद्येयेण प्रलम्ब्यते आत्माप्रेति विप्रलम्भ ।
न च शङ्कौत्सुक्यमदरकानिनिद्रासुप्तप्रबोधचिन्तासूयामम(स)निर्वैदमरणो
न्मादजडताव्याधिस्वप्नापस्माराविष्यमिचारी संतापजागरकार्श्यप्रकापक्षाम
नेत्रबोधकृतादीनसचरणानुकारकृतिलेखलेखनबाधनस्वभावनिहववार्ताप्र-
भवेहनिवेदनसात्त्विकानुमवनशीतसेवनमरणोद्यमसदेष्टाद्यनुमावलिषा, अ
मिहापमानप्रवासमेदात् ॥ करुणविप्रलम्भस्तु करुण एव ।

यथा—

‘हृदये वससीति मग्निम यदबोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपत्रं न चेदिद त्वमनङ्ग कथमकृता रति ॥’

इत्यादिरतिप्रकापेपु ॥

तत्रामिहापविप्रलम्भमाह—

दैवपारवश्याम्यामाद्यो द्वेषा ।

आद्योऽमिहापविप्रलम्भ ॥

कथमन्यथा एवमप्रवर्तयति । निमील्यमाननयना च न द्रष्टव्या । तथा हि प्रियतमे इति
कथम् । कीदामनुव्रजति यत्रजनमिगीकनं तत्रवापरनाविकायुम्बनाथ विहितं लब्धं पैम
स । जुम्बवार्धमीपद्रुकिरकंघरो मनाकचकिरमीव । सपुलकः उत्पन्नस्यतिविकः प्रेमोदो
कसन्मानसादौ सपत्नीककनामिमात्र एव हेतुः ॥ दाहेति । दुःखप्रादन्ममिचारीकृष्व ।
मरणमभिरुच्यप्रकापतिमयमत्र विवक्षितम्, येन शोकावस्थावमपि न कथ्यते ।
यथा—‘तुर्वै तोवम्यतिकर— इत्याद्य । अत एव मुकविना वाक्यमन्वेनापि मरणं
पाक्यात्म् । प्रतीतिविधान्तिस्वावलयमिहाराय तृतीयपद्येन च विमिशानुसंधानं कर्तुं
तम् । पुनर्महर्षेण स एवार्थं मुतरां सोलित । अथ वा कैतव्यावस्वैव श्रमस्यायकर्मता-

स वैवाचका—

‘शैवात्मनापि पितुरुच्छिरसोऽमिताप
व्यर्थं समर्थं कथितं वपुरात्मनश्च ।
सख्यो समक्षमिति चाभिक्रान्तस्त्र्या
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कर्बचित् ॥’

पारवक्ष्याम्य—

‘स्मरनवनवीपूरेणोढा मुहुर्गुरुसेतुभि
र्बदपि विघृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथा ।
तदपि तिसितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुस्ता
नयननखिनीनाङ्गानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥’

प्रतिज्ञामङ्गमीत्यापि यो न सङ्गः काव्यमर्याद्वन्द्वापीडेन, सोऽपि पा
रवक्ष्यन् एव ॥

मानविप्रसन्नमाह—

प्रणयेर्ष्याभ्यां मानः ।

प्रेमपूर्वको वक्षीकार प्रणयः, तद्गङ्गे मान प्रणयमानः । स च स्त्रियाः
पुंस उभयस्य वा ।

स्विक्र पादकम्पावसरमता मन्तव्या न तु जीवितविबोधाः सुखमोहाहरणं वैतरेति ।
उन्मादापसारव्याधीनां वा नास्मर्तुं कुसिता वृक्षा सा कस्ये प्रबोगे च दर्शनीया कु-
सिता तु संमथेऽपि वेति वृक्षाः । नच तु ज्ञमः—तादृशां वृक्षाणां जीवितमिन्दास्मि
क्यां तदेहोपमोस्याररक्षणमकस्यो बन्धातिरिच्यत एवैसासंभव एवेति ॥ स्मरेति ।
स्मर एव वरीपूरः प्रयत्नेष्वप्रवाहः सरमसमेव प्रकुञ्जसात् । तेन वृक्षा परस्परसामुच्च
मनुक्षिपूर्वमेव मीताः । अमन्तरं गुरव एव श्रद्धप्रभृतयः सेतवः इच्छप्रसरनिरोधक-
त्वात् । अथ च गुरवोऽङ्गव्याः सेतवस्तैर्विहृताः प्रतिहतेच्छा जत एव पूर्णम
मोरपाक्षिडन्ति तथापि परस्परमुन्मुक्तताकक्ष्याभ्योप्युत्पादयन्नेव सादेहे सकञ्चरि-
निरोधाक्षितप्रक्षैरद्वैतवनाभ्येव यक्षिनीनाङ्गनि तैरानीतं रसं परम्पराकथुमप्यसा
वति । परस्पराभिक्रान्तकटाक्षिच्छाभिधीकारमुपस्थापि कथमतिवाहयतीति ॥

१ ‘तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथा’ इति वागमताद्व्यानुयायने

१. अपूर्णं स्यात्, २. ‘परस्पराभिक्रान्तकक्ष्य’ स्यात्, ३ ‘मि’ स्यात्,

४ ‘म्येति’ स्यात्,

स्त्रिया यथा—

‘प्रणयकृपितां हृद्वा देवीं ससंभ्रमविस्मृत
स्त्रिभुवनगुरुर्मीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
नमितशिरसो गङ्गाछोके तया परणाहता-
भवत्तु मवतस्त्वयस्यैतद्विस्मयमवस्थितम् ॥’

पुंसो यथा—

‘अस्मिन्नेव स्तथागृहे त्वममवस्तन्मार्गदत्तेक्षण-
सा हंसैः कृतकौतुका चिरममृज्जोवाचरीसैकते ।
आबान्त्या परिवुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुञ्जलनिमो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥’

तमवस्तु यथा—

‘प्रेमयज्जुविषाणं युज्ह वि अस्त्रियपसुत्ताणं माणइत्ताणम् ।
निजलनिरुद्धनीसासदिनकमाणं को मज्जो ॥’

ईर्ष्यामानः स्त्रीणामेव यथा—

‘संघ्यां यत्प्रणिपत्य लोकेपुरतो बद्धाञ्जलिर्न्यासे
भस्ते यद्य नदीं विच्छज्ज शिरसा सच्चापि सोढं मया ।
भीर्भोतामृतमम्बने यदि हरे कस्माद्विर्षं मक्षितं
मा स्त्रीकम्पटं मां स्पृष्टेत्यभिहितो गौर्वा हरं पादु व ॥’

प्रवासविप्रकम्पमाह—

कार्येष्टापसंभ्रमैः प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वम् ।

तत्र कार्यहेतुकः प्रवासो यथा—

‘याते द्वारवतीं सदा मञ्जुरिपौ सहस्रसम्पानतां
काकिन्दीसटकडवस्तुल्यतामासिङ्गय सोत्कण्ठया ।

१ ‘प्रणयकृपितामोर्हृदोरप्यलोकप्रसुप्तवोर्मानवतो’ ।

निजलविस्त्रुमिषाद्यत्तकर्मणोः को मज्जः ॥’ [इति पञ्चमा ।]

२. ‘भोतामृतमम्बने यदि हरे’ इति वाग्मदकाव्यानुशासने पाठः छात्रः.

तद्वीर्यं गुरुबाण्यगद्वदगलसारस्वरं रामया

येनान्तर्गलचारिभिर्बलचरैरप्युत्कृष्टकृतम् ॥

प्रापहेतुकप्रवासे मेघवृत्तकाव्यमेवोदाहरणम् ॥

संभ्रमो दिव्यमानुषविद्वरादुत्पातभासादिविप्लवात् परचकादिविप्लवाद्वा
व्याकुलत्वम् ।

यथा मकरन्दसुखसाहाय्यं कर्तुं गतस्य माधवस्य—

‘हा मिये, हा माळति,

किमपि किमपि सङ्गे मङ्गलमेवो यदन्य-

द्विरमतु परिहासव्यण्डि पर्युत्सुकोऽसि ।

कल्यसि कलितोऽहं बलमे देहि बाचं

अमति हृदयमन्तर्बिह्वल निर्दयासि ॥’

हास्यमाह—

विकृतवेषादिविमात्रो नासास्पन्दनाद्यनुमात्रो निद्रादिभ्रमि
धारी हासो हास्यः ।

देष्टकाञ्चयोर्बर्षपरीत्याद्विकृता केशचन्दादयो वेषा, आदिभ्रमाभ-
र्तनान्यगत्याद्यनुकरणसत्प्रकाशमूषणादीनि विमात्रा यस्य स, यथा नासौ
उक्तपोकस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुञ्चनसेवास्वरागपार्श्वमहृषाद्यनुमात्रो निद्रा
बह्विधप्रपाकस्यादि व्यभिचारी हासः स्थायी वर्षणीयत्वमागतो हासः ।

स चात्मस्य परस्वस्य । तत्रात्मस्वमाह—

उत्तममभ्यमात्रपेषु स्मितविहसितापहसितैः स आत्मस्यस्नेहा ।

स इति हासः ।

मद्वरत—

‘ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

आकुञ्चिताक्षिगण्ड यत्स्वस्वनं मधुर तथा ।

काङ्कागतं सास्वरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥

अस्थानहसितं यत्तु सामुनेत्रं तथैव च ।

उत्क्रम्यतांसकशिरस्तथापहसितं भवेत् ॥'

परस्थमाह—

एतत्संक्रममैर्हसितोपहसितातिहसितं परस्योऽपि ।

एतेषां शितावीनां सक्रान्त्या आतेर्यथासंख्येनोत्तमादिषु ।

यद्भरत—

‘उत्क्रान्ताननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।

किञ्चिच्छिवदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥

उत्क्रान्तासिकं यत्तु विशदष्टि निरीक्षितम् ।

निकुञ्चितांसकशिरस्तथापहसितं भवेत् ॥

संरम्भसांस्त्रनेत्रं च विकुण्ठस्वरमुद्धतम् ।

करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥'

तत्रात्मस्थो हासो यथा—

‘पापौ कङ्कणमुत्फण कणपतिर्नेत्रं ज्वलत्पावकं

कण्ठं कूटितकालकूटकुटिको बल गजेन्द्राबिनम् ।

गौरीशोचनकोमलाय सुमगो नेपो बरस्यैव मे

गण्डोद्यस्तविभावितं पशुपतेर्हासोद्गम पातु च ॥'

संक्रान्त्येऽपि । परं हसन्तं वृत्ता कर्त्तव्यं विमात्रावपश्यन्तपि हसन्तोऽपि वृत्तः । तथा विद्या-
शदिवर्षनेऽपि धम्मोर्वावृत्तिहासोऽपि परकीयहासावध्यक्षने उत्पन्नं हसविषय-
संपन्नं एवेति । यथा अम्बुशक्तिमाहिरसासाहोऽप्यत्रापि दन्तोदकनिकारातुल्यपक्ष-
पात् संक्रम्यकभावं तथा हासोऽपि संक्रमति बाल्ये । यत्तु लामिणोऽप्युत्पन्न-
लोकाः सोऽप्य एव लोकास्तलामिभिभावको विभावनेषात् । इह च तद्विभावक एव
हासः संक्रम्यतीत्यर्थः । सितं हि यत्तुत्तमप्रकृती तत्संकीर्तं हसितं संपन्नते । एवं
निहसितं मत्तमप्रकृती संक्रमन्तमुपहसितम् । अपहसितमथमप्रकृती संक्रमन्तमतिहसित-
मेति सितस्य ईषत्तया अपव्यतायां हसितम्, ततो विद्येदेयं ततोऽपि परस्परसमीपं

१ ‘सामुने’ भरत २ ‘विकुण्ठ’ भरत

१ ‘न्येति’ स्यात्, २ ‘संक्रान्तं’ स्यात्,

परस्वो यथा—

‘कनककलशसङ्घे राधापमोघरमण्डले

नवबलधरश्यामामात्मधुतिं प्रतिबिम्बिताम् ।

असितसिन्धुमाम्स्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्थिप

अयति जनितग्रीवाहासः मियाहसितो हरि ॥’

करुणमाह—

इष्टनाशादिबिभावो वैवोपाकम्भाद्यनुभावो दुःसमयव्यभिचारी
श्लोकः करुणः ।

इष्टविमोगानिष्टसंभोगविभावो वैवोपाकम्भनिश्वासतानवमुत्तशोषज
स्वरमेवाभुपासवैवर्ष्यप्रख्यसम्भकम्भभृष्टनगाशंससाकन्दाद्यनुभावो निर्वेद
ग्लानिबिन्तौत्सुक्यमोहभ्रमत्रासविपादवैव्यव्याधिचङ्गतोन्मादापस्माराकम्भ
मरणप्रभृतिदुःसमयव्यभिचारी निष्ठवैपुर्त्यकक्षणः श्लोकः स्वायिभावश्चर्ब
णीयतां गतः करुणो रस ।

यथा—

‘अयि धीवितनाथ जीवसीत्यभिभावोत्थितया तथा पुरः ।

वदधे पुरुषाकृतिं धितौ हरकोपानकम्भस्म केवलम् ॥’

इत्यादि रतिप्रकाशेषु ॥

रौद्रमाह—

दारापहारादिबिभावो नयनरागाद्यनुभाव औद्र्यादिभ्यमि
चारी कोषो रौद्रः ।

दारापहारवेशजात्यभिजनविधाकर्मनिश्वासत्यबन्धनप्रभृत्यादिक्षेपोपहास-
वाक्पाठकम्भद्रोहमात्सर्यादिबिभावो नयनरागभृकुटीकरणवन्तौष्ठपीडनगण्ड
स्फुरजहस्तामर्षिपेक्ताडनपाटनपीडनप्रहरणाहरणस्रस्रसंघातरुभिराकर्षण
च्छेदनाद्यनुभाव औद्र्यावेगोत्साहविबोधाभर्षनापसादिभ्यमिचारी कोष
स्वायिभावश्चर्बणीयतां प्राप्तो रौद्रो रस ।

यथा—

‘चक्षुःश्रुतमभिसधण्डगदामिषात्

सचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावनद्धपनशोभितशोणपाणि

रुतंसमिष्यति कक्षांस्तव देवि भीम ॥’

वीरमाह—

नयादिभिर्मातुः स्वैर्याधनुर्मावो घृत्यादिभ्यभिचार्युत्साहो धर्म
दानयुद्धमेदो वीरः ।प्रतिनायकवर्तिनयविनयासमोहाप्यवसायबलशक्तिप्रसापप्रभावविक्रमा
पिक्षेपादिभिर्मातुः स्वैर्यधैर्यशौर्यगाम्भीर्यत्यागवैशारद्याधनुर्मावो घृतिस्तु
सौम्यगर्भामर्पमत्यागेगर्ह्योदिभ्यभिचारी उत्साहः स्वाभिभावस्पर्धणीयतां
गतो धर्मदानयुद्धमेवात्रेवा वीरः ।

यत्तम् अन्वयपदवृत्तितमस्तिलकैः चेत्युपसर्गभेदादर्शनेः ॥ चक्षुःश्रुतेति । चक्षुःश्रुतं
विषयवर्तमानां भुजाम्बा भूमिता ये पञ्च शब्दा यथा तथा बोधयितुं सर्वता
कर्त्तव्यतेन सम्बन्धमिति पुनरुक्तानोपहृतं कृतमूत्सुगर्भं युगपदेवोत्पन्नं यत्नं तं
सुबोधवमनादस्मै स्तान्नेपावन्मानतया न तु काव्यन्तरमुक्तवाचकम् इत्यन्त्याम-
विषयधूमकान्तमन्वन्तरतया धर्मं न तु रसमात्रसमाधेयं चक्षुःश्रुतेति खरं तेव
कोवी ज्ञेयैतौ पाणी यत्नः । अत एव स भीमः अंतरात्रापदावी । तथेति ।
यत्नान्तरपदमात्रार्थं कृतं हेत्यनुचितमपि तस्यास्तव कक्षांस्तवमिष्यति उत्तं-
वत् करिष्यतीति वीर्यसमपहरन् करविष्युतशोभित(शोभित)रुतंसमिष्यति कृतमुपापी-
केनेव बोधयिष्यतीत्युत्प्रेक्षा । तत्र वीर्यसमेन पुष्पकज्जालीकारस्तरणप्रतिष्ठा
कोवसौवोदीपनविभावसं कृतमिति मात्र शब्दार्थद्वयं कर्तव्यम् । सुबोधवत्तं यमादर्थं
मिटीववशात्तदनाद्यनुयमः स च सचूर्णितोरुयुगलेन । स्वाभ्युदयेन शीपरीमन्तु
प्रसङ्गने जरा सुविता ॥ जयेति । संध्यादिपुनावां सम्बन्धप्रचोदये नया इन्द्रियजयो
विजयः । अस्मैमेनाप्यवसायो बलुतत्तमिष्यति इति मन्त्रवर्तिता । इत्यन्तरपद-
वत् यत्नम् । अवन्तुत्सुगर्भा सामर्थ्यं शक्तिः । शत्रुविपक्षतापप्रतिनी प्रसिद्धिः
प्रतापः । अभिजनजनमभिर्षेयत्वं प्रभावाः । सामायापापाभायेकद्विभिचतुराभि
भैरव्यविषयं विरोजनं विद्यावद्यम् ॥ जयेति । यमो विजितयमनुमावात्मकं प्रति

१ ‘येन चक्षुः’ स्यात्, २ ‘मिष्यति’ स्यात्, ३ ‘मन्त्रवर्तिता’ स्यात्, ४ ‘अत’
स्यात्, ५ ‘स्वाभा’ स्यात्,

यथा—

‘अनिश्वा सार्धबाभुर्भीमनिष्ठा विविधैर्मलै ।

खट्वा चार्धमर्षिभ्यो भवेय पार्थिवः कथम् ॥’

तत्र धर्मवीरो नागानन्दे श्रीमूषबाहनस्य । दानवीर परशुरामबलिम्
मृतीनाम् । युद्धवीरो वीरपरिते रामस्य ॥

इह चापत्यङ्गनिमगता स्वल्पसंतोषं मिथ्याज्ञान चापस्य यस्तस्वनिश्च
मरूपोऽसमोहाध्यवसायः स एव प्रधानतमोत्साहहेतु । रौद्रे तु ममताप्रा
धान्यादस्त्राक्षितानुचितयुद्धाद्यपीति मोहबिभ्रमप्राधान्यमिति विवेकः ।

भयानकमाह—

विकृतस्वरभवणादिविभारं करकम्पाद्यनुभारं स्रक्कादिव्यभि
चारि मयं भयानकाः ।

पिशाचादिविकृतस्वरभवणतदवलोकनस्वभवनव्यवधादिदर्शनभवणशू
न्यगृहारण्यगमनादिविभारं करकम्पयस्स्रद्धिनिरीक्षणहृदयपादस्पन्दशुष्कौ
ष्ठकण्ठत्वमुखवैवर्ण्यस्वरमेवाद्यनुभारं स्रक्कापस्मारमरणत्रासचापलावेगवैत्य-
मोहादिव्यभिचारी स्त्रीनीचप्रकृतीनां सामाविकमुत्तमानां कृतक मयं स्वा
यिभावव्यवर्णीयत्वमागतं भयानको रसः ।

यथा—

‘प्रीवामक्ताभिराम मुहुरनुपतति स्यन्वने बद्धदृष्टि

पद्मार्धेन प्रविष्टः क्षरपतनमयमूल्यासा पूर्वकायम् ।

स्रष्टैरर्धोवलीढैः अमणिततमुखमंशिमिः कीर्णवर्मा

पद्मोदप्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्रोकमुष्मी मयाति ॥’

ननु ‘न राजावि’ किमिति शुर्बादिव्य कृतकं मय दर्शयति, दर्शयित्वा
किमिति सुदून् करकम्पादीन्दर्शयति, किमिति च मय एव कृतकत्वमुक्तं

वाचकपर्यं तु विनाकरुणमिति तत्रैषाद्वीरस्य त्रैविल्वमिहार्धः । यथाह मरतः—‘रा-
जवीरं वनेवीरं कुलवीरं तत्रैव च । रसं वीरस्यि प्राह नृणां त्रिविधमेव हि ॥
इति ॥ स्त्रीनीचप्रकृतीनामिति । मोक्षमगम्यप्रकृतीनाम् ॥ कृतकमिति ।
कृतमा हि जन्तुर्मेवाभावेऽपि पुष्कलो राज्ञश्च मयं दर्शयन्ति । एवं हि सुतरामुत्तमं

सर्वस्य हि कृतकत्वं समवति, यथा वेदस्या धनार्थिनी कृतका रतिमादर्शयति ॥ उच्यते—मये हि प्रदर्शिते गुरुर्भिनीत स जानाति मृदुचेष्टिततया चाभमप्रकृतिमेव न गणयति । कृतकरस्यादेवोपदिष्टाश्च काचित्पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु रात्रान् परानुग्रहाय क्रोधविस्मयादि दर्शयन्ति, तत्र व्यभिचारिवैव, न तेषां स्थायित्वेति ॥

वीमत्समाह—

अह्यदर्शनादिविभावोऽस्तकोषाद्यनुभावापस्मारादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा वीमत्सः ।

मह्यमानामुद्धान्तव्रणपूतिहृमिस्त्रीटादीनां दर्शनमवजादिविभावो अह्यसंकोषह्यसनासामुत्पिकृणनाच्छादननिष्ठीवनाद्यनुभावापस्मारौघ्यमोहगदादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा स्थायिमात्ररूपा पर्वणीयतां गता वीमत्सः ।

यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृथुच्छोफभूयांसि मांसा
न्यसस्त्रिक्लृष्टपिण्डाद्यवयवमुलमान्युप्रपूरीनि बग्ध्वा ।

भातञ्चाप्यग्नेप्राप्त्यकटितदक्षन प्रेतरङ्गं करद्वा
दहत्पादन्पित्तसत्त्वं स्पृष्टुगतामपि क्रव्यमव्यग्रमसि ॥’

अत्रुतमाह—

दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्ताराद्यनुभावो हर्षादिव्यभिचारि विस्मयोऽद्भुतः ।

दिव्यदर्शनेऽपि सप्तमनोरथावास्त्युपवनदेवकुलादिगमनसमाविमानमायेन्द्रजालातिशायिष्ठत्यर्कमादिविभावो नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चामुले

भवति । प्रमुमज्जत्वं चाभासानां यथा सौम्यकाशीकृत एवासीति ॥ दिव्येति । विज्ञा गन्धर्वादेव तेषां दर्शनम् । अथ यथासिद्धिर्हृष्टितः, यथा यथासिद्धि ममोरथा, तयोः प्राप्ति उपवने देवकुलवरी च गमनमद्भुतविभावो येन तत्र सर्वं घट संनिवेशादि च कथिदृष्टम् । सभा एहमिषेय । विमानानि विस्मयः । माया वपपरिवर्तनादिका । इन्द्रजालं मन्त्रविद्यादेवक्युत्पादिनासीभवद्भुतप्रदर्शनम् । सा-

दसाधुबावर्दानहाहाकारपेठाकुस्त्रिमणाधनुमाबो हर्षनिगजडतादिव्यमि
चारी चिधबिस्तारात्मा विस्मयः स्वाभिभावश्चर्वणीयतां गतोऽद्भुतो रस ।

यथा—

‘कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्वक्षिता स्नेच्छया,
सस्यं कृष्ण, क एवमाह, मुसली, मिथ्याम्ब पद्माननम् ।
व्यादेहीति विकैशिते सिशुमुले माता समग्रं जग
दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयपदं पायास्त बः केनव ॥’

शान्तमाह—

बैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाधनुमाबो ह
त्यादिव्यमिचारी क्षम शान्तः ।

बैराग्यससारभीरुतातत्त्वज्ञानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहादिविभा-
वो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाधनुमाबो धृतिस्थितिनिर्वेदमत्यादिव्यमि
चारी कृष्णाक्षयरूपः क्षमः स्वाभिभावश्चर्वणां प्राप्तः शान्तो रस ।

यथा—

‘गङ्गातीरे हिमवति शिखाबद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविभिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्माव्य मम सुदिवसैर्मेषु ते निर्विघ्नका-
कण्डूयन्ते जलरटहरिणा शृङ्गकण्डूं विनेतुम् ॥’

विशिवर्णं साधुपदः । दानं ववादे । हाहाकारस्य करणं हाहाकारः । येन
अनुकेच भ्रमयमिति ॥ यमेति । अहिंसासत्यानेकग्रन्थवापरिमहा मया । श्रीचर्च
तोयतः स्वाध्यायेभ्यश्चरनिवागामि नियमाः ॥ कृष्णाक्षर इति । कृष्णानां विष-
यमिच्छयाणां हृदये वप्रात्मस्तमायः स क्षमः । अवमर्षः—कानुष्योपरायवादिभिर्भेव
रस्मारिमिरुपरच्छं यद्यप्यमस्तारुणं तदेव विरभो-क्षिं तरभ्यन्तरातनिर्मायममस्तितर
सुत्रवदामातारुणं रस्मारिपूपरच्छेपु तयामायेनापि चङ्कुरिमातोऽवयामेति न्यायेन

१ दानारोकार वातमटकाध्यानुशासने २. ‘विघ्नक्षितं’ स्यात् ३ ‘कृष्णाक्षर’
इति टीकायां व्याख्यातम्.

१ वादः समग्र २. ‘क्षमो वप्रात्मस्तमायै’ स्यात् ३ अक्षितरत्ना स्यात्.

मासम्यनं परोन्मुक्ततात्मकसङ्कल्प-काजाकहीनं परमाण्वद्वयमसंविरेकवर्षं तथावि-
 न्दहृदयसंवादवतो हृदयं विधत्ते ॥ एतेन निर्वेदस्यामृतावस्थापत्वेऽपि व्यभिचारिषु
 वस्तुमिमा प्रथममुपादानं कृतं तत्स्याधित्तामिधानार्थमिति बहुलम् तत्प्रतिषिद्धम् ।
 तथाहि—श्लो३३ निर्वेदो माम् धारिष्यादिप्रभवस्तत्त्वज्ञानप्रभवो वा । तत्राप्यस्य शोक
 प्रत्याहप्रसररूपवित्तवृत्तिविशेषस्य व्यभिचारित्वं वक्ष्यते । अथ तत्त्वज्ञानजो निर्वेद
 स्वाधी तर्हि तत्त्वज्ञानमेवात्र विमानत्वेयोक्तं भ्यात् । वैराग्यबीजादि(१)पुं कर्त्त
 विम्वरः । तदुपायत्वाविति चेत्कारणकारणेऽयं विमावता व्यवहारः, स चातिप्रस-
 हारकः । किं न निर्वेदो नम सर्वत्रानुपादेयता प्रज्ञयो वैराग्यकक्षयः । स न तत्त्व-
 ज्ञानस्य प्रत्युतोपाय । विरक्तो हि तथा प्रवर्ततं यथास्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते ।
 तत्त्वज्ञानादि मोक्षो न तु तत्त्वं ज्ञात्वा निविद्यते ॥ अनु तत्त्वज्ञानिनः सर्वत्र रक्तवर्
 वैराग्यं रक्षम् । नवक्षेत्रं तारुते तु वैराग्यं ज्ञानस्यैव पराकाष्ठेति न निर्वेद स्या-
 चीति ॥ अनु व्यभिचारिभ्यामवसानावसरे 'इषा दुग्धोऽनङ्गुलम्' इत्यादौ विरक्तक-
 मिभ्रमविप्रसङ्गस्योपादेयत्वनिवृत्तये सम्बन्धज्ञानं वक्ष्यते तन्निर्वेदस्य चेद्वैराग्यस्य विमा-
 वत्वेनेति तस्मात् शम एव स्वाधी । न न समस्तान्तबो' पर्याप्तस्याद्यङ्गीकृतम् ।
 हास्यस्यबोरेव सिद्धसाध्यतया औक्तिकार्थकिकृतया साधारणसाधारणतया न वैराग्य-
 भ्यात् । नया न कस्मादपि पुरोपायेषु समुचितवित्तवृत्तयो रक्षादिष्वम्बवाभ्याः
 कविकृत्यापारेषांसाद्वोग्यताप्रापयद्दारेण तथाविधहृदयसंवादवत् सामाजिकम् प्रति
 रक्ष्यं गृहाराधितया नीयते तथा मोक्षमिधानपरपुरुषार्थोपचितपि समक्षया वित्त-
 वृत्ती रक्षता नीयत इति । तथा हि तत्त्वज्ञानकमावस्य समस्त स्वाधिन' समस्तोऽयं
 औक्तिकार्थकिकवित्तवृत्तिकक्षयो व्यभिचारित्वामभ्येति तदनुभावा एव न वममिममापु-
 पङ्गवा अनुभावा विम्वरा अपि परमेष्ठराशुमहप्रभृतयः प्रक्षयोन्मुक्तस्य रक्षाद्वो
 उन्नात्तापयते । केवलं यथा विप्रसङ्गे औत्थुर्न संमोलेऽपि वा प्रेमास्मातोत्सव
 मिति । यथा न रात्रे औत्थुम्, यथा न कश्चनवीरमयानधमृतेषु निर्वेदवृत्तिनास-
 हर्षं व्यभिचारिषोऽपि प्राधान्येन विमावन्ते तथा ज्ञान्ते क्षुण्णवा' सर्वत्रैव राग्य
 तिपकत्वात् साहस्यमि न कृतकृतास्य परार्थवदनायागेभोद्यम इत्युत्पादोऽस्य परोप-
 कारमिपवैराग्यप्रवक्ष्यस्यो वयापरपर्यायोऽन्वधिकोऽन्तरह' । अत एव केचिद्व्याधीर
 त्वेन व्यभिचरन्मन्मये भ्रमवीरत्वेन ॥ नमुत्पादोऽन्विकारप्रायः शान्तस्तवहृदयरसवित्पा-
 मकः । श्वु किमतः (१) व्यभिचारित्वं हि विकृतस्यापि पात्रुचितं रताविन निर्वे-
 दार्थः । 'तस्यां शाङ्कम्- इत्यादौ हि परोपकारकारणे तस्याहस्यैव प्रकृत्यो वक्ष्यते
 केनृत्पादहृदया अधिवृत्तवत्त्वा । इत्यप्रवक्ष्यतिरेकेण पापावतापये । अत एव न
 परिहृपरम्परत्वेन साहसोद्देशेन कर्तव्यान्तरं नावशिष्यते । अत एव शान्तहृदयादी

न चास्य विषयजुगुप्सारूपत्वात् भीमत्वेऽन्तर्भावो युक्तः । जुगुप्सा
इस्य व्यभिचारिणी भवति, न तु स्थायितामेति । पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मू
लत एवोच्छेदात् ॥ न च धर्मवीरे, तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात्

परोपकाराय धीरसर्वकारिणानं न साक्षाद्विरोधिः । आत्मानं (यो) योपायेत् इत्या
दिना दण्डतद्व्यभिचार्यं धीररक्षणमुपनिमित्तमेव संन्यासिनां तत्प्राप्तिरुपमाभावात् ।
तथा हि—‘यमोर्ध्वममोक्षाणां प्राणा संस्थितिहेतवः’ । व्यभिचारात् किं न हतं
रक्षता किं न रक्षितम् ॥ इत्यभिप्रसिद्धचतुर्वैयर्थ्यावकत्वमेव वेदरक्षायां निदानं रक्षि-
तम् । कृतप्रेक्षक ‘अथवा यत्र वा पतेत्’ इति संन्यासित्वेन व्यवहृतम् । तद्यथा कर्ष-
विरत्याज्यं धीरम्, नहि परमार्थमुत्पद्यते तत्किमिदं न संपादितं भवति । जीमूतबाह-
वीनां बभूवत्त्वमिति चेत्, किं तेन । तत्त्वज्ञानित्वं व्यवहृत्यैव कथ्यते परमार्थे
स्वापन्नासंभारत्वात् । कुतश्च हि न धीरस्य वेदस्याप्यवबोधम- परावजयोद्देशेनैव
प्रवृत्तेः । जुगुपतमाद्यपि शुभममवेदान्तरसंनिपातमिदं विजुग्मते । तस्मात्तद्विरोधेन
परावजसंयतैः यद्यवेदितं वेदस्याप्यपर्यन्तमुपवेदकस्यापि तत्त्वज्ञानात्प्राप्तत्वात्
संभारत्वमेवैति । तेऽपि (१) तत्त्वज्ञानिनां सर्वेष्वप्यनेषु मुक्तिरिति । स्मार्तश्रुती
यथोक्तम्—‘देवार्कपरतत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिप्रियः’ । आर्द्रं कृत्वा दृष्टव्यं दृष्टव्योऽपि
हि मुच्यते ॥ इति केचन परार्थमिदं विज्ञातृमार्गोपकारकत्वेनैवामिदं ह्यस्तुनरपि
वेदस्य तदुचितत्वेन प्राप्नुमीषो बोधितत्वानां तत्त्वज्ञानिनामपि । दृष्टवाद्वापि
विभ्रान्तिव्यमः कामाद्येतिहात् । यथा रामस्य वीराज्ञे पित्रुघ्नां परित्याग्यत ।
एवं शूराद्यप्येवमपि मन्तव्यम् । अत एव सान्त्वय स्वावित्तेऽप्यप्राप्यम् । जीमूत-
बाह्वे त्रिवर्षसंपत्तौ क्षयरोगकृतिप्रधानबोः कथ्यतात् । तत्र चिद्धं दयाम्बुधोऽस्तु
स्थाहोऽत्र प्रवृत्तम् । अग्रे तु व्यभिचारिण्ये यथाबोधे भवन्तीति ॥ एवं बलैर्भिन्नी
मूतबाह्वस्त्य वीरोहात्तत्वं प्रतिष्ठितं तत्प्रत्युत्तमेव । न च तदीयां पर्यन्तावस्थां व्यक्त-
यवीनां येन सर्ववैद्योपरमाद्युभावाभावैनाप्रतीयमानता स्थात् । शूराद्येवैति कथं
यावद्व्यावर्ण्यधीयते । पूर्वमूनी ॥ प्रधानतया हि तत्संस्कारात्तन्निष्ठेषु प्रत्ययान्तराणि
संस्कारेभ्यः’ इति सूत्रद्वयमीका विज्ञाकारा समनिधयस्तिष्ठेद्य ना राज्यपुत्रोद्देश्ये
कथं वा वास्तव्यापि जपकाद्वैद्वैद्यैः क्षत्रमात्राणां मिथ्यामयसंभारत्वमयमूल्या-
भिचारिसंज्ञाप्रतीकते एव (२) प्रतीयते ॥ अत्र प्रतीयते सर्वस्य ॥ ज्ञानात्परां न
भवति । तर्हि वीतरागाणां शूराणां ज्ञान इति । सोऽपि रक्षताव्यवहृतम् । अथमर्थ—
परि नाम सर्वजनानुसङ्गोचरता तस्य भाविता नैतावता सा च श्रेष्ठतामात्म्यमाह-
मावधितद्विषयेष्वप्यतिष्ठेत्तु यथा ॥ अत्र चर्मेप्रधानोऽसी धीर एव संभार्यते
इत्याद्युपाह—अभिमानमयत्वेनेति । तत्ताहो ज्ञानेनैव विवक्षितं प्राप्य इत्यर्थः ॥

अस्य चार्हकारमश्रुमैकरूपत्वात् । तथापि सयोरैकत्वपरिकल्पनेन वीररौद्र-
योरपि तथा प्रसङ्गः । धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकारमहकार
रहितत्वे सान्तरसममेदत्वमितरथा तु वीररसममेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने
न कश्चिद्विरोधः । तदेवं परस्परविविक्ता नवापि रसाः ॥

एषां क्रमेण स्थाप्यमानान् सगृह्णाति—

रतिहासशोकक्रोधोत्साहमपजुगुप्साविस्मयधमाः स्थायिनो
मायाः ।

भावयन्ति चित्तवृत्तयः पञ्चलौकिका बाधिकाधमिनयप्रक्रियासूढतया
स्वात्मानं लौकिकवशायामनास्वाधमप्यास्वाधं कुर्वन्ति । यद्वा भावयन्ति
व्याप्नुवन्ति सामाजिकानां मन इति मायाः स्थायिनो व्यभिचारिण्यः ।
तत्र स्वामित्वमेवावतामेव । आस एव हि बन्धुरियतीमि संविद्धिः परीतो
भवति । तथा हि दुःखद्वेषी मुस्तात्सादनस्मरस्य सर्वो रिरसया व्याप्त
स्वात्मन्युत्कर्षमानिसया परमुपहसति । उत्कर्षपायश्च ह्या शोचति ।
अपायं प्रति क्रुध्यति । अपायहेतुपरिहारे समुत्सहते । विनिपाताद्विमेति ।
किञ्चिदुक्ततयामिमन्यमानो जुगुप्सते । ततश्च परकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्वि-
स्मयते । किञ्चिज्जिह्वासुखात्र वैराग्यात्मज्ञानं मनते । तं ह्येतच्चित्तवृत्तिवास
नाशय्यः प्राणी भवति । केवलं कस्त्वित्काचिदपि भावति चित्तवृत्तिः,
काचिदूना । कस्त्वित्तुचित्तविषयनियन्त्रिता, कस्त्वित्तदन्यथा । तत्काचिदेव
पुरुषार्थोपयोगिनीत्युपदेक्ष्या । तद्विभागकृत्योत्तमप्रकृत्यादिव्यवहारः ॥

ये पुनरमी घृत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषास्तौ समुचितविभावाभावाज्जन्म
मध्ये न भवन्त्येवेति व्यभिचारिणः । तथा हि रसायनमुपयुक्तचेतोरुता
न्यासस्यममप्रसूतयो न भवन्त्येव । यस्यापि वा भवन्ति विभावयतास्तस्यापि

अस्य चेति । सान्तरस्य ॥ तथापीति । इह मयात्मनिरीहत्वाज्जन्मकान्तं विद्वद्बो-
रपीकान्तं । वीररौद्रयोस्तु धर्मावैक्यमात्रमोपयोगित्वैव तुल्यकमत्वादस्यन्तिविरोधोऽपि
नास्ति ॥ सगृह्णातीति । संकल्पयति न तु कल्पयति । शब्दापमिरसकल्प एव स्या-

हेतुप्रक्षये क्षीयमाणा संस्कारशेषतां नावश्यमुपबध्नन्ति । रत्यादयस्तु स
पादितस्फूर्तव्यसया प्रलीनकस्या अपि संस्कारशेषतां नातिवर्तन्ते । न
स्त्वन्तरविषयस्य रत्यादेरसंख्येयत्वात् । यदाह पतञ्जलिः—“न हि त्रैत्र्य ए
कस्यां क्रियां विरक्त इत्यन्यासु विरक्त” इत्यादि । तस्मात्स्वायिरूपपित्तवृ
त्तिसूत्रस्यूता एवामी स्वात्मानमुद्ययास्तमयवैभिष्यशतसहस्रधर्माण प्रति-
ममाना स्वायित् विभिन्नयन्त प्रतिभासन्ते इति अभिचारिण उच्यन्ते ।
तथा हि ग्बानोऽयमिदस्य कुत इति हेतुप्रभेनास्थापितास्य सूच्यते ।
न तु राम उत्साहसक्तिमानित्यत्र हेतुप्रभमाहुः । अत एव विभावस्त-
त्रोद्बोधका सन्त स्वरूपोपरक्षणकत्व विवधाना रत्युत्साहादेरुचितानुचि-
तत्वमात्रमावहन्ति, न तु तदभावे ते सर्वथैव निरुपास्याः । वासनात्मना
सर्वजन्तूनां तन्मयत्वेनोक्तत्वात् । अभिचारिणां तु स्वविभावामात्रे
नामापि नास्ति ॥

तत्र परस्परस्वात्मन्यात्मिका रतिः । चेतसो विकासो हासः । वैधुर्ष
श्लोकः । वैष्णवप्रबोधः क्रोधः । सरम्भः स्नेयानुत्साहः । वैकुण्ठ्य म-
यम् । संकोचो भ्रुगुप्ता । विस्तारो विस्मयः । तुष्णाखयः श्रमः ॥

रससंक्षेप एव स्थायित्वरूपे निरूपिते पुनर्निर्देशः कचिदेमां अभि-
चारित्वस्यापनार्थः । तथा हि विभावमूयिष्ठत्वे एषां स्थायित्वम्, अन्य-
विभावत्वे तु अभिचारित्वम् । यथा रामजादावभ्योन्मानुरागमावाद्रतिर्व्य-
भिचारिणी । तथा गुरौ प्रियतमे परित्वे च यथायोगं वीरशृङ्गारादौ रोषो
अभिचार्येव । एवं भावान्तरेषु वाच्यम् । समस्य तु यद्यपि कचिदभावा-
न्यम्, तथापि न अभिचारित्वम्, प्रकृतित्वेन स्थायित्वमत्वात् ।

अभिचारिणो ब्रूते—

धृतिस्मृतिमतिग्रीहामाख्यनिपादमदन्याधिनिद्रासुप्तौत्सुक्यावहि-
त्यध्वङ्गाचापलास्यहर्षगर्भोऽयमप्रबोधगलानिदन्यममोन्मादमोहचि-

विशेषमप्य निरूपितमात्रमिति भावः ॥ प्रकृतित्वेन स्थायित्वमत्वादिति । रसा-

न्तामर्पभासापस्मारनिर्वेदावेगनितर्कासूयामृतयः स्थित्युदयप्रक्षमसं
 भिक्षवलत्वधर्माणस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः ।

तत्र वृत्तिः सतोय* । स्मृतिः स्मरणम् । मतिरर्थनिश्चय* । व्रीडा
 चित्तसङ्कोच । जाड्यधर्मप्रतिपत्ति* । विपादो मनःपीडा । मद आ
 नन्दसंमोहसमेद । व्याधिर्मनस्त्राप । निद्रा मनःसमीलनम् । घृष्टं
 निद्राया गाढावस्था । औत्सुक्यं कालाक्षमत्वम् । अधहित्यमाकाङ्क्षति* ।
 घृष्टानिष्टोत्प्रेक्षा । चापलं चेतोनवस्वानम् । आलस्यं पुरुषार्थेष्वना-
 दर । इर्ष्येत प्रसाद* । गर्भः परावज्ञा । औग्र्य बण्डत्वम् । प्रबोधो
 विनिर्द्रत्वम् । ग्लानिर्विषादश्च । दैन्यमनौजस्यम् । ध्रुवः सेद* ।
 चन्मादभित्तविष्ठम् । मोहो मूढत्वम् । चिन्ता ध्यानम् । अमर्पः मति-
 चिकीर्षा । भासभित्तचमत्कार* । अपस्मार आवेश* । निर्वेद* स्वाव
 माननम् । आवेग संभ्रम* । चित्तर्कः समावना । असूया भक्षमा ।
 मृत्तित्रियमाणता । एते च स्थित्युदयप्रक्षमसंभिक्षवलत्वधर्माणः ।

स्मृतिर्यथा—

‘विष्टेत्कोपवशात्प्रमावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
 स्वर्गाद्योत्पत्तिता भवेन्ममि पुनर्मावार्द्रमस्या मन ।
 तां हर्तुं विबुधद्विवोऽपि न च मे क्षुत्ता पुरोवर्तिनी
 सा चात्यन्तमगोचरं नमनोर्भासति कोऽयं विधि ॥’

अत्र विप्रलम्भरससङ्गावेऽपि इयति चित्तर्कस्थितिचमत्कारकृत आ
 स्वादातिष्ठम् ।

उदयो मया—

‘माते गोत्रविपर्यये मृत्तिपत्र क्षय्यामनुप्राप्तया
 निष्प्राप्तं परिवर्तन पुनरपि मारब्धमङ्गीकृतम् ।

एवो हि तत्तत्कारणान्तरोद्भवप्रकरोत्पद्यमाननिरूपणानवृत्तय किञ्चित्प्रख्यापेक्षि-
 तया स्वादिक्मात्मवित्तिसंभवाच्च स्वायिन्न इत्युच्यन्ते । तत्रैवात्र तु सकलमाद्यन्तर
 विवित्त्यानीवं सर्वस्वादिभ्यः स्वावित्तमं सर्वं रक्षादिभ्यः स्वाविचित्तपौञ्ज्यमिचारि

मूयस्यप्रकृतं कृतं च शिथिलक्षितैकदोर्लसया

तन्वत्तथा न तु पारितः स्वमरो नेतुं प्रियस्योरस ॥'

अथ मानसोदयः ।

प्रथमो यथा—

‘इष्टे लोचनबन्मनाश्रुकुलित पार्श्वस्थिते चक्रव-

ह्यग्मूतं बहिरासितं पुच्छकवस्पर्शं समातन्वति ।

नीबीबन्धवदागत शिथिलतां समावमाने सतो

मानेनापसृत हियेन सुदृश पादस्थसि प्रेयसि ॥'

अथ मानस्य प्रथमः ।

संक्षिप्तं—

‘उत्तिष्ठस्य तपापराक्रमनिधेरम्यागमादेकत

सत्सङ्गप्रियतां च वीररमसोत्काङ्क्ष मां कर्षत ।

वैदेहीपरिरम्भ एव च मुहुश्चेतन्यमामीक्य

मानन्वी हरिचन्दनेन्दुसिधिर शिखो रुणञ्जयत ॥'

अत्रावेगहर्षयोः संक्षिप्तः ।

शेषस्तु यथा—

‘कस्यैव शैथिल्यमज क च कुल भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय मे सुखमहो कोपेऽपि कान्त मुत्तम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मसाः कृतधियः स्वमेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः सल्ल मुवा धन्योऽधर प्राप्सति ॥'

अत्र वितर्कसुख्यमसिधारणसङ्गादन्यप्रसिञ्चिन्तानां श्रवणत्वम् ।

विविधमाभिमुख्येन स्थायिधर्मोपजीवनेन स्वधर्मार्पणेन च चरस्तीति

व्यभिचारिणः । माया इत्यनुवर्तते । संख्यावचनं नियमार्थं तेनान्येषा

मत्रैवान्तर्भावः । तद्यथा—दम्भस्यावहित्वे, उद्वेगस्य निर्बिदे, सुपूष्पादे

गर्भनौ । एवमन्यदप्युक्तम् ॥ अन्ये त्वाहुः—एतावत्स्वेव सहचारि

अवस्थाविशेषेषु प्रयोगप्रदर्शितेषु स्थायी चर्चजायोग्यो भवति ॥

एषा विभावानुभावानाह—

ज्ञानादेर्धृतिरव्यग्रमोगकृत् ।

ज्ञानबाहुस्रत्यगुरुमकितप-सेवाक्रीडार्थकामादिविभावा धृतिः संतोष ।
सा च स्रब्धानामुपमोगेन नष्टानामननुस्रोचनेन योऽव्यग्रो भोगस्तं करोति ।
तेनानुभावेन धृतिं वर्जयेदित्यर्थः ।

यथा—

‘यमिह परितुष्टा बल्कलैस्त्वं च स्रग्म्या

स्म इह परितोषे नैर्बिषेया बिषेया ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तुष्या विशाका

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवाम्को दरिद्र ॥’

सहस्रदर्शनादेः स्पृतिर्धृतेपादिकृत् ।

सहस्रदर्शनस्पर्शनमवगाम्यासप्रणिधानादिभ्यः स्रस्तदुन्महेतूनां स्मरणं
स्पृतिः । तां मूलेपक्षिरकम्पमुत्सोममनश्न्यावसोक्तनाहुकीमहादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘मैनाक किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहृतं

शक्तिस्तस्य कुत स बज्रपवनाग्नीतो महेन्द्रादपि ।

तादृमं सोऽपि सम निजेन बिभुना जानाति मां रावण

मा ज्ञात स अटायुरेव वरसा क्रिष्टो यय वाम्छति ॥’

शास्त्रचिन्तादेर्मतिः शिष्योपदेशादिकृत् ।

शास्त्रचिन्तनोद्भापोद्भाविभ्योऽर्थनिश्चयो मतिः । तां शिष्योपदेशार्थं वि
कस्मनसंशयच्छेदादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘भतंसंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा अवार्थमस्याममिषापि मे मन ।

सतां हि संवेदपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणमवृत्तय ॥’

भाववन्निर्धृत एव सिद्धस्याभिभावमिति ॥ विभावानुभावमिति । न तु व्यभि
चारिकः । एवं हि तदाज्ञादेः सां रसमन्तरमपि स्यात् । यत्रापि च व्यभिचारिणि

अकार्यकरणज्ञानादेर्ग्रीहा वैवर्ण्यादिकृत् ।

अकार्यकरणज्ञानगुरुम्यतिक्रमप्रतिज्ञामज्ञादेभ्येत संकोचो ग्रीहा ।
तां वैवर्ण्याधोमुसविचिन्तनमूबिलेखनबलाङ्गुलीयकणस्पर्शननखनिखोदन-
विमिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘वर्षे च परिभोगवर्तिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषिदुषः ।

वीक्ष्य किम्बभनुविम्बमात्मनः कानि कानि न चक्षर कञ्जया ॥’

इष्टानिष्टवर्धनादेर्भाष्य तूष्णीमावादिकृत् ।

इष्टानिष्टवर्धनमवषज्याध्यादिभ्योऽर्वाप्रतिपत्तिर्भाष्यम् । तूष्णीं
भाषानिषिधनयननिरीक्षणादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘एवमाळि निगृहीतसाध्वस शकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सस्त्रीभिरुपदिष्टमाकुला नास्तरत्नमुसवर्तिनि प्रिये ॥’

कार्यमज्ञाद्विपादः सहायान्वेषणमुसशोपादिकृत् ।

उपायामावनाशान्यां प्रारब्धस्य कार्यस्य मज्ञान्मनपीडा विषादः ।
सं सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यादिना उत्तममध्यमानाम्,
मुसशोपनिष्ठासकलेहननिद्रान्धसितध्यानादिभिरपमानां बर्णयेत् ।

यथा—

‘अर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे क्लेशः कपीनां वृथा

प्रज्ञा ज्ञान्मवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य बायोरेपि ।

मार्गं यत्र न विप्रकर्मतनयः कर्तुं नखोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविक्रयस्तत्र प्रिया क्वपि मे ॥’

मद्योपयोगान्मदः स्थापहास्यास्मरणादिकृत् ।

मद्यपानादानन्दसंमोहयोः संगमो मदः । सं स्थापक्षितगानकिञ्चिदाङ्ग-

अभिचारान्तरं संभाव्यते । तत्रापि पुनश्च तस्यादे वितर्कचिन्तादिः । तत्रापि एतिस्त्वानि
मावस्यैव अभिचारान्तरबोधः स केवलममाकस्त्वानीचो धोण्यादेन ह्युपोपराय इति ।

सवाप्यस्सकृत्तिमङ्गुमापणरोमोद्गमादिभिरुत्तमानाम्, हाम्यगीतसञ्चाकुल-
भुजभेषव्याविद्वक्त्रुटिमगत्पादिभिर्मध्यमानाम्, अस्मरणधूर्जनस्सलदमनरु-
दितच्छर्दितसलकण्ठनिष्ठीवनादिभिरघमाभां वर्णयेत् । तथा च—

‘उत्तमाधममध्येषु वर्ण्येते प्रथमो मव ।

द्वितीयो मध्यमीषेषु नीचेष्वेव तृतीयक ॥’

यथा—

‘सावक्षेपपदमुक्तमुपेक्षा सस्तमात्यवसनामरणेषु ।

गन्तुमुद्यतमकारणत स शीतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥’

विरहादेर्मनस्तापो व्यापिर्मुल्लसोपादिकृत् ।

विरहामिषादिभ्यो मनस्तापो व्यापिहेतुत्वाद्याधिः । तं मुल्लशीप
सत्ताद्वतागात्रविक्षेपादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘मनोरोगस्त्रीर्षं विपमिव विसर्पस्यविरतं

प्रमाथी निर्धूम उबळति विप्रुत पावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्ग उवर इव बळीयानित इतो

न मां तातज्ञातु प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥’

कृमादेर्निद्रा जृम्भादिकृत् ।

कृमश्रममदास्यचिन्तात्वाहारस्तभावादिभ्यो मन संमीलन निद्रा ।
तां जृम्भाबदनगौरवक्षिरोकासननेत्रधूर्जनगात्रमर्दोच्छ्वसितनिःश्वसितसज्जगा
त्रताक्षिनिमीकनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘निद्रानिमीकितदृष्टो मदमम्यराणि

नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।

जघ्नापि मे मृगहृष्टो मधुराणि तस्मा

स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥’

निद्रोद्भवं सुप्तमुत्स्रमायितादिकृत् ।

निद्रोद्भवमित्यनेन निद्राया एव गाढावस्था सुप्तमित्याह । तदुत्स्रमायितोऽप्यसितनि श्रसितसंमोहनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

‘एते स्मरणं जानकीविरहितं मा सेवयन्त्यम्बुदा

मर्माणीव विघट्टयन्त्यस्ममी क्रूरा कवम्बानिळा ।

इत्थं व्याहृतपूर्वमन्मथरितो यो रागया वीक्षितः

सेर्यं शङ्कितया स व सुखयतु स्वमायमानो हरि ॥’

इष्टानुस्मरणादेरौत्सुक्यं त्वरादिकृत् ।

इष्टानुस्मरणदर्शनादेर्विस्मयासहस्रयौत्सुक्यम् । तत्त्वरानि श्रसितोऽप्यसितकाश्मन श्रुत्यतादिगवलोकरपरणकादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘आलोकमार्गं सहसा अगन्त्या कयाचिबुद्धेष्टनवान्तमास्य ।

बद्धु न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि हि’ केष्टपाशः ॥’

सज्जादेरबहिस्त्यमन्यथाकथनादिकृत् ।

सज्जानैष्टमयगौरवादिभ्यो अविचारमुत्तरागादीनामाच्छादनकारिणी चित्तवृत्तिरबहिस्त्यमबहिस्त्या वा । न बहिस्त्यं चित्तं येनेति । प्रयोदरादित्वात् । तदन्यथाकथनापलोचितकथामङ्गकृतकथैर्यादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘एवं वादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुत्सी ।

लीलाकमरुपजाणि गणयामास पार्वसी ॥’

चौर्यादे स्वरयोः शङ्का पार्श्वमिलोकनादिकृत् ।

चौर्यपारदार्यादेर्विरुद्धाचरणादनिष्टोत्प्रेक्षा शङ्का । सा ॥ कदाचि स्वस्मिन्, यदा समापराधयोरात्मपरयो परो राजादिना दण्ड्यते । कदाचित्परस्मिन्, यदा विकाराकुलमया कृतदोषत्वेन परः संमाप्यते । सा

च पार्श्वबिलोकनमुत्तौष्ठकण्ठशोषणगात्रप्रकम्पनस्वरास्ववर्णभेदाद्यगुण्ठनादि
निर्बर्ण्यते ।

स्वसिन्यथा—

‘दूराद्वीमो भरणीधराम यस्ताडकेयं तृणव्याधूनोत् ।

इन्ता सुबाहोरपि साहकारिः स राक्षपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥’

परसिन्यथा—समुद्रवत्तस्य नन्दयन्त्यामन्यानुरागसङ्गा, दुर्योधनस्य
वा मानुमत्याम् ।

रागादेश्वापसं वाक्यारुप्यादिकृत् ।

रागद्वेषमात्सर्योद्वेगव्यथितो नवस्नान वापलम् । अविमृश्य कार्यं
करणमिति यावत् । तच्च वाक्यारुप्यनिर्मर्त्तनप्रहारवधवन्नादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘कश्चित्कराम्बामुपगूढनाकमाळोत्प्लवामिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तः परिवेषणान्यि लीलारविन्दं त्रमयाश्चकार ॥’

भ्रमादेराकृत्यं निद्रादिकृत् ।

भ्रमसौहित्यरोगगर्मसमाधादिभ्यः पुरुषार्थेष्वनादर आलस्यम् । तच्च
निद्रातन्त्रासर्बकर्मविद्वेषशयनासनादिना बर्णयेत् ।

यथा—

‘चरति कथयितृष्टा यच्छति वाचं कदानिदाजीनाम् ।

आसितुमेव हि मनुजे गुरुगर्भमराकसा सुप्तनु ॥’

प्रियागमादर्शयो रोमाञ्चादिकृत् ।

प्रियागमनबन्धुहर्षवेषगुरुराद्यमर्षप्रसादभोजनान्छादनवनलाभोपमोग
मनोरथावास्यादिभ्यश्चेत प्रसादो हर्षः । तं च रोमाञ्चास्तुलेदनयनवदन
प्रसादप्रियमापणादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘भाषाते वसिते मरुत्खलमुषामुत्प्रेक्ष्य दुर्लभघटां

गेहिन्या परितोषवाप्यसंक्रामासज्य हृष्टिं मुखे ।

दत्त्वा पीतुस्त्रयीकरीरकयलान्सेनाश्चेनाधरा

दुग्धं करमस्य केसरसटाभाराप्रलम्भ रजः ॥'

विषादेर्गर्भोऽसूयादिकृत् ।

विषादस्रक्तैर्भयं वयोत्पपनादिभ्यः परावशा गर्भः । तमसूयामर्षपात
प्योपहासगुरुलङ्घनापिकेपनेत्रगात्रविकृत्यनुत्तरदानशून्याबलोरुनाभाषमैर्द
र्षयेत् ।

यथा—

‘त्रासणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

नामदम्भस्य मा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

घौर्यादेरीर्ष्यं वषादिकृत् ।

घौर्यद्रोहासत्यलापादिभ्यश्चण्डत्वमोऽप्यम् । सद्रूपवन्मताहननिर्भर्त्सवा
दिभिर्बर्षयेत् ।

यथा—

‘उत्तृत्योत्कृत्य गर्भानपि छकृत्यत क्षत्रसत्तानगेषा

दुहामस्यैकैर्विस्तृत्यवपि विशसतः सर्वतो राजबंशान् ।

पिभ्यं तत्रक्तपूर्णहृदयवनमहामन्दमन्दायमान

क्रोषामे कुर्षतो मे न सन्तु म विदितः सर्वभूतैः स्वभाषः ॥’

शब्दादेः मघोषो मृम्मादिकृत् ।

सम्प्रमर्शमप्रान्तः स्वप्नजल्पननिद्राष्टेदाहारपरिणामादिभ्यो विनि
द्रत्वं मघोषः । स च जम्भणाक्षिमर्दनभुजक्षेपाह्वित्स्फोटनस्रप्यात्यागमी
बाह्वननादिभिर्बर्षयेत् ।

यथा—

‘प्रत्यमोन्नेवविष्ठा क्षणमनभिमुमी रत्नदीपप्रभाणा

मारमण्याभारगुर्वी अनित्यशून्यवान्ममण साङ्गमङ्गैः ।

मागाह माफुमिच्छाः दायनमुत्फणाचक्रवानोपधानं

निद्राष्टद्वोऽभिज्ञामा विरमवतु हरेदृष्टिरावेरुता नः ॥’

व्याध्यादेर्ग्लानिर्बन्धन्यादिकृत् ।

व्याधिमनस्तापनिधुवनोपवासमुत्तिपासाध्वज्जननिद्राच्छेदातिपानतपो
चराकलाम्पासादिभ्यो बलापचयो ग्लानिः । तां वैबर्ण्यक्षामनेत्रकपोलो
किञ्चलाकृत्यप्रवेपनदीनसंचारानुत्साहादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘किसल्यमिव मुग्धं बधनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमस्रोपी दारुणो दीर्घश्लोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्यां शरीर
शरदिभ्य इव धर्म केतकीगर्मपत्रम् ॥’

दौर्गत्यादेर्वैन्यमयुजादिकृत् ।

दौर्गत्यमनस्तापादिभ्योऽनौजस्य दैन्यम् । तन्मृगाल्यागगुर्बन्धताधिर
प्रावणादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘अस्मान्तापु विचिन्त्य सयमधनानुचैः कुलं चात्मन-
स्त्वप्यस्या क्लममप्यबान्धवकृतां प्रेमप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमिय दारेषु हृत्सा च या
भान्याधीनमतः परं न सल्ल उरस्त्रीबन्धुमिर्पाप्यते ॥’

व्यायामादेः भ्रमोऽङ्गमङ्गादिकृत् ।

व्यायामाध्वगत्यादिभ्यो मनः शरीरसेवः भ्रमः । सोऽङ्गमङ्गमर्दनमन्द
क्रमास्त्रविकृण्णनादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘असल्लुब्धितमुग्धान्यध्वसंतापमेवा-
दशिविकपरिरम्भैर्वचसंबाहूनामि ।
सुदुर्मुदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
स्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रागवासा ॥’

इष्टवियोगादेरुन्मादोऽनिमित्तमित्यादिकृत् ।

इष्टवियोगघननाशामिषासबातसनिपातग्रहादिभ्यश्चित्तविष्ठब चन्मादः ।
समनिमित्तसितरुदितोक्तुष्टगीतनृत्यमघावितोपवेष्टनोत्थानासंबद्धप्रसापम
अपांशुद्वन्द्वननिर्मास्यचीवरषट्पञ्चशरावामरणादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्मात्स्वया कृता ।
संभाषितैकदेशेन देवं यदमियुज्यते ॥’

महारादेर्मोहो भ्रमणादिकृत् ।

प्रहारमत्सरमयैवोपघातपूर्ववैरसरणत्रासनादिभ्यश्चित्तमूढत्वं मोहः ।
मोहस्य मागबलापि मोहसन्देशोच्यते । तं भ्रमणदेहधूर्जनपतनसर्बेन्द्रिय
प्रमोहवैशिष्ट्यादिभिर्बर्णयेत् ।

यथा—

‘तीव्रामिषममवेण वृत्तिं मोहेन सस्तन्मयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातमर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेण रतिर्बभूव ॥’

सुखसन्नापि मोहो भवति ।

यथा—

‘कान्ते तत्पुत्रपागते विगमिता नीवी स्वप्न बन्धना
छास कृममेखनागुणधूर्त किञ्चिन्निवन्धे स्थितम् ।
पताकस्तस्मिन्नेषि सांप्रतमहं तस्याङ्गसङ्के पुन
कोऽसौ कासि रतं तु किं कथमिति स्वस्यापि मे न स्मृति ॥’

वारिण्यादेभिन्ता संतापादिकृत् ।

वारिशोष्ठद्रव्यापहारैश्चर्यभ्रसादिभ्यो ध्याम चिन्ता । सा च स्मृतेरव्या
प्रसनादवनवत् । लेखनाद्गमनवत् । तां संतापशून्यचित्तस्वकार्श्यभासाभो
मुग्धचिन्तनादिभिर्बर्णयेत् । सा च वितर्कात्ततो वा वितर्क इति वितर्काद्य
अगमवति चिन्ता ।

यथा—

‘पश्यामि तामित इव पुरतश्च यस्या
दन्तर्बहिः परित एव विवर्तमानाम् ।
उद्बुद्धमुग्धकनकाञ्जनिम वहन्ती
मासक्य तिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥’

आसेपादेरपर्पः स्वेदादिकृत् ।

विशेषध्वन्यवलाभिकहेतुस्य आसेपावमानादिभ्यः मतिचिकीर्षारूपोऽपर्पः॥
स च स्वेदध्वनोपायान्वेषणशिरःकम्पाद्योमुत्सविचिन्तनादिभिर्वर्ण्यते ।

यथा—

साक्षात्गृहानलविपाकसमाप्रवेष्टै
प्राप्तेषु भित्तनिचयेषु च न प्रवृत्त्य ।
आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेक्षा
सत्त्वा भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्रा ॥’

निर्घातादेस्त्रासोऽङ्गसंसेपादिकृत् ।

निर्घातगर्जितभूषणवत्कम्पश्लोत्काशनिबिभ्रुत्वात्तरसःस्थूलप्रभूतकुष्ठादि-
भ्यश्चेतश्चमत्कृतिरूपस्त्रासो भयात्पूर्वापरविचारवसो भिन्न एव । सोऽङ्गस-
ंसेपस्तम्मरोमोद्गमगद्गवप्रलयोत्कम्पनि स्यन्दवीसितैर्वर्ण्य ।

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविषङ्कितोरव सुराङ्गनास्त्रासश्लोत्कटदृष्टय ।
उपाययु कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि श्लोत्कनीयताम् ॥’

प्रहादेरपस्मारः कम्पान्तिकृत् ।

प्रहभूतदेवमक्षपिष्ठाचमक्षराक्षसशून्यारण्यक्ष्मक्षानसेवनोच्छिष्टगमनधा-
तुवैषम्यादेरावेक्षरूपोऽपस्मारः । स कम्पितस्फुरितस्विन्नभावितश्चसितमू-
मिपसनारावमुत्फेनादिभिर्वर्ण्येत् । अथ च माय आमासेष्वेव क्षोभते ।

यथा—

‘आकृष्टभूमि रसितारमुच्चैर्लोत्तुब्जाकारवृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमार्गं पतिमापगानामसावपस्मारिजमाद्यशब्दे ॥’

रोगादेर्निर्वेदो रुदितादिकृत् ।

रोगाभिक्षेपताडनदारिद्रेष्टवियोगावमानतत्त्वज्ञानादिभ्यः स्वावमानना
रूपो निर्वेदः । स रुदितश्चसितानुपादेयतादिभिर्वर्ण्यः ।

यथा—

‘किं करोमि कं गच्छामि कमुपैमि दुरात्मना ।

दुर्मरेणोदरेणाहं प्राणैरपि विदम्बितः ॥’

उत्पातादिभ्यः आभेगो विस्मयादिकृत् ।

उत्पातबातवर्षाभिर्गर्जाभियाभियन्नवणभ्यसनादिभ्यः सन्नम आभेगः ।
तं विस्मयावगुण्ठनच्छेदभयजधूमान्म्यत्वरितापसर्पणपुच्छकविक्रापसंनहना
दिभिर्वर्ण्यसक्यं वर्णयेत् ।

तत्रोत्पातावेगो यथा—

‘किं किं सिंहस्ततः किं नरसङ्घवपुर्वेव पित्रं गृहीतो

नैवेदकोऽपि जीवो द्रुतमुपनिपतन्पश्य संमास एव ।

तत्पद्यानादिभ्यः इति । विरकादिप्रमविप्रलम्बस्य उपादेयत्वनिवृत्तये अस्मन्
ग्राह्यं तन्निर्वेदं जनयति न त्वात्मस्वभावः । तस्य आन्तरबाधित्वेनोच्छत्वात् । यथा—
इष्टा दुःखीऽननुन्वयनमरणता र्थमिति विरं परिशिष्टं बन्धो पुनरिति स्मरन्मर
दितः । कृता वेदार्था विकचकिरणे आचक्षुष्ये नयामूढेन त्वां कृपयमगुणं प्रब
मना ॥ इति । अथ च निर्वेदः स्वयं पुण्यार्थसिद्धये चोत्पादरसादि वदन्म्यानु
रक्तभाव वा हासविस्मयादिबन्ध प्रमवर्तितस्यमुपपन्नितत्वाद्यभिप्रायेवेति ॥ उत्पात
पातति । आदिपद्यः प्रत्येकमभिप्रेयते । तत्तत्तत्पातादेर्वातादेर्वादिरेववादेर्
वादेः शिवभववादेरशिवभववादेर्वासनादेः मिमावादिसर्वः । एवं विस्मयादिना
अवगुण्ठनारिचतप्रभयभयिना धूमादयदिना त्वरितापसर्पणादिना पुच्छकारिण्या दिव्य
पादिना रोदनवादिना चानुभावेनेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ तत्र उत्पातावेगः ‘किं किं सिद्धं’

१ ‘कुरोऽन्नम’ इति मरणसंवादात् ‘गमो(अमन)’ इति गयेत्, यीशनां तु ‘म-
त्रादेः’ इत्यं व्याख्यालं तस्मात् ‘गम इत्येव स्यात्, २ ‘उत्पन्नवच’ इति मरते वा
दात् ‘उत्पन्नवच’ इति भवेत्,

१ अवगुण्ठनारिना उपाधवया ज्ञात्

शूलं शूलं न शशी स्वरितमहह हा कर्कशत्वं नसाना

मिथं दैत्याभिनाभो निजनसकुलिक्षैर्वेन मित्रं स पायात् ॥'

एव वातावेगादिपूवाहार्यम् ।

संदेहादेर्वितर्कः शिरःकम्पादिकृत् ।

संदेहविमर्शविमर्शिपत्त्यादिभ्य संभावनीयमत्ययो वितर्कः । स शिरः
कम्पग्रूक्षेपसंप्रधारणकार्यकलापमुहुर्भ्रमोक्षणादिभिर्वर्ण्य ।

यथा—

‘अनङ्ग पञ्चमि पौनैर्विधं व्यञ्जयतेषुभि ।

इत्यसमाभ्यमथ वा विचित्रा वस्तुसूक्त्य ॥’

परोत्कर्षादेरसूयापहादिकृत् ।

परस्व सौमग्यैश्वर्यविधादिभिर्दुर्कर्षादाविषमदावपराबमुहुर्ज्ञेयादिभ्यश्चा

इत्यादिना निदर्शितः ॥ वातावेगो वद्य— वाताहतं वचनमाकुञ्चमुत्तरीयम्— इत्यादि ।
वर्णवैद्ये यथा—‘दैवे वर्णस्य सप्तपञ्चम्यापृता बहिरेतौ गेहात्रेहं प्रकृतिवितै
षेभुभि’ पट्टमिता । नीलप्रान्तान्निरस्यस्याम्पामिषिष्यादित्या पूर्वकलास्वमित-
शिरसो बोधितः संवरन्ति ॥’ अत्रावेगो वद्य— शिसो इत्यावज्जम्— इत्यादि ।
मन्त्रावेगो यथा— स पिङ्गवज्जम् हुतमुग्धवज्जम् ममाक्षपर्वकारं क्षमेन । रामापरि-
भ्रमविह्वलबोधं सेवानिवेष्टं तुमुक्तं वकार ॥ मित्रवर्षादावेगो यथा—‘एवेहि
वत्त एधुनन्दन पूर्णचन्द्र पुष्पामि मूर्धनि शिरं च परिप्लवे त्वाम् । आरोप्य वा इति
विधामि समुद्रहामि वज्रेऽथ वा वरजपुष्करकटूच से ॥’ अत्रिवर्षसंनभ्रवावेगो वद्य
वन्मत्तरावै— विप्रमाय—(संश्रमम् ।) मगधन् कुञ्जये राममत्र, परित्रावतां
परित्रावताम् । (इत्याकुञ्चो नाटयति ।) इत्यादि । पुनः ‘विप्रमायः—सूरास्यं परिप्लव्य
विषाव विह्वलं वपु । पीयते रक्तसा तेन लम्पयो बुधि संक्षयम् ॥ राम—वत्तस्वामय-
वारिवे’ प्रतिमन्त्रं मध्ये कथं राक्षसावकाशैव मुनिर्विरति मनस्यस्तत्वेव मे संश्रम ।
मा हासीर्जन्मकात्मनामिति मुहुः गेहाह्वर्यावते न स्वाहं न च पन्तुयाकुञ्चमतेर्मुहस्य
मे नियमः ॥’ व्यस्यं रक्तविरादि तत्रेष्टरावैगो वद्य— आप्यज्जम्प्य स्रजं ह्रस्व
वत्तरं संविषेहि इतं मे वद्यः कञ्ची कृपाञ्चीमुपनय वधुवा किं किमाह प्रविष्टे ।
येरम्भोविदितानां विदित्यति गह्वरेऽन्वोभ्यमेव प्रतीज्जनाय काप्रामिदहे त्ववि चकि-
तवर्षा विदित्यामविरासीत् ॥ संवेहेति । संवेहः किंसित्पुमयावज्जम् प्रसवः
संवनस्त । विमर्शो विमर्शप्रतीक्षाकाव्यात्मिका इच्छा । प्रमायेन पशामावप्रतीतिमार्ग

क्षमारूपासूया । सामब्रह्माभ्युक्तीभोषसेर्षोक्षमालोकितादोषोपवर्जनादिभि
र्वर्जयेत् ।

यथा—

‘वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्त्रिष्वन्तु हुं वर्तते
सुन्दरीदग्नेऽप्यखण्डयक्षसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि धीभि कुतोयुसाम्यपि पदान्यासम्स्वरायोधने
यद्वा कौशळमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जन ॥’

व्याध्यभिधाताभ्यां मृतिर्हिक्काकार्श्यादिकृत् ।

व्याधिर्नरादि प्रसीत, सर्पविपगणादिसंभवोऽभिधातस्याभ्यां मृते प्रा-
गवत्त्वा मृतिः । सासान्मृतावनुमवामावात् । तत्र व्याधिनां मृतिं हिक्का
श्वासाङ्गमङ्गाक्षिनिमीळनाद्यै, अभिधातृणां तु कार्श्ववेषपुदाहद्विक्काफेनाङ्गम-
ङ्गजडतामरणादिभिर्वर्जयेत् ।

यथा—

‘स गत क्षितिमुष्णघोषितात्री स्फुरदङ्गामनिपातदारिताश्मा ।

असुभि क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरध्वनिर्निरासे ॥’

शृङ्गारे तु मरणाप्यवसायो मरणादूर्ध्वं ज्ञादिति पुनर्योगो वा निबध्यते ।
अन्यत्र तु लोप्यता ।

यथा—

‘संप्राप्तेऽवधिवामरे क्षणममुं सङ्गर्मवातायनं

वारंवारमुपेत्य नि क्रियतया निश्चित्य किञ्चिद्विरम् ।

विप्रतिपत्तिरित्याहुः । एभ्योऽनन्तरं भवितव्यताप्रसङ्गमात्रं एकतरपक्षसैवित्यप्यपी
वसान्तरपक्षस्यैवमवोच्यवक्तुं (I) न्यायतामस्यैव वक्ष्येत्यर्थः । स च संघातपक्षोऽयम् ।
संवेदेन तावदुच्चाधारिकपक्षस्य विप्रतिपत्तिः स्वीकारेऽपि कश्चिद्विचार्ये मद्धानिदप्यम् ।
अन्ते तु—यस्मिन् संवेदो धर्मो तु विप्रतिपत्तिरित्याहुः । विप्रतिपत्तिरित्याहुः । प्राप्ति-
पक्षेति । भवितव्यवर्ष्येण अनेन व्याधिरा ये न निवर्तितव्यमित्येवविप्रतिपत्ति-
रपि ॥ कार्श्वेति । अर्थः हि विप्रतिपत्तिः । यथाह भरतः—कार्श्वं तु प्रपन्ने वैने
द्वितीये वैर्षेण तथा । कार्श्वं तृतीये द्विष्टां च तृतीये संप्रवोक्तयेत् त फेनं च पञ्चमे

येन रस्यादिगतेनैवातिचर्चणागोचरेणाहता अनुमादैश्च गम्यमाना भाषा
मवन्ति । तथा हि । पृथ्वीमागप्रधाने प्राणे सक्रान्तचिद्युतिगणः सन्मो-
विष्टत्वं चेत्तत्त्वम् । जलमागप्रधाने तु बाष्प । तैवसस्तु प्राणनैऋत्यादु
मयया तीव्रातीव्रत्वेन प्राणानुग्रह इति द्विधा खेदो वैवर्ण्यं च । तद्वेत्तुत्वात्
च तथा व्यवहारः । आकाशानुग्रहे गतचेतनत्वं प्रलयः । वायुस्ताप्ये तु
तत्त्व मन्दमप्योत्कृष्टाभेक्षाभेधा रोमाञ्चवेपथुस्तरमेवभावेन स्थितिरिति पर
तदिव ॥ बाह्यास्तु सन्मादयः क्षरीरधर्मा अनुमावाः । ते चान्तरात्मिकान्
सात्त्विकान् भावान् गमयन्त परमार्थतो रैतिर्निर्वेदादिगमका इति स्थि
तम् ॥ एव च नव स्थायिन , अयस्त्रिष्वयमभिचारिण , अष्टौ सात्त्विका ।
इति पञ्चाशद्भाषा ॥

रमी वेपथुसागरी शुक्ला धेतुना रुद्धाः सेकप्रारम्भका प्रसृता बस्य तादृशोऽपि
क्षान्तिस्मादर्थे च विद्यति न निवारहीमवन्ति । सापरशब्द कमवन्ति । प्राकृते वा किं
विपर्ययः । तत्र रतिर्मनोऽस्मत्प्राप्तुता वक्ष्यमीति चक्षिणरपर्यवसायिनी च न व्यतेति
प्राणभूतावेव विभाम्ता वर्णिता ॥ रस्यादिगतेनैवेति । ननु विनाशस्तरेण तेषां क-
दाचिदवविशेषामिमुक्त्यनिरपेक्षतादिस्त्वर्थः ॥ गम्यान्मप्यधममूर्खदीनां तु वदन्त-
म्बदविपक्षान्ता तथापि वक्ष्यहेतुका अतो व्यभिचारिण्यु पन्ति ॥ अक्षयहेतुकास्तु
सन्मादय इति सात्त्विकः ॥ सन्मो विष्टम्भचेतनत्वमिति । मनसा इर्पक्षिणे
मानिन्द्रियप्रवेशधारिणां विकल्पपर्यवन्तापमनरक्षिताविकल्पकवृत्तिमात्रनिष्ठानामिन्द्रियाण-
मवविष्टाविति स्त्वर्थः । वक्षः—“तैर्वाचहृदयकावमिन्द्रियेभ्यस्तद्विपक्षमायम् । आशि-
रकपइवाणवन्निपक्षवद्विपक्षतत्वं विनि अस्मिन् ॥ एवं बाष्पहेतुकाऽप्यो वक्षः—
तत्त्वमप्योर्नवनधोरुपस्तुबाष्पं वृद्धिं कुद स्थिरतया विक्षितावुदन्त्यम् । अक्षिप्र-
क्षितवतोऽवभूमिमागे मार्गे पक्षानि वक्ष्यते विवर्णीयवन्ति ॥ तीव्रातीव्रत्वेनेति ।
तीव्रत्वेन प्राणानुग्रहत्वेनो वक्षः— आक्षेपे प्रथमं कमादय चित्ते इधेऽवरसापने वेक्षि-
कृतविधी पम प्रियतमे कान्ता पुनः पृच्छति । सा तूर्णोपनिवृत्तं सत्तराधोमेवसुत्रप्रवृत्ता
तुष्णीं धारविधारणाव निक्षिप्तः स्वैवाम्मुपमं कर ॥ नतीव्रत्वेन तु वैवर्ण्यं वक्षः—
संचारिणी दीपक्षिणेव शमी च चं व्यतीवाय पातिवरा सा । मरेन्द्रमार्ग्ये इव प्रपेदे
विषमंभावे च स भूमिपाकः ॥ प्रकल्पन्ति प्रकल्पेन प्राणमिच्छामैविन्द्रियेषु कल्पः प्रकल्पः ।
वक्षः—“टीप्रमिवद्प्रमथेन— इति ॥ तस्येति । प्राणस्य ॥ मन्वेति । प्राणस्य मन्वा-

१ सन्मो विष्टम्भचेतनत्वम् इति टीकायाम्, २ ‘रतिनिर्वेद’ आद्य,

१ न तु साय २ अत्र सत्कृतं न क्षयते

रसमाबानभिधाय तदामासानाह—

नेरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

निरिन्द्रिययो संभोगारोपणात्संभोगामासो यथा—

‘पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीन्म’ स्फुरत्प्रनालोष्ठमनोहराम्प ।

छतावधूम्यस्तरवोऽप्यथापुर्विनम्रश्लात्ताभुजयन्धनानि ॥’

विप्रलम्भमारोपणाद्विप्रलम्भामासो यथा—

‘बेपीनूतमतनुसल्लिख सौम्यती तस्य सिन्धु-

पाण्डुच्छायासटरुद्धतरुम्रंसिभिः क्षीर्णपर्णै ।

सौभाग्यं ते सुमग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

काश्यं येन त्यजति विविना स स्वयैवोपपाद्य ॥’

भावाभासो यथा—

‘गुरुगर्भभरकृन्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तय ।

अचलाभित्थकोस्तङ्गमिमा समभिषेरेवे ॥’

तिरश्चोः संभोगामासो यथा—

‘मधु द्विरेष’ कुसुमैकपात्रे पयौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमान ।

शृङ्गेण सस्यञ्जनिमीलितक्षीं सुगीमकण्ठयत कृष्णसार ॥’

यथा च—

‘तदौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गन्धाय गण्डूपजल करेणु ।

अर्धोपमुक्तेन विधेन आयां सभावयामास रत्नाङ्गनामा ॥’

विप्रलम्भामासो यथा—

‘आश्रयसि व्यथयति मनो दुर्बला वासरशी

रेखासिङ्ग क्षपय रत्ननीमेकिंका चक्रवाकि ।

वैद्याभ्यासो यथा—(वैद्यावन्ध्यामिमुष्णम् १) तद्व्यामिमुष्णं शुभं विनमिर्त्तं दधिः कृता
पाशपोषसावपङ्कतुष्टाव्यङ्ग्यतरे भोजे निरुद्धे यथा । पाणिम्पौ च शिरस्तुष्टं सपुष्प-
स्त्रेयोदयो यद्यन्यो यद्यन्यं किं चरवादि वापित ज्ञातया यत्कृत्यं सैवयः २ मिर्दये

१ निरिन्द्रि’ स्यात्, २ ‘तामसीतश्म(१)’ स्यात्,

१ केचनप्रमादविवर्त्तं भवेत्, २ ‘भरवापेक्षा’ स्यात्,

नाम्यासक्तो न सत्त कुपितो नानुरागय्युतो वा
दैवासक्तस्तद्विह भवतीमखतन्नस्त्यभामि ॥'

यथा वा—

‘नान्तर्भवति ध्यानसु जलवेप्यामन्द्रमुद्राभितं
नासमात्सरस करोति कवचानावर्धितै शैवठै ।
दानात्सावनिषण्णमूकमनुपब्धासङ्गदीनामनो
नून मापसमापिभोगविधुर स्तम्भेरमकाम्बति ॥’

भाषामासौ यथा—

‘त्वत्कटाक्षबलीलीलां विछोक्य सहसा प्रिये ।
वनं प्रयात्यसौ श्रीहाचट्टदृष्टिर्मृगीजनः ॥’

आविष्टद्भानिष्ठाचन्द्रमसोर्नायकत्वाभ्यारोपात्संभोगामासौ यथा—

‘अङ्गुलीमिरिक् केशसचय संनिगूह्य तिमिरं मरीचिभि ।
कुञ्जलीकृतसरोनखोचमं पुष्पतीव रत्नतीमुख क्षक्षी ॥’

चन्द्रे भाषामासौ यथा—

‘स्वदीपमुखमास्त्रोक्य कञ्जमानो निष्ठाकरः ।
मन्ये घनघटान्तर्धिं समाभवति सत्वर ॥’

रसामासस्य भाषामासस्य च समासोक्त्यर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षारूपकोपमाश्ले
बाद्यो बीधितम् ॥

अनौचित्याच्च ।

अन्योन्यानुरागाद्यभावेनानौचित्याद्रसभाषामासौ ।

वाद्येपयुर्वा—‘मा गवैस्तुद्रह कपोक्तके चक्रादि कान्त साहस्यनिक्षिता मय मभवति ।
अद्यापि हि सखि न माचनमीदृशानां वैरी न चेद्वचति वेपथुरन्तराध’ ॥’ उक्तद्वयै-
वात्सरमेवो यथा—‘वाते द्वारमतीम्— इति ॥ पृथे च स्यात्किञ्च’ पतिरपि संभवत्येति
रसस्तुप्यतविबाहप्रकृतपृथग्यावेवापि अविवाहीयस कातज्जगज्जगमपि मजन्त इति
सुखमोहाद्वरणाच्च वृत्तावृत्तवद्वयमि न प्रवर्धितानि ॥ रसामास इति । परस्पर

रसामासो यथा—

‘दूराकर्षणमोहमग्न इव मे तन्मासि याते मूर्ति

येतः काळकळामपि प्रसहते नावस्थितिं तां विना ।

पतैराकुलितस्य विक्षतरतेरङ्गैरनङ्गादुरैः

सपद्येत कथं सदासिमुष्ममित्येतन्न वेभि स्फुटम् ॥’

अत्र सीताया रावणं प्रति रत्यभावाद्रसामास ।

यथा वा—

‘सुम क वामासि क्षणमपि विना य न रमसे

विलेभे क प्राणान्मरणमस्तमुत्से य भृगयसे ।

सुखमे को जात दाशिमुसि यमाळिङ्गसि बद्ध

त्पञ्चमी कस्यैषा मदननगरि प्यायसि तु यम् ॥’

अत्रानेककामुकविषयमभिछापं तस्मा सुम इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारो
मादानं व्यनक्ति ।

माषामासो यथा—

‘निर्मास्यं नयनमिम कुबलय बकस्य दासः क्षणी

कान्ति प्रावरणं तनोर्मधुमुचो यस्यास्य बाध किञ्च ।

विद्वत्स्या रषिताल्ललि करतमैस्त्वां माचसे रावण-

स्यां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय हे मेत्राणि मित्रीकुरु ॥’

अत्रौत्सुक्यम् ॥

काव्यस्य लक्षणमुक्त्वा भेदानाह—

व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये नाव्यमुत्तमम् ।

वाक्यादर्पाव्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसादिरूपस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।

एवावयवास्मिन्नपि हि रते न द्वारत्वंमुत्तमम् । अत्र तु काव्यमाभिधायमात्ररूपा रतिर्व्यं
मिच्छरिभावो न स्वाधी । तस्य तु स्वाधिक्यत्वेनामासि । अतश्च स्वाप्यामासत्वं रते ।
यतो एवमस्या सीतादिद्रव्यपुपेक्षिका इत्यर्थे किञ्च स्पृष्टमिति । तत्स्पष्टं वामिमानोऽस्य ई
वेतैवामयीर्य रचयेति तु मिश्रणोऽप्यनुपयोगी काव्यमगोहसारत्वात् शृष्टी स्वाप्यामास-

यथा—

‘कल्मीकः किमुतोद्भूतो गिरिरियत्कस्य स्पृशेवाक्षयं
त्रैलोक्यं सपत्ता विसृज्य यदि मदो दोष्णा किमेतावता ।
सर्वं साध्वयं वा रुणास्ति विरहकामस्य रामस्य चे
त्त्वहन्ताङ्कितवातिकस्रुधिरकिंमात्रपुङ्खं शरम् ॥’

अत्र दन्ताङ्कितपदेन सत्ववचयस्तत्कस्यपरिग्रहस्यैव चतुरर्णवभ्रमणं पुन
रूपामात्रेण त्यागस्तत्रामतीकार पुनरप्यभिमानवर्ष इत्यादि व्यज्यते ॥

असत्संदिग्धतुल्यमाधान्ये मध्यमं प्रेषा ।

असति सदिग्धे तुल्ये च माधान्ये व्यञ्जयस्य मध्यमं काव्यम् ।

तत्रासत्माधान्यं कविद्वैक्यावनुत्कर्षेण ।

यत् । तस्माद्विमादयामासाध्यामासि प्रसीते कवीनामासुसारं गृह्णायमास इति ॥ एवं
हास्यामासो यथा—‘अस्मिन्नेतदस्मि चरितास्ति न लोके एव संभवते नम किमिह वचन
नाम । अत्रैव हास्यमुच्यते समस्तस्य तेन पार्थोपपीकमिह को न विज्राहसीति ॥’ अत्र
यदभिनन्दनीयेऽपि बहुनि लोकेन हास्यमुच्यते स हास्यामासः । किञ्चिदस्य काव्यस्य
तु हास्यमेव । एवं रसान्तरेपूराहारमिति ॥ दन्ताङ्कितपदेनेति । बहुलमात्रेण ।
अभिमानवर्ष इत्यासीति । वसिष्ठकवी । एवमर्ककारे रसदौ च प्रबान्येन व्यहरे
काव्यस्यासत्त्वं विज्ञेयम् । तद्यथा— काव्यमप्यनतिपरिपूरितविशुद्धेऽस्मिन्स्मेरेऽपुना
तत्र मुक्ते तरलवतासि । क्षीमं यदस्ति न प्रतापि तेन मन्ये द्रुम्यचमेव अस्तराक्षिरं
पयोभिः ॥ अत्र रूपकार्ककारो व्यह्व । तथा हि । काव्यं संस्वानुमिमां अस्ति
प्रमा ताम्यां परिपूरितानि संनिमज्जानि वृष्टानि संपाठितानि विस्तृतानि वैव । कोप
कयावकासमुत्पादयन्तरं प्रघातान्मुक्तयेन स्मेरे ईषद्विहसनधीके तरलवते प्रघातान्
स्मयिकासमुत्पदे अक्षिणी यस्यास्तस्या अस्मिन्नपम् । अथ वा अपुना कोपादन्तरं
प्रघातोदये न एति इति तु सन्ध्यान्तरे क्षीममप्यम् । कोपकयावकासस्मेरे च तत्र मुक्तं
संस्वानुमिमां प्रघातमप्यह्वमेवैति भाष्यम् । क्षीमेन चरितचित्तवृत्तिरता सहवचनं न
येति तस्यव्यक्तमन्वर्पतयां जकाराक्षिर्जाह्वयचयः । जलपद्मं शर्या भावार्पप्रधाना
इत्युक्तं प्राक् । अत्र क्षीमो मयवविकारात्मा सहवचनं त्वन्मुप्यवयवे मयवीति
इवतामिवावा विभाज्यत्वात्पुनर्क व्यह्वमेव । तथाभवेन च काव्यस्य चारुत्वं व्यपदिष्टत
इति तस्यैव प्राप्ताव्यम् ॥ रसप्राप्त्याये यथा—‘हृद्योन्नीद्वयं व्यतीतं सुधिरभ्रान्त्य

१ ‘वाप्यात्’ इति मथेत्.

१ मथिमां स्नात, २ हृद्यवत् इत्युपलभ्यते

यथा—

‘वाणीरकुटुब्धोद्गीणसठणिकोलाहकं सुणन्तीष ।

घरकम्मवावडाए बहए सीवन्ति अज्जाई ॥’

अत्र ‘वत्तसंकेत कम्मिल्लसागहन मविष्ट’ इति भाष्यात् ‘सीवन्त्य-
ज्ञानि’ इति भाष्यमेव सातिष्ठयम् ।

कनित्पराङ्मुखेन यथा—

‘अय स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन’ ।

नाम्यूरुमघनस्पर्शी नीबीबिसंसन कर ॥’

अत्र शृङ्गार करुणस्याङ्गम् ।

मितम्बलके मध्येऽस्याभिरुचीतरङ्गविपमे निःस्पन्दतामागता । मनुडित्पितेव धेप्रति-
धनेरुस्य दुद्दी सनी साकाङ्गं सुदुरीकृते अकल्पमर्पमिन्द्री कोषने ॥ अत्र हि मावि-
काकालुबर्तमानसारमप्रतिष्ठितपवित्रितवित्रफल्गुमध्योक्तनाहसराजस परस्परस्योपम-
स्मो रतिस्वायिमावो विमावातुमावसेवोजनावसेव चरैष्य इति (१) आस्य इति प्र-
धान्येनात्र रसो व्यङ्ग्यः । एवं नावतवामासादीनामुत्तमधम्यमेवदतया उदाहरणानि
ज्ञेयासीति ॥ सातिष्ठायमिति । तथा हि । एहकर्मव्यापृताया इत्यन्यपराया अपि ।
यथा इति सातिष्ठायकम्प्या (१) परतक्यवद्वाया अपि । अज्ञानोक्तैकमपि तादृश-
मई चद्राम्नीर्वावद्वित्त्ववसेव संवरीतुं पारितम् । सीवन्तीत्याद्या एहकर्मसंपादनं
सात्मावपि वर्तु ॥ प्रमदति । एहकर्मयोगे च स्पृष्टं कर्ममावासीति अस्मादाव्ययेव
सातिष्ठयमदनपरतक्यताप्रतीतिरिष्यते । पराङ्मुखेनेति । परस्परसमवेतवामासमाव-
प्रसममावोदवम्यसंविमावसावकतावपस्य मावस्य वाक्यार्थान्तरस्य अई रसाविवस्त-
कम्परस्य व्यङ्ग्यं तस्य मार्गसात्वम् । तेनेति रसेन । उत्कर्षीति । रसना येखस्य सं-
मोपावसरे कर्त्तव्यं कर्पटीति । शृङ्गार इति । समरमुक्ति पतितकरावयोक्त्येन प्राचनसं-
मोपावसन्तः सर्वमात्र इदानी विष्णुव्यतया अत शोकविमावतां प्रतिपद्यते अत
करुणसाहतां वाति । यथा च—‘तव अतपम्युतुताप्रतकम्परणयकम्पर्येधनुपुरकम-

१ ‘वाणीरकुटुब्धोद्गीणसठणिकोलाहकं शृण्वन्मा’ ।

एहकर्मव्यापृताया यथाः सीवन्त्यज्ञानि ॥’ इति व्यप्या

२. ‘व्यङ्ग्यात्’ इति काव्यप्रकाशोक्त्येव वरं प्रतीकते

१ प्रमदति २ स्वावन्वहयो ३ अपि न ताव ४ सात,

५ ‘कर्म तेनेति । रसनोत्कर्षीति’ सात,

यथा च—

‘जनस्थाने आन्तं कनकसुगुणान्वितमिवा

यस्यो वैवेहीति प्रतिपद्युदम्भु मरुपितम् ।

कृता संक्रामर्तुर्वेदनपरिपाटीषु घटना

मयासं रामत्व कुक्षल्यमुता न त्वधिगता ॥’

अत्र व्यङ्ग्य उपमानोपमेयभावो रामत्वमिति बाष्पस्वाङ्गतां नीतः ।

ध्वनिना सुन्दर । मङ्गिमहासुरस्य शिरसि प्रसभं निहितः कनकमहामहीप्रपुष्ठा कनकम्भ गतः ॥ अत्र वितर्कविस्मयादयो भावा देवताविषयानां रतेरहम् । यथा च— समस्तगुणसंपन्नं सममर्ककिशोरां ययैर्मन्त्रिन्ति बहि मूषं तव तत्पि यो बो- मते । शिर्षं हृदयवज्रमे बहि यथा तथा रजवैद्यवदेव यनु बालि ते जनति सर्वं ज्योतीतरम् ॥’ अत्र शङ्कराभासो भावस्याहम् । यथा च—‘स पादु यो बल इ तावदेवास्तुत्यवर्ण्यजनरजितेषु । काव्यस्युक्त्यपि विप्रसन्ति रैसाः कनकन्ताव यनोत्पद्ये ॥’ अत्र रौद्रप्रकटीनामनुचितभासो भगवत्प्रतापस्वरभक्त इति भाव- मास इति । यं च देवताविषयवृत्तिभावस्याहम् । यथा च— अविरलकरवाक्यम्- निर्मुक्तटीतर्जनगर्भवैर्मुक्तु । दहस्ये तव वैरिणां मयः स यत कापि तवेष्टने क्षयात् ॥’ अत्र राजविषयस्य रतिभावस्य भावप्रथमोऽहम् । ‘सार्कं कुरइसदृशा मनुपाकजीर्णं कर्तुं सैरद्विरपि वैरिणि ते प्रहृते । अन्वामिर्भाव तव नाम विमोर्णहीतं केनपि तत्र विषयामकरोदवस्थाम् ॥’ अत्र भ्रातृसोदय । असोहा तत्कालेऽसदृश भावस्य तपसः कथानां निरन्तरेण च रसिकः वैखण्डितः । प्रमोदं यो विद्वत्कप दबद्धवैवापनयने त्वरादीमित्वाभ्यां युगपदमियुक्त स्वरहरः ॥’ अत्रावैववैवयोः संधिः । पत्येत्कविचक्षुः यपत रे क्य त्वराहं कुमारी । इत्याकम्भे विप्रर हृदा मुत्कम्भः कसि पाति । इत्थं पुष्पीपरिहृद मयद्विदिधोऽरन्धरत्तं कम्भा कंकिर्मुक्तं सज्जाम्भावरतामिभते ॥’ अत्र शङ्कराभासोऽस्मिन्निधिसमवैभ्यविबोधीत्युपयानां भवकटा । एते च रसवशाद्यभेदरा । यद्यपि भावोदयसंयिषयव्यक्त्यानि मार्गभरतबोकाणि तथापि कविभूषावितैवमुक्तम् । इदानीं भाष्यं प्रकाशकारस्य व्याख्यातात्माह— यथा श्रेति । जनस्थाने इति । जगतां स्नातम्, रज्यकारणं च । कनकसुगुणान्त्व प्राप्तिय । वैवेही सीता वै विहि इति पदार्थं च । कृतापुरस्य मर्तुः राजनस्य अजमी पद्वत्कपुत्तिप्रसन्न मर्तुः । यदनेषु वस्तुषु मुक्तेषु । मरणा सरबोजना विवित्रोक्ति परम्परसु च । कुक्षल्यी घृती यस्यां सा सीता ह्यमयनता च ॥ प्रत्ययेति । प्रत्य

१ ‘दवेव’ अहम्, २. ‘कुरइसदृशा’ काव्यप्रकाशं ३ ‘मुहमि’ काव्यप्रकाशे.

४ ‘बालि’ काव्यप्रकाशे ५. ‘विमोर्ण’ काव्यप्रकाशे ६ ‘मुत्कम्भ’ काव्यप्रकाशे

७ ‘तत्कमिष’ काव्यप्रकाशे

यथा च—

‘अमिमरतिमलसहृदयं मलय मूर्छां तम क्षरीरसादम् ।

मरण अस्वदमुज्जगर्भं प्रसङ्गं कुरुते विष वियोगिनीनाम् ॥’

अत्र हासाहल वस्तु व्यङ्ग्य मुज्जगरूपणलक्षणस्य वाच्यस्याङ्गम् ।

कचिदस्फुटत्वेन यथा—

‘अहं उज्जुअख्या तस्स वि उम्मन्यराहं पिम्माई ।

सहि आयणो अ निठणो अस्साहि किं पायराण ॥’

अत्र स मां पुर्यायितेऽर्थयते, अहं च निपेक्षुं न शक्ता, तत्सक्यः

पादमुज्जया तर्कयित्वा मामहासिपुरिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् ।

कचिदतिस्फुटत्वेन यथा—

‘श्रीपरिचयाज्ज्ञा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।

उपविशति कामिनीनां यौवनमद एव छलितानि ॥’

अत्रामयासेन शिक्षादानलक्षणं वस्तु व्यङ्ग्यमतिस्फुटत्वेन प्रतीयमा

नमसत्प्राप्त्यमेव कामिनीकुचकलशबद्धं चमत्करोति नातिगूढम् ।

इन्द्रियाण्येतत् स्यात्पद्मे । गूढं मनस इन्द्रियाणां च अक्षिविरोधः । ततः सत्ये च
(१)मवति इन्द्रियाणामक्षिः मरणमति प्राणस्यापकर्तृतात्मिका पूर्वस्मिन्नेव च प-
ञ्चन्यायवसरगता मरणसत्त्वेनात्र विवक्षिता । विषमिति जलं कच्छत्वं च ॥ गूढ-
मिति । यथा—‘मुञ्च विवक्षितमितं वसितवक्षिः प्रेक्षितं समुच्छितविभ्रमा गति-
रपाकसंस्था मति । ज्ञेये मुकुक्षितक्षणे जगन्ममसम्बोद्धरं वतेन्दुबदनादनी तद्विमो-
दमो मोदते ॥’ अत्र विवक्षितसत्त्वेन वासितव्याकोशस्यकमुक्त्वायेन सञ्चालनप्रसर-
णविद्यारस्यात् क्षितं कक्षयता हृद्यत्पसुरमिजबहुमायास्यदत्तनिष्पद्युक्तमत्वादिभर्मसहस्रं
जग्यते । वसितसत्त्वेन निवेतने वक्षिमपि जसंगतपरम्पर्याशङ्कत्वायेन किंकरत्नत-
मुकुक्षेतिवादिद्यारस्याद्विमानं कक्षयता तापकत्वात्तदनुसरत्वं न कदाचिदप्यत्र
समागः स्वेच्छया वा कुत्रचित्पिपरणमितादि जग्यते । समुच्छितसत्त्वेनानुपप-
न्नमालस्यमत्सोर्ध्वलक्षणात्मकत्वायेनाकसादुत्कलोद्धीमवनसादर्याद्विमं कक्षयता प्री-

१ अस्स संसृष्टं बहुना पश्यामस्तुष्ट्याच क्लिप्तितम्,

१ सर्वे स्यात्, २ मरणं मृतिः स्यात्.

संदिग्धप्राधान्येन यथा—

‘महिलासहस्रभरिणं शुद्धं हियं सुहयं सा अमायन्ती ।

अणुविणमण्णकम्मा अन्नं सनुयं पि तणुएइ ॥’

अत्र अन्नं सनुकमपि सनुकरोतीति किं वाच्यम्, किं वा तनुमानमकर्षा-
भिरोद्देण यावदत्याहितं नामोति तावदुज्जित्वा दौर्बल्यं सानुनीयतामिति
व्यङ्ग्यं प्रधानमिति संदिग्धम् ।

तुल्यप्राधान्ये यथा—‘प्राज्ञणातिक्रमः’ इति । अत्र ज्ञानद्वयः सर्वेषां
क्षमाणांमिव रक्षसां कार्यं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

‘पङ्क्तौ विद्यन्तु गणिताः प्रतिलोमवृत्त्या

पूर्वं भवेयुरियताप्यथ वा प्रपेरन् ।

सन्तोऽप्यसन्त इव चेत्प्रतिमान्ति मानो

र्मासावृते नमसि शीतमयूखमुख्या ॥’

अत्र प्राकरणिकामाकरणिकया समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

‘नमामि कौरवदत्तं समरे न कोपा

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्त ॥’

इन्द्रादुत्तरत्वब्रह्मण्यं सर्वैरजनाभिरुपवीर्यत्वादि ध्वन्यते । अत्रास्त्यष्टाद्वेनामूर्जेनां मत्ताभि-
रुमर्षाशिवामर्षमवद्वैध्यामकल्याणैर्न धावन्निर्गुतिगार्हत्यासंस्थानं लघ्वता पुनरसौ
कारणवत्प्रोक्तवार्ति ध्वन्यते । सुदुःखितयाद्वेनासंनवरधोरकल्याणार्थेनाभिनवोद्देष्टारह-
सावपुर्णं लघ्वता इन्द्रादीयन्त्रायमयीयन्त्रायमयीयकल्याणपद्वन्मनोमवत्तमुदीपकवमिति
ध्वन्यते । इन्द्रादुत्तरत्वं कथितपुत्री-मुदवसायैर्नारीत्यवसाह-वार्मव-मववमवर्षं लघु-
यतोभयितारइन्द्रादीयन्त्रायमनोमवकैतज्यवार्ति ध्वन्यते । इन्द्रादुत्तरत्वेन वपुषकारण-
इन्द्रादुत्तरत्वेन कथितज्यवार्थेन पाणिभाण्डस्यादिगार्हत्यादुद्वेनं लघ्वता अतमीदृशिनृत्वादि
रम्यत । इन्द्रादुत्तरत्वं कथितारहस्यमवसायैर्नारीत्यवसाह-वार्मव-मववमवर्षं लघु-
यतोभयितारइन्द्रादीयन्त्रायमनोमवकैतज्यवार्ति ध्वन्यते । इन्द्रादुत्तरत्वेन वपुषकारण-

१ अदिग्यालद्वयमिति लघु इदं पुनरपि वा अमायन्ती ।

अनुं नमनम्यकमं तन्वति तनवति ॥ इति चण्डिका

सच्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोक्त

सभि करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥'

अत्र मन्त्रान्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यतुल्यभावेन सितम् । इति त्रयो
मध्यमकाव्यभेदा न स्वर्गौ ।

— अथ्यङ्गप्रमवरम् ।

शब्दार्थैषिभ्यमात्र व्यङ्ग्यरहितमवर काव्यम् ।

यथा—

‘अपौष नो नृसिंहस्य घनावनवनश्चनि ।

हताक्षुरुगुराघोप सुदीर्घो घोरस्पर्धर ॥’

यथा वा—

‘ते दृष्टिमात्रपतिता अपि नात्र कस्य

क्षोमाय पद्मलङ्घ्यामलका सखाय ।

नीचा सदैव सखिलासमक्षीकृता

ये काव्यां कुटिलतामिष न त्यजन्ति ॥’

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावाविरूपतया रसपर्यवसानम्, तथापि
स्फुटस्य रसस्यानुपलब्धमाव्यङ्ग्यमेतत्काव्यमुक्तम् ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचिताममलंकारव्यूहमणिसंरक्षोपलकाव्यानुशासन
इत्य रसभावतकामासक्यभेदप्रतिपादनो द्वितीयोऽध्यायः ।

संज्ञाधीनत्वादि एवम्यते । मोक्षदेशाच्चेन बाधितहर्षात्मकमुक्तत्वायेत्यर्थवितर्कव्यवहारदया-
दुर्गमे क्लृप्तता उभयपक्षस्तुहनीयादि एवम्यते ॥ न त्वद्याविति । यथाह मम्मटः—
अपूर्वपरस्माद् वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् । संक्षिप्ततुल्यभावाभ्ये व्यङ्ग्यरहितममुन्वरम् ।
अङ्गपनेषुभीभूतव्याङ्ग्यपरस्माद् विद्या स्फुटा ॥' इति ॥ वस्तु यत्र रसाधीनत्वमपि य
य काव्यप्रश्नरोऽपि न गत्येव । यस्यावस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य तजोपपद्येत । वस्तु
य सर्वमेव अपरतमवश्यं कस्याचिरतस्य भावस्याङ्गं प्रतिपद्यते । अतन्तरो विभाव
त्वेन विद्यतिविसेषा हि रसादयः । न च तद्वति वस्तु यच्च किञ्चिद्विद्यतिविसेषमु
पजगवति । तद्वस्तुत्वाने वा क्वचिद्विद्यतेव तस्य न स्यादिसाध्याह—यद्यपीति ॥
इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचिते विधेके द्वितीयोऽध्यायः ।

सधूर्णयामि गद्या न सुयोधनोरु
संधि करोतु मधर्ता नृपतिः पणेन ॥

अत्र मन्त्रान्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यतुस्यमात्रेण स्थितम् । इति त्रयो
मध्यमकाव्यमेवा न त्वष्टौ ।

अव्यङ्ग्यमवरम् ।
अव्यङ्ग्यमविरचितमात्रं व्यङ्ग्यमवरहितमवरं काव्यम् ।
यथा—
'अथौघ नो नृसिंहस्य घनाघनघनम्बनि ।
हताद्भुरुधुराधोप सुदीर्घो घोरघर्पर ॥'

यथा वा—
'ये इष्टिमात्रपतिता अपि नात्र कस्य
क्षोमाय पक्ष्मलक्ष्मामलका खलाम्ब ।
नीचा सदैव सविडाममलीकलमा
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥'

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभाषादिकूपतया रसपर्यवसानम्, तथापि
कुटिल रसस्यानुपलब्ध्यादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यमुक्तम् ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितानामलंकारचूडामणिसंक्षेपोपलब्धकाव्यानुशासन
कृतौ रसमात्रतयामाप्तकाव्यमेव प्रतिपादनो द्वितीयोऽध्यायः ।

एवमपीत्यादि व्यवहते । गोपतेस्तब्देन बाबितर्हर्षात्मकमुत्पाद्येनार्थवितर्कत्वसादृश्या-
दुक्तं कथमता उपप्लव्यस्तद्वृत्तीनामि व्यवहृतं न त्वष्टाविति । अत्र मन्त्र—
अङ्गुष्मपरस्मादं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् । संनिगधतुस्यप्राधान्ये काव्यक्षिप्तमङ्गुष्मपरम् ।
अङ्गुष्मपरस्मादं मूलाङ्गुष्मपरस्मादं मिवा स्फुटा ॥ इति ॥ अत्र यत्र रसादीनामविवक्षः
स काव्यप्रकारोऽपि न मन्त्रत्वेन । यस्मादङ्गुष्मपरस्मादं काव्यस्य ततोपपद्येत । अतः
न सर्वमेव जगत्तमवश्यं कस्यचिद्वक्ष्यं मावस्याहं प्रतिपद्यत । अन्तरो विभाव
त्वेन विचष्टिप्रविष्टेवा हि रसादयः । न च तद्वक्ष्यं वस्तु नच किंचिद्विचष्टिप्रविष्टेवस्तु
पञ्चनवति । तद्वस्तुत्पादने वा कविविजयतिव तस्य न स्याद्विज्ञानादुपाह—यद्यपीति ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचिते विषये द्वितीयोऽध्यायः ।

पृथिवीषोऽप्यायः ।

‘अदोपौ शब्दार्थौ काव्यम्’ इत्युक्तम् । तत्र दोषाणां रसापकर्षहेतुत्वं सामान्यलक्षणमुक्तम् । निक्षेपलक्षणमाह—

रसादेः स्वशब्दोक्तिः कचित्संचारिषर्जं दोषः ।

रसस्वायिव्यभिचारिणां स्वशब्देन वाच्यत्वं दोषः । संचारिणस्तु क-
चित्स्वशब्दाभिधानेऽपि न दोषः ।

तत्र रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिना वाभिधानं यथा—

‘शृङ्गारी गिरिजानने सफरणो रत्यां प्रवीरः सरे
बीमत्सोऽस्त्रिमिरुत्फणी च मयङ्गुन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गमा ।

रौद्रो वक्षसिर्मर्दने च हसङ्गजम प्रक्षान्तधिरा
दित्वं सर्वैरसात्मकं पशुपतिर्मृयास्ततां भूतये ॥’

वाच्यत्वमिति । वाच्यत्वं हि रसादीनां लक्ष्यनिवेदितत्वेन वा स्मादिभावानि
प्रतिपादनमुच्यते वा । पूर्वमिदं पक्षे लक्ष्यनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसङ्गः ।
न च सर्वत्रैतेषां लक्ष्यनिवेदयत्वं यथा— ‘वद्विधम्य’ इति । अत्रानुभावविभावलो-
धानन्तरमेव तन्मयीमवबुधकला तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्तिबाधनान्तरवृत्तिरूपं
निदानम्बन्धनायोगोचरोऽर्थोक्त्याभिधायित्वास्तुल्यमिन्द्रादिरस्मान्माङ्गल्यमस्मृतिविवर्ध-
दिष्टव्याभावेऽपि स्फुरत्येव ॥ न च केवलशृङ्गारविषयमात्रमात्रं विभावविप्रति-
पादनरहिते काव्ये मनागपि रसवत्प्रतीतिरिति । यथा— ‘शृङ्गारहासकदम्बा-
स्मादा । तस्मादन्वयव्यतिरेकान्मात्रमभिधेयसामर्थ्यादिसत्त्वमेव रसादीनाम् । कत्वमि-
धेयत्वं कथमिति । स्वशब्दोक्तिरदोषः इत्यर्थः । द्वितीयस्य पक्षोऽस्माकमन्वयमिदं
एव । एतन्— रसवद्विहितस्य शृङ्गारविरसोदयम् । लक्ष्यवत्त्वाभिधेयव्यतिरेकमात्रमि-
दमास्पदम् ॥ इत्येतद्व्याख्यानानुसारे यद्गोत्रेण पञ्चम्या रसात्’ इत्युपक्रम्य

१ वद्विधम्य विवर्धितेषु बहुषो निःस्थमनी श्लेषने यद्वात्राणि दमिप्रति प्रति
रिने द्वादिप्रमीनामवत् । द्वादिवाङ्मयिदम्यवत् निमित्तो कत्वाणिमा गण्डो
दृष्टं मृमि सवावतामु कर्मिटावताय विपस्थितिः ॥ इति संपूर्णश्लेषे मरेन्दुरात्रस
‘वम्यालोचने उदाहृतः २. ‘नो रसात्मा’ श्लेषने ३ अम्य मृद्व्यतीक ‘दोष इति ।’
इति मुद्रित मयत्,

स्यामिभावानां यथा—

‘सप्रहारे प्रहरणे प्रहाराणां परस्परम् ।

छेदककारे भुतिगतैरुत्साहसस्य कोऽप्यभूत् ॥’

अत्रोत्साहस्य स्यामिन ।

यत्रापि स्वशब्देन निवेदितत्वमस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुत्पेनैव रसादीनां प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूषते । यथा—
‘याते द्वारवतीम्—’ इत्यादि । अत्र विभावानुभावबलादुत्कण्ठा प्रतीयत एव । सोत्कण्ठ शब्द केवलं सिद्धं साधयति । उत्कमित्यनेन वृत्तानुभावाकर्षणं कर्तुं सोत्कण्ठशब्द प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्हकः ।

व्यभिचारिणां यथा—

‘सप्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे

सप्रासा मुग्धगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेष्या बहुसुप्तावलोकनविधौ दीना कपासोदरे

पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टि शिवायास्तु वः ॥’

अत्र प्रीडादीनाम् ।

‘कचित्सपारिवर्जम्’ इति वचनात्कचित्स दोषः ।

यथा—

‘मौत्सुक्येन कृतस्वरा सहसुवा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्बन्धुबधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्य पुनः ।

इदमप्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी भवे सगम

सरोहरपुष्पा हरेण हसता छिप्ता शिवायास्तु वः ॥’

अत्रौत्सुक्यशब्द इव सवनुभावो न तथा प्रतीतिरुक्तः । अत इव ‘दरादुत्सुकम्—’ इत्यादौ प्रीडाद्यनुभावानां विशिष्टित्वादीनामिषोत्सुकत्वानु-

सप्तम्या श्रद्धारावर्जिका श्रद्धारावर्जः सप्तमा इत्युक्तम् तत्प्रतिशितम् ॥ भाग

गावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तत्रा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुमिति कृतम् ।

अवाध्यत्वे आश्रयैक्ये नैरन्तर्येऽनङ्गत्वे च विभाषादिप्रोक्तिकौ स्यम् ।

अवाध्यत्वादियु सत्सु विभाषादिप्रोक्तिकौस्यं रसावेर्दोषः ।

यथा—

‘प्रसादे वर्तस्य प्रकटय मुद संत्यज रुपं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गाव्यमृतमिव मे सिञ्चतु वच ।
निधान सौख्यानां क्षणमभिमुखं व्यापय मुक्तं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः काळहरिण ॥’

अत्र काळहरिणश्चपळ स्त्रीप्रमेव प्रयाति न च पुनरागच्छतीत्यादि वैराग्यकवामि प्रियानुनयनं निर्बिम्बेव कस्यचिदिति शृङ्गारमतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावो निबद्ध इति विभाषाप्रोक्तिकौस्यम् । तत्प्रकाशितो निर्बिम्बश्च आवृत्ते इति व्यभिचारिप्रोक्तिकौस्योदाहरणमप्येतत् ।

एवं शृङ्गारबीमस्तयोर्वीरमयानकयोः शान्तरीद्वयोरप्युदाहार्यम् ।

यथा च—

‘निहुयरमणमि ओमणवहम्मि पडिणं गुरूणमज्झम्मि ।
समरूपरिहारहियया वणगमणं वेव महइ वइ ॥’

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुमाचौ । इन्वनाधानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं वेव क्षोपः ।

अवाध्यत्वे इति । अवाध्यत्वमक्षय्यामिभवत्स तदभावेन केवलं न दोषो यावत्प्रकृतस्य रसस्य परिपोषः । यथा—‘काकार्यं क्षशस्त्रमण क च कुलम्’ इत्यादि । अत्र विसर्कौत्सुक्ये मतिस्सरणे क्षडादैक्ये धृति

१-२. प्रातिकूलं भ्यात्, ३. निर्बिम्बं भ्यात् ४-५. प्रातिकूलं भ्यात्,

१ निहुयरमणे ओमणवणे पडितं गुरूवममये ।

सकलपरिहारहृदया वनगमनेवेच्छति वधू ॥’ इति ध्यावा.

चिन्तने परस्परमाध्यबाधकभावेन भवन्ती चिन्तायामेव पर्यवस्यन्ती
परमात्मावस्थानम् ।

‘सत्य मनोरमाः कामा सत्यं रम्या विभूतयः ।

किं तु मघाङ्गनापाङ्गमङ्गलोऽहं हि जीवितम् ॥’

अत्र स्वाद्यमर्थं वाच्यत्वेनैवोक्तम्, द्वितीयं तु मैसिद्धास्त्रिरत्नापाङ्गम
ज्ञोपमानेन जीवितस्वास्त्रिरत्नं प्रतिपादयद्वाचकत्वेनोपात्तं शान्तमेव पु
ष्पाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गत्वाप्रतिपत्तेः ।

ध्वनिकारस्तु—

‘विनेयानुन्मुखीकर्तुं काम्यस्योभार्यमव च ।

तद्विरुद्धरसस्पर्शस्त्रवङ्गानां न दुष्यति ॥’

इति विरोधपरिहारमाह ॥

आश्रयैक्य इति । एकाग्र्यत्वे दोषः । मिश्राग्र्यत्वे तु वीरमयान
कस्यो परस्परं विरुद्धयोरपि नायकप्रतिनायकगतत्वेन निवेशितयोर्न दोषः ।

यथा अर्जुनचरिते—

‘समुत्थिते मनुर्ध्वनौ मयाबहे किरीटिनो

महानुपप्लवोऽभवस्युरे पुरंदरद्विषाम् ।

अवेण तस्य तु ध्वनेर्विलुप्तमूलकन्मनः

मन्त्रेष्वेत्ययोपितां सुधीवभूव जीवितम् ॥’

इत्यादि ॥

नैरन्तर्य इति । एकाग्र्यत्वेऽपि शान्तशृङ्गारयोः परस्परविरुद्धयोर्नि
रन्तरत्वे दोषः, न तु रसान्तरान्तरितयोः ।

येन इति । शब्दोपात्तस्यैव अनुबाधो भवति न प्रतीकमग्नस्यैव ॥ मरणमिति ।
प्रागज्ञापकृतौतास्मिका पूर्वाकिमेव पात्रवन्वाद्यवतरकता मरणशब्देनात्र विवक्षिता ॥

१ ‘परस्परं’ क्षेत्रे. २. ‘दृग्दूषो भवन्ती’ क्षेत्र्ये ३ ‘रामा’ ज्ञान्या-
कथ्यप्रकाशयोः. ४ ‘मैसिद्धास्त्रिरत्नापाङ्ग’ स्यात्.

१ अत्र मूलं हुजिठं भवेत्, अत्र वास्य प्रमादपतितत्वं भवेत्.

यथा नागानन्दे शान्तरसस्य—‘अहो गीतमहो वादितम्’ इत्यहमन्तरे
निषेध्य भीमूतबाह्वनस्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निषद् ।

न केवलं प्रथमे, यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधानाद्विरोधो
निवर्तते ।

यथा—

‘भूरेणुदिग्भान्वपारिजातमासारयोबासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिबामिः परिरम्यमाणान्पुराङ्गनास्त्रिष्टभुजान्तराध्वा ॥

सशोषितै कम्बजुवां स्फुरद्भिः पक्षैः सगानामुपबीज्यमानान् ।

संवीचिताम्यन्दनवारितैकमुगपिमि कस्पकतादुकूटैः ॥

विमानपर्यङ्कतसे निपण्या कुतूहलविष्टया तद्धानीम् ।

निर्देश्यमानांस्तज्जनाङ्गुलीभिर्बीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥’

अथ भीमस्तशृङ्गारयोरन्तरा बीररसनिषेधात् विरोधः । बीराः स्वदे-
हानित्यादिना उत्साहाद्यवगत्या कतुकर्मणोः समस्तवाक्यार्थानुवायितया
प्रतीतिरिति मध्यपाठाभावेऽपि सुतरां बीरस्य व्यवभाविकेत्त । स्वदेहानि-
त्यनेन नैकत्वामिमानादाभयैक्यम् ।

अनङ्गत्वमिति । द्वयोर्विरुद्धयोरङ्गित्वे दोषः, नाङ्गभावप्रप्तौ ।

स हि नैसर्गिकी, समारोपकृता वा ।

तत्र येषां नैसर्गिकी तेषां सावयुक्ताविरोध एव । यथा विप्रकम्पे
तदङ्गानां व्याख्यादीनाम् । ते हि निरपेक्षभावतया सापेक्षभावविरोधिन्यपि
करुणे सर्वथाङ्गत्वेन हेद्या । यथा—‘अमिमरतिमकसहृदयताम्’ इत्यादि ।

शान्तरसस्येति । ‘रापकास्पदमिषावेमि न हि मे ज्ञेयीति न प्रजय- कम्पाह-
सविचारमाह विमुक्तं को वा न वेति शिखी । इत्थं निर्वयपीरमिनिप्रवचं प्रीत्य मने-
यौववं भक्त्या वासि वशीत्येव पितरौ कुभूषमाणस्य मे ॥’ इत्यादिना उपरोपात्त-
विपरीतविरोधविरोधस्मकनिर्वहणपर्यन्तं प्रतिपादितम् ॥ एकत्वामिमानाविति ।

१ ‘वादितम्’ काव्यप्रकाशे २. ‘वक्ता’ इति उपन्यास्येकमेवने पदम्.

३ ‘अवदत्ते’ वेति उदात्त, ४ उदात्त । वक्ता’ उदात्त.

१ ‘विन्य’ उदात्त.

समारोपितायामप्यदोषो यथा—‘कोपात्कोमलसोऽबाहुकृतिका—’ इत्यादि । अत्र बद्धा हस्यत इति च रौद्रानुभावानां रूपकवत्प्रसारोपिधानां तदनिर्वाहदेवाहत्वम् । इयं भाङ्गभावप्राप्तिरन्या ।

यदाधिकारिकत्वात्प्रधाने एकस्मिन्काव्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा परस्परविरोधिनोरङ्गभावस्यत्रापि न दोषः ।

यथा—

‘क्षिप्तो हस्तावकस्य प्रसभमपि हस्तोऽप्यावदानोऽश्रुक्रान्तं

गृह्णन्केस्यपास्तम्बरपनिपतितो नेक्षितः संप्रमेयः ।

आस्निह्योऽवधूतक्षिपुर्गुणवतिभिः सामुनेत्रोत्पलमि

कामीवार्द्रापराधः स दहद्गु दुरितं क्षाम्यो वः क्षरामि ॥’

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयवर्धने प्रकृते करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति स्मर्योर्न विरोधः ॥

पराङ्मुखेऽपि कर्म विरोधिनोर्विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते । विधौ विरुद्धसमावेशस्य दुष्टत्वम्, नानुवादे ।

अथवा विधिमविचलत्वात्के विरोधः स्मादिसर्वः ॥ ननु वीर एवात्र रसो व शृङ्गारो व वीमत्सुः किं तु रसिद्वन्द्वे वीरं प्रति व्यभिचारीभूते । अतएवम् । तथापि प्रकृतोपाहरणे तावदुत्पत्तरसिद्धिगुणयोरपि न विरोधः । करुण इत्येति । तथा हि—इत्यावकमस्य वदोः द्वेपो विधूयर्न नवहेतुकमिति करुणार्हेत्येवमप्यङ्गप्रवृत्तस्य तु व क्रमस्य चरप्रवृत्तासह्यं द्वेपो व्यभिचारात्तरस्यैवसमुत्पत्त्येव्योपयोगिमित्ये विप्रक्रम्यते सूचकः । अथवा करुणमस्य वदोः प्रसभमिहमर्न बाह्यमिति तदुक्तमिति तदवधूतं स व्यभिचारेपकस्य चेति करुणरसपरिपोषकम् । करुणधूल्यैव करुणवृत्तासह्यपत्तयव्यवस्थित्यो वक्रमस्य प्रसभममिहमवधूतपत्तयव्यवस्थित्यो वक्रमस्य विप्रक्रम्यते परिपोषकम् । इत्येतेषां प्रवर्तमानस्य वदो करुणकस्यापासहितभासहेतुकः संप्रमेयकरुणमस्य विदुः प्रक्षेपोपासनमभिज्जकमिह करुणस्य प्रवृत्त्यै तावदवपूर्वकत्वरितवतिनाविद्य-

१ इतः प्रवृत्तिः ‘विरोधाभावात्’ इत्यन्तो प्रत्येकः पुरुषादन्तरात्मनेव हृदयवत् द्विसंज्ञमात्रेण वदार्थस्यैव स्फुरार्थो विचार्यः. २ इत्यम् । स्मात्

नास्तीति शक्यं बहुम् । तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् । वाक्यार्थस्य च यौ विध्यनुवादौ तौ तदाविधानां रसानामपि भवत ।

अथ वा त्रिपुररिपुममावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः । तथापि न करुणे विभ्रान्तिरिति सम्माहृतैव ।

अथ वा प्राग्यथा कामुक आचरति स्म, तथा क्षराम्निरिति सूर्यमाण-
शृङ्गारेणेदानीं विध्यस्ततया श्लोकविभावतां प्रतिपद्यमानेन पोषितं करुणो
रसः प्रधानमेव वाक्यार्थमभिधत्ते । यतः प्रकृतिरमणीया पदार्थाः शोक-
नीयतां प्राप्ताः प्रागवस्थादिभिः सर्वमाणैर्विचारादौ रधिकतरं श्लोकावेगमुप-
जनयन्ति ।

यथा—

‘अथ स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।’

इह हि मूरिद्यवसः समरभुवि पतित बाहु इव तत्कान्तानामनुशोच-
नम् । तथात्रापि त्रिपुरमुपतीनां शोभन क्षराम्निराद्रापराधं कामी यथा
अवहरति स्म तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकारेणास्त्येवाविरोधित्वम् ।

एवेति मातः । मुख्यतया च रस एव काम्यावाक्यार्थानामर्थः । तेन चत्रानुसृतया
छोऽर्धं चत्रानुपमानत्वं रसस्यापि युक्तम् । चेति चानुपमानविभावादिसमक्षित्वात्
चत्रानुपमानत्वात् । तथाह—वाक्यार्थस्य चेति । अस्त्येवाविरोधित्वमिति ।
अत्रापि यावत्—पूर्वं पक्षद्वये विप्रक्रम्यकथनयोरव्यत्राहमावगमनाभिर्विरोधित्वमुक्तम् ।
अत्रुवा तु ता विप्रक्रम्य कथनस्यैवावृत्तां प्रतिपन्नो न विरोधीति । तथा हि—कर-
णनाशनादिना ईप्सोविप्रक्रम्यकथनान्तः सर्वमात्र इवापीं विध्यस्ततया श्लोकविभावतां
प्रकृतां प्रतिपद्यते इति वाक्यार्थीभूतस्य कथनस्य विरोधिनापि शृङ्गारेण परीपोप एव
निधीयते । परतस्तु शृङ्गारपोषितेन कथनेनात्र मुख्य एवाप्युपोद्वेष्टते । तर्हि
हि—युवाः कृतान्तरं चकार प्रचारं प्रतिपद्यते । प्रचारस्योपचारे हि तथाप्युप निध-

१ ‘वाक्यार्थस्य वाक्यस्य च’ अत्रान्वये २. ‘इवमादिभिः शृङ्गारैः’ अत्रान्वये.

१ ‘तेन मुख्यतया चमर छोऽर्धं’ अत्रान्वये २. ‘पक्षिणा’ अत्र.

एवं च—

‘दन्तकृतानि करमैश्च विपाटितानि
‘प्रोद्भिजसान्द्रपुष्पके भवत शरीरे ।
दन्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्या
आतस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥’

इत्यादावपि शृङ्गारं शान्तस्याहम् । तथा हि—यथा कश्चिन्मनोरथ
शान्तप्रार्थितप्रेमसीसंभोगात्सरे आतपुरुषस्तथा स्वं परार्थसंपादनाय लशरीर
दान इति शृङ्गारेण शान्त एव पोष्यते इति ।

यत्र तु न पोष्यते तत्रानङ्गत्वाद्दोष एव ।

यथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धर्वदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेक्ष्वरसर्ति अगाम सा ॥’

अत्र प्रकृतस्य करुणरसस्य विरुद्धशृङ्गारो न पोषकः ।

विमाबानुभावहेतुभ्याक्तिः पुनःपुनर्दीप्त्यकाण्डमयाच्छेदाद्वापि
विस्तराङ्गपननुसंधानानङ्गामिधानप्रकृतिष्यस्यपाथ ।
एते चाष्टौ रसस्य दोषाः ।

वर्तते ॥ इति । दन्तकृतानीति । नाभिसत्त्वस्य सिद्धौ कश्चिदोरमदम्भप्रवृत्तौ प्रति
निर्जं शरीरं वितीर्णयतः केनविष्ठादुक्तं विभवते । प्रोद्भूतं साम्ना पुष्पकः परार्थसंप्रति-
ज्जनाभन्वकरोनं वर्जं । एते दधिरे मनोमिक्तयो वक्ष्यते । अमुराद्यं च मनो वक्ष्यते ।
पुररथभोद्धोषितं मर्यादेवधेति विरोधः । आतस्पृहैरिति । वक्ष्यमपि वदि कष्ट-
विदेवं कष्टमिदं कष्टमिदं विरोधनामकदा चक्ष्यतो मुनयो भविष्याम इति मनोराज्यपुष्पकः ॥
न पोषक इति । अपि त्वद्विगतैव प्रतिभासते ॥ यत्र वक्ष्यकतत्त्ववैधेयतरेषां विरुद्धा-
नामविरुद्धाणां च व्यग्रभूतत्वैवोपासार्थं तत्र त्वद्वैधेयविरोधः । यत्र तु समप्रकाशवैधेय-

१ ‘प्रोद्भूत’ विधेके लोचने च

१ ‘नोभिसत्त्वस्य’ लोचने २ ‘प्रोद्भिज’ मूले ध्वन्यालोके च ३ संप्रतिज्जनाभन्व-
करोनं ध्वन्यालोके च ४ तादृशे भवत शरीरे इत्यपि वृत्तमिदम् ५ ‘मुन-
वक्ष्योद्धोषितमर्यादेवधेय’ ध्वन्यालोके लोचने

तत्र विभावानुभावयोः क्लेशव्यक्तिर्यथा—

‘परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलवितरां परिवर्तते च भूय ।

इति वत विषमा दशास्य देहं परिममति प्रसम किमत्र कुर्मः ॥’

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभाव क्लेशेन प्रतिपाद्यः ।

‘कर्पूरधूलिपवस्यप्रतिपूरधूत

दिक्पण्डले सिधिररोचिवि तस्य यूनः ।

मेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा— एकतो रमह पिशा अन्यतो सम-
रत्तरनिर्गोचो । मेहेन रत्नरसेन च मत्स्य बोधार्थं द्विवचम् ॥ इत्यादी रत्नरसादयो
‘मत्स्यवत्सुत्थार्थं विधानं कार्यम्’ इत्यादी रतिवचनो इयं सा व्योमह्री त्रिभुवन-
कल्पमेकवचसिः स वाच्यं पुष्पस्या काष्ठरपहर्तुं येन समं तत् । इत्यसीमः कस्यो गुरुरव-
मितः कोवदहना कृतो विषयात् कथमिवमिति भ्राम्यति पुनः ३’ इत्यादी रतिव्यो-
चनो अन्यैः कल्पितमहमप्रतिपत्तः कीदृशरत्नोत्पत्त्यज्योत्तंसमृतं पितृ सारस्य
इत्युभयोर्यथा । एतां बोधितपद्मद्वयमनुयः संभूतं कथं पितृस्त्वित्येहद्वारां
कथाव्यवहैः प्रीता पिशावाद्वा ॥ इत्यादी रतिरत्नरत्नयोः एकं प्यावमिमीक्या-
न्युक्तं कथं हितीयं पुनः पार्थक्यं ब्रह्मान्मुञ्चयन्तटं गृह्यारमायकम् । अन्यत्र
विहृत्वापमदनकोचाकलोदीपितं जंमोर्मिभरसं समप्रसमये क्षेत्रत्रयं पातु वः ॥
इत्यादी समरतिव्योचनानाम्, ‘देवेनाप्या प्रविततस्या वीरवते व्योमसंस्थं मानोर्विन्धं
समकल्पितमपरेणारमकान्तम् । अदृष्टेदे वयितविरहाच्छाद्विनी चकवाप्ति द्वी सं-
धीर्नै रचयति रस्यं पतंषी च प्रपस्या ॥ इत्यादी रतिव्योचनानां समप्रधान्येन-
निबन्धनात् कथं न विरोधः । अत्रोच्यते—अत्रात्येक एव स्वाधी । तथा हि—‘ए-
कतो रमह पिशा— इत्यादी स्वाधिमूर्तोत्साहव्यमिषारिवितर्कव्यवहेतुसंदेहधर-
तस्य कथमसंशयमदुर्बोधावागम् वीरयेकं पुष्पासीति मत्स्येकत्वेन पदेन प्रतिपादि-
तम् । न च द्वयोः समप्रधानयोरेकव्योचनसुपक्षार्थोपकारकमाधरहितयोरेकवचनमप्यो-
पपद्यते । किं न—उपपद्यते संप्रत्ये सुमतायां व्यर्थान्तरकरणेन प्रकृतसंप्रमयीवाची-
न्येन महद्वचोविज्ञम् । अतो मर्तु संप्रत्यैकरसिकतया वीर्ययेकं प्रकथयन् प्रिवतमा-

१ ‘वृत्तं’ काव्यप्रकाशे २. ‘भीतं’ काव्यप्रकाशे

१ ‘एकतो रोहिति पिशा अन्यतः समरत्नैर्निर्गोचः ।

मेहेन रत्नरसेन च मत्स्य बोधार्थं द्विवचम् ॥ इति चकवा.

२. ‘एतं’ कात, १ रत्नरसेन’ अन्यत्वात्के ४ एकेवा’ कात,

लीलाधिरौशुकनिवेशविशेषकृति-

व्यक्तस्तनोजतिरभूजयनावनौ सा ॥

अत्रोद्दीपनात्मनरूपा शृङ्गारयोग्या विभावा अनुमात्रापर्यवसायिनः
स्विता इति क्लेशव्यक्तिः ।

पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसंभवे रतिप्रतापेषु । उपभुक्तो हि रसः
स्वसामग्रीरुक्चपरिपोष पुन पुनः परामृष्यमाण परिम्भानकुसुमकस्य
कल्पते इति ।

अक्रान्धे प्रयत्नं यथा वेणीसहारे द्वितीयेऽह्ने । दुर्योधनस्य भीरोद्धत
प्रकृतेरपि तथाभूतभीष्मप्रमुखमहावीररुक्मक्षयकारिणि समरसरम्भे प्रवृत्ते
शृङ्गारवर्जने ।

अक्रान्धच्छन्दो यथा वत्सराजस्य रत्नावल्यां चतुर्थेऽह्ने । रत्नावलीनाम

कव्यो वीरमेव पुष्पति । एवम्—‘मात्सर्यं—’ इत्याद्यपि धिरप्रवृत्तिमया रतिप्रस्ता-
या हेतव्योपायान्तात्त्विकपरत्वात् ‘आयो समर्थाहम्—’ इत्यनेन प्रकाशितम् । ‘इव
सा लोकासी’ इत्याद्यपि रावणस्य प्रतिपक्षपायकतया निष्ठावरत्वेन मायाप्रधानतया
न हीनमिन्द्रियविद्याविभावितकहेतुतया रतिकोवचोरुपधानं तत्रपरमेव । अर्था-
व्यतिरक्तमहत्प्रतिधरा— इत्यादौ हास्यरसपरत्वात् । ‘एकं ध्यानमिमीक्ष्यान्तुःकृ-
तम्—’ इत्यादौ तु संमोर्मात्रान्तरेरभाक्षिततया समस्तस्यापि योगान्तररस्यैवैक-
व्यप्रतिपादनेन समैकपरत्वेन समप्रसिद्धमेव इत्यनेन स्पष्टीकृतम् । ‘देवतात्वा—’ इ-
त्यादौ तु समस्तमपि वाक्यं मविष्यद्विप्रकम्भविषयमिति न कविर्नेकतत्परम् । तदे-
वमुक्तप्रकारेण रत्नावलीप्रसिद्धौ सर्वत्राविरोध इति ॥ अनुमात्रापर्यवसायिन इति ।
शृङ्गारी चेतुषा संभवन्ति तथाविधानुमात्राः । सान्तचेतः, ॥ संभवति । तं प्रतिपन्नसक-
तथाविधानां विभावाणामिति शृङ्गारित्वविषयमात्रे परत्वात् तथाविधेषु लोकावबोद्ध-
मात्रा क्लेशेन व्यस्यन्ते इति ॥ पुनःपुनः परामृष्यमाण इति । तथा हि—वि-
भावाणामवसायीपरिचिततत्परत्वात् रसवित्तुरसययोग्यरसस्य पुनरावबोधनं मात्सर्य-
कुसुमपरिभवनवदनकुसुमगेव । चाराश्रयि हि रसे तथाविधानां तत्परवधानादुत्थिरन्ती

१ शृङ्गारकथनामप्यतारवर्जने’ अथ्याख्येके.

१ एवेवा’ स्मात् २ शृङ्गारी चेतुषि’ काव्ये ज्ञातं रसमर्बं ज्ञपत् । त एव
पीठरामकेवीरसं सर्वमेव तत् ॥ इति अथ्याख्येकसंवादात् ‘तकि’ स्मात्, ३ ‘पट
पृथ्वाय’ मूले अथ्याख्येके च, ४ ‘रसज्ञा’ स्मात्,

धेयमप्यगृह्यतो विजयवर्मवृत्तान्ताकर्णने । यथा वा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के ।
राघवभागवयोर्द्वाराभिरुदवीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि—' इति राघ-
वसोच्ची ।

अङ्कस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्या-
यथा वा विप्रलम्भशृङ्गारे नायकस्य कस्यचिद्वर्णमितुमनुकान्ते कथेर्यमका-
द्यलकारनिबन्धरसिकतया महाप्रबन्धेन समुप्रादेः । तथा हि हरिविजये
ईर्ष्याकुपितसत्यभामानुनयनप्रवृत्तस्य हरे पारिषात्तहरणध्यापारेणोपकान्त-
विप्रलम्भस्य वर्णनप्रस्तावे गच्छितकनिबन्धनरसिकतया कविना समुद्रवर्ण-
नमन्तरा गङ्गस्नानीयं विस्तृतम् । तथा कादम्बर्याम् 'रूपविकास—' इत्यादिना
महाविप्रलम्भबीजेऽप्युपस्थिते तदनुपयोगिनीष्वटपीश्वरेशाश्रममुनिनगरी-
नृपादिवर्णनास्त्रतिप्रसङ्गामिनिवेश । तथा हर्षचरिते 'जयति ज्वलन्—'
इत्यादिना हर्षोत्कर्षवद्विजयबीजे बाणान्वयवर्णनम्, तत्रापि चानन्वितप्राप-
एव सारस्वतोत्पत्तिपर्यन्तो महान्प्रन्मसदर्म । शिशुपालवधादौ चादित-
प्रकृतप्रतिबन्धिविजयबीजोपकोपावगाहध्यासिमद्वीररसानुबन्धेऽपि तदसङ्गत-
शृङ्गाराङ्गभूततत्तद्वृत्तपवनबिहारपुष्पावसायमञ्जनाविवर्णनास्तथासक्तिः । त-
दित्यम् । अप्रस्तुतवस्तुविस्तृतिः प्रस्तुतरसप्रतीतिव्यवधानकारिण्यपि महा-
कविष्वयेषु मूयसा दृश्यते इति तस्य त एव विवन्ति ।

अङ्गिनः प्रधानस्याननुसंधानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाज्र-
व्यागमनेन सागरिकाया विस्तृतिः । अनुसंधिहि सर्वसं सङ्ख्यतायाः ।
यथा तापसवत्सराने पट्टस्वप्यङ्केषु वासववत्ताविषय मेमैसबन्ध कथाय-
भादास्तद्व्यमानविच्छेदोऽप्यनुसंहितः ।

वत्येव । तथा च तस्यां वसतां महाकवीनामेको द्विजा वा श्लेषे विवाम्ति । जत-
एव तापसवत्सराने वाताभास्तद्वत्तरसं सर्वाङ्गो द्वितीयोऽङ्कः कविना लिख्य । पट्ट-
स्वप्यङ्केऽपि । तथा हि प्रथमे तापसङ्के—'तद्व्यङ्ग्यविशेषेण विवसो गीत' प्रशो-
दः ।

१ 'वीरविक' काव्याश्रया २. गमने सा' का प्र ३ प्रेमबन्धः ध्यायो-
कथोपने

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा—कर्पूरमञ्जरी नायिकाया
स्वात्मना च वसन्तवर्षेणमनाहस्य बन्दिवर्णितस्य वसन्तस्य रागा प्र
ससनम् ।

प्रकृतिर्विष्यति । प्रकृतिर्विष्या मानुषी विष्यमानुषी पातालीया

तथा तद्गोत्रैव निष्ठापि मन्मथस्तोत्पादेष्वहर्षणैः । तां संप्रपन्नपि मार्गदत्तवत्यां दुर्गु
प्रवृत्तस्य मे कष्टोत्पत्तिमिव मयः किमयं वा प्रेमासम्पत्तोत्पन्नम् ॥' इत्यनेन । द्वितीयै—
'दक्षिणांशुतर्षिणी स्मितमधुप्रसन्निव बभूव' मे किं गोत्रार्थं इत्यर्थं न चत्वरसस्पृष्टाणि
वाहाणि वा । कश्चिन्नम्यपदेन ते कृतमिव कूरेण प्रीतामिना नूनं कञ्चमपोऽन्व एव
बह्वनस्त्येदमावेष्टितम् ॥' इत्यादिना । तृतीयै— सर्वत्र ज्वलितेषु वेदमसु मयागर्ज-
जने विदुते श्वस्तोत्पत्तिविह्वला प्रतिपदं दिव्या पतन्का तत्प । हा शयेति मुहुः
प्रमथपरवा देव्यं वराज्या तथा साम्येनापि वयं तु तेन बह्वनेनाप्यपि क्लामहे ॥
इत्यादिना । चतुर्थै— येषां क्षीणतमानसस्य निवर्त साध्यायमानस्य मे तद्गोत्रप्रवृत्तिर्यं
मुवदना वावात्कृतं न ज्ञायाम् । इत्थं ज्ञापयथा कथं कथमपि क्षीणं कैश्च वाप्रतो दक्षि-
ज्योपहृतेन सा प्रिवतया कप्रेऽपि पादादिता ॥ इत्यादिना । एवमेव सम्यगप्रसादना
विप्रकम्मेऽङ्कुरिते—'तवामूले तस्मिन्मुनिवचसि आतापसि मयि प्रेम्णान्तर्गुहा वस्तु
पपत्ता मे प्रिवतम् । प्रतीयेति श्रोत्रा न खलु कुपितेषु खिमेभ्युरं समुद्रिना प्रीत्यैव
नक्षत्रिणैः स्वात्मति पुरं ॥' इत्यादिना । वहे च—'त्वत्संप्राप्तिविज्येमितेन र्दिव्यै' प्राप्ता
मया वारिदाकम्भत्वा कञ्चत सरीरकमिदं मैत्राक्षि निरूहता । आसन्नोऽवसरस्तदा-
हृत्पम्ने जातय दृष्टिं किं त्वयं वेदो वच तथापुनं न इत्यर्थं तस्मिन्कवे दारव्ये ॥
इत्यादिना च वास्तवदत्तविषयो जीविनसर्वकामिमाश्रयस्य प्रेमबन्धस्योत्र हिमादौवि-
कात्करुविप्रकम्मादिभूमिकां गूढान् विभिन्नविषयान् सम्योतिवृत्त्यापित्वा रक्षितः ।
सम्यगप्रसादात्वा हि सविषयीतिमहिमोपगतत्वा तद्वह्मूतपद्यापत्तौक्यमाशुवतवाशुप्रम-
थार्थैर्वा वासवदत्तविगतिरैव तत्र फलम् । निरूहये हि— इद्यं पूर्वं विनिर्दिता निधि
वच प्राप्ता देवी भूतवात्री च भूवः । सैवन्तोऽगूढैर्कामाणि पार्थ किं तैव कुर्वं वनतः
शान्तमथ ॥' इति देवीकामप्राधान्यं निर्वोदितम् ॥ दिव्येति । दिव्यं क्षमाय
इत्यर्थः । एवं मनुष्यादिष्वपि व्याकरोवम् । तत्र दिव्या यथा—'सृष्टा बधिप्रवार
वासगतया बीजा समं हुम्बरोकशीर्तं नक्तकुरस्य निरहाशुत्पत्तौत्तरमया । तेनैरावचकने

- १ 'तु' एवमाशोककोचने २ 'कम्पसि' एवमाशोककोचने ३ 'दुर्ग' एवमाशो-
ककोचने ४ 'निता' एवमाशोककोचने ५ 'प्रयापेऽन्तर्गुहा' एवमाशोककोचने.
६ 'विदुरं समुद्रिना पीत' एवमाशोककोचने ७ 'पुरं' एवमाशोककोचने ८. मनसा
चक्षितै' एवमाशोककोचने ९. 'साहिमावी' एव कोचने. १० 'प्रत्यादिहृत्वा' एव
कोचने ११ इत्य परमाममिकवचनमतमतां प्राप्ता वास' एव कोचने १२. 'ते' स्पष्ट.

मर्त्यपातालीया दिव्यपातालीया दिव्यमर्त्यपातालीया चेति सप्तवा । भीरौ-

चापमुखाः सकोऽपि मित्रा न हृदयं कारित एव हासिनि शशीवके इषां संभ्रमम् ॥
 मानुषी यथा—'बभू' शशस्त्वाने व्यबहरति पुनः पितृपदे पदे रिचे रिचे विमिष्टि
 तपश्चार्थान्तरमिति । मदीशोष्ठोम्यायावकचित्तविषेकक्रमयनं न च प्रमादिति प्रवहति
 जगत्सूत्रमथ च ॥ दिव्यमानुषी तु चतुर्षा । दिव्यस्य मर्त्यागमने मर्त्यस्य च सूर्य
 ममने इत्येको मेव । दिव्यस्य मर्त्यभाषे मर्त्यस्य च दिव्यभाव इति द्वितीयः । दिव्येति
 वृत्तपरिकल्पनवा तृतीयः । प्रभाषाविर्मूतदिव्यरूपतया चतुर्थः । तत्र दिव्यस्य मर्त्या
 ममने यथा—'धिय पति' भीमति शशिपुं जगज्जगन्निवासो बहुदेवसपत्नि । वस
 न्वर्योवतरन्तमन्वरद्विरव्यममोहमुर्धं मुनिं हरिः ॥ मर्त्यस्य कार्यमनं यथा—पाण्डो
 र्मन्त्रं बन्धनं वनमिहं संकल्पयै' साधुमि' कुप्ता पानककेलिकल्पतद्वय इन्द्रै मुपाकेहि
 नाम् । अथ्यत्रेन्मुषिकाकाव्यस्य संतानकानां तले ज्योत्स्नासंघस्य सन्निर्हरजलैर्मनं
 विना पूर्वते ॥ दिव्यस्य मर्त्यभाषो यथा—'विकसित' तस्मिन्मन्त्रादे यद्वा
 धमजनि बहुदेवो देवकी यत्कल्पम् । किमपरम]य तस्मात्सोऽवकीवहृदप्रमिष्टितप
 रिरन्म' पद्मामो बभूव ॥ मर्त्यस्य दिव्यभाषो यथा—आश्रमबानतद्वयेटिकृतैक-
 पाशकद्वेदमन्त्रनुपसन्नबन्धनम्बहस्ये । कौतुहल्यम च तरङ्गविपक्तितानि पश्यन्ति देव
 मनुजाः कककेवराणि ॥ दिव्येतिवृत्तपरिकल्पना यथा—'ज्योत्स्नापूरप्रसरमिषादे' सै
 क्येऽस्मिन्तरया वारण्यं विरतरमगुत्तिष्ठयुवो कवोचित् । एको जूते प्रथमनिहितं
 कटनं कंचमन्य' सत्त्वं तत्त्वं कचममवता को हृदयत्र पूर्वम् ॥ प्रभाषाविर्मूतदिव्यभाषो
 यथा—'मा पाः पाताळमुर्धे स्फुरति किमपरं पाज्यमानं कुर्वस्येक्येक्यं पादपीठ
 प्रस्मिनहि वके पूरय स्फुटमग्रे' । इत्युक्तप्राथम्ये भुवनपटि दद्यावद्भुवते यशोव
 पाशकद्वयपवप्रमतिपुलकितस्यैरप्यवसमावः ॥ पातालीया यथा—कर्मैः को
 निहृत' प्रथमति पुरतद्वयके रेहि' बभू' सक्त' सेवाजस्मिन्ते कपिच्छुक्तिवो' स्योति
 र्वत्तद्विस्तृताम् । यथा' शरीर मकेरवममति पुन' कम्बकोऽयं ककोऽयं सौत्सर्प
 संप्रपञ्चो वज्रतु निजगृहं प्रेम्बतां सेवपाकः ॥ मर्त्ये' पातालीयो यथा—'आश्रमके
 जगत केरुप(र)कर्मकर्म द्वि' संवपाति निधिरं हरक्षिप्यक्षिप्य' । तत्साम्रतं धमिति
 यस्य कृत्यकैव मर्त्ये' शरीरपि निरीडनिरीडमायाम् ॥ इहापि दिव्यमनुपबन्धनो मे-
 शानुपम ॥ दिव्यपातालीया यथा—य पातु वो यस्य शिखा स कर्मिकं सदेहमाकं
 फलपत्रसंभवम् । विमाति शिखानुगल्लोकेसरं पिनाकिन' कर्ममुज्ज्वलजम् ॥ दि-
 व्यमर्त्यपातालीया यथा—आसीकोऽस्ति मुनिः त विस्मयकृत पापिष्टितीक्ष्णमया
 यता तद्वद्व्यमनः फलभृता वंसस्य शक्यं च । तद्वद्व्यमनः शक्तिर्यन्तस्तथास्त्यो

१ 'विकसितरश्मि' 'विकसति मुनि' वा स्यात्, २ 'जम्बवापे' स्यात्, ३ 'तत्त्वं
 तत्त्वं कचम मवता' स्यात्, ४ 'च कविक' वाग्मदकाव्यानुशासने ५. 'सङ्गपाक'
 वा च ६ 'व जर' स्यात्.

अश्रुहारश्चान्तरसमप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरकलिधीरमश्रान्ता उत्तमा-
मममध्यमा च ।

तत्र रतिहासश्लोकाभ्युत्थानि मानुषोत्तमप्रकृतिष्विन्द्रियादिष्वपि । किं तु
रतिः संमोगश्रृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं हि
पित्रोः संमोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

यत्तु कुमारसमवे हरगौरीसंमोगवर्णनं उत्कृष्टशक्तिरस्फुटस्वाङ्गज्ञा
न दोषत्वेन प्रतिपाद्यते ।

कमप्रकृतेः अस्माद्यापि सविभ्रमं उन्मिषधुःखैर्वशो पीबते ॥ धीरोदात्तेति ।
धर्मदुःखधीरप्रधानो धीरोदात्तः । धीरोद्धतादिषु विष्वपि वषाकम् रौद्रश्रृङ्गारस्य-
कस्तनो निबतरत्तः प्रधान्येऽपि अवश्यमाविज्ञानुत्साहस्य धीररसप्रधानमपि प्रसि-
पत्तव्यम् । ततो धीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः । धीरश्रृङ्गारप्रधानो धीरकलिः । इत्यप-
नीधिरश्रान्तप्रधानो धीरप्रधानः इति । यत्तु यद्युत्साहादिभाववर्धनैः कर्तृविश्वमानुपा-
दीचिष्यपरीक्षा किञ्चते । रसादौ तु किं तथा प्रयोजनम् । रतिर्हि मारतवर्षेभित्तमेव
व्यवहारेण विमानमपि वर्णनीयेति स्थितिः । तथा चाहुः—‘कस्मान्नारतमिहं नै-
व ज्ञान्येयं देवविहितेयुः । इषा सर्वा मृमि’ इत्यपन्था कावली पन्थात् ॥ उपवक्ष्यमन-
नीताविहारमापीरतिप्रमोदाः स्तुः । तेषु च वर्णेषु सदा न तत्र दुःखं न वा शोकः ॥
इत्याहङ्गाह—मानुषोत्तमप्रकृतिवदिति । न यथं विद्वान्निष्ठां श्रृङ्गारविषय-
मभ्यर्त्तयिष्यन् । किं तर्हि मारतवर्षेण वषोत्तमवर्षकेषु राजादिषु श्रृङ्गारोपनि-
वृत्तया विद्याप्रयोऽपि कोमते । न च राजादिषु प्रसिद्धमाम्बसंमोषवर्षेण प्रसिद्धं
वाटकादौ तथैव विद्येते तत्परिहर्तव्यम् । वाटकादेरमिषिषत्वापत्तिमप्यस्य संमोक्त-
श्रृङ्गारविषयस्य धर्मत्वात्तत्र परिहार इति चेत् । यत्तु यद्यपि नयस्त्रीवैविध्यस्य सा कथं
वर्णयेत् । तस्मादमिनेषायेऽनमिनेषाये च काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजादेवत्तमस्मीमि तर्हि
प्राम्बसंमोषवर्षेण तद्व्यस्यं तथैव विद्यादिविषयम् । न च संमोक्तस्य धुरतकल्प-
एवैकः प्रकरो वाच्यः, अन्यैऽपि परस्परप्रेमवर्षणावयवः प्रमोदाः संमवन्ति । त एव योत्तम-
प्रकृतिविषये वर्णयितुमुचिताः । एवं हास्यादिष्वर्थाविर्षा बोध्यमिति । दिव्यादिषु रते
संमोषविप्रकम्भोमवकपात्रा वर्णनीयत्वेन सामान्येणामिचाने उत्तमदेवताविषयत्वेनापि
तथा प्रयत्नी विसेवमाह—किं स्थितिः । संमोक्तः परस्परवर्षाकम्भप्रजनककल्पसंमो-
क्तविः । स वासो श्रृङ्गारस्य तद्रूपा । अनुचितमिति । अकारवितुर्वा हि नन
चमत्प्रपविषात् तथैव रसधर्मात् । आकादयित्वात् उत्तमदेवतासंमोषपरामर्श-
न पितृसंमोष इव कथ्यतश्चादिसा कथ्यमत्प्रपवकत्वात् इत्यनेन ॥ शक्तिरस्फुटस्वा

क्रोधोऽपि मुकुट्यादिविकारवर्जित सद्यः फलदो निबद्धस्य ।

यथा—

‘क्रोध प्रमो संहर सहरेति यावद्विर से मरुतां चरन्ति ।

सावस्त बहिर्भवेनैवजन्मा मस्मादशेष मवन वकार ॥’

स्वपातालमनसमुद्रच्छिन्नावायुत्साहस्तु मानुषेभ्योऽप्येषु । मानुषेषु तु
यावदवधानं प्रसिद्धम् उचितं वा, तावदेव वर्णनीयम् । अधिकं तु ब
ध्यमानमसत्यपतिमासेन ‘नायकवद्वर्तितव्यं न प्रतिनायकवत्’ इत्युपदेशे
न पर्यवस्येत् । एवमुक्तानां प्रकृतीनामन्यथावर्णनं व्यत्यय ।

तथा सत्रमबन् मगवन्निति उच्येन वाच्यम्, नाशमेन, मुनिप्रभृतौ, न
राजादौ । महारकेति न राजादौ । परमेधरेति न मुनिप्रभृतौ । प्रकृतिव्य
त्यापत्ते ।

इति । संयोगोऽपि छापी प्रतिमावता कविषा तथा वर्जितो यथा तत्रैव विधान्तं
इदं पार्श्वपर्वपरामर्शं कर्तुं न शक्यति । यथा निर्वाणपरामर्शस्य पुण्यस्याविषयोऽपि
शुभ्यमानस्य चावच्छिन्नमवसरे साधुवाचो विधीयते न तु पार्श्वपर्वपरामर्शः । तथात्रापीति
मात्रः । यथाह पञ्चिका— अमुत्पत्तिस्तो रोपः कस्योऽप्रियते कवे । बध्
कच्छिन्नस्तस्य कस्मिन्वावसाधते ॥ इति ॥ अन्त्येष्टियति । दिव्याविषु । तथा च
केवलमनुप्यस्य राजादेर्वर्णने सत्तार्किकहनादिकस्य व्यापार उपनिबन्धमाना वज
गामहिता साधनमृतोऽपि वीरसा एव नियमेन सन्ति ॥ ननु गाम्भीर्यमवाच्य
सातवाहनप्रवृत्तं भूयस्ते तस्मिन्कसामान्यप्रभावातिशयवर्णने किमर्नीचिह्नम् सर्वो
र्वाभिरुह्यन्ता भेदुमातिताद्युपाह—मानुष्यियति । ॥ एवं भूयः पद्यमावाति
शयवचनं न समुचितं राजाम्, किं तु केवलमनुप्यभवेण पोत्पद्यवक्तुं कदा क्विदते
तस्मा दिव्यादिकमैकित्वं न बोधनीयम् । दिव्यमानुष्यादौ तु तपोजननविस्मयेव ।
यथा पाण्डवकथायाम् । सातवाहनादिषु तु येषु वैवहायं दूयते तावदेवोपनिबद्धमपि
सर्वं ॥ अत्रदानमिति । साविधानं कर्तुं ॥ अधिकं तिष्ठति । अथमर्थः—वज्र च

- १ ‘स्वच्छिन्नस्तो रोपः च अप्रियत’ ध्वन्यालोके. २. मानुषस्य ध्वन्यालोके.
३ ‘गामि’ ध्वन्यालो ४ ‘हीनम्’ ध्वन्यालो ५. क्षमा’ ध्वन्यालो ६ म-
हर्षि’ ध्वन्यालो ७ ‘मानुष्य’ ध्वन्यालो ८ ‘याव’ तु कथापातुनमवगतम्
ध्वन्यालो ९. ‘यावदवधानम्’ ध्वन्यालो

यदाह—

‘तत्रमवन्मगवन्निति नार्हत्यपमो गरीयसो बहुम् ।

महारकेति च पुनर्नैवानुत्तमप्रकृति ॥

तत्रमवन्मगवन्निति नैवार्हत्युत्तमोऽपि रानानम् ।

बहुं नापि कथंचन मुनिं च परमेश्वरेऽस्तेति ॥’

एवं देशकालवयोच्चात्यादीनां वेपथ्वबहारादिसमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् ।

मेवानां प्रतीतिरुपपत्त्या न ज्ञायते तादृशवर्णनीयम् । तत्र केवलमनुपपत्त्या एकपदे सप्त-
 नवकवचमवधेमाव्यमवतया कृतमिति इदमे स्फुरदेषास्य चतुर्बर्गोपायस्यचौकता
 बुद्धौ निवेद्यवन्ति । रामादेस्तु चरितं तथाविधमपि पूर्वप्रसिद्धपरम्परोचितं प्रसन्नोपा-
 स्यं पादसप्तया वक्ष्यति । अत एव तस्मापि यथा प्रमावान्तरसुत्येस्वते तथा तादृश
 मेव न त्वसंभावनास्पदं वर्णनीयमिति ॥ देशकालवयोच्चात्यादीनामिति । तत्र
 जगदेकदेशाच्च देशः । आवाहयिष्यात्यकमेकं जननिरत्येके । ‘हृत्तमगु बह्वर्षभेऽवन्ता
 म्हरस्य न क्यद्वत्तं कमपरिमिता भूमिर्विष्योर्न पीर्यं च साहसम् । प्रभवति ह्यपिर्नाप्य
 प्येया द्वितीयमवर्षं विना जगति सङ्केते वेदगर्भं इतिप्रकृतुम्बन्धम् ॥ विवस्तुविष्यौ द्वे
 जगती इत्यपरे । यथा—‘दण्डि रोदसी कास्य पावत्प्रीतिरनयति । तावदिकव्यम-
 ध्यास्ते सुहृदी बहुमं पदम् ॥ कर्गस्तुपाताकभेषाणीनि जपन्तीत्यपरे । यथा—
 ‘त्वनेव वेप पठाक्योर्षाणां त्वं विवन्धनम् । त्वं चामरमकज्जिरेको व्येकत्रयात्मकः ॥
 तान्येव मूर्ध्नि च सा इत्यन्ये । यथा—‘नमस्त्रिभुवनमोगादितिचेदमरादिर । गोचराया
 रूपवद्भूषाविधे शाईचन्दिमे ॥ महर्जमव्यप ससन्निभेतेः सह सधेत्यपरे । यथा—
 ‘संक्षमिनी प्रमुनितम्बतदेवैरिष्या’ सेवाक्षिनी जकमुखा वक्ष्येदुहरी । इदं स च
 सनुवनप्रयितोत्प्रीते प्रासादपट्टिरिषमुच्छिखरा विमाति ॥ तानि सप्तमिर्वापुस्तन्धे
 सह चतुर्धेति केचित् । यथा—‘निरवधि च निराग्र्यं च बस स्थितमूर्धपठितक्ये-
 तुकप्रपन्नम् । प्रथम इह मवान्धेवैमूर्तिर्जयति चतुर्दशभ्येकवज्जिह्व ॥’ तानि
 सप्तमि पाताक्यैः सहैकवैद्यतिरिति केचित् । यथा—‘हरहासहरायासहरहारनिमग्नम् ।
 कीर्तयत्यत्र स्थित्यन्तु मुवधान्येकवैद्यति ॥ सामान्यविषया एकपदि निवेद्यविषया त्व
 निरुपदीति सर्वैरुपपन्नम् । तत्र भूभ्येकं पृथ्वी तत्र च सप्त महादीपाः । जम्बूदीप
 सर्वैरत्ये ततश्च सप्तो वावा साय्मभ्येऽतः कैमोऽतः । कोच शाङ्ग पुष्करवेद्येवा

१ मा' का प्र २ यसे' का प्र ३ 'यमनावाह' स्यात्, ४ 'वि' का
 प्र ५ 'न्ध क्ये' का प्र ६ 'विम्यन्तु वा का ७ 'कतो' स्यात्,
 ८ 'ताक' वा का

वाद्या वाद्या संस्थितिर्दग्धधीनि ॥ 'अथ यो रसमयः सुरोद्भवः सारिणो दधिजलः पयः-
पयः । साधुवारिद्वयस्य सप्तमस्याम्परीक्ष त इमे व्यवस्थिताः ॥' एक एवार्थ
अवयवः समुद्र इत्येके । यथा— द्वीपान्यद्यादद्यात्र स्थितिरपि नवभिर्विस्तृत्यभाङ्गद्वन्द्वैश्च
म्योर्धिर्दिगन्तप्रचमरसलिलः प्राग्वमेतत्सुपञ्चम् । तस्मिन्नप्यात्रिकेतिव्यतिहरमिज
योपर्वजते वीरवर्षे पर्वोत्तं मे व दानुसन्धिरमिति विद्या वैवस्वे मन्त्रकोपः ॥' त्रय इ
त्यस्ये । यथा— आकम्पितस्थितिभृता महता निकामं हेत्यमिमूतजलधित्रितयेन व
स्य । वीर्येव संवृत्तिमिवा विद्धितोन्नतेन कस्यान्तकालमिच्छतः पवनोऽनुचक्रे ॥' अतार
इत्यपरे । यथा— 'अनुसमुद्रवेद्योभिरचितैश्चवलीकृतम् । मेरुमन्त्रिसुत्रहृदय वस्य ह्यपि
यत्तं वरा ॥ उत्तैस्तस्ये । यथा— अयस्कायुक्तधोरित्तसप्तसप्तारिभिरारिभिः । सुहृत् के-
धवेनापि तरता पृथरापितम् ॥' (१) कश्चिप्रतिदूषा वा विभूतपरमार्थं सर्वैमुपपन्नम् । 'मध्ये
जम्बुद्वीपभाषो पिठिना मेकमात्रा कावचं सञ्चरात्र । यो मूर्च्छामार्मापनीनां निवारं
यथावाचं सर्वैरुन्मत्तारकावाम् ॥' 'तमेनमवधीकृत्य वज्रपा पुण्यकर्मणा । शिर्षगुह्वरैश्च
वत्याय विभक्त्य रचना कृता ॥' मेरोधनुर्दिशमिवावर्तं वर्पम् । ततोत्तरेण त्रयो वपे
पिरव । वीर्यं श्रेष्ठः शूद्रवीर्य । रम्यकं क्षिरमयमुत्तरां कुरव इति च क्रमेण त्रीणि
तेषां वर्पानि । दक्षिणेणापि त्रय एव । निरवो हेमकूटो क्षिमर्षाव । हरिर्षयं किंपुरां
वारतमिति त्रीणि वर्पानि । तत्रैव मारतवर्षमस्मान् । अस्व च वचमेव— इन्द्रद्वीपः
कसेस्मात्प्राप्तपर्वो गमस्तिमान् जगद्वीपः साम्यो गन्धर्वो वरुणः कुम्भरीद्वीपश्च । पञ्च
धराणि जलं पञ्च एवमिति विभागेन प्रत्येकं योजनसहस्रावयवो दक्षिणात्समुद्रमि
त्यन्तं वायव्यरसरमयस्य स्वाधान्येतानि योजयति च सम्यहितुच्यते । कुम्भरीपुण-
त्यवृत्ति विन्मुसरोवनि वीरवावां द्वापरी वक्रवर्तिषेत्रम् । तां विज्ञपमानवक्रवर्ती
नवति । वक्रवर्तिविद्यानि तु— 'वक्रं एवो मन्त्रिर्वाप्य विविरयो गजकाया । प्रोक्षानि
सप्त रत्नानि सर्वेषां वक्रवर्तिनाम् ॥' कुम्भरीद्वीपाच्च— 'विन्मय्य पातियात्रव ह्युचि-
वाहवर्षवत् । महेन्द्रसममकपाः सर्वते कुम्भरवत् ॥' तत्र विन्मपादव प्रतीतस्य
रुपाः । मत्तवमिसेपास्तु अतारः । तेषु प्रथमो यथा— 'आ मूषयते । अदिवैष्टितावां
सञ्चमन्त्रावां जनवन्द्यवाम् । कष्टोर्कक्षमरिचर्चितावां आटीतस्य च स जन्यमूनिधा'
द्वितीय— 'यस्योत्तमां मात्तिककामवेनुदपस्यधमर्षति तामपनी । रत्नेश्वरो रत्नमहानि-
धायं कुम्भोद्भवो मन्त्रं पुनाति ॥' 'यत्र हुमा निहूमवामवेवा पसेषु मुत्पाप्यकन्नम
तत्र । मशोर्कः कंसरिक्तवर्षावै स्फुटमिह तस्मिन्वनसारहृदाः ॥' तृतीयः— 'मि
व्यधमूनि सक्कमराणां पर्वं नृणां गोर्मुनिपुंगवस्य । सप्त पक्षे पुण्यधरावितार्निरावर्षे
मूकं मन्त्रं स तत्र ॥' चतुर्थं— 'सा तत्र आमीकररत्नविर्त्र प्राद्यादमाव्यधमनीवि-
र्यः । शार्प्यव्यवहपुरेश्वरः । अत्रेति या रावचराजमापी ॥ प्रवतते कोमिकव्यारहेण

१ 'एक' वा का २. आ वा का ३ 'कसिजप्याज' वा का
४ 'वीरवर्षे' वा का ५. 'मारत' स्यात्, ६ 'मन्त्रवो' स्यात्.

पुष्पप्रसू पद्मप्रसूवासी । तेभ्यश्चतुर्भ्योऽपि वचन्तमित्रमुद्वसुखो वसिष्ठास्तरेवा ॥
 पूर्वपरवो चतुर्नोर्हिमवन्त्वहोवाग्नतरमार्गवर्त । तस्मिन्वाप्तुवर्षे चतुराधम्यं च ।
 तन्मूक्यं चराचार । तत्रस्यो व्यवहारः प्रवेश कवीनाम् । तत्र चाराम्य्या परतः
 पूर्वदेश । चत्राङ्गकस्त्रिहोसस्तोचकोकेकमगरमवकविदेहमैपाङ्गुभूभाग्मोदितौम
 कितकमर्जजमममर्तकमुद्राजहोतरप्रभृतवो जनपदा । बृहद्रेहमेहितपिरचकोरवर्तुर
 मेपाङ्गममकपाद्य पर्वता । सोवर्षाद्विषी गवी । गङ्गाकरतोवाकेक्यमावाच नद्यः ।
 क्वणीप्रमिर्पर्विकागुल्लाकाकस्तुरिकाशीनामुत्पात् । मैत्रिभ्यसाः पुरतो वक्षिणापवा ।
 चत्र महाराष्ट्रमाक्षिभ्यकात्मकवैर्मकुन्तककवैसिकसर्पारककाविकिरेसिक्वरेमुरक्याम-
 वासकर्मिदिहक्योपेवम्कपाङ्ग्यपाङ्ग्यपाङ्गनासिकयकोहूर्मिमिरिपिरप्रभृतवो जनपदा ।
 विन्म्वरक्षिचपदे माहेन्द्रमक्यमेकक्याकमन्नरसधमीपर्वताद्य पर्वता । सर्वदावापीन-
 बोम्बीमोदावटीकवेटीमैमैरवीवेवीमैकैरातुङ्गमद्रातामपर्वीपञ्चवटीरावकवहासा मघ ।
 तदुत्पत्तिर्मक्योत्पत्तिर्वाक्याता । वेर्षमाया परतः पथादेश । तत्र वेक्षममृगपृ-
 दासेरकत्रकममृगकम्कम्कम्कीवावर्तुर्ब्रज्राङ्गनवाह्जवचप्रभृतवो जनपदा । मोवर्षक-
 मिरिनयरवैवसम्भवाकविरिवावर्तुदाद्य पर्वता । सरकलीछत्रवटीवार्तमीमहीक्षिक्व-
 वावर्षः । कटीरपीछत्रमस्तकवैरकरमाशीनामुत्पात् । पूव्वरक्यत्परत चतुरापवा । चत्र
 कककेक्यावोकाचहुनवमामुजकम्बोअवातहीकवाहूर्षैक्यातकुम्भतकीरतङ्गुचुवावर्तुरवर्ष-
 रहरतुङ्गुचुसकवैचमार्जरमठकरकम्भैप्रभृतवो जनपदा । क्षिमाक्यमाक्यवरकम्भैम-
 कीक्यैवाचक्यवः पर्वता । गङ्गाविन्धुसरकलीछत्रहचन्नमाग्यपमुनैरावटीविदक्या
 विपाणाकुहूदेविक्वपा मघ । सरकवेवराछाकाङ्गुमचमराजिनसीवीरकोतोअवचन्म-
 वैहूर्ममृगयामामुत्पात् । तेषां मज्जे मत्ववैद्य इति व्यवहार इति । वराहः—क्षि-
 मक्षिन्मबोमैज्ये वटानिवनक्यावपि । प्रक्षणेन प्रवाप्यच मरयदेशः स कीर्तितः ॥
 तत्र वे वेद्याः पर्वताः सरितो प्रम्यानामुत्पाद्य तत्पत्तिद्विमिति च निर्दिष्टम् । 'द्वीप-
 न्तराणां वे वेद्याः पर्वताः सरितश्चावा । नाक्षिप्रवोभ्याः कस्मिमिरिति नाहं च वि-
 त्तिताः ॥' विनक्षत्रप्रभापवोर्गङ्गाचमुमयोभ्यन्तरमन्तर्वेशी । तवपेक्षवा दिसो विमवेतेति
 कैमित् । तत्रापि महोर्देव मूक्यमवकीकक विद्यो विमवेत् । आक्यवाशीप्रटीभुदीर्घे

१ मवक्षिन्मबो वा का २ 'म्वेत्कममममृग' वा का ३ 'ताम'
 वा का ४ 'कवकममर्तकमुद्रा' वा का ५ 'कपिछाया' वा का ६ 'प-
 र्वायु' वा का ७ 'या' वा का ८ 'सूर्य' वा का ९ 'केरक' वा का
 १ 'बोड' वा का ११ 'बोड' इति पाठोऽधिक वा का १२ 'मी' वा
 का १३ 'जम्पुरा' वा का १४ 'जा' वा का १५ 'वेवसमा' वा का
 १६ 'द्वयपवन' वा का १७ 'तवकम्पाक' वा का १८ 'तुल्य' वा
 का १९ 'ग' वा का २ 'वम्' वा का २१ 'तय' इति स्वाह.

वतलो दिश इत्येके । नवा—वतस्यपि सिद्धं राजद्विपत्' प्रति येन चित्रचरितेन ।
 विहितमपूर्वमवशिष्टमपविममनुत्तरं कर्म ॥ ऐन्द्र्यामेवी नाम्ना निर्दयी वादपी नावपी
 कीर्त्यैशानी नाष्टो दिश इत्यम्ये । नवा—एकं ज्योतिरंशो द्वे त्रिजगति पश्चिमाभ्याम्
 आसीत्तुर्मिर्मृतानां पञ्चमे वायव्यसमुद्रस्य तथा वैष्णवीनां विधानि । पुष्पाङ्कं तानि
 सप्तविंशत्यनुविशुताभ्यामवशिष्टमौजि मानोर्बोधि प्रप्लवे यत्पञ्च दश दशतु सिधं दीभितीनां
 यथानि ॥' ब्राह्मी नावीना च हे, ताम्बा सह दशेक्षपरे । नवा—दशसिद्धपर्वस्तपी
 मरुत्तमूमिके । विपद्मस्त्वम्भस्य(१) ब्रह्माब्जप्रामके स्थितिः ॥ सर्वमस्तु विवक्षा
 परतन्वा हि विद्यामियत्ता । तत्र चित्राक्षाम्भरे प्राची । तदनुसारेण प्रतीची ।
 मृदेन वरीची । तदनुसारेणापाची । अन्तरेषु विविधः । कर्णं ब्राह्मी । अथस्यानागीना
 वेति । द्विवा च विरम्बवहार' कवीनां प्राक् सिद्धो विविधस्त्वानावमिष्टाभ्य । तत्र
 प्राक् सिद्धे प्राची—'द्विजैर्व्योमि पुराणमौष्टिकमविष्टावी' स्थितं तारकैर्व्योस्त्वानाव
 भयव्येन वपुषा सुताव्यकोराहना । नातोऽस्यावस्यमुद्रस्यमुद्रस्यमुद्रस्यमुद्रस्यमुद्रस्यमुद्रस्य
 प्राची नावविद्याव्येनदना जाता च पार्श्वं कङ्कपु ॥ दक्षिण—दक्षिणो दक्षिण-
 माणां विद्यासम्भोऽधिकं वमौ । विद्यासम्भविद्यामाणां भगवानिव भास्वरः ॥
 पश्चिमा—यस्य पश्चिमदिगन्तस्त्वम्भना निर्मितं मिठक्ये विवक्षता । दीर्घा प्रसिमा
 सपोम्मसत्वापमीवमिष सेतुवन्मयम् ॥ उत्तर—अस्त्युत्तरस्यां विधि देवतात्मा
 द्विमाव्यो वाम नव्यद्विराजः । पूर्वापरी तोवन्विषी वगाव्य स्थितः धूमिमा इव
 मावद्वयः ॥ विविधस्त्वानावना तु विविधभागे पूर्वपश्चिमी—वादांसि हे वरत संग-
 तयेत्रतत्त्वं पूर्वैव चन्द्रगिरेस्त पश्चिमेन । धो वेतिरन्तरपरावरसेतुसूरीपकल्पमेव
 न विरेकति वा विनोयः ॥' दक्षिणोत्तरं नवा—'अथवा' पुरो दक्षिणदिग्विभागो
 तयेत्तरस्यां विधि वारिरासे । कर्मान्तवकीकृतपुष्पापो रक्षा समं छात्रु वसन्तवद् ॥
 उत्तराद्यनुत्तरदिग्मिमानमनुत्तराद्यनुत्तरदिग्मिमानं च । तयोः प्रथमम्—'त
 ब्राह्मणं वनपतिपुत्रसुतरेण्यक्षदीये वृद्धाव्यं दुरपतिषुत्थादया तोरयेन । वस्योपावे
 कृतकतय' अन्तवा वर्धितो मे हस्तप्राज्यतयव्येनतो वाक्यम्भारद्वयः ॥' द्वितीयम्—
 छात्रेस्तरे मागे यत्र गोवाकरी नवी । धूमिमासिह कृत्यायां स प्रदेष्टो मनोरमः ॥
 एवं दिग्मन्तरेष्वपि । तत्र वैद्यपयैतमशादीनां दिक्षां च न कमलं तवैव निवर्तीयात् ।
 साधारणं तुयत्र व्येकप्रसिद्धितय । तद्व्यर्थनिवर्तः । तत्र आभ्यानां स्वामी वर्तः—
 'स्वामेभ्यैषु वीर्यानां सूत्रहारेकहस्त्रियु । वकीकृतम वनु पीणमनहो वयु वत्याति ॥
 राक्षिष्यसनां कृष्णो नवा—'इदं मासां मर्तुर्द्वैतकनकप्येकप्रतिष्ठितिकमा मन्दव्यो-
 दीर्गवति वनस्ये विन्मवक्यम् । अपैव प्राचीन' सरति मुरलीर्यवमस्त्रिणवद्व्यवना-
 नैव सावन्ति इव प्मान्तविधरः ॥ पाष्वाभ्यानां पाण्डुरीना—शास्त्रात्मेरे मनुकवचना

केलिकेकेलपुत्रा भूद्वीपा बहुसमुद्रं कुन्तलीमावमेति । किं चेदानीं बववतस्मी-
 पाभृगुणस्वलीभ्यः काशिताः कोकं रचयति परं नागवलीद्वये ॥ उदीर्घा यौरो
 ववा— अस्मीरीगशकेषां सोलजावप्यधीविपु । प्रावमित्तेव मिष्यत्तं स्वर्नं पोद-
 र्धनिकम् ॥ मन्वरेस्यातो कृष्णः स्वामो यौरय । कृष्णो ववा— बुधितिरमेवरोः
 कुम्भैकदाहिनः । पावासीं वराहः सर्वे कृष्णा धूमशितामिव ॥ एवं स्वामोऽपि ।
 बववदियामे कृष्णस्वामयो पाण्डुरीरकोर्षो महान् विशेष इति । यौरो ववा— तव
 बवववतीतपिभ्यैरे प्रतिपन्ननुत्तरकोसकेभ्युपुति । अवगतामतिके मृणाद्विष्यं मृममर-
 वनिमेन अम्भमेव ॥ विशेषस्तु पूर्वैरेवराजपुष्पासीनां गौरः पाण्डुरां वर्त— 'कप्येके
 जानन्वाः करिकवमस्तपुतिमुखिसरस्मेरं लकोदुमरपुष्पं वचकमकम् । सु-
 पत्यम्पुष्पन् जवकरसेनाकलकं जटावृत्त्यन्वितं वचति रक्ष्णां परिवृत्तः ॥ ववा
 व— तातां मन्वरेप्यनीनां सर्वोर्षां वगवर्धसम् । अन्वविषेव विद्यानां मन्वे जगत्
 वनियन्ती ॥ एवमन्वदपि ववासेमवमूहम् ॥ काशः अश्वविमेवमित्रः । तवा व—
 'अश्व निमेयो इत्त पञ्च वैव मिष्यत्त अश्वः कथितः कम्पतु । त्रिस्तलकमिव मने-
 म्मुहूर्तैर्द्विषाता रात्रवही समेते ॥' ते व वैत्राभ्यनुममासवोर्भवतः । वैत्रातरं
 प्रतिमासे मौहूर्तैर्द्वि विषयवृत्तिमिषाहानिष त्रिमास्याः । ततः परं मौहूर्तैर्द्वि मिषा
 इतिविषयहानिष । आश्वनुजात्यरतः प्रसरे तरेव विपरीतम् । राक्षितो रात्रन्व
 संक्रम्यमुष्मनासो मासः । वर्षादि वक्षिष्यवकम् । सिद्धिरपुत्तपवकम् । मन्व
 संवत्सरा इति सौरं मासम् । पञ्चवशादोरात्रः पञ्च । वर्षमन्वसोमस्तुतिमा छत्रं
 वर्षमालद्योमस्तुतिमा कृष्ण इति पित्र्यं मासमन्वम् । अजुना व वैराजितः कृष्णपि
 किञ्च कम्पः । पित्र्यमेव अलक्षितपक्षं आश्वमसम् । इवमन्वोर्भवतिवतिनः कम्पव
 मन्वमासिताः । एवं द्वौ पक्षौ मासः । द्वौ मासास्तु । पञ्चाशद्वत्सो परिवर्तः संवत्सरा ।
 स व वैत्राभिरिति वैवशाः । आश्ववदिरिति कोकवात्राविषः । तत्र पञ्चममकव
 वर्षा । ववा— वर्षं वक्त्रकाष्टु निवैसमन्तो वंशादुत्तरक्षीर्ममैर्मजन्तः । रजोऽनुदा
 प्रावति मुदवन्तो वात्रोपमं मृमिभृतां हरति ॥ सध्वजप्रियाप्रतिष्ठांश्वधीप्रसूव
 पुषितकक्षीकः । इवोर्वराभ्युत्तरगन्धर्वपुरर्षक्षरं वारिमुषामवैहा ॥ 'ववामि
 नीकीरकमेवकामि वापन्धुपी ता विरवः स्फुरन्ति । पूराम्मसा मिषतयद्विषा
 सान्नेम्रप्येपामि व वापुष्मि ॥' 'ववोरहवीं वतिचारवीरो विवोपिनीवीक्षितमाववर्त्य ।
 पृष्टाप्रति प्रसितपाश्वरावीः काकोऽवमात्रावयमा पयोर्- ॥' 'वा केलिवात्रा किञ्च
 अमिनीमिषीं मुहूर्त्तार्धमिष्यत्तपञ्चा । अस्तु-सर्वं वग्युप्यमिमर्मे सा वारिद्वे
 प्रकम्पतिवेवी ॥ 'वववद्वक्त्रकाष्टुः कृतकुरङ्गप्येवः सवर्तुररजोयमो मन्वमरप्रकम्प्यो
 रवा । विषयिषुकरावप्यमासुवितमुहूर्त्तपञ्चो विवोपिषु वमायमः अरविषं निषं
 मुवति ॥ इत्युत्तरकृष्णः स्फुरितगीपुष्पेत्करो ववप्रसववाववः प्रवितमवर्षे

अनं । कदम्बकुसुमाम्बरं ककितकेतकीकोरकधस्यभिषुक्तसंभवो हरति हस्तं पार्श्वं
 स्रजं ॥ तत्र पाशासः पीरस्त्रो वा वायुरिति समयः । यथा—‘ग्रहपुष्पमोचताम्भो-
 रभारनिर्मलम्बरम् । कदम्बकुसुमामोहा नाबवो नास्ति नाहनाः ॥ यथा च—
 पीरस्त्रोकोरकस्यो पवन इव पतम्पावकस्येव भूमौ विश्वस्येकविर्गः प्रणव इव परं
 पावनं वैराग्ये ॥ सेव्याहृतोत्पलैश्चोदितं महानिपोर्नम्बिगन्धीनिताहः शीरस्त्राग्रे शुभं
 वो दितरत्नं वसितानन्तलं सम्बन्धस्य ॥ इयं आर्यस्य शरत् । यथा—‘प्रोत्साहवन्ती
 निपशाम्भूराम्प्रपम्बवन्ती कुररदिरेषान् । शरत्समन्वेति विद्याय पद्मानुगुह्यवन्ती
 कुसुरोत्पलानि ॥ सा भाति पुष्पाणि विशेषवन्ती बन्धूकवापासमकुटुमेण । शेफा
 विद्यासप्तपञ्चरात्रमालाङ्गीरसीयम्बिकामासीषु ॥ सञ्जयीय सपञ्चरात्रं सा कल
 यो मासमाधिष्ठति । कदम्बकारणवक्त्रकाकससारसकीयकुसुमाधुवाता ॥ उपान
 वन्ती कर्णसदृशमपस्त्रिरुषा पुनती पवाति । सुष्ठासु शुभं इवसीय पार्श्वं शरदि
 नित्रैवरीत्यकाति ॥ ‘क्षितिं कनन्तो रूपमाः सुष्ठमं रोचो निपार्श्वीरवा रवन्तः ।
 गङ्गा कनन्तो इत्यथ जीर्णं कुर्वन्ति कोकानवकोकनोत्पन्नं ॥ अत्रावरातपुति
 यन्निष्पन्नानीकवमासे च नमः समन्तात् । घुरेभवीवीरिवसावताः जीर्णावकाशानि
 च पाण्डुराणि ॥ ‘महानवन्ती निविद्यकपूजा मीरजना बाजिमन्त्रिपात्रम् । वीर्या
 किञ्चनो निविद्या विद्यायाः पात्रोन्मुखैरत्र नृपैर्विद्याः ॥ ‘ज्योम तारतरतारश्चेत्करं
 सन्धनप्रवरणसमा मही । मात्करं शरदि दीप्तवीरिदिगुर्व्यते च सह माधवः शुटं ॥
 ‘किंशर एव कल्याणं परिष्कमवन्ताः प्राचीनमासकमवैति पाञ्चनीकम् । एवाकं स्फुटं
 वसिष्ठतर्पणमन्त्रमन्त्रीमन्त्रिणं च जरत्पुसीकम् ॥ गेहाजिरेषु नवकाकिञ्चावपा-
 तपन्नाजुमासमग्रेषु कवीवक्त्रम् । आनन्दपतिः सुसम्पन्नसमावभूतपामिस्त्रक
 कवपुत्रस्यो वधूजाः ॥ ‘सीतलं रमिष्यपति गीत इवाविषयः गङ्गा इत्यस्यजति
 सिद्धमिषाकृतकः । तोर्वं प्रसीदति सुवेरिव नमैवित् कानी रमिष इव शोचसुपेति
 मेघः ॥ ‘वयो बहन्ति कुटिलकमनुकुटुमुकिरेवाहवाक्युक्तिनोरद्युतकूर्मः । अस्मां
 तपस्वितासुतोवपञ्चवमानमीमांसुसारिवकवन्तकराकपञ्चका ॥ अपस्त्रिष्यतकवः सकर
 पञ्चपञ्चजेज्जकः पतत्करकवतरमवववमीममम ॥ सुतरकमर्त्यकवववकोट-
 कावादिताः शरिस्त्रकिञ्चनयः शरदि मेदुरः सीदति ॥ वायुप्राप्तानिवतरिषः । यथा—
 ‘वपसु वधुपुत्रिहृष्टाः अत्रावन्तावसीकता । शेफाकीककिञ्चकोरकयवासोदिनो
 उमेका ॥ सञ्जः सहस्यस्य हेमन्तः । यथा—‘द्वित्रिगुणकुन्दककिञ्चिबगुणकुण्ड-
 कयेव कवकीषु । पञ्चपुकिमीकुसुमो गवति क्षिप्तार्जवावता ॥ ‘पुनापरोर्ध्रप्रसन्ना
 वर्तणः याममुकः कबुकुविताहाः । वकोरस्यकुसुमसिद्धयधन्वाः सगन्धतैकाः
 कवरीवैरन्ति ॥ यथा यथा पुष्पाणि क्षीतकालमुपारब्धोत्तरकीर्णवातः । तथा तथा

१ ऊर्ध्वं स्मृतं, २. ‘मधुराणी मवाफनोव’ वाग्मन्त्रकव्यानुशासनात्, ‘प्रोत्साह-
 वन्ती’ स्मृतं, ३. ‘विद्यायाः पद्मानु’ स्मृतं, ४. ‘ज्योम’ इति स्मृतं,

बौधवद्यादिनीनां कथोक्त्यामत्र कुत्रा समन्ते ॥' नराहवद्यादि नबोदनादि बौमि
 संतद्वरणादि भात्र । सुकोमलः स्यपकम्पनीय मुक्ता जवो निन्दति वैद्यमिषाम् ॥
 अत्रोपचारः उच्यते कथोक्त्यैवैकविद्यत्र सवत्तज्जपानम् । सुकुर्मगमत्र विपीय्य वेते
 सस्मस्तु निष्ठां तु हिमर्तवैडस्ये ॥ 'विमुक्तवर्हा विमदा मयूराः प्रहस्येधूममया
 सीमा । व्याघ्रीप्रसुति उच्यते सवाप्यं हेमन्तकिङ्कानि जवम्पमूनि ॥ सद्यमीमांसा-
 कानि क्षेत्राण्यत्र हरन्ति च । त्रिघट्टितिकका रात्र्यः पच्यन्ते सव्यासि च ॥ 'उपपन्नो
 मूक्युत्कोक्तिकत्वं भृङ्गलीणां मानमुद्य सुषेपु । मन्दोद्योष्य पक्षिणां व्योमवात्रा हेमन्ते
 स्वास्यर्षर्षद्वय ॥ कर्कश्वृणां मागरद्वीपस्मयां पाकोद्रेकः खान्धवोऽप्यामिरति ।
 कृष्येध्वनां पुण्ड्रकाणां च यमो मायुर्धभीर्भावते बाल्यपूर्वा ॥ 'यैवां मज्जे मन्दिरे
 तत्त्वसंपत्त्यर्थे दाराः स्फारताद्वयधाराः । कीक्यमदिर्निद्रुतोऽस्मभूमन्ते हेमन्तं मीम-
 शोर्षं विरमि ॥' बायुरभोवीष्यः पाथास्यो वा । वया— कम्पादीनां किरन्तयिदुरविर-
 चनां रत्नकोशसवन्तधुम्बन्तवन्त्रमायां विविधसुमवसः कुटुमान्कम्पवन्तः । एते
 कस्तूरिकैजप्रमवसुरमयो बालमा बालुवीनां कौस्तुभिकेकिङ्काराः परिरचितहिमं कवयो
 बाल्युदीच्याः ॥ वया च— मज्जमूर्महमासीकुहिनपिरितटेपूतत्त्वकटाक्ष रैवात्म-
 स्मृतीवीचववक्तिचलयातकं व्यापुनानः । पाथास्यो वाति वेपाहुतदुहिनसिक्कसी-
 करासारवर्षं मातङ्गुल्लस्यन्तस्तुतसरकसरत्सारसारी समीरः ॥ तपस्यसम्पद्य चिहिर ।
 स च हेमन्तवर्मे एव । मिसेपस्तु— रात्रिर्विचित्रपुरतोचितयामर्षणां चन्द्रो मरुद्गति
 कुटुमपङ्कजाद्यः । तत्पसिचितिर्गुणलूकपटा किमप्यवर्धन्ति भात्र विततागुणवृक्षम् ॥
 आश्वेयिताः पृथुरतङ्गमपीतसीतमायामिनीं यनमुदो रजनीं पुवान । तर्षोमुपुर्वकन
 बचवसंपिच्येकपादान्तसंविद्वत्तूलफयः सपमि ॥ यामेऽम्मसोः सुरसवीरसद्यो-
 म्यति स्पर्धकिवासु तुहिनावलस्योर्मे वात्र । नो कुर्मगमुमवयोः परिरम्ममे वा मासेवने
 च सधिमस्करयोर्विद्ये ॥ पुनरुक्तिः मद्रवके अलकसिमिन्त कुन्दाव्ययेपकुतुनेपु
 नुरि स्थितानि । सीमाव्यमेनसिक्ककाप्रमतेऽर्कपिम्बं अये तुपारैवि रहन्ति च चन्द्र
 नाति ॥' सिद्धार्थवतिषु बयोत्तरद्वीवमानसेतानमिधयनसुविपरम्परापु । द्विप्रावसेपङ्क-
 मासु अनिकमेन पाककमः कविशिमानमुपावपाति ॥ इवीष्यवद्यानिष्ठारिक्तसु
 मिन्मैनमीमासु अलस्य मूके । नासावसेपाज्जकताकिङ्करीं विक्षयवापीनु न वाति उचिः न'
 माप्यमतङ्ग वृषतकतोपी पुण्ड्राराहो पृथिमजलया । इतिहनिन्तः सवर्नेकमिन्त ॥
 एव व्याप्तः चिहिरः करान् ॥' अतिनववपूरोपन्नादुः कटीपतमूनवावसरसजवाधवदूर
 स्तुपावसमीरवः । गळितमिमवव्याधवाद्य गृतिर्मयत्रा रयैर्विरद्विजनितावकीपमं विरनि
 निष्ठाकरः ॥' 'त्रिय प्रकृतिपित्तका' कविनकुटुमायेवर्धितम्बकलकलनस्यकमुत्राव
 मूक्यदिमि । इहाभिनववाचनां सद्यःरात्रिसंशेपितहैरमि चिहिरज्जव रतिमवीव
 पूर्योमपि ॥' मयुमोपवव वसुम्तः । वया— यत्रे नर्षिः हाक्यारिच्यार्ण हापितरन्तु

हममुत्रतानाम् । पुंस्कोटिधर्मा सहस्ररवन्पुमैरस्य क्वचः पुनरेव एव ॥ 'मनोऽधिकं
 चात्र विद्यसक्यस्ये प्रेक्षासु शोकासु च सुन्दरीनाम् । वीते च वीरीचरिता वसन्ते पूजाप्र-
 पन्ने च मनोमयस्य ॥' 'पुंस्कोटिधः कृजति पञ्चमेव वक्ताद्विद्यता मुचतेः स्फुरन्ति ।
 सरो वसन्तेऽत्र वनेः प्रसूनैः सन्ध्यापयदेर्धतना करोति ॥' 'विन्दुमाहारमतांशुधर्मा
 सीमन्तसिन्धुराणां वसन्ते । सतिष्ठते प्रैवसि भक्तिमात्रा विसेपयेप' अस्ते वपुनाम् ॥
 नवं प्रसूनोदुरधर्गिधरः पुष्पप्रपञ्चावितकावहारः । विज्ञान्मन्त्राद्येविद्वेदोविहार काव्ये
 विद्यसोदरसिन्धुवारः ॥ 'रोहीतकमातकर्मिकराता मधूकमोषा सह माववीमि' ।
 अवन्ति घोमा जनकध शास्त्री सखेखरः पुष्पमरीचैरसन्ते ॥ वो माववीमुकुलद्विष्टु
 वैविधन्वो च कोटिधर्मावसन्ते कस्ये च समः । पूजाविधिर्मनकेव च च' सरस्व
 तस्मिन्मनुः समवाम्पुहरइतानाम् ॥' नास्तिहित' कुरवकसिद्धये न ह्यो वो तानि
 दम्बरैः सुरसामयोः । सिद्धो न वक्रमनुना वडुक्च चैत्रे चित्रं तपापि भवति
 प्रसन्नवपुर्मेः ॥' चैत्रे चित्री रत्ननीलवक्रोका कर्णयोः कस्यपुटीवध पीत' । जैत्रं
 तर्जं तटप्रसन्नतरेभ्यवेतोयोनेर्मनुष्यं सख्येऽपि ॥' 'गूढाक्षना नाकिचेरीहुमाना हिन्ता
 क्षमा पादमीकिङ्कणनाम् । कर्तृरीणां ताकतावीतस्यां पुष्पापीडन्यासहेतुवैरसन्ते ॥
 वापुषात्र इक्षिणः । वक्ता—'पुम्ब्रह्मशुचनानीर्मुहुरकडकता अक्षवन्केरलीनामन्त्रीष
 म्मिन्नमन्त्रान्वपदि विविक्तवद्वैकमत्रायवती । उरामं वाक्षिन्वसो मस्तिमक्यज' सार
 विमीनकेतो' प्राप्त' सीमन्तिनीनां मधुसमपसुहृन्मनसोर' समीत ॥' इन्द्रः इक्षिण
 मीध' । वक्ता—'विद्यसक्यस्य वक्ताविद्यतां वसन्तिस्त्रीषप्रमथानिराजः । पुष्पप्र-
 पञ्चनकेतकीनां मीधोऽयमुप्रास 'वातकी' ॥ 'वर्तुलजम्पनसाममोचप्रिवाकम्पूगीक-
 क्कारिधैः । इन्द्राणि वेदवन्ततामपास्य रतातुरन्वावमिहाप्रिबन्ते ॥' 'कोतास्मन्मासि
 कुरुक्षेत्रे प्रया' कटोरेऽहनि पान्थपूर्णः । सुवी समन्वयितचक्षुषाने प्रागेव सावं च
 वहन्ति मार्गः ॥' 'वत्सलप्रमामनु विवाहनिशा वत्सालकैलिर्विबधानसावे । यथात्रिसेपे सुर
 दयतात' स मुक्षिबोगो वनव-मावी ॥ 'वा वन्त्रिका वन्त्रनपञ्चसा वा आत्मार्थनि-
 वीथिमास्य । वा तादृक्तेरुपाकेन्दुद्विर्जकावधि सा ह्यवये वसति ॥' कर्पूरचूर्णे सहस्र-
 रमइक्षान्मूर्ध्मारिच, चोपकुसुम् । हाराद्य ताराद्यमुचयमेतन्माहारहस्यं सिधिरविश्रयः ॥
 'मुष्काद्यवाम्बवपुर्दिग्वा मुष्काद्यहारापुषता अक्षर्या' । कजध मीम्यै सिद्धचम्पकना
 मीमेऽपि सोऽव' सिद्धिपतार' ॥' नात्र हि—'पथ्यन्त इव भूतानि तावन्त इव पा
 एव' । केप्यन्त इव तोवानि प्यावन्त इव वाज्व' ॥' 'एष्य' स्वकीपु मूकतुल्लिकवा
 विवन्ते सोऽवतुल्लिकमिता जलमेभिषम्बा । साम्यतिमीलिव सरोधिं वलस्य सोपा
 इदारावद्विद्वद्वयस्य कृपा ॥ 'करमा करमाः सरासमा' मयस्मयागित मज्जन्ति वि-
 क्षिणाम् । करवीरकटीरपुष्पिणीः स्वकम्पूरीरविद्वद्वय रासवे ॥' सहस्ररसरार्चिता रसाज
 जकमच' फल्गुनाममिमम्बा (I) । मृगजवरसाभितं (I) 'हुगर्भ' अरसेन्दुवनमीवर्भ

निकरे ॥ 'अवचन्दनवारवहाइव्या सज्जमा' सहतारहारमाळा । करवीरकतम्कल-
नसा सारमाहूच निवैद्यवन्ति पार्थे ॥ 'प्रीप्ती श्रीरीनादवन्तो वनान्ताः पद्मप्लवाः
सेरिताः (१) सेमकोला । कोकविहारा सवैद्यारवणी गूळसली पक्षिपक्षांघरेष्टः ॥ 'हर्म्य
रम्बं वनिक्रवीतपृष्ठं कान्तोच्छिष्टा नारणी वारिमिषा । मूल्यः कण्ठे पादप्लवङ्गिभर्ता
सधो प्रीप्तिं हन्त हेमन्तवन्ति ॥' वसुधात्र नैर्द्वितीयमिवतविहो वा । वया—'छोडव
करेवपति वडिमवैरिपार्क' छाहारविकारमरेष धरा समया । वायु' कुम्भमिव वर्तति
वैर्द्वितीय काद्यानवैरिष करीमैवमथ इति ॥' वया व—'वाक्षानकककुम्भिताम्बरुव'
स्पृष्ट रजोवपुषः संप्रवन्ति मविष्मदप्रपटकस्पृष्टावितर्कं नम । किं वाम्बन्तुगद
मिषाम्बुविधरै' पात्राणि वीतागेषां सिम्पूनामिह सूचयन्ति विषयेष्वामामिदीं सं
वम् ॥' वसुधस्त्वथ वसु । संवि' सैव सर्वं प्रीतिरनुवृत्तिव । वसुद्रवमन्वं संवि । स
विधिरवसन्तवोरैषा—'वैद्युतसुमनस कुम्भा पुष्पेष्वावसा हुमे मनसि व विरं प्रमन्ति
मे कीरन्ति न कोकिम् (१) । अथ व सन्ति' सीतोद्वासं कुरुन्ति मरीचको नवजर
कृतामाळमन्ते हृमोदवराधिनीम् ॥' वसन्तस्य विषयं वया—'वर्मप्रमिषु वीर्यां
सुमनसो मन्वेऽदूरं पद्मा' वैष्णवमात्रपरिग्रह' विकवधूकण्ठोदरे पद्मम् । किं व प्रीति
जयन्ति विष्णुविषयैर्द्वितीयमोज्ज्वलो वेषस्यापि विरिरोन्मिश्रं वदि मवेदम्यासवत्वं वसु ॥'
प्रीतिरैषा—'साम्बं संप्रति सैवते विचक्षितं पाष्पासिर्कर्मिच्छिक्तः कान्तिं कर्पति कश्च-
वारकुसुमं मन्त्रिप्रवीतात्पद्मात् । वृषीणां कुसुमे मधुकुसुमकुम्भे सवन्मसुम्पकतां कवीन्द्र-
मिनिमं वक्ष्यति व पतङ्गुन्ताप्रतः केसरम् ॥' 'असिधमन्तुकिं पतङ्गुम्वचवर्तते ।
किंनुपतिं ताम्रा' स्य केना कस्यकोक' ॥ वर्षासु प्रीप्तिरुन्मज्जविक्रम्यनुवृत्ति ।
वया—'व वस्ते कविकुम्भमन्त्रिं कश्चिन्मिषीकम्बलं वशी पारवटीव वसुद्रवम्
कोकहृदयम्बरम् । पम्बं कुम्भति सिन्धुजगत्तरुं वरेण वरवा स्वही दुर्लभोऽपि
विभाज्यते कमलिनीहातेन मासां पति' ॥ किं व—'प्रीतिकसमविक्रमसी कवितो
वृषीकहृदय इति कोके । अकबरसमवप्राप्ती स एव वाराकहृदय' स्मात् ॥ वया—
'वृषीकहृदयपरिवृत्तरविष्णुकस्य रक्तपद्मासुरधरासममन्त्रवत् । दीप्तानुभासविभुषो
ननु वीककम्भं सोत्कण्ठसं समवचारिकरापमस्य ॥' 'अकबरसमवप्राप्ती ज्योतिर्वा
कर्मेव जनयन्ति । सा सरवि महोत्सविनी पद्माग्नितपत्पदा मयति ॥' वया—'एव
अवस्थाविविधुपुतिरहितवृहत्कोरकमम्भिमामो जातं जातं सतावा जरुपरिमन्त्र
वित्तलां जगुम्मे । नानाहृद्योपचारं सपदि जकनिवेद्योत्सवर्षपरस्य स्योत्साह्योपचारं
वचनमिव सधी नानाभोग्युमम्भ' ॥' कोकानुवृत्तिं केतव्या अपि केचिद्विच्छन्ति ।
वया—'असुख्यत वरात्पद्मः केतवीधूकिभूषर' । वयातामिर्नवावातवरवैरिष वासरीः ॥'
'सरज्जवापामनुवृत्तिरत्र काव्यधनागां सङ्करुणकमाम् । हेमन्तवके वति रवतेऽपि व

१ प्रीप्ते' स्मात्, २. अत्र कोके कीदृक् पाठ इति व ज्ञाप्यते. ३ 'वाक्ष्यवामात्र'
वा वा ४ 'विरेचितं वा का

यदुक्तम्—

‘अनौचित्यादृते नान्यद्रसमङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यनन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’

इति ।

इत्येते कथमपि कवीनाम् ॥ हेमन्तशिथिरयोरैकमे सर्वैर्ब्रूतुमितिरेव । अथ न—
 द्वादश्यासः संस्तरः पञ्चतयो हेमन्तशिथिरयोः समासेन । ‘महश्चक्रमनकपुनागु
 प्यकिङ्कतुहतिमि’ सुरभिः । रचनीयमिन्द्राः किञ्चित्कुम्भाजुहत्वा च ॥’ यथा—‘गेह
 पत्नीकृन्ना भवति रमणको मञ्जरीकर्मपूराजुम्भाय’ पामरीणां भवति मङ्गलमोहिति
 व्यक्तमेति । सद्यो पञ्चाजुसारस्तुतपुरमिशिरा लीकरः साहकारः सर्पनम्भ-सरायै
 रचयति च रसो रेणवीचक्रमपि ॥ यथा—‘कुन्दे मन्दसमासे सुकुकिमि विक्रमः कस्तर-
 किङ्किते रक्षाणोके ससोक्षिरमपि विक्रमे चम्पके कुकितादा । पान्थः खेराभ्यो
 ऽपि मङ्गलकटुरचक्रमन्त्रेति सुम्बन्धोत्कृष्टः पट्टपद्यानां वचनमुपट्ठीकम्पठं कर्पटेन ह’
 एवमन्वान्तुहतिः । ‘विचक्रकिङ्कितरपाठकि चम्पकपुण्या वचन्तयो (I) प्रीत्ये । तत्र
 च सुहिनर्तुमहं मङ्गलमपि केचिद्विच्छन्ति ॥ यथा—‘अमिनवकुसुमित्पर्विकर्मे
 चिरीषं मङ्गलपरिवारं पाठकाशमकृष्टे । स तु सरसजलमार्जोन्मीक्षितः सुन्दरीणां दिग्-
 परिपट्टितन्मा कोऽपि वैषम्यकाक्षि ॥ ‘एवमप्यपि कविप्रसिद्धचाम्पूजम् । को
 नान्धौ मन्वरसौ फलार्चनायां च पुण्यमुपबोधि । वोढा वसितमेतत्सप्तममनुप योपि
 तस्य ॥’ ‘वत्साभिमासे कुसुमे विकस्यं तनुतरे वाक्फले विधेयम् । तदग्निमे प्रीतिपरं च
 कथं तदग्निमे पाकपरिष्कृतं च ॥ ‘हृमोऽज्ञानां विधिरेव इहो वलीकृन्ना न महाबवेहा ।
 तेषां द्विमासावधिरेव कार्यं पुन्ये फले पाकविधौ च अथ ॥’ अन्तर्ध्याजे बहिर्ध्याजे
 वाक्फलेऽर्थाजमेव च ॥ ‘सर्वध्याजे बहुध्याजे निर्ध्याजे च तथा फलम् ॥ मनुष्याद्यन्तर्ध्याजे
 तथा बहिर्ध्याजमत्र मोक्षमि । आभ्यासुमन्त्रध्याजे सर्वध्याजे च ककुमादि ॥’ एवमपि बहु
 ध्याजे बीजकपिच्छादि भवति निर्ध्याजम् । सकलकर्मणां बोधा ज्ञातव्यं कविमिरिति
 मेव ॥ तदेवं द्वेष्टकाली व्याख्यातौ ॥ यथाः सैवचारिकम् ॥ जातिः जीतुंसाधिका
 मङ्गलपञ्चिका वा । आदिप्रह्लादादिसान्निध्यकपात्रादयो कम्पन्ते । वेपः कुत्रिमं
 कम्पम् । व्यग्रहारवेष्टा । आदिप्रह्लादाकाशरचनमादयो वेपः । वेपव्यवहारादीति
 वेसादिमि प्रत्येकममिसंयच्छते । तेन वेष्टे वेपका व्यवहारस्य आकारस्य वचनस्य
 वा जीवित्वेन निबन्धः करणीय इत्यर्थः । एवं काव्यव्यवहारादयो वेपः । यथा काव्यकुम्भा-
 कारवेष्टे कृतो वेपः । शरव्यो व्यवहारः । मन्त्रर आकारः । पदार्थं मन्त्रमनुवितम् ।

‘भक्त्या शब्दार्थयोर्दोषा’ इत्युक्तम् । तत्र च शब्दस्य पदवाक्यरू-
पत्वाल्लयम द्वौ पददोषावाह—

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

दोष इति वर्तते । कृतसमासयोर्भावप्रत्यय । तेन निरर्थकत्वमसाधुत्वं
च पदस्य दोषौ । एवमुत्तरत्रापि योग्यम् । तच्च चादीनां पूरणार्थे नि-
रर्थकत्वं यथा—

‘मुच्यन्मुहुर्मुहुरह अपसाकुलाः

कृत्वा स्तनन्ति भयतोऽभिमुखं पदानि ।

स्वामिन्मन्त्रणयोः शरणं प्रपन्नः

संसारदारुणदरेण हि काविष्ठीक ॥’

पदैकदेश पदमेव, तन्निरर्थकत्वं यथा—

‘आदावज्जनपुञ्जलिस्तपुषां श्लाघामलोल्लासित

मोत्सर्पद्विरहामलेन च तस्य संतापितानां दृष्टाम् ।

संप्रत्येव निवेकमनुपयसा देवस्य चेतोभुवो

मल्लीमामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥’

अत्र ‘दृष्टाम्’ इति बहुवचनमनर्थकम् । कुरङ्गेक्षणाया एकत्वा एवो-
पादानात् ॥

न च—

‘मल्लसकलितैः प्रेमाव्रविर्मुहुर्मुहुःकलीकृतैः

सज्जमभिमुखैर्लज्जालोल्लेनिमेषपराङ्मुखैः ।

हृदयनिहितं मावाकृतं यमग्निरिवेक्ष्यैः

कथय मुकुती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य बिलोकयते ॥’

इत्यादिबध्नापारमेदाद्बहुत्वम् । व्यापाराणामनुपात्तत्वात् । न च व्या-
पारेऽत्र एकशब्दो वर्तते ॥

यमकादौ निरर्थकत्वं न दोष इति केचित् । यथा—

‘योषितामतिचरां नसत्तुर्न गात्रमुज्ज्वलतया न स्वस्मम् ।’

‘बभौ मुसेनाप्रतिमेन काचन भियाभिका तां प्रति मेनका च न ।’

शब्दशालविरोधोऽसाधुत्वम् । यथा—

‘उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रसिमुस्त्वमेत्य बाणनद्या ।’

गाण्डीयी कनकक्षिसानिर्भ भुजाम्यामाज्जने विपमविछोचनस्य वञ्च ॥’

— अथ हन्तेर्नाकर्मकत्वम्, न स्यात्तकर्मकत्वमित्यात्मनेपदप्राप्तेः ‘आ
ज्जने’पदमसाधु ॥

‘न दोषोऽनुकरणे’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ‘पश्यैष च गदित्याह—’
इत्यत्र न दोषः ।

अथ त्रयोदशवाक्यदोषानाह—

विसंक्षिप्नुनाधिकोक्तास्यानस्यपदपतत्पकर्पसमाप्तपुनराच्चाविस
र्गितवृत्तसंकीर्णगमितममप्रक्रमानन्वितत्वानि वाक्यस्य ।

दोषा इति वर्तते ।

तत्र संभिः स्वराणां समवायः संहिताकार्येण ब्रह्मव्याप्यामिषकीमावः,
कषाटवस्वराणां व्यञ्जनानां च प्रत्यासक्तिमात्ररूपो वा । तस्य विस्लेषाद
धीकृत्वात्कष्टत्वाच्च वैकल्प्यं विसंक्षिप्तम् ।

विस्लेषाद्यथा—

‘क्रमले इव छोचने इमे अनुबभ्राति विसासपद्मति ।’

‘छोछाळकानुविद्यानि जाननानि चक्रासति ।’

संहितां न करोमीति स्वेच्छा सकृदपि दोषः । प्रकृतिरन्वयविधाने
तत्सङ्गतः । ‘संहितैकपदवत् पादे अर्धान्तवर्जम्’ इति हि काव्यसमयः ।

अक्षीकृत्वाद्यथा—

‘विरिचकमिव नृत्यमाचार्यामासयोचितम् ।’

अत्र ‘विरिचकम्’ इति जुगुप्सा । ‘याम’ इति ग्रीडा ।

मेष्येभ्यु स्थितेरेषोचितम् । तथा नागरेषु बहुषितं तदेव प्राप्स्येष्वनुचितमिति । अथ—
‘परिभ्रमन्मूर्ध्वजपदपदाङ्कैः क्षितोदवावक्षितवन्तकेधरी । मुसैभ्यस्तुम्बलरस्मिरादि
तैर्वनातपाम्भुसरोजवाहमि ॥’ गोपीनां हि प्राप्स्यत्वात्कनकतुम्बलव्यवहृतिरापीति ।
एवं काव्यरागानुभवेनम् ॥ विरिचकमिति । विपरीतं धीवापीनां रेचकं भ्रमणं च ।

१ ‘मिथं संहितैकपदवत्पादेऽर्धम्— इति वामककाव्यालंकारसूत्रम्,

तथा—

‘वक्राशे पनसप्राये पुरी यण्डमहावृमै ।’

अत्र ‘सिप’ इति ‘पुरीषम्’ इति ‘महावृम’ इति च ग्रीकानुगुणान-
वतारमकारकत्वावस्थीला ।

कष्टत्वापथा—

‘मङ्गयुद्धमगर्मास्त्रे गुर्वाभोगा इमा वसुः ।’

वक्राशौचित्येति वक्ष्यमाणत्वाद्बुर्बचकादौ न दोषः ।

यदाहु—

‘शुक्लीवास्तुमूर्त्ताणां मुस्तसत्कारसिद्धये ।

प्रहासासु च गोष्ठीषु वाच्या दुर्बचकादय ॥’

अवश्यवाच्यत्वानभिधाने न्यूनपदत्वम् ।

असम्प्राप्तार्थेन बोधितमिति प्रकृतोऽर्थः । विरेचकं प्रवर्तकमिति च । अवश्य-
वाच्यस्येति । अवश्यमावेनानिषेधस्य अविनाभायैवाचित्येन वा प्रतीयमानस्य
मिथानेऽपि न दोषः । यथा— निषण्णार्त्रं अहं विप्र आनुदमं नराधिप । तथा
पीबमवस्था ते न सर्वत्र मयावस्था ॥ ‘यत्र अव्यतिष्ठापर्वं वासि तत्रादिर्मवन्तौ
परं प्रयत्नपुरे प्रयुज्यते इति व्यापारवर्तिर्भवते । यथा च—‘मा मवन्तमव-
पन्नो वा वारणे मदकसः पराध्वी । वज्रमिन्द्रवरिप्रसृतं वा क्षतिं तेऽहं कृतवा
सह बह ॥ अर्त्राधिसाद्वासीधिसाधिसिद्धिमा मय्यते । तथा— मा वाधीन्म माहीन्म
क्षितीधगुधिद्वत मवन्तम् । सुहृत्तरणम्यावां मार्गतरो क्षतिं तेऽहं सहकृतवा ॥
अत्रावक इत्यादीनि कर्तृपक्षान्वाधिसाधप्रतीयन्ते । एवं चानमिहितवाच्यत्वं पुन-
र्बोधोपपन्नं वाच्यम् । नमिबर्मोमपात्मनो वस्तुनः प्रतिपत्तये पुनः स एव सव्यव-
स्थायां सर्वत्रम वाच्यत्वं वाच्यमपि बोधे यत्र तत्रापि न्यूनत्वमिति चेदित्यु-
च्यते । यथा—‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थयथा कपाक्षिन्ः ।’ इति । अत्र
हि कपाक्षिन्बो धर्मैर्बोमयवृत्तिं संहिमार्त्रं वा प्रस्तापयेत् । कपाक्षिन्बोधत्वा
गर्हितत्वमुभयमपि वेति श्रवः पट्टाः । तत्र प्रथमपक्षे विद्येत्प्रतिपत्तये कपाक्षि-
न्बोधमपरमपि कर्तव्यम् येनास्य गर्हितत्वं प्रतीयेत । द्वितीयपक्षे तस्यावप्रतिपत्तये
सर्वत्र तत्पर्यायेन सर्वत्रात्रा वा विद्येत्प्रमवद्वस्तुपादेयं भवति येन तस्य नि-
श्चितायेतिहावाचो हेतुमानोऽवकल्प्येत । तत्र तैर्बोधावधाने यथा— अततममोऽव-

यथा—‘तथामूलां दृष्ट्वा’ इति । अत्रास्माभिरिति स्थितमित्यस्मात्पूर्व
मित्त्वमिति च नोक्तमिति न्यूनत्वम् ।

तथा—

‘त्वयि निबद्धरते’ पियवादिन प्रणममङ्गपराञ्जुलषेवसः ।

किमपरापलभं मम पश्यसि त्यजसि मामिनि वासन्नं यत ॥’

अत्रापरापस्य लभमपीत्यर्थो बाध्य ।

तथा—

‘नवसकधर सनद्धोऽयं न दत्तनिशाचर

सुरधनुरिव घूराकृष्टं न तस्य क्षरासनम् ।

न वेति परादृष्टादृष्टुः कर्महो । नवसकधरं नदति मामनकधरो ध्रुवमक्षा न कृष्टमक्षर ॥’
इति । परायेव यथा—‘कुर्वी हरस्यापि पिनाकपागेर्वैर्बभूवुति के मम चन्विनोऽय्ये ।’
अथ हि हरस्त्वैति पराजितस्येधोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपायित्वं वैर्बभूवुतेरशक्यकरणी
वक्ष्यमानस्यो हेतुः । अन्यथा हरमहृष्यका पीनस्यस्य स्मामिति । यथा च—‘एकं च
द्रुमद्विपरिपोरसज्जैवतेयात्’ इति । सर्वनाम्ना यथा—‘इषा एवमं मनसिजं जीव
वन्ति इतैव पा । निरुपद्रवस्य जमिनीकाः सुखे वामलोचनाः ॥’ अत्रापि ता इति
सर्वेषामोपात्तस्यैव वामलोचनात्वं भवति अत्राह जीवनयोरन्योन्यविद्वद्बोरोपि अमि
त्रोदुक्त्वोपपत्तावार्थो हेतुः । इतरथा वामलोचनात्वस्य पुनरुपपत्तयप्रसङ्गः । अत एव
पुनरीवा पक्षो न संभवत्येव । एकलैव शब्दस्यावृत्तिमन्तरेणानेकस्य प्रतिपादनस्य
म्यासंभवात् । न चासाधनित्वमन्वा साधया कल्पयितुम् । न वेत्यानेकत्वप्रशङ्कमिति
न्यूनपक्षमिति । न च तु भूम—न हि शब्दस्यामिदैव वृत्तिरिष्यते केनैकस्मिन्नेवार्थे
व्यकीर्तनात्तस्याः शब्दान्तरमर्थान्तरार्थं प्रयुज्येत तदावृत्तिनिवन्धनं वा किञ्चित्परि
कल्प्येत । किं तु ह्रस्वन्तरमपि शब्दवैकस्येयं व्यञ्जितमावमस्त्येव । एवं च ह्रस्व
न्तरोपपन्नवाचामेकसाधयेव कस्याद्याध्वेन सहैव व्यञ्जकस्यापि प्रतीतिरनिवारितप्रसङ्गः ।
तथा हि—परमेश्वराचकचद्वयसंभवेऽपि ‘कपाशिन’ इति तद्व्यञ्जकतया प्रयुक्तं
पीनतराद्यन्वयमिमावतां सूचयन् शृणुष्यास्पदत्वं ध्वनति । संप्रति द्वयं येनपीन
रमणीयम् । अत्रिक्रम पूर्वमेव सैव दुर्बलवद्वितत्वेन लोचनीया जाता । संप्रति पुन
स्त्वया तस्माद्यन्वयिष्यदुरध्वन्यसाधसाहायकमिवारण्यमित्युपहस्यते । प्रायैवाप्त्योऽप्य
दितरां रमणीयम् । अस्मात्प्रकृतादीनभोगेन तरसमानम् कदाचित् बाध्यतामह ।
प्रयैवा पुनरत्राप्त्यन्तरेऽपीयककपुष्परिणी । ता च त्वं चेति द्वयोरन्यत्रुभवावपरस्पर
रस्पर्शव्यतिशयप्रतिपादनपरत्वेधोपात्तम् । कस्यचित् अन्तिमरीति च मनुष्य

अयमपि पटुर्भारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकयसिग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्षशी ॥'

अत्र भ्रान्तौ निवृत्तायां सद्रिययभूषयो सुरभनुर्भारासारयोरिव विद्यु
तोऽपीदमा परामर्शो बाध्यः ।

यथा वा उपमायाम्—

‘सह्यवकायजुया वियसिर्जं कमसामुणाससंछन्ना ।

वासीबहुस्वरोयज विक्षितवणया मुह्येर्ह ॥’

अत्र कमसमुणासप्रतिहत्योर्मुसबाहो केनापि पदेनानुपादानाम्भूत-
पदत्वम् ।

कविद्रुपः ।

यथा—

‘गाढालिङ्गमवामनीकृतकुचमोक्षूतरोमोद्गमा

सन्त्रजेहरसातिरेकविगच्छ्मीमभितम्बाम्बरा ।

मा मा मानव माति मामकमिति क्षामाक्षरोच्छापिनी

सुप्ता किं नु मृता मु किं मनसि मे क्षीना विभीना मु किम् ॥’

कविज्ञ गुणो न दोषः ।

यथा—‘विष्टेत्त्रोपवृत्तात्—’ इति ।

अत्र पिहितेत्यसोऽनन्तरं नैतत् यत् ’ इति एतैर्न्यूने पदैर्विशेषबुद्धेर
करणान्न गुणः । ‘उचरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिः बाधते’ इति न दोषः ।

अधिकपदत्वं यथा—

‘स्फटिकाकृतिनिर्मलं प्रकाशं प्रतिसंक्रान्तनिशातश्यामरत्नः ।

अनिरुद्धसमन्वितोकिमुक्तिः प्रतिमलास्रमयोदयः स कोऽपि ॥’

अत्र ‘आकृति’शब्दोऽधिकः ।

तथा—

‘तौहीजद्वयो निजमे कृतवदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।’

अत्र ‘तत्’शब्दः ।

यथा—

‘दस्तर्कदलमाग्मभिः सनवाम्नुदमम्बरम् ।

वाप्य फुल्लाम्नुमयुजो जाता दृष्टिविष मम ॥’

अत्र ममि सहस्रजो युनिश्चाधिका ।

तथा—‘विसक्तिसलयच्छेदपात्रेयवन्तः’ इति ।

‘स्वगुत्तरा सद्भवतीमधीतिनीम्’ इति च मत्स्वर्णीयस्याधिक्यम् । बहु
मीहिसमाभयेनैव तदर्थावगतिसिद्धे । यदाहुः—‘कर्मधारयमत्स्वर्णीयाम्नां
बहुमीहिर्लुप्तत्वात्प्रक्रमस्य’ ।

तथा—‘वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुल्मासजोमूपजम्’ इति, ‘तदी
यमातङ्गघटाविमृष्टैः’ इति, ‘येनाकुम्भनिमग्नवग्यकरिणां मूधैः पयः पीयते’
इत्यत्र तद्वितप्रत्ययस्याधिक्यम् । पट्टीसमासाभयेनैव तदर्थावगते ।

यत्र स्वर्यान्तरे तद्वितस्योत्पत्ति न तत्र समासात्प्रतीतिरिति न तस्या
धिक्यम् ।

यथा—

‘अथ मृतानिर्वार्तमघरेभ्यस्तत्र तत्रस्तु ।’

इति । अत्र हि अपत्यार्थे तद्वितो नेदमर्थे इति ।

तथा—

‘किं पुनरीदृशे दुर्नाते आतामर्पनिर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाश
श्लोकक्रियाकरणस्य ।’

इत्यत्र क्रियाकरणयोः ।

यथा वा उपमायाम्—

‘अहिजबमणहरविरह्यवक्यविहसा विहाइ नयबहुया ।

कुम्भरुमचसमुष्कुलगुच्छपरिच्छित्तममरगणा ॥’

अत्रोपमेयस्य नीलरत्नादेरनिर्वेशे अमरगणपदमतिरिच्यते इत्यधिक-
पदत्वम् ।

तथा—

‘अस्मिन्निरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कित ।

न सल्ल स्रोमयति स्म वनस्त्रयी न तिरस्कृष्टिरुक् प्रमदामिव ॥’

अत्र तिरुक्प्रमदयोरेकतरस्य समासोक्तिर एवाक्षेपादन्यतरस्याधिक्यपदत्वम् ।

यथा वा रूपके—‘शोकानलधूमसमारसभूताम्भोदभरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसर्गं शरीरम् ।’

अत्र श्लोकस्य केनचित्साधर्म्येणानुत्पन्नेन रूपणमस्तु धूमस्य पुनर्न किञ्चिद्रूप्यमस्तीति अधिक्यपदत्वम् ।

तथा—‘निर्मोहमुक्तिमिव गगनोल्कास्य लीलाकम्पटिकामिव त्रिविधपत्य ।’

अत्र रूपकेष्वेव साम्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वादिवक्ष्यत्वाधिक्यम् ।

यथा वा समासोक्तौ—

‘सृष्टति तिरमरुषौ ककुम् कौर्वयितयेव विजम्भिततापसा ।

अतनुमानपरिग्रहया स्तिष्ठ रुधिरया निरयापि दिनमिमा ॥’

अत्र तिरमरुषे ककुमा च यथासदृशविश्लेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नाप्यकृतया व्यक्तिस्त्वया ग्रीष्मदिवसमियोऽपि प्रति नायिकात्वेन मविष्मतीति वयितयेत्यधिकम् ।

यथा वान्योक्तौ—

‘आहूतेषु विहंगमेषु मत्सको नायान्पुरो वार्यते

मैष्ये वा भुरि वा वसस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां भुरम् ।

सद्योतोऽपि न कम्पते प्रचछिद्रुं मध्येऽपि तेजस्विनां

भिक्षामागम्यमचेतनं प्रमुमिवानामृष्टतन्त्रास्तरम् ॥’

अत्राचेतस प्रमोदप्रसूतविशिष्टसामान्यद्वारेणामिष्यके प्रमुमिवेत्यधिकम् ।

तथा—

‘द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।

बहुविधार्थ्युपकारमरुणमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥’

अत्र मयदर्थस्यान्योक्तिमतेनैवाक्षेपाद्भवानिवेत्यधिकम् ।

कविहृणः ।

यथा—

‘यद्ब्रह्मजाहितमतिर्बहु चादुर्गमं

कार्योन्मुखः सलज्जन कृतकं ब्रवीति ।

तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

वक्तृपदत्वं द्विप्रयोगः । ‘नैकं पदं द्विः प्रयोक्तव्यं प्रायेण’ इति हि समयः ।

यथा—

‘अधिकृतसत्तत्त्वं कल्पितशेषकीला

परिमलननिमीकृत्याण्डिमा गण्डपाथी ।

सुतनु कथय कस्य व्यञ्जनन्त्यजसैव

सरनरपतिस्त्रीलायौवराग्यामिपेकम् ॥’

अत्र लीलेति ।

कविहृणः ।

यथा छाटानुप्रासे—

‘जयति हुण्णातिमिरक्षिमिराम्बैकवत्तमः ।

वत्तमीकृतपूर्णाक्ष पूर्वाक्षातिरुको रविः ॥’

कविच्छन्दसकिमूले ध्वनौ ।

अथैव हचोरपि प्रवक्ष्यता प्रवीर्यते ॥ कविहृण इति । अत्रानुप्रासव्यवहृतिरिति श्रुता

यथा—

‘तौळा जायन्ति गुणा आळा ते सहिष्णुर्हि विष्पस्ति ।
रविकिरणाणुगद्वियाईं हुन्ति कमळाईं कमळाई ॥’

विहितस्यानुषासत्वे यथा—

‘वितेन्द्रियस्य विनयस्य कारण गुणप्रकर्षा विनयादवाप्स्यते ।
गुणप्रकर्षेण अनोऽनुरज्यते अनानुरागप्रमथा हि संपदः ॥’

अस्थानस्यपदत्वे यथा—

‘मिमेण संप्रप्य विपक्षसंनिधौ निषेक्षितां वससि पीवरस्थने ।
सत्र न काचिद्विग्रहौ जलाविहां वसन्ति हि प्रेम्णि गुण्या न वस्तुनि ॥’
अत्र ‘सत्र काचिन्न जहौ’ इति बाध्यम् ।

तथा—

‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थमया कयाक्विनः ।
कला च सा कान्तिमती कलमवतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥’
अत्र त्वंशब्दादनन्तरव्यकरणो युक्तः ।

तथा—

‘शक्तिर्निष्किल्बमेयं तव मुन्युगळे नाथ दोषाकरभी
वर्के पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी लङ्कयष्टि ।
आग्नेयं सर्वगा ते विव्रसति च पुन किं मया बृद्धया ते
प्रोष्मेवेत्य प्रकोपाच्छक्षिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥’
अत्रेत्थं प्रोष्मेवेति न्याय्यम् ।

एतैषु । तिमिरावका पूरकार्थो पक्षिणः ॥ तारसेति तथा । आळेति यथा । ‘ते
बालमृदा काळे’ इति वस्तुव्याप्येर्देशादेशः ॥ त्वंशब्दादिति । समुच्चयचोत्तरयो हि
व्यकरणः । समुच्चयव्याप्येर्नन्तरमेव प्रयोक्तव्य इति हि कथं । एवं पुन-व्यप्योऽपि

१

तथा जायन्ते गुणा यथा ते सहिष्णुवैर्जायन्ते ।

रविकिरणानुगदीयानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥ (इति च्यवत्)

तथा—

‘कर्म रागादृताङ्गश्चा सैतत्तमिह ययैवासिष्यप्रारिक्ण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
सत्सङ्कोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि वृत्ता
मृत्युस्य श्रीनियोगाद्विदुमिह गतेत्यमुषि यस्य कीर्ति ॥’

अत्र ‘इति श्रीनियोगाद्’ इति शास्त्रम् ।

तथा—

‘सीधे सदीये गजसेसुक्न्वाअतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।’

इत्यत्र परामर्शनीयमर्थमनुक्तैव यस्तस्य तदा परामर्थं सोऽस्थानस्त्व
पदत्वं दोषः ।

तथा—

‘कष्टा वेधव्यापा कष्टो नित्यश्च बहन्कृम ।

अवधानामलंकार कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥’

अतिरिच्यमानार्थान्तर्येणैव प्रयोगमर्हति । अन्वयः तु प्रयुज्यमानोऽस्मान्स्वपदत्वं
प्रयोजयति । यथा—‘कष्टा जमिनि कामिनी मुखे वेधं छादयन्मुद्रितं पुनः । अत्र
हि पुनः ‘सप्तस्तेनेत्यन्तरं प्रयोगः ॥ श्रीनियोगाद्वितीति । तत्र बोध्यम्—‘त
त्किञ्चिदप्यन्वयेऽप्यनेन यत्रेतिरिच्यते । न तत्र तस्मात्तन्नास्तिबुद्धेरन्वयत्वं वदेत् ॥
अप्यभिप्रायस्तां वदति स पूर्वप्रादवाति हि । न च ‘अस्मादप्येव’ परस्मात्त्वस्य
संसर्गः ॥ इतिरिच्यतेरैवामप्यव्यवधानं यतिः समा । ज्ञेयत्वमेवमासीत् तन्वादीयार्थो
विद्यम् ॥ यतस्ते वाच्य इव भूयन्ते बहन्न्तरम् । तदर्थमेवावच्छिद्युत्तममत्रम
व्ययः ॥ इति । एवं वाक्यमर्थं पूष्यदोषत्वेन न वाच्यम् । अस्यावस्वपद परान्तर्मा
यत् ॥ तदेति । तच्छब्दस्य हि प्रकान्तोऽर्थो विषय इत्येव प्रकल्पमात्रः स्पृतिप
रामर्शस्तथात् । स्पृतेषामनुगत एवार्थो विषयो भावमविष्णुमायः । अत्र च प्रतीति
मात्रमनुमायोऽस्मिन्तो येनिरिच्यविषयमात्रः । न च महात्मा प्रतीतपूर्वो च परान्तर्मा
न वात्र प्रमादश्च पादयोः वीर्योपवैविध्यं इति कल्पते बहुम् । तत्रापि प्रतीतगय
वहेतो वाच्यस्य तदीयतादीमिमान्वावधाने सत्यव्यवस्थावस्वपदत्वं बोधमादिर्मा
यत्तेतः । तेन पादयोर्विषयैव वाच्यस्य च हेतोर्पद्विधोपपन्नमुच्यतेतमित्युक्तमिति

अत्र भवणानामिति पदं पूर्वार्धे निवेशयितुमुचितम् । 'नार्धे किंचिद्
सर्मासं वाक्यम्' इति हि कविसमयः ।

यथा दोष्मेष्टामाम्—

‘येतनिवम्बर्षसा ण्हाणुतिष्ठाप सागक्रीप ।

विहुरा रुयन्ति जलनिन्दुपहिं कन्धस्स व मण ॥’

अत्र रोदनं बन्धनमर्थं चेत्पुनरुक्त्युत्प्रेक्षितम् । तत्र प्राधान्याद्भेदनामि
वाचिन एव पदादनन्तरमुत्प्रेक्षावाचि पदं प्रयोक्तव्यमिति यदप्यत्र प्रयुक्तं
तदस्यानस्यपदम् । येषामन्ये बुद्धेःसिते तदितरदर्शानुत्प्रेक्षितमेव भवति ॥

यथाह—

‘एकप्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो भवता ।

तत्रेवापि प्रयोक्तव्यं प्रधानादेव नान्यथा ॥’

इति ।

पतत्प्रकर्षत्वं यथा—

‘क का कुत्र न धुर्धुरायितपुरीषोरो धुरेत्सुकर

क का कं कमलाकरं विक्रमकं कर्तुं करी नोद्यत ।

के के कानि वनान्तरण्यमहिषा मोन्मूख्येमुपेत

सिंहिमेहविकासबद्धवसतिः पञ्चाननो विधेते ॥’

अत्र क्रमात्क्रममनुप्रासो मनयितव्यः ।

पततिवन्धः कविशृणु ।

पदबोद्धव्यं येषाम् ॥ निवेशयितुमुचितमिति । तेषामन्तरेकवाचकत्वं दृष्टव्यं
त्वेन च काव्यमिष्यते ॥ तदितरविति । तस्मात्प्रधानादितरप्रधानम् । यथा—
‘ज्योतीरसारममवनागिरदुग्धसिन्दुरत्नमुष्मिन्प्रपुरतुह्यपीचिपीचिः । वाताववस्तिवत्-
वपुर्वदनेन्दुकिम्बसंदर्शनावनिष्ठमुक्तवतीव वक्ष्याम् ॥’ अत्र प्रधाने तद्वदने कथंकिं

१ ‘असुप्रार्थं’ काव्यालंकारसूत्रे

२. ‘प्राप्तमित्यस्यार्था’ जानोतीर्नावा’ एवामव्यवहृतः ।

विहुरा रुयन्ति जलनिन्दुमिर्गन्धस्तेव भवेव ॥ [इति संस्कृतम् ।]

३ ‘जलनिन्दुपहिं विहुरा रुयन्ति’ व्याघ्रप्रसङ्गस्य ६१५५ ४ प्रधाने

स्मात्, ५. वर्तते च प्र

यथा—

‘प्रागप्राप्तनिशुम्भश्चामवधनुर्द्वेषाविधाविर्भव

त्कोपप्रेरितमीममार्गवभुजस्तस्मापविद्ध’ क्षणम् ।

उज्ज्वाळ परशुर्भवत्तद्विधिरुत्स्वत्कण्ठपीठातिथि

येनानेन जगत्सु सण्डपरशुर्वेषो हरः स्थाप्यते ॥’

अत्र कोचामावे पतत्पर्यत्वा नास्ति ।

समाप्तपुनरावृत्तं यथा—

‘ज्योत्स्नां तिम्यति चन्दनेन स पुमान्निघ्नत्यसौ मासुती

मातां गण्डजैर्मधूनि कुरुते स्वादून्यसौ फाणितै ।

यस्तस्य प्रपितान्गुणान्मथयति ग्रीवीरचूडामणे

स्तारत्वं स च घ्राणया मृगयते मुक्ताफलानामपि ॥’

अत्र चूडामणेरिति समाप्ते वाक्ये सारत्वमित्यादि पुच्छप्रार्थं पुनरुपात्तं न चमत्करोति ।

कचिन्न गुणो न दोषः । यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणमपि तु वाक्यार्थान्तरमेव क्रियते । यथा—‘प्रागप्राप्त—’ इति ।

रोलेपि उत्सादिना उपहतौ च विसर्गस्याभावोऽविसर्गत्वम् ।

यथा—

‘धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र स ।

यस्य मृत्वा बलोस्त्रिका भक्ता बुद्धिममान्विता ॥’

इत्तं लक्षणभ्युक्तं पतिमद्य वा लक्षणासुसरणेऽप्यवश्यमाप्तगुरुभावा-
न्तकमु रसाननुगुण च इत्तं यत्र तद्भाषो इत्युक्तत्वम् ।

यथा—

‘अभि पश्यसि सौधमाभिसामविरहमुमनोमासमारिणीम् ।’

अत्र वैतालीययुग्मपादे लब्धसराणां पण्णां नैरन्तर्यं निपिद्धमिति क
व्यभ्युतम् ।

‘पतासां रागति मुमनसां वाम कण्ठावकम्बि ।’

‘कुरङ्गाक्षीणां गण्डतरुफलके स्वेदविसरः ।’

इत्यनयोश्चतुर्ष्व षष्ठे च यतिर्म कृतेति यतिप्रष्टम् ।

एतदपवादस्तु स्वच्छन्दोऽनुशासनेऽस्माभिर्निरूपित इति नेह प्रवृत्त्यते ।

‘अमृतममृत क संवेहो मधून्मपि नान्यथा

मधुरमथ किं भूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सहृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्नसान्तरविजनो

वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्वात्प्रियावस्त्रनञ्चदात् ॥’

अत्र ‘यदिहान्यत्स्वादु’ इत्यभ्ययम् ।

‘अन्यास्ता गुणरक्तरोहणमुर्ध्वं कन्मा सुदन्यैव सा

संमारा सैल्ल तेऽन्य एव विधिना यैरेव सुष्ठो युवा ।

श्रीमत्कान्तिर्गुणां द्विषां करतलास्त्रीणां नितम्बस्त्रजा

दृष्टे मत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥’

अत्र ‘वस्त्राप्यपि’ इति षष्ठे कधुरपि गुरुत्वं भजते ।

‘हा नृप हा शुभ हा कविभन्वो विपसहससमाश्रय देव ।

मुग्ध विदग्धसमान्तररक्त कासि गत क वयं च तेषैते ॥’

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्त करुणरसाननुगुणम् ।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरपदैर्ध्यामिश्रत्वं संकीर्णत्वम् ।

यथा—

‘काम साहसं श्रुतिभो कूरं वैतेह निग्नरं रुद्धी ।

सुजयं गिम्हह कण्ठे हजेह र्ध निभत्तयं बेरो ॥’

अत्र ‘कार्क क्षिपति कूरं सावति कण्ठे नसार्ं गृह्णाति श्वाग भवति’

इति बहुमुचितम् । एकवाक्यतायां क्षिप्रमिति क्षिप्रमेव ।

१ चतुर्थे एकारोत्तरं षष्ठे नञ्चपदे ४ इत्युत्तरं यतिर्मयति. २ दो वन्मा
का प्र ३ ‘किञ्च’ प्रकाशे. ४ ‘शुभां’ प्रकाशे ५ ‘वैते च प्र
६ कार्क सावति क्षिपति कूरं भवति मिष्टुरं वदतु ।
७ हृष्टं गृह्णाति कण्ठे जाह्नवरति च नसार्ं स्वविर १०
८ शुभे मिष्टुरं रुद्धी वाग्भट्टकालानुशासने ८ अ निभत्तयं बेरो का का

कचिदुक्तिप्रसूक्तौ गुण ।

यथा—

‘बाले माय विमुञ्च मानिनि रुपं, रोषान्मया किं कृतं,
स्वेदोऽस्मात्, न मेऽपराध्यति मवान्, सर्वेऽपराधा मयि ।
तर्हि रोदिति गङ्गोदेन वचसा, कस्याप्रतो रुधते,
न स्वेतन्मम, का तथासि, वयिता, नास्मीत्यतो रुधते ॥’

वाक्यमन्ये वाक्यान्तरप्रवेशो गर्भितत्वम् ।

यथा—

‘परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सगतिः ।
नदामि भवतस्तत्त्वं न विषेया कदाचन ॥’

अत्र तृतीयः पादो वाक्यान्तरं मध्ये प्रविष्टम् ।

कचिदुक्तम् ।

यथा—

‘दिष्णातङ्गमटाविमक्तचतुरापाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च बध्न्त एव हि बन्ध रोमाञ्चिता पश्यत ।
विमाय प्रतिपाद्यते किमपर रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरमूत्कषाद्भुतमिदं यत्रैव चार्त्तं गतम् ॥’

अत्र वीराद्भुतरसबशाद् ‘बध्न्त एव’ इत्यादि वाक्यान्तरं मध्ये प्रविष्टं
शुभाय ।

प्रकृतमङ्गो मध्यमक्रमत्वम् ।

यथा—

‘एवमुक्तो मन्त्रिमुक्त्यै पार्थिव प्रत्यभाषत ।’

अत्र ‘उक्त’ इति प्रक्रान्ते ‘प्रत्यभाषत’ इति प्रकृतेर्धर्ममक्रमत्वम् ।
(यथा) ‘प्रत्यभाषत’ इति युक्तम् ।

तेऽपराधमिन्द्रोत्तरार्द्धमनुवैक्षित्येन च प्रस्तुतमङ्ग इति । ॥ द्वि पद्य । प्रक्रममेकर
सम्यक्ता प्रतिपत्प्रतीतिं सञ्चाल इव परित्यक्तमन्त्रेणायी एवमङ्गाव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥
प्रत्यभाषतेति युक्तमिति । एवंविधस्य प्रक्रममेवमङ्गस्य शर्मादिभिरस्य विरच-

मथा वा—

‘ते हिमाख्यमामन्त्र्य पुनः प्रेथ्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विद्युताः समुष्णयुः ॥’

अत्र ‘मनेन विद्युता’ इति वाच्यम् ।

‘धैर्येण विद्यास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रमदाच्च मन्त्रो ।

वीर्यं च विद्वत्सु मुते मघोन स तेषु न स्याममवाप श्लोकः ॥’

अत्र स्यादेः मत्स्यमस्य । ‘तीव्रेण विद्वेपिमुवागता च’ इति तु युक्तम् ।

‘बभूव भसैव सिताङ्गराग कपाळमेवामरुष्टेसरभी’ ।

उपान्तमार्गेषु च रोचनाङ्कः सिंहाकिनस्यैव दुक्कम्भावाः ॥’

अत्र ‘मुगेन्द्रचर्मैव दुक्कमस्य’ इति युक्तम् ।

‘सद्यः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जलुर्भिसधुतविकासिविसप्रसूताः ।

सैन्याः श्रियामनुपमोगनिरर्मकस्य

दोषप्रवादममृजन्वननिज्ञगानाम् ॥’

अत्र स्यादेः । ‘विकचमस्य वधुः प्रसूनम्’ इति तु युक्तम् ।

‘यस्योऽभिगन्तु मुसलपिप्तया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तिषुं वा ।

निरुत्सुकानाममियोगमावां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥’

मुवाहमावप्रभरत्नोपगमात् । अथा तावत् आगच्छति इति । अथा वा—‘एते आगच्छितस्य
देहकरोक्षीतमाहस्तसिन्धुम् । परमच्छदिनारैश्च नन्तो चन्द्रोदितवैराट् ॥’ अत्र
क्षुत्कर्षापकर्षविवक्षया परिकल्पितभेदोऽप्येकस्मिन्मर्मे विधेयानुवाद्यविषयैर्भेदेनैवान्विधा-
नैव विध्यनुवाहमानो ममित इति प्रकृमाभेदप्रकार एवावमिति मन्तव्यम् । केचन
पर्यायप्रक्रमभेदमिदृशये आह्वयमिति पाठः परित्यज्यवित्यम् । न चैवमुक्तपदत्वरोपपन्नम् ।
अथाग्रे मन्त्राग्ते—‘नैव परं हि प्रवीज्यं प्रायेण’ इति । अदेत्यप्रतिनिर्देशव्यतिरेको
हि विषय उक्तपदत्वस्य अवबोधैर्वा प्रतिनिर्देशानु अद्यप्रक्रमयेति मित्रविषयत्वम् ॥
सम्भृतिति । अत्र सौवीर्यं च काव्यविशेष प्रकथ्यत- य सौवीरावापुपेक्षित इति
अतस्तत्त्वत्र क्रमभेद इति केचिदाहुः । अथ तु ज्ञेयः—अतविशेषतः विवक्षामात्र

१ प्रेथ्य च २

१ एतस्य संस्कृतं न विज्ञायते २. आवाही’ ज्ञातु, ३ ‘प्रेथ्या’ स्थातु,

अत्र कृतः । 'सुखमीहितं च' इति तु युक्तम् ।

'उदन्वच्छिन्ना मृ स च निभिरपां योवनस्रतं

सदा पान्थः पूषा गगनपरिमार्णं कलमयति ।

इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिसुद्राशुकुम्भिता

सतां प्रशोन्मेप पुनरयमसीमा विभ्रयते ॥'

अत्र पर्यायस्य । 'मिता मृ' पत्यामां स च निभिरपां योवनस्रतम्

इति तु युक्तम् ।

'विषदोऽमिमवस्थविक्रमं रहस्यस्यापदुपेतमायति ।

कधुता नियता निरायतेरगरीयाल पर्व नृपभिय ॥'

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । 'तवमिमव' कुस्ते निरायतिम्, कधुतां

मनते निरायति, कधुतामौक्यपर्वं नृपभिय' इति तु युक्तम् ।

'उल्लुल्लङ्घनककेसरपरागगौरपुते मम हि गौरि ।

अमिषाम्भित्त प्रसिध्यन्तु मगवति युष्मत्प्रसादेन ॥'

भावितवानवच्छिन्नत्वाद्गोयोऽवममुद्रास्वमीय एव । यथा—'परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दक्षविवये दक्षमयोग्यत्वात्परोक्षस्याविवक्षायां स्मिन् मयत्येव । अत्रयन्तौ(१) हूयम्' इति । ध्रुवोऽपि भाविवक्षा भवति । यथा—'अतुष्टरा कप्या' इति ॥ सुखमीहितं चेति तु युक्तमिति । एवं च तुल्यकृतत्वेन विक्रमार्थेद्वेर्वाच्यत्वं न विषयोऽयमिदमपि परिहृतं भवति । यथा च—'द्वयता कृत एव सा पुनर्मेवता पादुपतारैवाप्यते । परस्मैकधुतां काकमीमिर्यतनो मित्रपत्न्या हि वेद्विद्यम् ॥ अत्र हि कृत एव तु सा तुरोदवात्' इति युक्तं पाठः । इह तु न शेषः—'दृष्टिं स्मिन्मम मुञ्चामि वारवैनां त्वं कूर्मेराज तस्मिन् हितव्यं वशीया । निजुजरा' कृत्य उचितमे विवीची शेषः करोति हरकामुक्ताततज्यम् ॥' अत्र हि दृष्टिप्राप्तिविवका प्रियकथनोऽयं कथिमा नृपे प्रकथन्ता तस्य प्रकाशमेवेऽपि निर्व्यूहत्वात्प्रवीणां पत्न्यामुदे-स्वप्रतिनिर्देश्यमावेद्योपादानं ॥ कृतमिति नैतादृशः प्रकाशकमेव शब्दोपस्य विषयोऽयं पठ्यते । 'मितामृः पत्यापामृ- इत्यपि । एवं च किञ्चिद्विषयाकृत्युदन्वयो वक्ष्यमा-

१ विषयता कधुता' निरायते का प्रकाशे च २ 'मात' का प्र

१ 'वेति' का प्रकाशे २ 'अव्यव्याप्यते' ज्ञात ३ 'स्मिन् मम' इति तु सार्वते.

अत्रैकवचनेन भगवतीं सवोष्य प्रसादसंबन्धेन यस्तस्यां बहुत्वनिर्देशः
स वचनस्य ।

‘कृतवानसि विप्रिर्ब न मे प्रतिफूल न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव वर्धनं विछपन्त्यै रतये न वीयते ॥’

अत्र कारकस्य । ‘न च तेऽहं कृतवत्यसंमतम्’ इति तु युक्तम् ।

यथा च—

‘वारुणा वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो वयितसंगमभूष’ ॥’

अत्र शृङ्खलाकमेण कर्तुं कर्मभाव । कर्त्यन्तरं च यथोपपन्नं तथा
न निर्म्यूढम् । ‘तमपि बल्लभसङ्ग, इति युक्तम् ।

‘तव कुसुमशरत्वं क्षीतरस्मित्वमिन्दो

र्द्धमिदमयवार्धं हस्यते मल्लिषेपु ।

विद्यजति हिमगर्भैर्वह्निमिन्दुर्मयूले

स्त्वमपि कुसुमवाणान्वज्रसारीकरोपि ॥’

अत्र क्रमस्य ।

यथा वा—

‘अकस्मितपक्षोद्योनीर्यप्रमिभि भक्षोनिषा

ववित्तथमदाध्माते रोपान्मुनावभिषावति ।

अमिनवधनुर्विधादपक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥’

अत्रैव विधेयतया प्राचान्धात्तमाभानुपवर्तितोऽपि परिहृतो भवति । यथा च—
‘वरे कृतवन्तपुण्यदक्षिन्तमपुन’ पुनश्च । प्रहृष्टा क्षमसिः धेवानात्स्यप्रचपुतोपय ॥’
एवम्— यमिव जले जलमिव च इह इव शरीराणीव यत इह । प्रहृष्टाक्षराक्षराक्षरा-
क्षराणि प्रमुह्यति ॥’ इत्यादि । इत्यर्थम् ॥ अकस्मितेति । अत्र ‘पादोपसंग्रहणाय’
इति च वाच्यम् । इवमन्येऽपि धेवा अभ्यूषा । ननु कर्तृवचनभेदोऽपीह कस्यानो
वर्तितः । अर्थमवधारितं नृमः । ननु कश्चिद्विनिः प्रमुह्यमानो दृश्यते स कर्तृ

यथा वा व्यतिरेकालंकारे—

‘तरङ्गय दृष्टोऽङ्गणे पततु निशमिन्वीवरं
स्फुटीकुरु रवच्छर्वं मयसु विद्रुमं श्वेतताम् ।
क्षरं वपुरपाणुं स्पृष्टतु काञ्चन कालिका
मुदञ्चय मनाष्पुस्तं मयसु च द्विचन्द्रं नम ॥’

अत्रोपमानामामिन्वीवरादीनां निन्दया नयमादीनामुपमेयानामतिशयो
वक्तुं प्रकान्तं ‘मयसु च द्विचन्द्रं नम’ इति सादृश्यमाश्रयिषानेन निष्पृष्ट
इति भ्रमप्रक्रमत्वम् । ‘मयसु तद्विचन्द्रं नमः’ इति तु युक्तम् ।

तथा—

‘तद्वक्तं यवि मुद्रिता शशिकम्पा, तच्चेत्स्मित का मुखा,
सा चेत्कान्तिरतश्चमेव कनकं, ताम्बेद्विरो विष्मधु ।
सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयै किं वा बहु धूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गकमो वेषस ॥’

अत्रोपमानावुपमेयस्यातिरेकस्पर्शं वस्तु वक्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्यासेन
वस्तु सर्गपौनरुक्त्यस्य सादृश्यपर्यवसानाद्भ्रमप्रक्रमत्वम् ।

अस्मद्वचो नाम शुभ एव च बोधः । तत्रैव चात्रं प्रक्रममेवधमो भवताम् (१) । तत्र
पुष्पवर्षस्य यथा—‘यथाहं सप्तमो वैकुण्ठावतारः’ इति । अत्र हि यथा समिति
पुष्पवर्षस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाव आकरवाचं ततोऽन्वत्रारोपीवमुक्तम् । वाचरात्रे रामं
प्रति हि कस्मश्चित्तमस्तमिषमुक्तिः । अस्मद्वर्षस्य यथा नाभिवाचप्रसाधो रेणुकापुत्रः ।
परीक्षा हि पुत्रवर्तुर्मापराचः इति । अत्रापि हि नाभिवाचप्रसाधोऽस्मीति वक्ष्ये
पूर्ववाचरात्रैवमुक्तम् । एषा हि मातृवत्कामानसुहिस्त्वोक्तिः । यथा वा— अत्रं
जगः प्रभुमन्त्राक्षपोवने न जेहृहसं प्रतिगोमुमहंसि । इति । अत्रापि जहं प्रभुमन्त्राः
इति वक्ष्ये अस्मद्वर्षस्य कर्तृत्वमन्त्रारोपीवमुक्तम् । द्विविधो जन्मवत्प्रायः । तत्र
चेत्तदेज्जन्त्रारोपो निश्चित एव । अचेत्तमे तु यथा आपाचार्यः— इति । अत्र हि ‘त्वं
रेणुकाकण्ठवाचां कुतवाचः’ इति । ‘तथा वक्ष्येवोऽहं जने’ इति वक्ष्ये वाचरात्र
पुष्पवर्षवर्षयोः कर्तृत्वमुक्तम् । परावचनप्रसाधोऽर्थव्योरात्रोपीवमुक्तम् । यथा च—
‘हं जहं परीयतां जगज्जा रामः जयं याचते कोऽत्र ते मतिमिषम’ अत्र नचं

वक्राधौचित्ये न दोषः ।

‘प्रजतः कः सात वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटं वैर्यम् ।

अभिनदुदितं शिशुना वननीनिर्मर्त्सनशृङ्गमन्युना ॥’

अत्र शिशुना प्रजतिरेव प्रयुक्तो न वजतिस्तत्रैव परिचयगतार्थास्फुटं त्वैर्यमेदित्वसमवात् । केवलं शक्तिवैकल्याद्रेफोऽनेन नोच्चारितः ।

पदार्थानां परस्परमसम्बन्धोऽनन्वितत्वम् । यथा—

‘हृदतरनिबद्धमुष्टे’ कोशनिपण्णस्य सहजमस्मिन्स्य ।

कृपाणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो मेदः ॥’

अत्र यथाकारः सनिवेशकस्यो विवक्षितस्तथा परस्परपरिहारस्विति-
मतोरर्थयोः सिद्ध एवेत्यनुपादेयः ।

अक्षरविशेषकस्यपञ्च शब्दनियतत्वादर्थयोर्न संभवत्येवेत्यनन्वितत्वम् ।

यथा वा—

‘निर्घातोमै कुञ्जलीनाम्निषांसुख्यानिर्घेपैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽसौ वीर्योदये राजसब्दे मृगाणाम् ॥’

अत्र सिंहानां न सावद्राजसब्दः संभवति, तेषां सद्राज्यत्वाभावात्सं-
बन्धामावाच्च । तत्पर्यायस्य मृगराजसब्दस्यास्तीति चेत्, न । तस्य प्रका-
न्तत्वाभावात् । मृगाणामित्यत्र मृगरामानामित्यनुक्तेश्च । किं च मृगेषु
राजत्वं भवति सिंहानाम्, न तु शब्द इति वीर्योदयत्वं सद्रिषेयमनुप-
पन्नमेव तत्सार्थनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन सिंहानां मृगाणां वीर्योदयत्वस्य च न
राजसब्देनान्वयः संगच्छते । तेन ‘राजमात्रे’ इति ‘मृगेषु’ इति वा पाठः
भेदान् ।

यथा वा—

‘येषां साक्षिदधोमवानसरितः पीताः प्रसापोष्मभि-

र्त्सीसापानमुच्यन्ते मन्दगतकृच्छायासु यैः कल्पिताः ।

आद्यापि किञ्चिद्वृत्तम् । नैवं चैतत्सारवृत्तमिति रतां कथ्यते अत्र पञ्चिः पञ्चि नैव उद्दिश्यते
मम बहुवचनस्य च ‘पञ्चि’ ॥ अत्राप्यहं न उद्दिश्ये पूर्ववत्पञ्चवचनं कर्तुं त्वमवैतमे
पञ्चिभिः समापेज्यैवमुच्यते । इति ॥ अर्थयोरिति । कृपाणकृपाणस्य चान्वयः ॥

येषां हुंकृतयः कृतामरपतिहोमा क्षपाचारिणां

किं वैस्त्वस्वरितोपकारि विहित किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥'

'अङ्गाङ्गिनोरेव हि यत्तद्वर्धयो सबन्धो न त्वङ्गानां यदर्थानामस्यो
म्यम्' इति नियमेन बहुभिर्यदर्थैर्नैक पदार्थो निर्दिश्यते इति यैरित्यत्र
विशेषस्याप्रतीतिः । 'क्षपाचारिणि' इति तु पाठे युज्यते समन्वयः ।

यथा वा उपमायाम्—

'वापीव विमलं व्योम हंसीव विमलं शशी ।

शशिलेखेष हंसोऽयं हसालिरिव ते यशः ॥'

यथा—

'सरासीवामलं व्योम काष्ठा इव सितः शशी ।

शशीव घबळा हंसा हंसीव विशदा दिशः ॥'

अत्रोपमानोपमेययो साधारणधर्माभिधायिपदं छिन्नवचनाम्नां विसाद
स्यादुपमानेन च संबध्यते इत्यनन्वितम् ।

यदि च छिन्नवचसोर्विपरिणामादुपमानेनापि संबन्ध क्रियेत, तदा
म्यासकक्षणो वाक्यमेवः स्यात् ।

न त्वङ्गानामिति । प्रवादानुवाचित्वेन समत्वाविवक्षणी । युज्यत इति । अस्मि क्षपा
परिचयमिच्छामस्व स्वान्ते क्षपाचारिमिरिति पश्यते तथात्र बोऽपि वच्छन्वायं समशी
वक्ष्या वास्तित्वा(१) अङ्गीभूतेन तैः क्षपाचारिमिरिक्शनेन प्रतिस्तेमाद्यक्षानेव संबन्ध
मनुनवटीक्षयः । यथा वा—'तेनावरोधप्रमदातलेन निगदहमनेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशमहारतिरसरोमिहूतो मरुत्तलानुवातलील ॥' अत्रानुवातिक्रियापेक्षो राज
मस्तवतो कर्तृकर्ममावोऽभिप्रायमभिमतः कथं । न चासी तत्संबन्धबो साम्नादुक्तः ।
समकलीकासंबन्धमुक्तेन राजसंबन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात्संबन्धो वा वाक्यः ।
तत्संबन्धविक्रान्तरं वा येन कर्तृकर्मत्वमावकावोर्ध्वगमियात् । न बोमबोरेकमस्य
चमिदनुचितत्वम् । तेन च रस(१)मयमत्र पाठः— आकाशमहारतिरेष्वरोमिहूतोऽनु-
वातो मयवा विज्यते ।' इति ॥ अस्यासकक्षण इति । पौनःपुन्यक्यः ॥ वाक्य

१ 'मिसेष्वक्षा' का प्र

१ 'पञ्चते' स्यात्, २. 'सामान्येनैव' स्यात्, ३ 'तेन वरमवयव पाठः' स्यात्,
४ 'सुप्त' स्यात्.

एवं चाव्यवधानेन प्रकृतोऽर्थो न प्रतीयेत । विपरिणामश्च चासीदो
म्याय काव्येषु न युक्तः ।

यत्र तु मानास्वेऽपि लिङ्गवचसो साधारणधर्माभिधायिष्वं स्वरूपमेवं
नापद्यते, न तत्रैतद्वचनम् । यथा—

‘वाक्प्रपञ्चैकसारेण निर्विशेषात्प्रवृत्तिना ।

स्वामिमेव नटत्वेन निर्विण्णाः सर्वथा वचम् ॥’

‘चन्द्रमिव सुन्दरं मुखं पश्यति ।’

‘तद्येवोऽसदृशोऽन्यामि स्त्रीभिर्मनुरतामृतः ।

दधते सा परां स्रोमां तवीया विभ्रमा इव ॥’

इति ।

यत्रापि गम्यमान साधारणधर्माभिधायि पदम्, सत्रापि न दोषः ।
यथा ‘चन्द्रमिव सुखम्, कमलमिव पाणिः, बिम्बमिवाक्षर’ इत्यादि ।

काळपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तत्रा प्रतीतिरस्त्वलिखरूपा भवतीत्यस्य
वपि अनन्वितस्यैव विषयः । यथा—

‘असिपि नाम काकुत्स्नात्पुत्रमाप कुशुवृत्ती ।

पश्चिमाद्यामिमीमामाप्रसादमिव चेतना ॥’

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति काळभेदः ।

‘प्रत्यग्रमञ्जनविज्ञेयविबिच्छमूर्तिः

कौमुभरागरुचिरस्फुरत्वंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतममर्चयन्ती

वाक्प्रवासविटपप्रमवा सत्तेव ॥’

अत्र सत्ता विभ्राजते, न तु विभ्राजसे इति पुरुषभेदः ।

भेद इति । १ वाक्ये आतामिसर्वं २ असदृश इति । ३ तन्मन्त्रादेकवचनम् ।
विद्वन्तराद्बुधवचं च । मन्त्ररतया भूतो भूतः । तां च विभ्रति । दधते इति ।

१ ‘विभ्राजसे इति संबोधनाननिष्ठस्य परमावस्थासंबोधनव्यापकविषयतया व्यसंतात्पद
पुरुषभेदः’ इत्येवं काव्यप्रकाशे वाक्यः.

‘गङ्गेव प्रवहन्ते सदैव कीर्तिः’ इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति, न तु
प्रवहन्ते इति अप्रवृत्तार्थवृत्तात्मनो विषे ।

एवंविधस्य चात्यस्यार्थस्योपमानगतस्वासमवादिभ्यादिभेदः ।

अवाद्यानुमयदोषानाह—

अप्रयुक्ताश्लीलासमर्थानुचितार्थभुतिकदुक्किष्टाविमृष्टनिषेपांशपि
रुद्धपुदिकुत्सान्युपयोः ।

उभयोरिति । पदस्य वाक्यस्य चेत्यर्थः । दोषा इति वर्तते ।

कविमिरनादितत्वादप्रयुक्तत्वम् । तच्च लोकमात्रप्रसिद्धत्वाच्छास्त्रमात्र
प्रसिद्धत्वाच्च ।

नार्थं यथा—

‘कष्टं कथं रोवेति शूकतेयम्’ ।

वेक्ष्यं चैतज्जायमेव । यदाह—

‘प्रकृतिप्रत्ययमूला व्युत्पत्तिर्यस्य नास्ति वेक्ष्यस्य ।

तन्मदहादि कथंचिन्न रुचिरिति संस्कृते रचयेत् ॥’

कचित्तुणो यथा—

‘देव स्रष्टि वयं त्रिजास्रत इतः खानेन निष्कल्मषा’

कास्मिन्दीप्तुरसिन्धुसप्तपयसि क्षातुं समीहामहे ।

एव धारये’ इत्यस्य द्वातेजात्मनैपदैकवचनबहुवचनान्वात् ॥ लोकमात्रप्रसिद्धत्वा
दिति । एतेन प्राम्थर्ममुक्तत्वात् मिथय इत्याह ॥ शास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वादिति ।
अस्मादि नो गच्छात्प्राप्तुपठामिवापकोक्षादीनि । तेनाप्रतीतासमर्थमिदं तावति च
पृथगक्षणीयाति अप्रयुक्तत्वं एवाप्तमार्गाविति ॥ एतज्जायमेवेति । व्येक्यमात्रप्रसि
द्धिप्रत्ययम् । केचन निवृतदेसमिषयत्वेन प्रसिद्धिरिति प्रायमहम् । मदहादीति ।
मदहादहाहारयकन्वाहएप्रयुक्तत्वात्प्रामाण्यात्वात्प्रसिद्धम् । यथाकर्म सुसमैष्वचनोत्पत्ति-
रतिप्राप्तमिषैरशक्यदिवाचकम् । रुचिरितीति । रुचिनाम्ना कथिद्विद्वेशप्रसिद्ध्या

सद्याचेमहि सप्तविष्टपशुभीमावैकतानमर्तं

सयच्छ सयशः सितासितपयोमेवाद्विवेकोऽस्तु न ॥

अत्राशुगन्धस्वापि सुगन्धसेव ब्राह्मणस्य बभूवसे स्वस्तीति गुणः ।

पाक्यस्य यथा—

‘तान्मूकमृतगच्छोऽर्थं मह्यं धत्स्यति मानुषः ।

करोति सावर्नं पार्नं सदैव तु यथा तथा ॥’

कश्चित्तुपाः ।

‘कुंभकरं कलमकूरसमं वहन्ति

ये सिन्दुवारविहवा मह बलहा ते ।

ये गाञ्जिस्स महिसीदहिणो सरिष्ठा

ते किं वि मुदवियइलप्सुणपुञ्जा ॥’

अत्र कलममकूमहिपीदभिसम्मानां कौकिकत्वेऽपि विदूषकोऽपि गुणत्वम् ।

शास्त्रमात्रमसिद्धिर्बया—

‘यथाय दारुणाचारः सर्वदैव विमाष्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽयं वा ॥’

अत्र दैवतस्यैव पुच्छे स्निह्यानुशासने मसिद्धः ।

यथा वा—

‘सम्यग्ज्ञानमहाग्योतिर्गणिताश्रयताजुषः ।

विधीयमानमप्येतत्त भवेत्कर्मबन्धकम् ॥’

अस्याप्यस्य सप्योऽर्थं सर्वत्र नाशकः’ इति मन्वस्मान् अनुब्रवीत् । व्युत्पत्तिर्वैल
नारतीयि बचन्मय स व्युत्पत्तिकं हेतुं कथाभित्तबोध्यमेवेत्युक्तं महति—यथा दृष्टं
छिन्नोद्भासस्य तापे भूमिपिशाचः सर्वे महात्मनः इत्ये पञ्चमत्ताः अग्राभूतवोः

१

‘कुम्भकरं कलमकूरसमं वहन्ति

ये सिन्दुवारविहवा यम बलभास्ते ।

ये गाञ्जिस्स महिसीदहिणः सरिष्ठा-

स्ते किं वि मुदवियइलप्सुणपुञ्जा ॥ [इति परंश्वम् ।]

अत्राश्रयशब्दो वासनापरपर्यायो योगशास्त्र एव प्रसिद्धः ।

यथा वा—

‘तीर्थान्तरेषु खानेन समुपार्जितसत्कृतः ।

सुरसोत्पत्तिनीमेष हन्ति संप्रति सावरम् ॥’

अत्र हन्तीति गमनार्थं पाठोपाठ एव प्रसिद्धम् ।

यथा वा—

‘सहस्रगोरिवानीकं दुःसहं भवतः परैः ।’

अत्र गोशब्दस्यासिवाचकत्वमभिधानकोश एव प्रसिद्धम् ।

कविद्वन्द्वो यथा—

‘सर्वकार्यक्षरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपङ्कजम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मघो महीमृताम् ॥’

अत्राङ्गस्कन्धपङ्कजमित्यस्य तद्विषयसंवादादौ गुणत्वम् ।

स्तेषु तु न गुणो न दोषः । यथा—

‘येन ध्वस्तमनोमयेन बलिनिष्कायः पुरासीकृतो

मन्मोदुत्तमुर्जगाहारबलयोगज्ज्ञां च योऽपारयत् ।

मत्स्याहुः शशिमञ्जिरोदर इति स्तुत्यं च नामामरा-

पायास्त्य स्वयमन्धकक्षमकरस्त्वां सर्वदोमाचवः ॥’

अत्र माचवपक्षे शशिमञ्जिरोदरः क्षयशब्दश्चाप्रयुक्तः ।

अतएववनीतम्, न के मेवहीरमिच्छादि । अत्रेति । कर्मण्यभारम्भोपायः इत्यनुवचनपदम्, देशकालविनाशः निनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धयेति पञ्चाहानि च इत्यन्वयेति । ‘मि-
श्रायै वैद्यः सदा संस्कारो रूपमेव च । मिश्रणां क्षान्त्यसिद्धेयस्कन्धाः पञ्च प्रकीर्तिताः च
येन चक्षतेति । अत्रापक्षे—येन पञ्चां वाक्छीवापाम् । अत्र चक्षम् । अमयेव
असंख्यरेव । यकि जितवान् । यः प्रायः स पूर्वममृतहरणैः क्षीर्यं भीतः । तदुत्तं मुर्जं
काकैर्याक्यं पीडितवान् । एते चक्षप्रदायि कवः सम्यगसिद्धयः । अयं मोक्षवर्णमिति गो-
च भोऽपारयत् । शशिर्बं ममसि यो राहुकाक शिरोहरः । अन्धकारो वृत्तीनां क्षयं
निपातं करोति यः स माचवः कृष्णः । अत्रापक्षे—यकिजितवानो निम्बुदेहनिम्बपुरवदे-
ऽभीष्टम् परतो भीतः । मुनेषां सर्वाः शक्तिरूपं शिरो नल सचामृतो हरः । यकि

वाक्यस्य यथा—

‘तस्याभिमात्रोपायस्य तीव्रसवेगतामुप’ ।

इदमुपि’ प्रियप्राप्तौ यत्तः सफळितः सत्से ॥

अत्राभिमात्रोपायादयं शब्दा योगशास्त्रे प्रसिद्धा ।

कचिद्वृणो यथा—

‘अस्माकमद्य हेमन्ते देवास्तत्त्वेन वाससः ।

अकिरीव यथादीनां दुर्लभं संप्रसारणम् ॥’

अत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तद्व्यवस्थायाम् गुणः ।

अत्र श्रीहस्तगुप्तसामञ्जस्यज्ञाकत्वेनास्त्रीलक्ष्यं त्रेधा ।

तत्र पदस्य यथा—

‘साधनं सुमहद्यस्य यत्नान्यस्य विज्ञेयते ।

तस्य भीष्मास्त्रिन कोऽन्यः सहेतारास्त्रिर्वा भुवम् ॥’

‘लीलातत्परसाहचरोऽन्यवनितानि शब्दद्वयाधर’

कश्चित्तेतरवृषितेक्षणम् ॥ व्यामीत्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुम्भस्थिताननेन दधती वायु स्थिता तस्य सा

भ्रान्त्या घूर्णतयाव वा नतिभृते सेनानिधं शुम्भिता ॥’

‘सूनुपबनविमिश्रो मध्रियाया विनाश

वनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

वा कचिद्वृणो धिर आहुर्नाम वा हर इति । अग्न्यध्वनयो वैश्वः ॥ तस्याभिमात्रोपाय
स्येति । ‘तेषां हि नव योगिनो भवन्ति । सूनुपायो मध्योपायोऽभिमात्रोपाय इति । तत्र
सूनुपायविधिः—सूनुपैवेणः मध्यपैवेणः तीव्रपैवेण इति । एवमितरावपि । तत्राभिमा
त्रोपायानां “तीव्रसवेयनामात्रम्” समाधिबोधः समाधिबोधं न भवति ॥ “संप्रसारि-
यवा वितर्कितमिदोक्त्यावगानुद्धारं बोद्धव्याम्” “ये शीर्षकान्नैरन्तर्येण सत्प्रकारैर्विदो

१ उप’ का प्र

१ ‘ते एतन्मध्ययोगिनो सूनुपस्याभिमात्रोपाया भवन्ति इति पठ्यन्तव्यमात्रे पठ्य-
२. इति सूत्रम् । शेषं भाष्यम्’ इति वाचस्पत्यम्, ३ इति वाचस्पत्यम् । समाधिपारे
कनुरंशम् । शेषं भाष्यम्.

रतिविलुलितनम्बे केशपाशे सुकेश्या

सति कुसुमसनाथे कं हरेदेव बर्ही ॥'

एष साधनबायुविनाशशब्दा श्रीढादिव्यञ्जका ।

वाक्यस्य यथा—

‘मूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तद्वहणनोत्साहवती मोहनमादधौ ॥’

कम्पना सेना, वामं शत्रुं प्रति विरुद्धं क्लृप्ता च । अत्रोपसर्पणमहणन
मोहनशब्दा श्रीढादामित्वादस्त्रीला ।

‘तेऽप्यैर्वान्तं समभन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।

इतरार्धग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम् ॥’

अत्र बान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिन ।

‘पितृवसतिमहं ब्रूयामि तां सह परिवारवनेन यत्र मे ।

मवति सपदि पावकान्बन्धे हृदयमक्षेपितशोकसत्यकम् ॥’

पावकेन पवित्रेणामिना च । अत्र पितुर्गृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशान-
नादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

कपित्थुजो यथा—

सुरसगोष्ठ्यां ‘शर्मै पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु’ इति कामशास्त्रसिति ।

‘करिहस्तेन सबाधे प्रविश्यान्तर्विलोम्बिसे ।

उपसर्पन्ध्वज पुंस साधनान्तर्विराजते ॥’

‘तर्जन्यामिके सिधे मेध्या वृष्टस्थिता तयो ।’

‘करिहस्तः’ । सबाधः सभट्टो वराङ्गः च । ध्वजः पताकाव-

धिहं पुष्पजनः च । साधनं सैवर्गं स्त्रीव्यञ्जनः च ।

‘रहस्यम्’ । शीर्षकमेवासेवितो निषिद्धासेवितश्चापसा ज्ञानचर्चन विवक्षा भङ्गना संपा-

१. ‘मज्जमा वृष्टतक्षयो’ इत्युदाहरणचन्त्रिकायां पाठः २. करिहस्त इति
श्लोके ‘कामशास्त्रविचारैः’ इति परिभाषितेन ‘इत्युदाहरणचन्त्रिकायां पाठदर्शनाच्च
विद्यापाठस्तुमित’ प्रतीयते

शमकभासु यथा—

‘उत्तानोच्छूनमण्डकपाटितोदरसंनिभे ।

हेदिनि स्त्रीमणे सफिरकृमे कस्य आयते ॥’

‘निषाजबैरदहना’ प्रसमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनया सह माधवेन ।

रक्तप्रसाभिसमुषा क्षतविग्रहाश्च

तस्या भवन्तु कुरुराजसुता समुत्पाः ॥’

अत्र माध्यमकम्बुधनम् । रक्ता सानुरागाः । प्रसाभिता अर्बिता
मूर्ध्ने । रक्तेन मण्डिता मूर्ध्ने वै । विग्रहो वैर शरीरे च । तस्या कुक्ष
जिन स्वर्गस्वाश्च ॥

अवाचकत्वात्कल्पितार्थत्वात्संदिग्धत्वाच्च विवक्षितमर्थं वक्तुमश
कितमर्थत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘हा विक्ता किञ्च तामसी क्षितिमुत्सी दृष्टा यथा यत्र सा,

तद्विच्छेदरुनान्यकारिसमिद्धं दग्धं दिन कल्पितम् ।

किं कुर्म, कुक्षणे सदैव विधुरो भासा, न चेत्तत्कथं

मादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽप्युन्न ॥’

अत्र दिनमिति प्रकाशमवमित्यर्थेऽवाचकम् । यथा वा—

‘अङ्गाकाण्डोरुनालो नस्तफिरणकस्तत्केसरालीकराज

प्रत्यग्रासकक्रमाप्रसरकिसलयो मङ्गुमङ्गीरसृज्ज ।

मर्तुर्नूतानुकारे अयति निवतनुस्वच्छाभप्यवापी

संमृताम्नोजस्रोमा विवधदमिनषो वण्डपादो मवाभ्याः ।

अत्र दधदित्यर्थे विवधदित्यन्वाचकम् । यथा वा—

‘पापाचार्यक्षिपुरविजयी कार्तिकेयो विजये

ससव्यस्त सवनमुषधिर्भूरिय हन्तकार ।

वितः सत्कारवान् । दधभूमिर्भुत्वावसेत्यारेण श्रमितीवाभिमितविषय इत्यर्थः ॥ अवाचक-
त्वावित्यनेवावाचकप्रतिशिद्धतया चो कल्पितार्थत्वावित्यनेन नैयार्थत्वाच्च संदिग्धत्वमिति

‘मञ्जीरादिषु रणितप्रारंभं, पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
 सनितमणित्वादि सुरते मेधादिषु गञ्जितप्रभृति ॥
 इष्टा प्रयुज्यमानानेवप्रायांस्तथा प्रयुज्जीत ।
 अन्यत्रैतेऽनुचिताः शब्दार्थत्वे समानेऽपि ॥’

कचिद्वृणो यथा—

‘आशुक्लम्बितवतीष्टकराग्रैर्नीविमर्षमुकुलीकृतदृष्ट्या ।

रक्तवैणिकहताधरतनु(?)मण्डलकणितचारु पुङ्खजे ॥’

अत्र कूजितस्य पक्षिषु प्रसिद्धत्वेऽपि कामसाक्षे प्रसिद्धत्वाद्गुण ।

यथा वा उपमायाम्—

‘पतिते पतङ्गमृगरात्रि निजप्रतिबिम्बरोपित इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागपूयमलिनानि जगत्परितस्तर्मांसि परितस्तरिरे ॥’

अत्र नागपूयेन धर्मिणा साम्यं तमसो बहुमभिमर्तं कर्णेन तद्वर्मेण
 मलिनत्वमात्रेण, मृगपतौ पतिते तस्यैव निःप्रतिपक्षतया स्पेष्टाविहारो
 पपत्ते न तद्वन्मलिनानां तमसाम्, पतङ्गस्य मृगपतिरूपणाद्वैयर्थ्यमसङ्गात् ।
 न च तत्साम्यं सुन्दरहारिसदृशसुभगसंनिभाविशेषाद्वा इव मलिनविशेषाद्वा
 प्रकृवन्ति वक्तुम् इत्यबाधकत्वम् ।

यथा वा उत्प्रेक्षायाम्—

‘उद्ययौ क्षीर्षिकागर्मान्मुकुल मेघकरोत्पलम् ।

नारीलोचनचतुर्यधङ्गासकुचितं यथा ॥’

उद्यते १ इत्याद्यवधि दृश्यम् ॥ मञ्जीरादीति । आश्रितमहर्षे रक्षणावस्थाप्रमत्तपक्षे ॥
 प्रायमहर्षे सरसावैदितिकमिष्टिनिपुत्रीसाधवम् । प्रभृतिमहर्षे वैदित्यसाधवम् । पुष्य-
 विमहर्षे विद्वन्साधवम् । प्रायमहर्षमपि जनसाधवम् । एवंप्रायामिति । २
 शौचतामान्येन वैयर्थ्यं अथ च विशेष एव दृश्यन्त तानिस्वयं । उपमा—इदं
 रथेषु मयति पुरेषु, कण्टिः पीडितेषु वासिर्वापी न त्वम्यग्र । न हि मयति

१ ‘विप्रति’ स्यात्.

२ ‘विदित’ स्यात्. ३. ‘विदितो इत्यवधिते’ इत्यभिधानात् वासिताधवम्’ स्यात्.

४ ‘पक्षे’ स्यात्. ५ ‘पञ्चम’ स्यात्.

अथ ध्रुवेवादिशब्दवचनशब्द समासन प्रतिपादयितुं नोत्सहते इत्य-
वाचक ।

यथा धार्वांस्तरन्यासे—

‘किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्धवनत प्रार्थयते मृगाभिष ।

प्रकृतिं सल्ल सा महीयस सहते नान्यसमुन्नतिं यथा ॥’

अत्र महीयस इत्येकवचनं न सामान्यमर्थरूपं व्यक्तमभिधातु क्षमते
इत्यवाचकत्वम् । बहुवचनस्यैव वीष्मासमानफलस्य स्फुटत्वेन तदभिव्यक्ति-
क्षमत्वात् । यथा—

‘मावदर्षपदां वाचमेवमाधाय माधव ।

विरराम महीयांस प्रकृत्या मितभाषिण ॥’

सर्वादिशब्दोपादाने त्वेकवचनस्यापि न दोषः । यथा—

‘छायामपास महतीमपि वर्तमाना

मागामिनी जगृहिरे चनतास्तरुणाम् ।

सर्वोऽपि नोपनतमप्यपचीयमानं

वर्धिष्युमाग्रमनागतमभ्युपैति ॥’

वाक्यस्य यथा—

‘विमदन्ते न ये भूपमाकृमन्तं न ते श्रियम् ।

आवहन्ति न ते कुलं प्रसरन्ति न ये प्रियाम् ॥’

अत्र विमदन्तिर्विमागार्थं सेवने, आकृमन्तिर्विनाशार्थं कामे, आवहन्ति-
करोत्यर्थो धारणं, स्मरन्तिर्विसरणार्थं सरण्येऽवाचकः ।

कल्पितार्थत्वादसमर्थम् ।

पदस्य यथा—

‘किमुच्यतेऽस्य भूपाळ मौलिमात्रमहामणे ।

सुदुर्लभं बभौवाभौलेभो यस्य विभाष्यते ॥’

अत्र वच शब्देन गी-शब्दो संक्षिप्त इति कल्पितार्थत्वम् । अत्र न केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तन न क्षमते । नञ्प्रयोगो उत्तरपदमेव, वद्वान्छादौ तु पूर्वपदमेव । यथाह—

‘निरुद्धा ज्ञप्तिरिति काव्यित्वात्तदभिधानवत् ।

क्रियन्ते सांप्रति काव्यित्वाभिधौ त्वत्प्रकृतम् ॥’

इति ।

वाक्यस्य यथा—

‘सपदि पङ्क्तिविर्हगमनाममृत्तनयसवर्जितं वदशास्त्रिणा ।

विपुल्यवर्तवर्षिषितै शरैः पुनस्तैस्तुल्यमुल्लङ्घिता मितम् ॥’

पङ्क्तिरिति वदशतस्या लक्ष्यते । विर्हगमोऽत्र चकृत्तन्नाममृत्तो रथा । वद शरया यस्य, तत्तनयौ रामलक्ष्मणौ उल्लङ्घिता इन्द्रजिता कौशिकश्चन्देनेन्द्रोऽल्लङ्घयोरभिधानमिति कौशिकश्चन्देनेन्द्र उल्लङ्घितः । सविम्बत्वादसमर्थत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘आतिशयस्तत्र मवान्सपराये जयमिषा ।

आशी-परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥’

अत्र वन्द्यां किं हठहसमहेत्ययां किं नमस्यामिति सवेह । यथा वा—

‘कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पतेत्तराम् ।

अयं साधुचरत्वात्तद्विधिर्बध्यसाभिह ॥’

अत्र ‘मृतपूर्वे चरद्’ इति चरप्रत्यये किं पूर्वं साधु, उत साधुः चरतीति संवेहः ।

कवितृणो यथा—

‘यद्यप्यनङ्गत्वात्कवित्वां तामनिन्दिताम् ।

कावेनैव कठोरेण प्रस्ता किं नस्तदाश्रया ॥’

अत्र विरहस्तुराया ग्रीष्मकाठ उपनते किं ग्रीष्मवाची काष्ठशब्द उत
मृत्पुवाचीति सदेहकारीद वचनं युधानमाकुलीकर्तुं प्रयुक्तमिति ।

वाक्यस्य यथा—

‘सुरात्म्योत्थासपर प्राप्तपर्याप्तकम्पन ।

मार्गणप्रवणो भास्वन्नूतिरेव विस्मयते ॥’

अत्र किं सुरादिशब्दा देवसेनाशरविभूषणार्था । उत मदिराश्रयार्था इति
संदेहः ।

अचिद्वृणो यथा—

‘पृथुकार्तस्वरपात्रं मुपितनिःशेषपरिजनं देव ।

विस्मयत्करेणुगहनं सप्रति समभावयो सदनम् ॥’

अत्र वाक्यमहिम्ना नियतार्थप्रतिपत्तिकारित्वे व्याजस्तुतिपर्यवसामित्वा
दुष्यत्वम् ।

अनुचितार्थत्वं पदस्य यथा—

‘उपसिमिर्यां मुचिरेण उच्यते प्रयत्नतः सन्निमिरिष्यते च वा ।

ममान्ति तामाशु गतिं यस्तस्मिन् रणाश्रमेणे पशुतामुपागता ॥’

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनच्छीति अनुचितार्थम् ।

यथा वा उपमायाम्—

‘अचिदग्रे प्रसरता अचिदापस्यनिभता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया मित्रं द्विषां वस्म् ॥’

तथा—

‘वदिसुखि इव मानुरमं चकारि ।’

‘अयं पद्यासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

सुगाढौ भगवान्जहा विनिर्मिसुरिव मया ॥’

उक्त्यो वाचीति । एकमन्वयमपि बोद्धव्यम् ॥ पृथुकार्तस्वरेति । पृथुशब्दा वाक्यनां
वैधर्त्यः कथं तेषां पात्रम्, पृथुषु कार्तस्वरस्य वर्णस्य आजगामि च अत्र । मुचि
रपि तो मुचित् अलङ्कृतम् । विस्मयत्करेणुगहनं पाशुमिर्मेहनम् विस्मयस्तीमि करे

‘पातालमिव नाभिस्ते सानौ कृतिधरोपमौ ।

वेणीवण्डा पुनरय काञ्चिन्दीपातसंनिभः ॥’

एषु स्थापुपमानानां जातिप्रमाणगता हीनताभिता चेत्पनुचितार्थत्वम् ।

निन्दायां प्रोत्साहने च न दोषः । यथा—

‘चतुरससीधनवचनैरतिबाह्वितभासरा विनोदेन ।

निधिं चण्डाल इवाय भारयति वियोगिनीश्चन्द्रः ॥’

इति ।

‘विद्यन्तु वृष्णस्य क्षीत्र रुद्रा इव महौघसः ।’

इति च ।

यथा वा उल्लेखायाम्—

‘विवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा मीतमिवान्धकरम् ।

सुद्रेऽपि नूनं धरणं यपथे ममत्वमुच्चैश्चिरसां सतीष ॥’

अत्राप्येतनस्य तमसस्तात्त्विकेन रूपेण दिवाकराभास एव न समवति,
कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिपरित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिमासमानस्य
न काचित्पनुपपत्तिरवतरतीत्यनुचितैव तत्समर्थना ।

वाक्यस्य यथा—

‘कुञ्चिद्वस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो

यस्यो गामन्त्येते दिशि दिशि वनस्तास्तव विभो ।

अरक्योऽस्मागौरस्फुटविकटसबाह्वसुमगा

तथापि त्वत्क्रीडिर्गमति विगताच्छादनमिह ॥’

अत्र कुञ्चिद्विद्युदिसन्दासन्तुवायादिमभिधाना उपस्योक्तमामस्य तिर
स्कारं व्यञ्जयन्तीत्यनुचितार्थम् ।

परुषवर्षत्व भुतिकदुत्थम् ।

पदस्य यथा—

‘अनङ्गमङ्गस्यगुहापाङ्गमङ्गितरङ्गितैः ।

आङ्गिकितः ॥ तन्वङ्गश्चा कार्ताध्यै उमते कदा ॥’

अत्र कार्ताध्यैमिति ।

वाक्यस्य यथा—

‘अभूत्पुरषणिह कपोलयोस्ते कान्तिव्रज त्राग्बिषदं क्षणाद् ।’

अत्र षणिहद्रागादीनि पदानि ध्रुविकटूनि ।

वक्त्रघोचिस्ये गुणो यथा—

‘वेधीद्वेषीक्षम कश्चिद्गुणवृक्षोरभाजनम् ।

क्षिप्रत्ययनिभ कश्चिद्यत्र सनिहिते न ते ॥’

अत्र वैयाकरणो वक्ता ।

‘यदा त्वामहमद्राक्षं पदविषाविषारदः ।

उपाध्यायं सदास्मार्पं समस्मात्तु च संमदम् ॥’

अत्र वैयाकरण प्रतिपाद्य ।

‘मातङ्गा किमु वलिगते किमफलैराहम्बैरनम्बुका’

सारङ्गा महिषा मद व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ।

कोपाटोपसमुद्रटोत्कटसटाकोटरिमारे क्षनै

सिन्धुध्वानिनि दुक्ते स्फुरति यत्तद्गर्भितं गर्भितम् ॥’

अत्र सिद्धे वाक्ये परुषा शब्दा ।

‘जन्मप्रोतवृहत्किपाठमसककूरकणस्कण्ड

प्रायमेक्षितभूरिभूषणरवेरापोपयत्यम्बरम् ।

पीतच्छदिसरक्तकर्वमयनप्राभारधोरोत्तम

व्यामोक्षनमारमैरववपुर्दपोद्धतं वावति ॥’

अत्र बीमत्से व्यङ्ग्ये ।

‘रक्षाक्षेक कक्षोदरी क नु गता त्यक्तवानुरक्तं अर्न

नो दृष्टेति मुषैव चास्यसि किं वाताभिभूतं शिरः ।

उत्कण्ठापटमानपदपदपटासप्तदृष्टश्छद

सत्पादादितिमन्तरेण मवत पुष्पोद्गमोऽयं कुत ॥’

अत्र क्षिरोधूननेन कुपितस्य वचसि प्रकान्ते ॥

कश्चिन्मीरसे न गुणो न दोषः । यथा—

‘शीर्षाभ्राणाङ्गिपाणीन्मणिमिरपधनैर्षर्षराभ्यक्तधोपा
न्दीर्षाभ्रातानमौघै पुनरपि षट्मत्येक उक्ताधयम्याः ।
धर्माष्टोस्तस्य षोऽन्तर्द्विगुणपनघृणानिम्ननिर्विघ्नवृत्ते
र्दत्तार्था सिद्धसधैर्विदधत् घृणमः क्षोभमहोविधातम् ॥’

व्यवहितार्थप्रत्ययजनकत्वं क्लृप्तत्वं ।

यदस्य यथा—

‘वक्ष्मात्मनावमितबलभनेदिकानां
ज्योत्स्नानुपां मरुत्वास्तरुं पतन्ति ।’

वक्ष्मात्मनास्तरास्तरासां वमितव्यन्त्रस्तस्य बलमा कान्तास्त्रेदिका
नामिति ।

ज्ञातित्यपप्रतीतो गुण । यथा—

‘काञ्चीगुणस्नानमनिन्वितायाः’ ।

वाक्यस्य यथा—

‘धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकर्म कुरज्जसावास्या ।
रज्यत्यपूर्ववम्बव्युत्पत्तेर्मानस क्षोमाम् ॥’

अत्र धम्मिल्लस्य क्षोमां प्रेक्ष्य कस्य मानस न रज्यति इति संबन्धे
क्लृप्तत्वं ॥

अविबुध प्राधान्येनानिर्विष्टो विधेयोऽक्षो यत्र तस्य भावोऽपिबुधवि-
धेयांश्चत्वम् ।

शुभिः स्यात् न ॥ प्राप्यत्. शेषः ॥ उक्तवर्जन् स्यात्स्य भवन् । वक्ष्मात्मनेति ।
अत्रैकपदप्रसङ्गोऽन्वयैधर्म्यकाम्पकक्षणे वक्ष्मात्मनेत्यात्मनेकपदप्रसङ्गाविता रैपर्षाभ्ये
चनान्यवहिततया किरवमानो वाक्कस्य किरवतामावहति ॥ काञ्चीगुणस्यान
मिति । अत्र रक्तवायवान्तरपदानैप्रसङ्गमन्तरेवैव एकपदवचनप्रतीतिरिति नैव

पदस्य यथा—

‘वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्वालमुगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं ध्यस्तमपि भिलोचने ॥’

अत्रालक्षितस्य नानुवाचम्, अपि तु विधेयमिति ‘अलक्षिता ननि’

इति वाच्यम् । यथा—

‘सखां मितम्बादवस्मन्मानां पुन पुन केसरपुष्पकाक्षीम् ।

न्यासीकृतां स्यान्निवा सरेषु द्वितीयमौर्वीभिर्व कार्मुकस्य ॥’

अत्र ‘मौर्वी द्वितीयामिव’ इति द्वितीयात्वमात्रमुल्लेख्यम् । यथा च—

‘तं रूपानुदुरवेक्ष्य मार्गव राषव स्तस्मिन्वीर्यमात्मनि ।

स्वं च सहितममोघसायक व्यामहार हरसूनुतनिम ॥’

अत्र सायकानुवादेनामोघस्य विधेयम् । ‘अमोघमाशुगम्’ इति तु युक्तं पाठः । यथा च—

‘मध्येष्वोम त्रिषद्वो छतमुत्तविमुत्त स्वर्गसर्गं चकार ।’

इत्यत्र हि व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितम्, न तन्मध्यम् । तेन ‘मध्ये व्योम’ इति युक्तम् । यथा वा—

‘वाच्या वैचित्र्यरचनाचारुवाचस्पतेरपि ।

तुल्यं च वचनं तेन बहु तत्रास्म्यनुक्तवान् ॥’

अत्र नोक्तवानिति निषेधो विधेयः । यथा—

‘नवजलधर सनद्धोऽयं न हस्तनिष्ठाचर’

इत्यादौ । न चानुक्तवत्त्वानुवादेनान्यदत्र किञ्चिद्विहितम् । यथा—

विहितम् न व्योमैव प्राधान्येनेति । अत्र विधायिजनस्य लप्यमात्रप्रकर्षः प्रकृतः ।
च च तस्य निरूपकत्वस्य सप्त ध्वन्यो व्योमनि स्वर्गसर्गसामर्थ्येनैव प्रतिपादितो
नवतीति व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितम्, न तन्मध्यम् । निषेधो विधेयः इति ।
प्रसक्तमित्यत्रास्तित्वम् । बहुवचनम्— अत्रावाच्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रयत्नता । प्रस

‘जुगोपात्मानमश्रुतो मेमे धर्ममनातुर ।

अगृध्वराददे सोऽर्चानसक्त सुखमन्वभू ॥’

अत्राश्रु इत्यनुवादेमात्मनो गोपनादि ।

वाक्यस्य यथा—

‘सम्या शाङ्खलभासन शुचिशिखा सद्य द्रुमाणामथ

क्षीतं निर्झरवारि पानमसन कन्द्य सहाया मृगा ।

इत्यप्रार्थितसर्वसम्यविभवे दोषोऽयमेको वने

दुष्प्रापार्पिनि यत्परार्थघटनावन्यैर्वृषा स्वीयते ॥’

अत्र शाङ्खलानुवादेन सम्यादीनि विधेयानि । अत्र च छन्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषः, न वाक्यार्थस्य । एव विध्यनुवादो कर्तव्यौ—

अप्रतिषेधोऽस्ती किञ्चना सह यत्र नम् ॥ नमस्मात्सत्त्वगुपयम् । तस्य हि पुरुषस्य एव नियमस्तत्रैव विद्येयत्वाच्चर्मस्यघातेनोत्तपदेन संबन्धोपपत्तेः । यदाह—‘प्र-
चामत्वं विधेयं प्रतिषेधे प्रचामता । यदुदात्तः स विधेयो यत्रोत्तपदेन नम् ॥ न च पुरुषात्तत्रयत्वं युक्तम् अर्चसाद्येतिप्रवृत्त्यात् । उच्छ्वरवप्रतिषेधो अत्रानिमित्त-
मातुच्छवत्त्वविधिः । तस्मादस्य कथो विधेयार्थनिवृत्त्या प्राचाम्यस्यदूषमायार्थपरत्वात्
तद्विपरीतवृत्त्या उच्छ्वरवच्छब्देन सह सदाचारनिरतस्यैव पठितेन कृतिर्वैयर्थ्येति
स्मृतम् । यदाह—यमर्थस्य विधेयस्य विपर्यये । समाधौ वेध्यतेऽर्थस्य
विपरीतप्रवृत्त्यै न इति ॥ इत्यस्यादीनि विधेयानीति । यदाह—अनुवाच-
मनुर्लक्ष्य न विधेयमुदीरकम् । न इत्यस्यास्य हि किञ्चित्प्रवृत्तिप्रतिष्ठितिः ॥ विधे-
योदेवमाधोऽर्थं स्वयमर्थक्यमात्रम् । न तत्र विधेयोऽर्थोदेवतत्पूर्वमिच्छते ॥ नै तु
शाङ्खलं सम्या शुचिशिखा आसनम् इत्येवं विपर्ययेनात्र संबन्धः करिष्यते तस्य
पुरुषाधीनत्वात् । तथा च न यत्रोच्छ्वरावच्छातो यविध्यतीति । तस्यम् । ६ सर्व-
विधयोऽर्थं संबन्धस्य पुरुषाधीनत्वोपगमः । तस्य हि विधेयविविधेयमात्र एव वि-
धोऽवगम्यतो यत्र स्वसम्बन्धादेव तत्रोरम्योग्यासेयः न विध्यनुवादमात्रः । यदाह—
एवं चेति । विध्यनुवादबोर्नप्राप्तपदार्थसंबन्धविषयबोऽर्थप्रतीतिक्रम इति च

१ शाङ्खलपत्रं स्नात्,

१ ‘मः स्नाप्यत स्नात् २ कभावतः । न हि तत्र स्नात्, ३ नम् स्नात्,
४ न स्नात्, ५ ‘एवं वीति स्नात्,

वविधेयार्थविषयत्वेनेष्टत्वात्, तयोश्च परस्परापेक्षया संबन्धस्य नित्यत्वात् ।
अत एवाहुः—‘यत्तदोर्नित्यमभिसम्बन्धः’ इति ।

स चायमनयोरुपक्रमो द्विविधः—शब्दव्यार्थभेदः ।

तयोरुपक्रमोपादाने सति शब्दो यथा—

‘यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न बहिरात्तत् ।’

यथा च—

‘स धुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः तं पूज्यकर्मा मुहूर्तां शृणोति वा ।’
इति ।

एकतरस्योपादाने सत्यार्थः, तदितरस्यार्थसामर्थ्येनाक्षेपात् ।

तत्र तद केवलस्योपादाने आर्थः प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तविषयतया
त्रिविधः ।

तत्र प्रसिद्धार्यविषयो यथा—‘द्वयं गतम्—’ इत्यादि ।

अनुभूतविषयो यथा—‘ते लोचने प्रतिदिष्ट बिजुरे क्षिपन्ती’ इति ।
प्रक्रान्तविषयो यथा—

‘कातर्यं केषका नीतिः शौर्यं खापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिः समेतान्म्यामुमान्म्यामन्त्रियेव सः ॥’

यदा पुनरुत्तरवाक्यार्थगतत्वेनैवोपात्तस्यार्थसंबन्धः संभवति, पूर्ववाक्यस्य
तस्य तच्छब्दस्यार्थादाक्षेपात् ।

यथा—

‘साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीळितं यदमिरामसाधिके ।

उद्यता बभूविनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥’

प्रागुपात्तस्य तच्छब्दस्य तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षैव । यथात्रैव
स्योक्ते आद्यपादयोर्विपर्यये ।

कश्चिदनुपात्तमपि द्वयं सामर्थ्याद्भ्रम्यते ।

यथा—

‘ये नाम केषिदिह नः प्रभवन्त्यवस्थां

आमन्ति ते किमपि तां प्रति नैव यत्नः ।

वीनिवस्तनमिति) ॥ ये नाम केषिदिहिति । नामस्योपेक्षमात्रम् । यदुक्तम्—

उत्पत्स्यते तु मम कोऽपि समानधर्मा

काशे ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥'

अत्र स कोऽप्युत्पत्स्यते य प्रसि यन्नो मे सफलो मविष्मतीस्युमयोरपि
अर्थादाक्षेप ॥ एवं च स्थिते तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् ।

न पोसावित्यस्य तच्छब्दार्थत्व युक्तम् । यथा—

'असौ मरुदुन्मिषाचरुकेसर प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणी ।

वियुक्तरामातुरद्विषीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागत ॥'

अत्र हि न तच्छब्दार्थे प्रतीतिः । प्रतीतौ या—

'यस्य मकोपशिक्षिना परिधीपितोऽमू

दुल्लुब्धकिंशुकतरुप्रतिमो मनोमू ।

योऽसौ अगस्त्यवल्गुस्थितिसर्गहेतु

पायात्स व शशिकलाकृतिवर्तसः ॥'

अत्र स इति पौनरुक्त्य स्यात् ।

'यस्य कुतप्रसन्नविवादावर्धप्रतीतिः संख्याश्रुतानवधभावमाह । ये केचिदिह प्रवन्धे हेतु
कार्त्तव्यप्रसन्नवर्धं कुर्वन्ति ते किमपि कालं किञ्चित्कोत्तरं वा जानन्ति ताम्
प्रति नैव प्रकरचनिर्माणविकथो यजन्तेषां कोकरवर्धित्वात् । कोकोत्तरं वर्मानन्तीति
व्याख्यात(१)वत्प्राप्त्युपहास्यम् । अत्र प्रति तर्हीत्याह—उत्पत्स्यते स्थितिः । चारं
तद्विभाज्य उत्पत्स्यते कश्चिदिति संभाव्यते ॥ एवंमिति । तथा हि—सर्वेषामेव
व्यवस्थाधारा प्रायेण विशेषणविशेष्यविभाजिपक्षोपरिचितसरीरसं नय सामान्यं व्यञ्ज-
मानवते । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः । य च विशेषणविशेष्यभावो द्विवैध संभवति—
सामान्यविकरणो व्यविकरणयेति । तत्राय कर्मकारवत्स्य विषयः । अत्र तु हेतुवि-
षयव्याप्यस्य परस्परार्थे विशेषणभावं भजन्ति सा बहुव्रीहेः धरणिः । तत्रैव अत्र
संख्यायाः प्रतिवेद्यस्य च विशेषणभावो मनेत्तदा द्विगोर्नञ्जमाद्यस्य च बोधः । द्वितीय-
प्रकारे व्यवस्थायां संख्यास्य च विशेषणत्वबहुव्रीहिः स तत्पुरुषस्य पत्न्या । तत्रापि
व्यवस्थायां विशेषणता व्याप्यव्यवधीमाद्यस्य परामर्शः । तत्रैव सामान्यता विशेष

१ 'तेऽस्ति' इति माधवीमाधव-काव्यप्रकाशयोः । २. योऽपी कुत्र यम-
स्तुरादित्येक इति ३ 'व्याप्यप्रतीतिः' प्रकाशे

पविष्टेभ्योमयाद्यैरुपकीर्त्तयेत्पि यथा विष्टेयनां च साधनोत्कर्षावानुत्तेन वाक्कार्यवम-
 त्कारभरप्यतया प्रापाम्येन विवक्षितौ विवेकब्रह्मपिरोहेतिरस्तनूपमानकम्पतया
 म्यग्मावमिव मजते तदासी न वृत्तिरिपयो मवितुमहति । तस्मां हि स प्रधानेतरमा
 वस्तयोरस्तमियात् । तथैतद्विष्टेयममेकमेकं वास्तु नानबोर्विष्टेया कथित् । मन्त्र
 विष्टेयपत्नमवच्छेदकराहुममानो विष्टेयत्वं न विवक्षितत्वाप्रापाम्यं तत्कार्यं तबोर्मा-
 वामानयोर्विष्टेयमोन्मविरोधात्कत्र समाधिषा उपपद्यते येनैकत्र विवमेव समाप्ते निविष्टे
 ताम्यत्र न विवक्ष्येत । नैव दोषः । विरोधलोभनवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णविवत् । न
 येह वस्तुत्वमुपयो संभवति । एकस्मिन् वास्तवत्वादस्यस्य विवक्ष्यत्वेन विपर्वमात् ।
 न च वस्तुवस्तुनोर्विरोधः । न हि सख्यहस्तिनः कम्पना केसरिपथ कश्चिदस्योन्म विरो
 धमवगच्छति । कम्पमेवस्तवनबोर्विविवाह एव । एकस्य हि सकलकण्ठम् श्चन्द्रिकेव
 विपवपदार्थसंबन्धमात्रम् । अपरस्य पुनः कतिपयसङ्ख्यसंबन्धनीयः सत्कवीनामेव ज्ञाते
 वाक्कार्यवमत्कारातिशय इति । अत्र कमेभ्योवाहरणानि । तत्र कमेवारये यथा—“इति
 प्रस्ता रताम्ये मरुत्तुरगपती पालिनैकेन वृत्ता वृत्ता काव्येन वासो विवक्षितकवरीमा
 रमंसे बहन्त्याः । मूकवत्कव्यकान्तिद्विगुणितमुररतीतिवा औरिष्य न सन्ध्यामास्त्रिष
 मीतं वपुरस्तकसद्वाहुकम्प्याः पुनातु ॥ अत्र विवक्षितकवरीमारत्वमस्यमसद्वाहुत्वं
 चांसनपुर्वोर्विष्टेयये रतेद्वीपनविभाषतापारनेन वाक्कार्यस्य काममपि कमनीयतामा
 बहत् इति प्रापाम्येन विवक्षितत्वात् ताम्यं चह समाप्ते कविषा म्यग्माव गमिते ।
 यथा चात्रैव तत्कार्यकान्तिद्विगुणितमुररतीतित्वं हेतुमावमम विष्टेयं श्रीरेवविद्य-
 रनकक्षममतिशयमावद्विवेकतया प्रापाम्येन विवक्षितमिति न तेन चह समाप्ते निमी
 क्षितम् । ‘परमेकमेकं वा कश्चियेवतावतां यत्तम् । न तत्समासमन्वेन न अप्यम्योन्म
 मर्ति ॥’ तत्रैकमुदाहरणमेव । अनेकं यथा— अवन्तिनाबोडवमुद्रमवाहुर्विवाकवसाय-
 मुद्रतमत्वं । आरोन्म नकप्रममुन्मतेजास्त्वरेव वन्मोक्षिसितो विमाति ॥ यथा च—
 ‘विश्वम्भारसखः परं परिणतो वीवारमुष्टिषा सख्यज्ञाननिर्विदंबत्प्रहरणं होमार्जनी
 हेतुतः । रे दुःखत्रिभ किं त्वया मम पिता स्यात् मया पुत्रवामीतः श्रीर्मेविष्टेयतां
 तदिह ते विद्धं विद्धं सहस्रं मुद्राम् ॥ यथा वा— राक्षो मावचनस्य अर्मुकभूतो दुर्बो-
 धनस्ताम्रः प्रकाशं कुशान्धवम्य मियत कर्त्तव्यं सत्यस्य च । पीतं तस्य मवाप
 पान्धववद्भूकाम्भवाध्विष्य कोर्वा जीवत एव तीक्ष्णकरजभुग्यावस्यवस्य ॥ यथा
 च—“हि हस्त इष्टिप मृतस्य किशोद्विषस्य जीवातये विद्यत्र स्रष्टुनो कृपयम् । मो
 रामपाविरसमिर्भरगर्मविषवेषीप्रवासनपयोः करणा कुतरते ॥’ एवम्— अद्वयजतेयपते
 राजवत्तम शोभापहासिन्, रस्य भीमाहु सासमम्’ इत्यादौ द्रष्टव्यम् । विष्टेयविष्टेयना
 वस्तुत्वमो विवक्षुवावोऽपीति । तत्रापि तद्देव समासभयोऽवगम्यम् । यथा—
 ‘वापाचार्यमिपुरविजयी इति । प्रवृत्ताहरणं त्वेतितामेव कृतसमासस्यै कम्पमीवम् ।
 बहुमीर्हा यथा— येन स्वतीहृतो विष्टो येनावाप्त पथोमिषि । वातापिस्तविष्टो
 येन स मुनिः भवतेऽस्तु न ॥’ अत्रापि विष्ट्याविष्टिपवत्वेन स्वकीकरवादि वद्विष्टेय

गतबोपात्तं तत्सर्वमुन्नेरतिबुद्धरुद्धरित्वा कमपि तपःप्रमाणप्रकर्षमेव द्योतयति ।
 विन्ध्यस्य प्रतिदिनसमुच्चयवाच्यवितार्कप्रकाशस्य जगदाध्यवितानित्वात्परोमिषेर
 ग्यपत्त्यात्पारत्वाच्च वातापेय मायापरिमहप्रकाशमसाम्येकत्वात्तत्परमप्राधान्येन विव
 क्षितमिति न ते सहा समासे निशीथोक्तम् । अयुवाहरणं यथा— यं स्वमीकृत
 विन्ध्योऽद्विराचान्तापारवारिणि । यथ तापितवातापि स मुनि भयसेऽस्तु न ॥
 केचित्सुनरनयोद्याहरणप्रत्युदाहरणबोरवैष्णवार्कपापकपप्रतीतिभेदो न कश्चिदुपक्रम्यत
 इति मध्यम्यं । ते इह(एवं) प्रष्टव्या— किं नो सर्वेभ्येव समासेषु इहं तद्वप्रतीतिस्त
 बहुमीहादेशार्थं धाप इति । तत्र यदि सर्वेभ्येदेकाभ्युपगम्यार्हं सहायमा साक्षिण
 प्रवृत्तवन्ताम् । नच तावमाहन्तरमेतयो प्रतीको पश्याम । अथ बहुमीहादेशे
 तुच्यते तद्वचम् । न हि प्रतीतिभेदेहेतो प्रतीतसामर्थ्ये सप्तकस्मात्तद्वचनयो
 मवितुं श्याम्यः । एवं हि सिद्धादिसामान्यविवक्षायां भूरादिकार्योत्पत्त्यामावाभ्यु
 पगमोऽपि प्रसज्यते । सर्वत्रिणां प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यो वैव वा कुप्रविभ पुन
 रिदमर्षजरटीर्न सम्भवते । इह प्रतीतिवैविध्यं स्पष्टमवधारयतु मतिमान् । यत्र
 विन्ध्यवाद्मायामित्सर्वेष पदार्थानामुपनिबन्धत्वापि हि प्रधानेतरमायविवक्षा
 निवृत्तौ समावस्य मायामावाप्यमतावेव । यथा— सूर्वाचन्द्रमसी यस्य मातामह
 पितामहौ । अयं ह्यत पतिहोम्नासुवैत्वावगुवाचय ॥ अत्र हि त्रैलोक्यवार्कजरम् तौ
 वराचरस्य जगतो जीवितायमाना मयदन्ती सूर्वाचन्द्रमसी प्रसिद्धावदुष धन्मातामह
 पितामहमावो विहितस्तत्तस्य पुत्रवसुधौ केकेतेतरमवाभिगतवज्रमितमभिमानं कमपि
 काष्ठामभितोपवतो विरोपनविरोधमावाभिहितेनैव नयेतावत्स्वनूपमानगतोऽतिशयो
 विनीयमानाकारसंकमनक्रमेण तत्सर्वज्विभः पर्वयन्नति । तयोर्हि सारूपमात्रं मिथ
 फल पुन पारम्पर्येन वाक्पद्यार्थोत्कर्षकभुवनमष्टमेवेति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् तौ
 तान्वा सहा समासे म्मविधानीती । इह न— जनको जनको वत्सा वाता तस्मोविता
 यधू । आर्यस्य एक्षिणी वा न क्षुतिस्तस्मात्तत्पत्यम् ॥ इति । द्विग्रे यथा— 'उपपन्नं
 बहु किं सप्तकहेषु यस्य मे । वैधीनां यामुपीणां च प्रतिकर्ता त्वमापशाम् ॥' इत्यत्र
 संस्वावा संसमेमेवेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयमाववावा प्राधान्येन
 विवक्षा । तत एव हि संपु द्विविधापत्यतीक्षरेण राज्ञ सिधोपपत्तिं परिपुष्पतीति
 तस्मात् सहा समासो न विहित । यथा न— निग्रहात्सुसुरासानां यथाच यनवानुज ।
 रामेन निहितं मेवं पदं दशाष्ट मूर्धसु ॥ अयुवाहरणमेतदेवोवाहरणम् कृतसमासदे
 वादे(पम्ब) इष्टव्यम् । यस्मात्समासविषयस्तु पूर्वमेव नितकोपरार्थित उपपादितम् ।
 तत्पदमे कर्तुर्वया— वेष्ट सौऽवमरातिशोभितमर्कैर्मिन्धवा पुरिता क्षत्रादेव
 तपविभ परिमवचातस्य केनामह । तान्येवाहितसामान्यस्यरूपक्यज्ञानि मास्वन्ति नो

अप्रमेयं कृतं तदेव कुर्वते शोणामयः कोचनः ॥' रामेवेति रामस्य कर्तृभावेन
 कर्मं प्रति वद्विशेषणत्वं तत्तस्य दाहयत्वातिरेक्यात्मकसुरकार्यं दाहरतपरिपोषपर्यवसायिन
 समर्पयति । तस्य निरतिशयवीर्यवीर्याशीर्यशस्तिरत्नेन चोरतरनर्ह्यभिप्रेतया च प्रसिद्धे ।
 तेन तस्यावाम्यान् विशेष्येण सह समासे गुणतां गीतं कर्त्रादेः कारकस्थानेकस्य
 समशीर्षकत्वा विशेषणमात्रेण बहुपादानं स द्वन्द्वस्य विपक्ष इति तत्सहस्यपरिपक्षान्नपर
 एव तस्य प्राधान्यमप्राधान्यं चाभिधास्यत इति न तदुदाहरणमिहोपपन्नम् । अपि
 विल्लुदाहमामोदाहरणं तस्य विशेष्यविशेष्यभावतुल्यफलतया तत्समानवृत्तान्तस्यो
 पपादनात् । प्रत्युदाहरणं यथा— वस्यावमया गुह्यतमिषं कुड्यरं हिम्मोऽपि एव
 इति नाम पदस्य हन्ता ।' इति । कर्मणो यथा— 'कृतककुपितैर्वाप्याम्नोमि' सदैम
 विमोक्षितैर्वनमि पता यस्य ग्रीष्मा घृतापि तथा लघा । नवमकचरत्नामाः पद
 मिक्षो मवती मिना कश्चिद्द्वयो जीवयेत् प्रिये स तव प्रियः ॥' अत्र वनमिति
 वनमनक्षिवावा सीताविशेषणभूत्वा कर्मभावेन विशेषणं तत्तस्या रामप्रीतिप्रकर्ष
 पुत्तवा अम्यकुत्सनेह्यकुत्सं कुम्भरकारित्वं नाभोत्कर्षमर्पयति । वनवासकुत्सस्यति
 कष्टत्वात् । स भोत्कर्षो रामस्य रतेद्रीपनतां प्रतिपद्यत इति प्रमाणं न गतेस्त्वेन
 सह समासे कविना तिरस्कृतम् । यथा च— 'गुर्वैमर्षी सुतपारदभा रवो' सदासा-
 दमवाप्य अनम् ।' इत्यत्र गुर्वैमर्षिस्त्वानोऽवैमर्षिवाप्युक्तं वद्विशेषणं तत्तस्य स्वात्-
 तादिघावाभामद्वारेण रतेस्त्वाहपरिपोषे पर्यवसायिनि प्राधान्येन विवक्षितत्वाच्चान्नि
 सह समासे सत्याममतामवमतां समितम् । सर्वर्षितानां सुतनिर्विशेषमिति । प्रत्युदाहरणं
 यथा— प्रदक्षिणक्रियातीतस्यस्य कोपमग्रीवतम् । इति । 'तमन्मनन्त्रमर्म
 प्रबोधितः प्रवेशरः शासमहारिषा हरेः ।' इति । यथा— काम्यवितार्कितम् इति ।
 यथा— कात्प्रबोधिनाम् इति च । करमस्य यथा— आलोच्यमानं सहस्रम् इति । अत्र
 करमेति यत्केहल्लभ्यकर्मकस्य समाधिता 'स्थारोधानस्य करमभावेन विशेषणं
 तत्तस्या कस्माद्विश्रुतत्वात्पुन्यप्रहर्षप्रकर्षरूपमतिशयं प्रतिपाद्ययदुपवरवोदपसेपरम
 साधारणीमभिव्यजति । यद्वत्तेकगवाभाम्यवधानावाविरी तावदीमपि काककर्म
 विप्रावधनां मम्यमानवा सततत्वाधीनेर्नैकेन करकमकेन रोचोऽप्यस्य न कृत्येन
 तत्प्रधानमिति न ह्य इत्यनेन समासेऽलमुपनीतम् । यथा च— कर्तुमद्यमवा मार्गं
 प्राणेष्टः प्रसमेति यत् । सोऽनं सकि लहस्तेन समाकृष्टस्तवानसः ॥' इति । प्रत्युदाहरणं
 यथा— 'पात्रा लहल्लिखितानि कम्प्यपरे को वाहरानि परिमार्जयितुं समर्थः ।
 इति । संप्रदानस्य यथा— 'पीनस्तथाः लमयव वाचत इति भूत्वा मनो मोदते इवो
 नैव हरप्रसादपरशुस्तेनाविके ताम्यति । तद्वाच्यः स दद्यान्नमो मम गिरा दत्ता द्विजै
 र्भ्यो मही तुभ्यं नृभि रद्यातलत्रिविधभोर्निजिह्वा किं वीयताम् ॥' अत्र द्विजेभ्य इति
 निर्जवपूर्वकस्य मार्गवर्तृकस्य महीश्वरस्य संप्रदानत्वेन वद्विशेषणं तन्मयाः पात्रस्य
 तद्वैभोत्कर्षमाद्यज्जार्णवर्णीयातिरेक्याभिव्यजनेन दद्यान्नस्य कोचोद्रीपनपर्यवसायि

नाम्येव सह समासेऽवसाहं धमितम् । प्रत्युपाहरणं तु 'मध्ये व्योम— इत्यादि प्रसिद्धमेव ।
 अनेनैव न्यायेन कृतमिति हस्त्योरपि प्रतिषेधोऽवगन्तव्यः । तत्राप्युक्तकमेव प्राधान्येन
 रसमाश्रित्य विवेचयितव्यम् । तद्यथाह— यथा— य एवं कपति लब्धे विभक्तिं यः
 कुक्षिमेव सख्यतिथौ । अस्तु विष्णुं पुरति सदा क्षीरैरुक्तेषु त्रयोऽपि ये हंसी ॥' इत्यत्र
 सर्वापीनां कर्षणमपि कर्ममात्रेण विशेषणतयोपात्तानामुत्कर्षाभिधायित्वा प्राधान्येन
 विवक्षितत्वात् तैः सह हंसी न्यायान्नो विवक्षितः । सर्वावस्य मुष्णामवसानदीक्षा-
 बद्धकल्याणो बोधिसत्त्वानामपि चरितस्य तद्वन्त-पातित्वात् । कथं कथं तस्मादि-
 योपादयेयं तदपि तेषां कर्षणमेव । कर्षणोपकथनस्य कुक्षे कथस्य सर्वाभिविनिधा-
 यत्वादित्यत्र तत्त्वात् । विबोध सख्यजयदानन्ददेवतात्कथयति धर्मावस्य चरितस्यापठ-
 धातिरेकमप्युक्तकर्षणमात्रतया प्राधान्येन विवेचया क्षीरैरुक्तेषु च शरीरेषु निम्नेषु
 तद्वतिरेकस्याव्यवसायमवात् । यथा च—'तयोऽस्मि एव सहे' इति । तद्विषयस्यैव
 प्रति किमुच्यते । रामस्य च चरित्रप्रसूतिरस्यविति च । प्रसन्नोत्पत्तिः पुनर्यम्
 तस्यैव किमनाम कर्षणमपि कर्षण एवोन्मत्ततया प्रसन्नोत्पत्तिः न कर्षणस्यैव प्रसन्नो-
 त्पत्तेः । वाक्ये तु यद्यपि सम्बन्धेन किञ्चायाः प्रधानमात्रेण प्रतीयतिः तथापि तत्रास्या
 विवेका कृतः साधनानामपि सा प्रतीयत एव । न यैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्य-
 साधनयोर्गुणपरिधानभावोऽलुपपन्न इति सङ्गं वक्तुम् । सम्बन्धसामर्थ्यविवेकाहस्ता-
 न्त्राद्यन्तरेणैकमेव विवेकाकृतस्य प्राधान्यस्य वतीत्यत्र तयोः समधीर्विकारमात्रम् ।
 तद्विषयस्य तात्पर्यम् । अतएव विवक्षितं न तन्निमित्तमन्तरमेव सह
 सम्प्रसन्नमस्तीति । इतरथा विशेष्यमव्यवसायं न तत्र विवक्षितं तेन द्वन्द्वपरिधानां
 लक्षणाणां च परानामर्थस्याव्यवसायं विशेष्यविशेष्यभावभावेऽपि यथा प्रत्येकं किञ्चा
 संबन्धोपगमकस्यैव प्रधानं विवक्षते तथा तेषामपि समास एकस्येव नैव्यत एव ।
 यथा— किमनेनानावतकमेवनामा हारेण किं पीवपबोवराया । परातमेतन्नु मण्डनं
 ते रूपं च कान्तिश्च विवक्षता च ॥' अत्र कृपाशीलां प्रत्येकं मण्डनकियाभिसंस्पर्शकृतं
 प्राधान्यं तत्पुत्रीपनपर्वणसाधि विवक्षितमिति न ततोपां समासेऽवसाहितम् । यथा च—
 वाक्सा मुमुक्षुर्हितकं परमात्मनं तदाहृतान्तघृतपत्रनिर्गमं बहन्त्या । विग्नापूतेन च
 विषये च पक्षमस्या यावत् निष्ठात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ इति । एकस्येव यथा—
 प्राप्तावेदरपाहौ पृच्छन्तो त्वमित्यतः । कथं कथं स कर्मादि, स च क्रूरो
 बृहोद्भर ॥' इति । प्रत्युपाहरणमतरेण कृतेकस्येवमवगन्तव्यम् ॥ अत्र पुनरेव प्रधा-
 नतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिरुक्त्यै विशेष्यविशेष्यभावस्य समासा
 समासबो कामचारः । यथा— ज्ञानबुधमधुनातं शमीपतरवति हृदयधाम्नि ।
 अरति विमुच्छादार् नतमिव मयतो रिपुभीनाम् ॥' इत्यत्र भवत इति रिपुभीनामिति
 च रिपुभीनां ज्ञानबुधस्य च संबन्धित्वेन वदितेयमेव न तद्वत्तत्पामुत्कर्षयोगः कश्चिद्वि-
 वक्षितः । अपि तु तत्संयमप्रतीतिवार्थं तथा नतमिव गवद्विषयान्द्रूपमिषत्

समाधारपि सुखमेव । यथा चात्रैव रिपुस्त्रीषामिति रिपुसंबन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीषा
मिति । विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां क्वन्तेऽर्था न जातुमिदं । तदर्थमेव कथमोऽसंकारं
पर्वुपासते ॥ तौ विवेकानुवायकविश्वैकविबन्धनी । सा समासेऽक्षमायातीक्ष्णकृत्यति
पादितम् ॥ अत एव हि वैदमी रीतिरैकैव शास्यते । अतः समाससंस्पर्शाच्चत्र मेवो
पपद्यते । संबन्धमात्रमर्षानां समासो व्यवहोपयैत् ॥ नोत्कर्षापकर्षे वा । यथा— ऊर्षा-
क्षितापगच्छितंभुसुधावतले जीवत्कषामन्वयमुक्तमहाइहासम् । संभक्तमुग्धमिरिग्राह-
क्षिताइसइहृष्टं वपुर्मयति हारि विनाकषाने ॥ वाक्यात्तुमन्वयः । यथा—
‘म्वहारे क्वमेव मे वदरक्षस्तत्राप्यसा तापसा सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीव
अहो एवम् । विद् विद् सञ्ज्ञितं प्रयोषितवता किं कुम्भकर्मण वा सर्वप्रामटिका
मिद्वन्मन्त्रयोऽन्ते । किमभिर्मुनीः ॥ इति । तथा हि । मम अरम इति बहुवचनेन
सन्नुपनुमन्नावा ममानुचित इति संबन्धानौचित्यं कोषविभागे व्यन्यते । तपो विद्यते
वत्येति पौरुषकषाहीनत्वं तद्विदेन मत्सर्वमियामिष्यच्छम् । तत्रापिषाध्वेन निपातसमु
पादेन आपसस्य सत सन्नुतावा अक्षन्तासमाव्यमानत्वमभिव्यच्छम् । मत्कर्तृका यस्मै
जीवनक्रिया तथा हवनक्रिया तावदनुचिता तस्यां न स कर्ता । अपिसाध्वेन मानुष-
मात्रकः । अत्रैवेति मन्त्रनिष्ठितो वेद्योऽधिकरणम् । विच्छेदेन ह्यम्यमानतया राक्षसबलं
न कर्मेति । तद्विदमसंमाध्यमुपपतमिति पुनरक्षरासंगतित्वम्यते । रावण इति । येन
इन्द्रपुरनिर्बनाति किं किं न कृतमिति । विग्नपितिनिपातेन सञ्ज्ञितमित्युपपदस-
मासेन सह कृता न सञ्ज्ञितवानिज्ञाकषाधिकेयमिति व्यन्यते । सर्वज्ञासिमासस्य
खपौदशानुसरणं प्रति व्यञ्जकत्वम् । प्रामटिकेति स्मार्धिकतद्विदप्रयोगेन जीप्रसन्नस्य
द्विदेनानुमानास्पदत्वं व्यन्यते । मिद्वन्मन्त्रयोऽन्ते विद्वज्ज्योपसर्गस्य निर्वायवत्कन्दव्यञ्ज
कत्वं इषाद्यध्वेन सात्मपौष्ट्यनिन्दा व्यन्यते । मुनैरिति बहुवचनेन प्रवृत्त भारमात्र
मेतद्विति व्यन्यते इति । किं तु प्रकृतिरेतस्य रक्षामिव्यक्तमपेक्षया शान्तश्चहारकस्यान
न्तरेण प्रसज्यते । अतः समासो कर्तृ न कृतम् आकवक्षया । वाचिकामिनवात्मत्वा
इष्टामिष्यक्षिहेतवः ॥ स बाधोन्तावधि कार्थो नाविद्यो गद्यतासितः । गद्ये हि कृतवै
कल्याण्युता तद्यक्षिहेतुता ॥ यथानन्तरोक्ते तद्वहारे— तद्वामिन्न पश्चात्तानां संब
न्धयोगेतरस्परम् । न विच्छेदोऽन्तरा कर्णो रक्षमहकरो हि सः ॥ यथा— मयद्विग्नप्र
मन्त्रमितिकथनेर्मन्त्रवक्षन्— इति । अत्र हि कुम्भस्यवयव्यन् इति युक्तं पाठः ।
विवेकत्वं वैतत्याशाम्यापस्यमन्त्रमिच्छायात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोऽपि दोषतयाव
पन्तव्यः । यथा— केहं समासिषति कन्ममावपाति सर्षानुषाम्बइति पात्रमव
करोति । नोऽयं कृत्वातुक्कणसंनयसंप्रदायमा दीपः प्रक्षयवति सतमसो महारम् ॥
अत्र हि प्रक्षयवक्षिषाया एव प्राधम्यविषया नाम्यासामिति तासां तत्समक्षीर्षिकत्वा
निर्वेद्यो दोष एव । स न तत्र सत्रादिभिरेव वक्तुं न्याय्यो वाक्यादेन । यथा— विभ्राध-
सक्षिमाद्य प्रसमितवक्ष्यतारकादिषां कुर्वाणो लीलयाव विविधमपि कृतचन्द्र

अथ—

‘योऽबिकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीक्ष निखिलं भवद्रूपं ।

आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्पक्षे नित्यसुखिनः कुतो मयम् ॥’

इत्यादौ इदमदभ्युतयं शब्दाः सच्छब्दार्थमभिदधतीत्युच्यते । तर्हि यथादर्शनं अनद्वितानामेवोपादानं युज्यते । अभ्यवहितत्वे हि प्रसृतं तदितराकाङ्क्षा भवत्येव । यथा—

‘यदेतच्चन्द्रान्तर्बलद्वयनीलां प्रकुरुते
तदापष्टे लोकाः—’

इत्यत्र ।

‘सोऽयं वटः श्याम इति मत्सिद्धस्त्वया पुरस्तादुपमायितो यः’
इत्यादौ च ।

अथ—

‘स्मृतिम् स्मृतिगुर्विहितो येनासी रक्षतास्तृतापुष्पान् ।’

इत्यादावव्यवहितत्वेऽपि दृश्यते । तर्हि अन्यैव भिन्नविमर्शिकानां सोऽस्त्वित्युक्तम् ।

यथा वा—

‘किं लोभेन विवक्षितं स भरतो येनैतदेव कृतं

मात्रा स्त्रीलुपतां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा ।

मिथैतन्मम चिन्तितं द्वितममप्यार्मानुबोऽसौ गुरु

माता सातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥’

अस्यावधारणम् । आधिक्यादभ्यकारे एतिमसिद्धिनिर्माणद्वन्द्वीयत्वात् वाच्ये कम्पनी मपारामपर इव शुद्धोऽहर्षतेरातपो यः ॥ इत्यादौ चर्चासां पुनः प्राधान्यविषयत्वात् नाख्यातवाच्यत्वं शेषः । यथा— शीघ्रादुद्दिश्यते सज्जसुपवर्गं द्वेष्टि प्रमादेन्द्री द्वारात् इति चित्रकेसिचन्द्रो वैषं विषं मन्थते । आस्ते केवळमभिज्ञानीति सुखप्रसारकाव्या-
तके संकल्पोपवत्तलशक्तिरसावतौन चित्तेन सा ॥ ‘वर्गककर्तृकानेष्टा प्राधान्येतरमा-
श्रिया । तत्राख्यातेन नाख्याया कत्राधिरपरा पुनः ॥ इत्यन्तरलोकाः । अर्थं च सम्य-
सासमासविषयः सुखरसपरीक्षाभ्यस्तनैकरक्षितत्वा पदवाच्यविवेकादवधारणेन प्रदर्शितं

अत्रोर्यस्येति तातस्येति च वाच्यम् । न खनयो समाप्ते गुणीभावः
कार्य । एवं समाप्तान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

विरुद्धबुद्धिकृत्त्वं पदस्य यथा—

‘गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवत् सोऽपि गिरिसुतासिह ।

सविधे निरहंकार पायाद्वा सोऽम्बिकारमणः ॥’

अत्राम्बिकाया गौर्या रमण इति विवक्षितम्, मातुरमण इति विरुद्धां
विमनुत्पादयति ।

यथा—

‘सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी

मिथारमान मातामुपनयति पत्न्यौ दिविषदाम् ।

मिष्टुक्षौ च क्रीडारमसिनि कुमारे सह गणै

हंसन्वो भद्राणि ब्रूयन्तु मृडानीपरिवृढ ॥’

अत्र मृडानीपरिवृढ इति मृडान्या पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

‘भिरकास्परिभासिषोचनानन्ददायिन ।

क्रान्ता क्रान्तस्य सहसा विवधाति गलप्रहम् ॥’

अत्र कण्ठप्रहमिति वाच्यम् ।

वाच्यस्य यथा—

‘भनुत्तमानुभावस्य परैरपिद्वितीयस ।

अकार्यसुखदोऽस्माकमपूर्वास्त्वथ कीर्तय ।

अत्रापकृष्टश्चादितमकार्येषु मित्रम् । अः पूर्वं यासां ता अकीर्तय इति
विरुद्धा प्रतीतिः । कश्चिदुच्यते यथा—

‘अभिधाय तद्वातदमियं शिशुपाकोऽनुस्यं परं गत ।

भवतोऽभिमनाः समीहते सरुष कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥’

अत्रानुश्रममिति पश्चात्तार्प कोपं च । अभिमना इति प्रसन्नमना

१ आर्षावुज इत्येतरत्वाने आर्षेण्यनुजः’ इति, तातककत्रमिहस्य स्वामे ‘तातस्य
ककत्रम्’ इति वाच्यमिहस्यं

निर्मयचित्तम् । माननामिति पूर्वा निर्बहण च । अत्र विपरीतार्थकत्वे-
नाद्विरुद्धत्वेऽपि संध्यर्थविग्रहार्थयो स्फुटितार्थत्वेनाभिधानाहुपत्वम् ॥

अर्थदोषा —

कष्टापुष्ट्या इतग्राम्याः श्रीससाकाहसदिग्धाक्रमपुनरुक्तभिन्नसह-
चरविरुद्धव्यङ्ग्यमसिद्धिविधाविरुद्धत्यक्तपुनराशपरिहृतनियमानि
यमविशेषसामान्यविध्यनुषादत्वान्यर्थस्य ।

दोषा इति वर्तते ।

कष्टादगम्यत्वात्कष्टत्वमर्थस्य । यथा—

‘सवामध्ये यासामेभूतरसनिःस्मन्दसरस

सरस्वत्युद्गमा बहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसाद ता एता धेनपरिचया के न महतां

महाकाव्यव्योमि स्फुरितरुचिरा यान्तु रुचयः ॥’

यासां कविरुचीनां प्रतिभारूपाणां प्रमाणा मध्ये बहुमार्गा सुकुमारवि-
चित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा सरस्वती भारती परिमल चमत्कार बहति, ता
कविरुचयो महाकाव्यव्योमि सर्गबन्धवृक्षणे परिचयगता कथमभिनेयका
व्यबल्लसाद् यान्तु । तथा यासामादित्यप्रमाणां मध्ये त्रिपद्मगा बहति, ता
मेवपरिचिता कथं प्रसज्जा भवन्तीति संक्षेपार्थः ॥

प्रकृतानुपयोगोऽपुष्टार्थत्वम् । यथा—

‘तमाकश्यामर्छ क्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।

फालेन लङ्घयामास इनूगानेष सागरम् ॥’

अत्र तमाकश्यामलादयोऽनुपादानेऽपि प्रकृतगर्भं न बाधन्ते इत्यपुष्टा ।

यथा वानुप्रासे—

‘भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्वन्तिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सल्लोलापिनि गच्छसि तर्हि त्वदीय मे ॥’

‘अनेणुरणन्मणिमेखलमविरतसिद्धान्तमल्लिरम् ।

परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारण कुरुते ॥’

अत्र वर्णसाधर्म्यमात्रं न पुनर्वाच्यवैचित्र्यकणिका काव्यदस्तीत्यपुष्टा
र्यत्वम् ॥

पूर्वापरव्यापातो व्याप्तत्वम् । यथा—

‘अहिं क्षुभुकुलं हस्तं अयं विश्वमरामिमाम् ।

न च ते कोऽपि बिद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिन ॥’

अत्र क्षुभुवचो बिद्वेष्ट्यभावेन व्याहृत ॥

अवैदग्ध्यं ग्रान्यत्वम् । यथा—

‘स्वपिति यावदयं निकटे जन , स्वपिमि सत्त्वदह, किमपैति ते ।

इति निगद्य शनैरनुमेखल मम कर स्वकरेण स्तोत्र सा ॥’

मीढादिव्यक्तकत्वमश्लीलत्वम् । यथा—

‘हन्तुमेष प्रवृत्तस्तु स्वाम्यस्तु विवरेपिण ।

अवांशु जायते पातो न स्या पुनरुत्तति ॥’

एतद्वक्त्यं लक्ष्येषु प्रयुज्यमानं शेषसि प्रतीतिं जनयति । इहान्वयस्य
तिरेकान्यामर्बसैवास्मीक्यत्वं पूर्वत्र तु पदवाक्ययोरिति विवेक ॥

साकाङ्क्षत्वम् । यथा—

‘अपित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिं प्रमो , प्रसुत

दुःखन्वाप्तरपिर्विद्वच्चरितो युक्तमया कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्व, मानयस्तसोर्विर्लसन् वात्मन ,

कीरत्वं च अगत्यतिर्विशुस्तो देव कथं मृष्यते ॥’

अत्र कीरत्तमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति न हि परस्वैत्यनेन सवन्धो योग्य ।
यथा च—

‘गृहीतं येनार्थी परिमयमयाभोचितमपि,

प्रमाणाद्यस्याभूजं खलु तत्र कश्चिज्ज विषय ।

तोऽपि सहजैः अयमेव तद्विवेकेन परामर्शणीय ॥ अपितीति । निरासि ॥

परित्यक्तं तेन स्वमसि सुतशोकात् ॥ मया

द्विमोक्षे दक्ष स्वामहमपि यत स्वसि भवते ॥'

यत इति तत इत्यत्रार्थे । अत्र दक्षमोक्षन हेतुमाकाङ्क्षति । यत्र
स्वाकाङ्क्षा नास्ति तत्र न दोषः । यथा—

'चन्द्रं गता पद्मगुणात् भुङ्क्ते, पद्माभिता चान्द्रमसीमभिरुह्याम् ।

उमाद्रुतं तु प्रतिपद्य लोका त्रिसंभयां प्रीतिमवाप सखीम् ॥'

अत्र राज्ञो पद्मस्य संकोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रमत्तं लोकप्रसिद्ध
मिति 'न भुङ्क्ते' इति हेतु नापेक्षते ॥

संक्षयहेतुत्वं संदिग्धत्वम् । यथा—

'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्गां समर्थावमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बा किमु भूचराणामुत सरसैरबिकासिनीनाम् ॥'

अत्र प्रकरणाप्रभावे संदेहः, (शान्तशृङ्गार्यग्यतराभिधाने ॥ निश्चयः) ॥

प्रधानस्यार्थस्य पूर्वं निर्वेक्ष्य कमस्तदभाषोऽक्रमत्वम् । यथा—

'दुरगमश्च वा मातङ्गं मे प्रवच्छ मदारुतम्—'

अत्र मातङ्गस्य प्राक्निर्वेक्षो न्याय्यः । यदा तूदारुतस्यो गुर्वादिर्वकास्त
द्यमानस्तुरगमित्यादि च भक्तिं तदा न दोषः ।

कमानुष्ठानामाषो षाक्रमत्वम् । यथा—

'क्षोराविक्रम्य सचरं गामरुहो मज्जिक्रम्य मिमैक्रम्य ।

नक्तस्त विह्वारे जोहसिभो पुच्छिभो चलिभो ॥'

क्षिप्रदतिशयोक्तौ गुणः । यथा—

'पद्मात्पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

मागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥'

अपिमीति । कामने ॥ हेतुमाकाङ्क्षतीति । तेन निर्वेक्ष्य दृष्ट्वा नाभ्यं साक्षा

१. कारयित्वा क्षीरे ग्रामरुहो मज्जित्वा मुचत्वा च ।

मद्यत्र विचिन्तारो ज्योतिषिकं ग्रहं चक्षितः ॥' इति छयाः ।

२. 'जेमिज न' प्रकाशे

यत्र तद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमभ्रंशोऽक्रमत्वम् । यथा—

‘क्रीर्तिप्रतापौ मयस्य सूर्याचन्द्रमसो समौ ।’

इति । सत्र पदरचना विपरीतेति मग्नप्रक्रमत्वलक्षणो वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्येति ॥ द्विरभिधानं पुनरुक्तम् । यथा—

‘प्रसाधितस्याथ मधुद्विषोऽभूत्वयैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

च पुष्पशेखेऽसिद्धलोककान्ता सानन्धकाम्या सुरसीसरा तु ॥’

इत्युक्तैकार्पमेवाह ।

‘रूपादविस्तीर्णमनोरमोर स्वकस्थितभीकृन्मस्य तस्य ।

जानन्दिताश्लेषजना बभूव सर्वाङ्गसन्निभपरैव लक्ष्मीः ॥’

यथा वा—‘अश्रीयसेहतिमिरुद्धतमुदुरामि ।’ अश्रीयेति समूहार्थायां प्रकृते संज्ञितेयं पौनरुक्त्यम् । यथा—

‘छायामपास्य महतीं परिवर्तमाना

मागामिनीं जगद्धिरे जनतास्रकृपाय ।’

अत्र जनता इति तद्वितार्थस्य बहुवचनार्थस्य च । तथा—‘पायास्तु घीतकिरणामरणो मयो व ।’ अत्र विशेषणाद्विशेष्यप्रतिपत्तौ यव इत्यस्य । यत्र तु विशेषणान्न विशेष्यमात्रस्य प्रतीतिरपि तु तद्विशेष्यस्य तत्र पौनरुक्त्यमेव नास्ति । यथा—

‘तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेक भजुमेव कव्यम् ।

कुर्या हरस्वापि पिनाकपाणेर्धैर्येभ्युक्तिं किं मम धम्बिनोऽन्ये ॥’

अत्र हरश्चन्द्रस्य । यथात्र कुसुमायुधोऽपीत्यस्माद्विशेष्योपादानमन्तरेणाप्युभयार्थप्रतिपत्तिस्तद्वत्त्रापि भविष्यति । नैवम् । सप्तस्युत्तमनिर्देशेनैवास्मदर्थस्य विशेषस्य प्रतिपादितत्वात् ।

एवं धनुर्ग्यादिपदेष्वपि विशेषप्रतिपत्तौ न पौनरुक्त्यम् । यदाह—

‘धनुर्ग्याशब्दे धनुःश्रुतिराशब्दः प्रतिपत्त्यै’ इत्यादि । यथा—

‘धनुर्ग्याकिणधिहेन दोष्णा विस्फुरितं तव ।’

अथ धनुःशब्दादात्तत्वे प्रतिपत्तिः ।

‘दोष्ठाविस्त्रासेषु विस्त्रासिनीनां कर्णवर्तसां कलमन्ति कम्पम् ।’

‘स्त्रीसाचकम्पवृणकुण्डलमापसन्ति ।’

‘अपूर्वमधुरामोदममोदितविश्रुतम् ।’

‘आयुर्भुङ्क्तुसरा शिरःशेखरशालिनः ॥’

एषु कर्णमधुराशिरःशब्देभ्यः सनिधानस्य प्रतिपत्तिः ।

‘प्राणेश्वरपरिवृत्तविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।’

मुक्ताहारेण हंसता हसतीव समद्वयम् ॥’

अत्र मुक्ताशब्दाच्छुद्धिप्रतीतिः ।

‘प्रायश्च पुष्पमाळेन कन्यका क न लोभयेत् ।’ अत्र पुष्पशब्दादुत्कर्षं प्रतीतिः । ‘त्यज करिकरुम प्रेमबन्धं करिण्याः ।’ अत्र करिष्ठशब्दात्तादृश्यावगतिः । यत्र तु न विशेषप्रतिपत्तिर्यथा—‘अथावन्धनिष्कन्तुभुवेन यत्न’ इति, ‘अवाविन्द्रात्र कुण्डले’ इति, ‘पाण्ड्वोऽभमसार्पितकम्बहार’ इति, ‘मात्मकार इबाराम’ इति, ‘कम्पेषु वर्मसु मुसं कलमाः प्रयान्ति’ इति च, तत्र केवलम् एव व्यादिशब्दाः, न च नितम्बकाक्षयोष्ठकरमादिषु तथा प्रसङ्गः । तेषां कविमिरप्रयुक्तत्वात् । सकेतव्यवहारार्थ्या हि स व्यादिनिश्चय इति । कविद्वयो यथा—

‘माता भ्रियः सकलकामदुपास्ततः किं

वर्त पर्व शिरसि विद्विषसां ततः किम् ।

एवाम्तर्मावसिति ॥ धनुःशब्दादिति । अन्यथा व्यादिशब्देन दोषैस्तुष्टेऽन्तरतद्वत्कर्षणादितत्त्वमभिहितं बोध्यो न प्रतीयेत । वैद्यपमापेऽप्यमानया व्यादिशब्देन विद्वत्संभवात् ॥ कर्णेति । विद्वत्सन्निहार्थं प्रतिनिधत्तत्वेन संनिधित्वा मरवे प्रबोद्धनमिति तदर्थं प्रयुज्येत्यर्थः ॥ मुक्ताशब्दादिति । तत्केवलम् अथ सप्तद्वयकर्तृकम् हास्यम् अतिशयवचनताप्रतिपत्तये सावकतमस्य हारस्य केवल-मुक्ताशब्दादिति प्रतीत्यर्थं प्रयुज्यात् ॥ पुष्पशब्दादिति । विद्वत्जनमप्येवमपहमकम्बाराजोपमावभावेन मात्मना कपटशब्दादुत्कर्षप्रयुक्तप्रतिपत्तितागमनाय प्रयुक्तार्थः

संप्रीयिता प्रणयिनो विमलैस्तव किं

कल्प स्थित तनुमूर्तां तनुभिस्तां किम् ॥'

अत्र हि निर्वेदपारवश्येन बहुरियमुक्तिं प्रस्युत रसपोषाम् ।

यदाह—

‘बद्धा हर्षमयादिभिरासिप्तमनास्तथा स्तुभभिन्दन् ।

यत्पदमसङ्गहृते तत्पुनरुक्तं न दोषाय ॥’

इति ।

उचितसहचारिभेदो मिमसहचरत्वम् । यथा—

‘मुतेन बुद्धिब्यसनेन मूर्खता, मदेन मारी, सल्लिखेन निम्नगा ।

निष्ठा क्षयाङ्गेन, धृति समाधिना, नयेन चारुकिमते नरेन्द्रता ॥’

अत्र मुतबुद्ध्यादिभिरुक्तैः सहचरैर्ब्यसनमूर्खसयोर्निकृष्टयोर्मिश्रत्वम् ।

विरुद्ध व्यङ्ग्य यस्य उद्गाथो विरुद्धव्यङ्ग्यत्वम् । यथा—

‘इदं ते केनोक्तं कथय कमलातल्लवदने

मदेतस्मिन्हेम कटकमिति वस्ते सख्यं वियम् ।

इदं तद्गुप्ताभाक्रमणपरमाख्यं स्मृतिमुवा

तव प्रीत्या चक्र करकमङ्गमूले विनिहितम् ॥’

अत्र कामस्य चक्र लीकऽप्रसिद्धम् । ‘लम रागावृत्ताङ्ग्या—’ इति ।

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं व्यङ्ग्यते ॥

प्रसिद्धा विद्याभिश्च विरुद्धत्वम्, तत्र प्रसिद्धिविरुद्धत्वम् । यथा—

‘उपपरिसरं गोदाधर्या परित्यजताम्बगा

सरणिमपरो मार्गस्तावद्वयद्विरवेक्ष्यताम् ।

इह हि विहितो रक्षाश्लोकः कयापि इताम्यां

चरणनलिनन्यासोदञ्चनबाहुुरकक्षुक् ॥’

अत्र पादाभातेनाश्लोकस्य पुष्पोद्गम एव कविषु प्रसिद्धो नाङ्करोद्गम ।

यथा वानुप्रासे—

‘चक्री चकारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्नटिधूर्ध्वमास्ता
नृक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणस्तुम्बरारामं कुमेरः ।

रह सप सुराणां अगतुपकृतये नित्यमुक्तस्य यस्य
स्यौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतास्त्यन्दनो व ॥’

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुरापाविष्ट
तथा प्रतीता । कदापि च किञ्चिद्भकारमित्यस्य समाव्येतापि तु उत्तराणि तु
न तथा संगच्छन्ते इति प्रसिद्धिविरोधः ।

यथा बोपमावाम्—‘प्रमामि काव्यस्य सिद्धिं वित्तार्थरश्मिम् ।’ अत्र
काव्यस्य सिद्धिना अर्थानां च रश्मिर्मा साधर्म्यं न प्रसिद्धम् । तथा—

‘चक्रसिद्धिं बदनस्यान्तः सितच्छायां विकसितम् ।

उज्ज्वलस्फारविन्दस्य मध्यगा चन्द्रिका यथा ॥’

अत्र मध्यगतचन्द्रिकयारविन्दस्योज्ज्वलत्वमसमवमिति प्रसिद्धिर्वि
रुद्धत्वम् ।

कलाचतुर्बर्गशास्त्राणि विद्या । कलाश्च गीतनृत्यचित्रकर्मविका ।
तत्र गीतविरुद्धत्वम् । यथा—

‘श्रुतिसमधिकमुद्यै पञ्चमं पीडयन्तः’

सततमृपमहीनं भिजकीकृत्य पङ्कजम् ।

प्रणिजगदुरकाकि भावकश्चिम्पकण्ठा

परिणतिमिति गजैर्मागधा माधवाय ॥’

श्रुतिसमधिकमिति । श्रुत्या समधिक पञ्चश्रुतिकमित्यर्थः । पीडयन्तः
इति श्रुतिहासेनास्पीकुर्वन्त इत्यर्थः । भिजकीकृत्य पङ्कजमिति । भिजपङ्कज
कृत्वेत्यर्थः । प्रातःकाले भिजपङ्कजो गेय इत्यासायात् । अत्र भिजपङ्कजेन
माधवी(गभी) गीतिरूपनिबद्धा । तस्यां च पञ्चमस्य पञ्चमवदसमव एव
ध्वे पुनः श्रुतिसमधिकत्वम् । यतो भिजपङ्कजस्यैव लक्षणम्—‘घांसस्तु भैव
तस्यास पञ्चमर्पमवर्जितः । पङ्कजोऽपीष्यवती आतेर्भिजपङ्कज उदाहृतः ॥’

अर्थः ॥ घांश इति । भैवताण इत्यर्थः । पङ्कजोऽपीष्यवती आतेरिति । आतपो

एव कलान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

चतुर्वर्गे धर्मशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘सततं स राजसूयैरीजे विप्रोऽभ्यमेवेध ।’

अत्र विप्र इति । क्षत्रियस्य हि सत्राधिकारः ।

अर्थशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘अहंकारेण जीयन्ते द्विपन्तः किं नयमिया ।’

द्विपञ्चयस्य हि नयमूखत्वं स्थितं दण्डनीती ।

कामशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘तबोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि दधनाङ्गो विराजते ।’

उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तं च मुक्त्वा शुम्बनवद्वनस्थानानि इति हि कामशास्त्रे स्थितम् ।

मोक्षशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘देवतामक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसपत्नः ।’

एतत्सार्यस्य मोक्षशास्त्रेऽस्त्वित्वाविरुद्धत्वम् ॥

त्यक्तपुनरात्तत्वम् । यथा—‘सर्गं रागावृताङ्गचा—’ इति । अत्र

निदितं तेऽस्त्वित्युपसङ्गतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ।

वचिष्ठेण —

‘शीतांशोरमृतच्छटा यदि करा कसान्मनो मे मृष्ट

सपुष्पस्य कालकूटपटकीसवाससद्वृषिता ।

काव्यादयः । तथा हि सुमि — ‘पाद्वली नैवार्यमी नैव नैवकाप निवादिनी । वस्त्रोदीभ्यवती नैव तथा स्नात्यङ्गकैश्चिदी ॥ स्नात्यङ्गमरुमावैव वस्त्रमासमसाभवाः । अत ऊर्ध्वं प्रथं क्वामि मज्जममामसंभयान् ॥ धान्वारी मध्यमा नैव धान्वारोदीभ्यवती तथा । पञ्चमी रोजधान्वारी तथा धान्वारपञ्चमी ॥ मध्यमोदीभ्यका नैव मध्यमन्ती तवैव च । अस्मी रवी च विसेवा तथाग्री कैश्चिदी मया ॥’ इत्येतासां मध्या वा वस्त्रोदीभ्यवती जाति स्यात् । अत्रापिदिसर्गः ॥ कलान्तरेष्वप्युदाहार्यमिति । तत्र विप्रकथनरोषो यथा—‘अकिङ्कितमिदं वयस्य पत्रं पञ्चैरपतितच्छेदिकण्डकभिः ।’ ‘अकिङ्कितं पत्रं तामकण्डकम्’ इति पत्रविद्वानाम्नायः । एवं कलान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥ इतिक्षयस्य हीति । तथा च स्पृतिः—‘यथा राजसूयेन साराग्न्यकामो वजेत । यथा धवैतो मित्रादी अयमेवेव वजेत’ इति ॥ देवतामक्तित इति । चतुर्विधा भज्यन्त मां जनाः सुह-

किं प्राणाञ्ज हरन्त्यतिप्रियतमासजल्पमात्राक्षरै

रक्षन्ते किमु मोहमेभि हहहा नो वेधि का मे गति ॥

अत्र सप्तदेहालंकारस्त्यक्त्वा त्यक्त्वा पुनरुपात्तो रसपरिपोषाय ॥

परिवृत्तौ विनियोजितौ नियमानियमौ सामान्यविशेषौ विध्यनुवादौ च

यत्र । तद्भावस्तत्त्वम् ।

तत्र परिवृत्तौ नियमोऽनियमेन । यथा—

‘यत्रानुष्ठितौष्ठमेव निस्तिलं निर्माणमेतद्विषे

रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यङ्कारकोटि परा ।

याता प्राणमृतां मनोरञ्जगतीरुत्तम्य यत्सपद

स्तस्यामासमणीकृताश्मसुमणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥’

अत्र ‘च्छात्मात्रमणीकृताश्मसु मणेरश्मस्याश्मसैवोचिता’ इति नियमे
वाच्ये तस्यामासेत्यनियम उक्त ।

परिवृत्तौ नियमोऽनियमेन । यथा—

वैक्राम्मोजे सरस्वत्यधिवसति सदा, क्षाण एवापरस्ते,

बाहु कक्रुस्त्यवीर्यस्मृतिहरणपदुर्वक्षिणस्ते समुद्रः ।

वाहिन्य पार्श्वमेता क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यमीक्ष्णं,

स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कवमवनिपते तेऽम्बुपानामिकायः ॥’

अत्र क्षाण इत्यनियमे वाच्ये क्षाण एवेति नियम उक्त ।

श्रियः सदा । आर्तो जिह्वाधुरर्षावीं ज्ञात्री च मरत्तर्षम् । तेषां ज्ञात्री निम्नबुद्ध एकमे-
किर्विचिन्त्यते ॥ इत्युच्छमीक्षा ज्ञातित्वेन एक मक्तिः । सा पात्र विवक्षिता । अपि त्वा-
तत्त्वामिमिक्षिरूपा ॥ अनुष्ठितौष्ठमिति । अवमिञ्जत्कारम् ॥

इति श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिते विधिके तृतीयोऽध्यायः ।

परिवृत्तं सामान्यं विशेषेण । यथा—

‘कल्लोन्नेल्लित्थपत्थरुपप्रहारै

रत्ताग्यमूनि मेकराकर मावमत्था’ ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नौघ

यान्वाप्रसारितकरं पुरुषोत्तमोऽपि ॥’

अत्र ‘एकेन किं न विहितो भवत स नाम’ इति सामान्ये वाक्ये कौस्तुभेनेति विशेष उक्तः ।

परिवृत्तौ विशेषः सामान्येन । यथा—

‘श्यामां श्यामकिमानमानयत मो सान्नेर्मपीकूर्चकै-

र्मन्त्रं सन्नमस्य प्रमुन्य हरसंभेतोत्पलानां स्मितम् ।

चन्द्रं चूर्जयत क्षणाच्च कणस्य कृत्वा क्षिणापट्टके

भेन द्रष्टुमह क्षमो वस्य दिक्षस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किता ॥’

अत्र ज्योत्स्नामिति विशेषे वाक्ये श्यामामिति सामान्यमुक्तम् ।

परिवृत्तौ विधिरनुवादेन । यथा—

‘अरे रामाहस्ताभरण मधुपत्रेणिधरण

सरक्कीडाभीडाक्षमन विरहिप्राणदमन ।

सरोहंसोत्तस प्रचण्डल नीलोत्पल सल्ले

सल्लेवोऽह मोहं क्षम्य कस्य केन्नुवदना ॥’

अत्र विधौ वाक्ये विरहिप्राणदमनेति अनुवाद उक्तः ।

परिवृत्तौऽनुवादो विधिना । यथा—

‘प्रयत्नपरिपोषित स्तुतिमिरस्य श्लेपे निशा

मकेश्वरमपाण्डव मुबनमस्य निःसोमकम् ।

इय परिसमाप्यते रणकथाय दोऽज्ञाक्षिना

मपैतु रिपुकानमातिगुरुष भारो मुब ॥’

अत्र शयित इत्यनुवादे वाक्ये श्लेपे इति विधिरुक्तः । प्रयत्नेन परिपो

प्यसे इति विधौ बाध्यं परिबोधित इत्युक्तमिति परिवृत्तविधित्वमपि । अत्र चान्वयमसादेवाधिगते पदादिवोषाणीं निक्षेपलक्षणं न प्रणीतम् ॥

अधापवादानाह—

नानुकरणे ।

दोषा इत्यनुवर्तते । अनुकरणविषये निरर्थकादयः स्वव्यार्थदोषा न भवन्ति । उदाहरणं प्रागेव प्रदर्शितम् ॥

वक्त्राद्यौचित्ये च ।

वक्त्रप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यमकरजादीनां महिमा न दोषो न गुणः । तत्रोदाहृतम् ॥

कचिद्वृणः ।

वक्त्राद्यौचित्ये कचिद्वृण एव । तथैवोदाहृतम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितानामर्ककारचूडामणिसंस्कृतोपहृष्टकाव्यानुशासनहस्तौ दोषनिवेकनो नाम तुल्योदाहृतः ।

अनुषौण्ड्याय ।

सगुणौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तम् । गुणानां च रसोत्कर्षहेतुत्वं सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम् । इदानीं उद्घेदानाह—

माधुर्यौनःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।

त्रयो न तु पञ्च वक्ष्यन्ति वा, लक्षणस्य व्यभिचारानुपपन्नगुणेष्वेवान्तर्भावात्, दोषपरिहारेण स्वीकृतत्वाच्च । गुणा इति रसस्य गुणाः शब्दार्थमोस्तु भक्त्या इत्युक्तमेव ।

न तु त्रयं पञ्च वेति । अयं भावः—माधुर्यौनःप्रसादा एव गुणाः, ते च मुख्यरूपा रसस्येति प्राक् सामान्यलक्षणे निर्णीतम् । ततश्चेति शब्दार्थमयत्वेनान्ये च गुणा यत्किञ्चन प्रतिपाद्यन्ते तत्र युक्तमिति । तथा हि— भोजःप्रसादश्चैव सप्तमतासमाभिमाधुर्यौनःसीकृत्यापौरुषारताथैव त्रिकान्ततो बन्धगुणा वक्ष्यन्ति इति केचित् । तत्र अत्रवीतस्य

१ टीकायां तु वक्ष्यन्ति वा इत्युपलभ्यते व्याख्यायते च तेष्वेव क्रमेण, तस्मात् 'पञ्च वक्ष्यन्ति' इति पाठो केवलप्रमादजो भवेत्.

१ मूले तु वक्ष्यन्ति वा इत्युपलभ्यते

दक्षिण्यमात्रमिदं न गुणः ॥ 'परस्परविपूरयो गुणात्कारणाय' समम् इति भरतः ।
पद्य—'स्मरवचनी' इति । मित्राधिकरणा हि गुणात्कारणत्वात्तद्व्ययमप्योक्तं मूरये
तुमिति दृश्यते । श्लेषवमकवित्राणि हि प्रायेण गुणाग्निरुद्धा वर्तन्ते । अत्रुपाधोऽपि प्रचुरं
प्रमुञ्चत्युच्यते । तस्माद्गुण्येवमपि समम् । ते च प्रौढो मृदुर्मध्यमेति त्रयम् । प्रौ
ढमृदुमध्यमवर्णविभक्त्यस्योक्तत्वात् । प्रौढो यथा—'आहतं कुचतटेन तरुण्या' छात्रु धो
हममुनेति पपात । मृद्वतः प्रियतमोरसि हारात्पुष्पहृदिरेव मौखिकवृष्टिः ७' मृदु
यथा—'अस्मितमङ्गमपाहविद्येभिरतं मितमृषाकम्पपन्नवितोऽधरः' । इति मयो अवतः
प्रमदाङ्गं मनसिजस्य अवन्ति शिलीमुखा ७ मन्त्रो यथा—'ईदृशस्य मवतः कपमे
तद्वाचनं मृदुरसैव रतेषु । क्षिप्तमायतनवर्धनबुद्ध्या काविवाम अवतल महत्त्वम् ॥'
तमिदं इतिमन्त्रो न पुनश्चमवतीति वामयथाः । तस्मात्पेन पीठिविधेयेषोपक्रमस्तस्याप
रिह्याय आ समासेरिति समताया कम्पः । तन्मुञ्चके प्रकम्पे च । वैदर्भमार्गमिर्बाहो
यथा—'हि व्यापारैः' इति । यौहमार्गमिर्बाहो यथा—'भ्रू' कोऽय तपस्वी सव(१)-
वदनवनच्छेदनिहृत्तमन्त्राज्जात्यस्मरवारादुतिहुतपुत्रपञ्चमामै कपामैः । आता-
स्त्विमन्त्रेदमीतिप्रविष्टितवन्नामपार्श्वेसकाम्यस्त्वम्येतराणां दुर्कितहरहृदयहृदयो ६
छात्र ॥' पञ्चाकामार्गमिर्बाहो यथा—'ते काकुत्स्थपृथक्कर्मरत्नरत्नात्कहूमस्थानवस्तं
विच्छिन्नमहेन्द्रकन्धरकर्मकर्मैषु तदुद्दिष्टाः । ते क्षीमासवरेन्दुसेसरसरव्याधेपथीवीमुवो
हृर्ग्रेहा अपि पाहिताः सचिदृषा क्षीमा वनाम्नासव ॥' एवं प्रकम्पेऽपि ॥ प्रयोग-
मार्गं प्रतिषेधन्तः प्रमाणम् । ते च न सर्वत्र समता वैधिव्याव संमिरन्ते । तथा हि—
अज्ञावापदि काविरत्नरमसावकात्परोक्षे इता पीतेवं प्रतिमुञ्चतामिति वच्ये पत्न्या
दद्यात्सं वर । नो वैधिवमममुक्तमार्गवप्याच्छरौच्छकच्छेमितच्छकच्छकक्षिप्तमन्त्र
कपुरं पुनैर्वीतो वाक्यसि ७ इत्यादौ मक्षमार्गस्याप्ये गुणः ॥ तस्मात्समता वक्ष्य्या । अपि
गुणस्तु अवैरम्बं वक्ष्या' । प्रकामामेवो वक्ष्यम्बम् । यथा—'प्युतमुमनसः कुन्ता पुण्येव-
कस हमा मनसि च यिरे प्रैयन्ति मे किरन्ति न कोकिता' । प्रकमामेवो यथा—
'प्युतमुमनसः कुन्ता पुण्येवकस हमा मक्षममस्तः सर्वन्ति ये विधोयवृत्तिविच्छि' ।
इति । मधुमीर्ण्येप्रतिपादनपरोऽत्र द्वितीयपात्रे प्रकमामेव । मक्षममस्तामसाधारक-
त्वात् । तदभापवोपत्यमेतन्न गुण इति ॥ अवैरम्बं गुणन्तरसमाधानात्समाधिरिति
भरतः । यथा—परिघतसारकाव्यच्छात्रमच्छात्रका पत्तिचक्षयितमिवाधीचादव्यव-
कम्बा । तदनुदिक्कसमस्तातायविच्छेदपीदवककुचकमहायवामकं आतयद्मम् ॥' धो-

१ 'समं कम्पेवमिवम ते मृदुस्तुद्धमप्यया । वक्ष्या मृदुस्तुद्धोन्मिन्नवर्णविभक्त्यस्य
धोमपः ७' इति काव्यावर्धनपनात्, २ 'न समतः' स्यात्, ३ 'समता' वामकसूत्रे
४ 'पुण्योद्गमे' वामनाकेकारसूत्रहानुपकम्ब- सावीवाग, ५ 'अन्-क्षीमे' वामकसूत्र
इती, ६ 'पुण्योद्गमे' स्यात्, ७ 'मतीम' स्यात्, ८ 'विदुक्त' सूत्रइती वामकः
९ 'प्युतसंधि' सूत्रइति-

उन्मत्तिस्तबोधिनिषेव इति वामपीथा । तस्मात् आरोहात्परोहकमः स्याधि ।
 तत्रारोहपूर्वोऽपरोहो यथा—'यद्योत्थातमुचः कृतान्तमद्दिवाद्यत्रयं चर्च-भवा' भुत्तैर-
 वचकमठगर्हितमव कुशोऽम्बिधकेसरी । संगीताप्यतम्बकमपतरयो प्रेक्षापृष्टादि च
 प्रेक्ष्य स्फुराधिकशिविनं चक्रेतबो कसान्मुचं म्भवति ॥' अपरोहपूर्व आरोहो यथा—
 'यदुर्म्यामिर्जगद्दे गुरुचक्रकुम्भस्त्रयजरासहासम्यकोऽस्त्रामिकाभिर्दिशि निशि सरिता
 दिग्जयप्रक्रमेण । अम्मोयम्मीर कुहरकवस्योन्मुक्तिपर्यावकोमस्त्रयोऽवयवमुग-
 धनिचकितकवत्कुम्भं कामिपीमि ॥' तद्विषं गुरुचक्रुर्चवबोरम्बोन्मातरमिति
 इव्ही । तस्मादस्यचर्मस्याप्यत्र समाधानात्समाधि । यथा— प्रतीकभाषाधोर्ध्वं किञ्च-
 वपरारुतिमचर कपोतः पाण्डुत्वाद्यतरहिताधीपरचतिम् । परिम्बनप्रायमनुवति
 इति कमलिनीमितीवं माधुर्यं स्रुवति च तदुत्वं च मज्जते ॥' सेवमुपचरिता इति-
 रिति चेदुचः योगहस्ता निम्नपरामिति ॥ अर्चगुणस्तु अर्चइति समाधि । यथा—
 अप्रावपि मध्याह्नि मूलाहपि सर्वतोऽहं कोकल । पिष्टुनस्वमिन्न रहसं यतस्ततो
 निर्घटं कुसुमम् ॥ अर्चस्य धोनेरस्यच्छायाधोनेर्वा वलि न भवति इत्थं तत्कथं कथं
 स्यात् । ततश्च सकलस्तकविरहः कस्यायं समाधि स्यादिति नावैगुण्य समाधि ॥
 बहुषो वञ्चुतममिद्विष्टं वाक्चममुद्रैः जडं मनसः तस्मादुरमिति भरत । इतिउज्ज्वल-
 कातराद्येव ननेऽपि तत्समाधिमिति वामपीथा । तस्मात् वृषकपदसं मञ्जुवम् । त-
 दिदमनुमवकिस्त्वमिति इव्ही । समासेऽपि माधुर्यस्य वसंतात् । यथा— अववरतव
 वनजसम्भविपठवपरिमुवितपत्रकेऽप्यन्तम् । करतलमिवल्लमवके वदनमिदं किं न ताप-
 नति ॥ इति । तस्माच्चवन्मभुरम् । रसस्तु द्विधा—
 विवक्तयेन । तयो मुतिवर्णानुप्रासाभ्यां वापद्य । अमुप्यसो जलम्भर । कथं
 तस्य गुणत्वम् । अथम्यामिषेयता तु वस्तुरसः । असम्यावैनिद्वानं हि म-
 न्यता । यथा— मञ्जवर्चोपततोऽहं त्वं च कीप्य पुमुसवा । मरे मज्जक मां
 तुर्न तव वास्यन्महं पञ्चम् ॥ 'छोवेरोममावो न गुणः । एतेनोधिबैचिन्म
 रूपं माधुर्यं वामनोच्छोऽन्वर्णुनो निरक्त एव । तस्मादाङ्गदकत्वं माधुर्यमिति ॥
 सुखराष्ट्रार्थं सकुमारमिति भरत । यथा— अद्भुति चन्दनरजपरिधूसरपि ताम्बूल-
 राममुमयेऽवराजन्मथ । जण्डाजने च मवने वसर्गं तनीयः कान्तामुमूतमिदं विव
 वावसेवः ॥ 'सुखशाम्भुमेव' इति नामकः । यथा—'हरे' कुमारोऽपि कुमारविक्रम

१ 'ति तापीपरि- स्मात्, २. तोऽन्यथो' स्मात्, ३. अवैश्यावोये' स्मात्,
 ४. 'बहुषो वञ्चुतं काव्यमुचं वापि पुन पुन' । नोद्वेजयति तस्माद्दि तस्मादुर्बमुदाह-
 रम् ॥ इति भरतोपवपुसारेण 'वा काव्य स्यात्, ५. 'छा वे बोवामाव' इति स्यात्,
 ६. सुपत्रयोर्द्विरुप्योभिर्बुक्तं प्रकृतिप्रेषिभिः । सुकुमारार्थं पुंशुं सुकुमारं तदुच्यते ॥
 इति भरतपद्यः, ७. अववरतसं सीकुमार्यम् इत्येवं वामकसूत्रेपुपकम्बते तत्र अवरतसं
 परवत्वं धुतिचटुत्वमिति वाच्य,

पुरदिपास्त्रज्ज्वलकर्मसाहस्यौ । मुने सचीपत्रकटाकिबोधिते सननामधिर् निषजान साध
 कम् ॥ सोऽर्धं भुतिकट्टवदोषामात्रो न गुणः । मातुर्वप्रक्षर एवाऽयम् । अर्धगु
 नस्तु अपारुध्यम् सोऽयमर्थम् । यथा—‘स किञ्चेन्द्रप्रकुटेन सीरिणा भूमिबन्धनः ।
 चक्रवातोपदिग्वाद्या वीरिणास्तप्रबोधताम् ॥ सोऽयममङ्गकृपाभीष्टवदोषामात्रो न
 गुणः ॥ वरि वा उक्तिविशेषः पर्वोच्छाकंक्षरविषय एवासी ॥ बहुमि सूत्रमेव नि
 शेषे चमेतमुदाहरमिति भरतः । यथा—‘यै पूर्वं यत्सुविस्तृतमुदाहरो वै केतकाप्रपञ्च
 च्छावा धाम(१)सुसर्म्भककविकल्पव्यवस्थामात्रोऽत्र वै । वै वाराम्भुविजम्बिनः सप्तमयो
 ये तारहारमिवस्तेऽमी स्वातिङ्गव्यवस्थारजितो जाताः सुवर्णोऽत्र ॥ वनेष्ववा-
 नधमर्वा कर्त्तुं गुण इति वामसीयाः । तस्माद् ‘विज्ज्वलमुदाहरताः । नमिन् सति नृ
 क्षन्तीव पश्यतीति वनेषा भवति । यथा—‘अत्रान्तरे रमितहारकटानितम्बसंवाह्य
 स्वाक्षितवैकटरहितोऽहो । वैरी अपास्य स्ववर्णं हतमानतन्तुरन्त-पुरं पतयती सह सौमि
 र्गौ ॥ सोऽयनीपदमदण्डोऽनुप्राप्तमात्रो न गुणः । ओजःप्रक्षर एव वाच्यम् । अर्धगु
 नस्तु—‘अप्राम्यत्वमुदाहरताः । यथा—‘त्वमेवसौम्यर्वा स न वचिरतावाः परि
 धितः कलवा सीमान्तं परमिह पुत्रामेव भजय । अयि हन्तुं विद्वद्य तैविह सुमये
 संवदति वामत सेव चेतस्याश्रितमय तदानीं गुमितया ॥ सोऽर्धं दोषामात्रो न गुणः ॥
 वास्त्व तदास्त्वितोऽपि तदास्त्वित एवार्थः प्रतिमाति सोऽर्धं वाचिर्गुण इति भरतः ।
 यथा—‘युतामिन्वोर्मेका रतिकव्यमार्गं न वक्ष्य हर्षं वकीकृत्य प्रहसितमुक्ती सैक-
 त्तवा । अशेषं पश्यैस्वस्तु स शिवः सा न विरिगा स न कीडाचन्द्रो दशनकिर
 ष्यपूरिततनुः ॥ सोऽर्धं प्रसङ्गावभिन्न इति वामसीयाः । तस्माच्च पुरस्यानियं वस्तुनो-
 ऽनपत्तिः पद्यानिव वाचां चार्थव्यक्तिः । यथा—‘महेश्वरे वा अफता महेश्वरे जगदीशे
 वा अषट्पत्तरात्मनि । न वस्तुमेवप्रतिपत्तिरिति ये तथापि मत्तिकाग्रेन्मुशेकरे ॥
 सोऽयमुपलब्धतमिहितः प्रसङ्ग एवेति वक्षी । तस्मादेवार्थत्वमर्थस्मात्त्व्यक्तिः । तत्र
 वाच्योक्तमुदाहरणम् । दोषामात्रोऽर्धं व्यभिच गुणः । तथा वैद्वस्तुत्वाद्दोषाणां सत्तं गुणः
 स्तु । अर्धगुणस्तु ‘वैद्वस्तु स्फुटत्वमर्थव्यक्तिः । यथा—‘पृष्ठेपु वद्वस्तुव्यक्तिविपु
 क्तशानां एजीमिरितुमककर्म द्विनीभिः । मोरोचनाहरितवधुवर्धिः पम्बमामोदते
 कुमुदममसि मन्दकम् ॥ कविवचनवैद्यारण्यतो वस्तुनः स्फुटत्वमभिर्ज्ञातः । तदु-
 च्यम्—‘निवेष्टवति वृक्षार्थं तथापि तमेति वा । महाकवीनां विद्वद्य वाच्ये विज्ञेय
 तामसी ॥’ अपि न । जातिर्नामाचमकंक्षर इति ॥ ओजमयः प्रकाशजन्यं कान्तं

१ ‘वीरि’ स्मात्, २. ‘वाचितम्’ स्मात्, ३ ‘विज्ज्वलावपरीतं चक्रवातामुदाहरो
 जितम् । अर्धकमावसंयुक्तमुदाहरं तत्प्रतीतिरितम् ॥ इत्येवं भरते पाठः ४ ‘नाम’
 स्मात्, ५. ‘उचिति’ वामसामुदाहरी ६ ‘सुप्रविज्ञा वस्तुनः(१)पु भेदकमेवव-
 स्थिता । वा किंवा कियते कथ्यते चार्थव्यक्तिः प्रकीर्तते ॥’ इत्येवं समुपलब्धते
 ७ ‘वस्तुत्वमवस्तुत्व’ वामसामुदाहरी

भरतः । यथा—‘वदन्तुर्गरेष्वेष्टां धीतां वत्सकन्यानिणीम् । अद्भुताद्यनइत्य रतिं प्रमत्तितामिव ॥’ तद्विषं मातुर्व्यसाधारणमिति वामनीबा । तस्मात्—‘धौज्ज्वलं अस्मि’ । वदमात्रे पुराणी कथ्यकथयेममिति व्यपदिशन्ति । यथा—‘जीवां केतकवर्धन-
पुष्टुमगच्छन्वावदातप्रमे मन्दं कुक्षमिता’ कपोतककके अवध्यमिष्यन्मि । अथां
कमपि कैमिमीवककमातम्बते मृतानां धीतांजोर्विद्यकम्बकन्कशिक्कातुगभिमो
रत्नमयः ॥’ ओजोऽर्वाज्ज्वलत्वबोणात्तर्हि अस्मि’ । तस्मात्प्रोक्षसीमानतिक्रमः कान्तिरिति
दम्भी । सा च द्विधा वार्तावर्णनयोः । तत्रोपचारवचनं वार्ता । प्रसंसादवचनं वर्णन ।
वार्ता यथा—‘एते वधमयी वारा’ कन्वेयं कुक्षमीमितम् । मृत वेदान्त न काव्यमास्त्र
वाद्यावस्तु ॥’ वर्णना यथा—‘तत्तानर्धं निमित्ततन्त्रकान्ति कन्वर्पदेवायतनं मनोहम् ।
प्रवक्षिणीकृतमित्’ प्रवृत्ते विद्योपमे सुगविकोपनावा ॥ ‘ओक्षसीमानतिक्रम’ पुनर
अस्मि । तत्र वार्ता यथा—‘मम इहस्य एवेन्द्र तव शीर्षेण वक्ष्ये । वरवदितव-
स्माप्रे विष्णं ह्रुति वन्त्रयः ॥’ वर्णना यथा—‘वदन्त्य तवेप्याहि अन्वते पुरतः सखी ।
विष्णीकृतेन बहुधा कज्जमेवेव निर्मित ॥’ सेयमसिचयोचेर्वक्ष्य न पुनर्गुणान्तरमिति ।
अर्धगुणस्तु ‘वीतरससं (पुनः) अस्मि’ इति वामनः । यथा—‘प्रिबान्तावमपाङ्गव’
सप्तमं पादानतः अस्तथा द्वित्राज्येव पद्यानि वासुमवनावावच वास्तुम्भवा । ताकप्र
खुत पाविसंपुटकसनीवीविषेभ्यं वृत्तो वावित्सीव कृतप्रचामकमहो प्रेम्नो विवित्रा
गवि ॥’ रौद्रावचो वीसा रसावरोऽभ्ये तु श्वारावचवाद्रिपटीतावभिकन्ववमअन्ति
वार्हि क्वात् । अथ वा अद्भुत रसादिसम्भिसम्भेवैव अस्मि’ खीकृतेति ॥
ओजप्रसादमपुरिमाणं साम्बयोद्यर्धं च पथेक्षपरे । तथा हि । वदवर्तिविच्छेर् पठ-
तामोज्ज्वलं विच्छिन्नं पद्यानि पठतां प्रसादं आरोहावरोहतरङ्गिनि पाठे मृदुर्धम्,
सद्योहवमेव स्वातं पठतामोद्यर्धम्, अद्भुतधीर्धं पठतां साम्बमिति ॥ तद्विदम्भेकं
कल्पवाचकम् वद्विचवविमालेन पाठनिबन्धं स कथं गुणवित्तमिति कम्बोविसेवविदेना
गुणसंपत्तिरिति केचित् । तथा हि । कन्वराविष्णोः । यथा—‘ताम्यसावमममममि-
मसवकमावकमाके कवीन्त्रै वासीधोहमाहेक्यमरचमितमहासैक्यीनां वमार । ईश्वर-
ताकमूकविक्रमहृदिउकम्बजम्बाकनिष्ठः शुभाश्रीकप्रतिहामचमियवनमईकपटः कूर्म
राजः ॥’ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राविजु अद्यवो यथा—‘यथा यथा सापदमइकेषु प्रमोहि
अन्वा निहवे मदस्य । तथा तथा कर्तुंकमप्रततव्यं प्रसुववन्वाकम्बोवचर ॥’
मम्बाकम्बताविजु म्भुर्धु यथा—‘किं व्यापारैः’ इति ॥ सार्धकविजु समता यथा—
‘गाहन्तां मञ्जिवा निपागसमिधं श्वैर्मुहुकावितं कानाकङ्ककदम्बकं मृगकुर्वं रोयम्बवम्ब-

- १ ‘वन्मम’भोजविचवमाङ्गावचति हीम्बुवत् । लीक्यपथोपपदां वा तां अस्मि
कमयो विजु ॥’ इत्येवमुपकम्बते. २. ‘पठेश’ स्यात्, ३ ‘अमनीयक’ स्यात्,
४ ‘वीमप्रतिक्रम’ स्यात्, ५. ‘मिदम्बं’ वामनसूत्रवृत्तौ ६ ‘ईश्वर’ स्यात्,
७ ‘ममत्कर्पटः’ स्यात्.

तत्र माधुर्यस्य लक्षणमाह—

द्वुतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारे ।

द्वुतिरार्द्रता गन्धित्वमिव चेतसा । शृङ्गारेऽर्थात्संयोगे ॥ शृङ्गारस्य च
ये हास्याद्भुतादयो रसा अङ्गानि, तेषामपि माधुर्यं गुणः ।

श्चान्तकरुणविप्रलम्भेषु सातिशयम् ।

सातिशयमिति अत्यन्तद्वुतिहेतुत्वात् ।

एतद्व्याख्यानमाह—

तत्र निजान्त्याक्रान्ता अटवर्गा वर्गा इत्यन्तरिती रणावस
यासौ मृदुरचना च ।

निजेन निजवर्गसंबन्धिना ~ ~ ~ लक्षणनमलक्षणेन शिरस्याक्रान्ता अट

स्तु । विद्वद्भिः किञ्चतां वराहपतिमिश्रुत्याकृतिः पञ्चके विधायिता कमलामिदं च
किञ्चिज्जायन्मयकदम्बः ॥ विषमहेतुस्वीकार्यं यथा— निरवधि विरागवर्धनं— इति ।
शोऽव्ययनव्याहितप्रबोध्यतां विमायकम् । तथा हि । अग्यरविम्वनोजोऽपि यथा—
‘संनो केवं स्थिता ते शिरसि सधिकाय मिं तु धामैतदस्य वायैवासासदेतत्परि
चित्तमपि ते विस्तृतं कस्य हेतोः । गारीं वृक्षमि नेम्बुं कवचतु विजया न प्रमथं
वहीन्दुर्बेया निहोतुमिच्छेरेति सुरसरितं काज्जमम्याद्विगोर्बे ॥ इन्द्रवज्रादिप्र-
सादो यथा— ‘विधिष्य वावाः प्रमथति यत्र न तत्र सिप्यामसतनवरति । संसारयो-
हत्तवममन्व एव विष्णोहृत्तत्त्वविना सहाये ॥ मन्दाग्रम्यादिप्यस्यायुर्वे यथा— ‘सर्वं
प्राचप्रलुच मयवन्तुचमाहस्य वक्षस्तर्पनस्तद्विचरितवृहत्तत्त्वमुच्यते ॥ एवं
विष्णुकिञ्चमकरोषोमसिपुत्तद्वैर्मतुवक्षन्वक्यकपिशाखो च रोषाष्टाष्टा ॥ कादू
क्यदिप्यसाम्यं यथा— ‘अज्ञमायविधाविपत्तरमसाद्— इति ॥ विषमहेतुस्वीकार्यं
यथा— अयमहिमवधिर्मज्जतीनीं कुपितवर्गीमुक्तुण्डताप्रविम्बः । अकमिधिमक-
रीमिरीकवते शब्दं ववधिराववमांसपिण्डत्वेमाद् ॥ तदेवं यथाहीतुयावां कस्य
कममिहितं तथा न वाच्यम् । यथाशौचं कस्यकस्यमिचाराद्विचरितवृक्षेभ्यस्तर्ती
वाहोवपरिहारेण सौकुलत्वाचेति ॥ द्वुतिरिति । द्वुतिहेतुत्वं माधुर्यस्य लक्षणं च
तु भवत्यतम् । ओजःप्रसादयोरपि भवत्यतम् । तेन ‘भव्यत्वं यातिचमद्यावैषम्यं मधुर
मिष्यते’ इति माधुर्यलक्षणत्वेन भव्यत्वं अज्ञामहेतोर्कं तत्र युक्तमित्यर्थः ॥ अयो
विति । यद्यपि ऐमोमविप्रलम्भोमवक्यं शृङ्गारः तथापि गोपलीवर्दव्यावैजानन्तरि
प्रलम्भप्रबोध्यमभ्यर्तः । शृङ्गारः संगोप इत्युक्तं ॥ अङ्गार्थमिति । यद्यपि हास्यमृदु-

वर्गा दृढदरहिता वर्गा, इत्यन्तरितौ च रेफणकारौ । असमास इति स
मासाभावोऽन्यसमासता वा, मृद्वी च रचना । तत्र माधुर्ये माधुर्यस्य
व्यञ्जिकेत्यर्थः । यथा—

‘शिक्षानमभ्रमञ्जीराभ्यारुकाद्यनकाद्यय ।

कङ्कणाङ्गमुखा भान्ति भित्तानङ्ग सबाह्वना ॥’

‘दारुणरूपे रणन्तं करिर्वारुणकारणं कृपाण वे ।

रमणकृते रणरणणी पश्यति सरुणीजनो दिव्य ॥’

न पुनरेव यथा—

‘अकुप्योत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठ कलिकेपिठि माम् ।

कन्चुकण्ठया क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥’

अत्र शृङ्गारप्रसिद्धा वर्णा ।

‘वासे मासेममुषैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरवानां

किं त्व पद्मान्तवान्तैर्मलिनयसि मुखा वक्त्रमभ्रप्रवाहैः ।

एषा प्रोद्वृत्तमचद्विपकटकपणकुण्णवन्ध्योपजामा

दावामेव्योमि लमा मलिनयति विद्यां मण्डल धूमलेसा ॥’

अत्र दीर्घसमास परुपरचना च विप्रलम्भशृङ्गारे विरुद्धा ।

ओजसो लक्ष्ममाह—

दीप्तिहेतुरोजो धीरवीमत्सरीत्रेषु क्रमेणाधिकम् ।

धीतिर्लज्जसिता । चित्तस्य विस्तार इति यावत् । क्रमेणेति वीरा

धीमत्से ततोऽपि रौद्रे । सेपामङ्गेऽन्युते च सातिशयमोज ।

ओर्विहासहेतुतया ओजोऽप्यस्ति । तथापि गङ्गाशङ्कया माधुर्यमेव प्रकटं प्रतीयत
इत्यर्थः ॥ न पुनरेयमिति । अथ माव —यथावत्— प्रतिशृङ्खलनमर्थो दोष
उच्यते न वाच्य एतद्व्यतिरिक्तमेव लीक्यते ॥ क्षणा इति । समासरचनयो-

१ वारण इति भवेत्, २. कष्टिणाम् इति वारणशब्दव्यालुपाद्यने १ ५
उच्यते इति भवेत्,

एतद्व्यञ्जकानाह—

आद्यतृतीयाक्रान्तौ द्वितीयस्यै युक्तो रेफस्तुल्यश्च टवर्गश्चपा
वृत्तिद्वैर्घ्यमुद्धतो शुम्भमात्र ।

आद्येन द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थ आक्रान्तो वर्णस्तथापि उपरि उभ
यत्र वा येन केनचित्स्युक्तो रेफस्तुल्यश्च वर्णो वर्णेन युक्तस्तथा टवर्गो
ऽर्थात् णकारवर्जः, शृणौ च, दीर्घसमासः, कठोरा रचना च । अत्र ओ-
जसि । ओजसो व्यक्तिकेत्यर्थः । यथा—

‘मूर्ध्नामुद्धृतकृत्ताविरम्भाज्जगद्रक्तसप्तकवारा

भौतेशाङ्गिमसादोपनतन्नयनगज्जातमिध्यामहिम्नाम् ।

कैकासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिगुनोत्सर्पिर्वर्षोद्गुराणां

दोष्णां चैवां किमेतत्कमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयास ॥’

न पुनरेव यथा—

‘दिशः सोऽयमराविशोणितवर्त्यमिन्द्रवा पूरिता

क्षणादेव तमाविष परिमवसातस्य केशग्रह ।

तान्पेवाहितशस्त्रधरगुरुत्पन्नाणि मास्वन्ति नो

यद्रामेण कृतं तदेव कुर्वते द्रोणात्मनः कोचन ॥’

अत्र यथोक्तवर्णमावोऽनुद्धता रचना असमासश्च विरुद्धः ।

अथ प्रसादच्छणमाह—

विकासहेतुः प्रसादः सर्वत्र ।

विकासः शुष्केन्धनाग्निवत्सञ्चलनस्य सहस्रैव भेतसो व्याप्तिः । स
र्वत्रेति सर्वेषु रसेषु ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

इह भुविमार्गेणार्थमत्यायका वर्णवृत्तिशुम्भता ।

भुत्वैवार्थप्रतीतिहेतवो वर्णसमासरचना । इह प्रसादे । प्रसादस्य
व्यञ्जका इत्यर्थः । यथा—

रपञ्चममिहम् । यादुर्षोऽजःप्रसादव्यञ्जकेषु च वर्णवृत्तिमिहितेषु इत्येवो रीतव्या-

‘दातारो यदि कस्यश्चासिमिरकं, यद्यर्थिनः किं तृपे,
सन्तश्चेदमृतेन किं, यदि सखास्तत्कासकृटेन किम् ।
किं कर्पूरश्लकाकया यदि दृष्टो पन्थानमेति प्रिया
ससारेऽपि सतीन्द्रबाह्मपर यद्यस्ति सेनापि किम् ॥’

माधुर्यैव प्रसादव्यञ्जकस्य वर्णा उपनागरिका परुषा कोमला च
वृत्तिराचक्षते ।

वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति रीतय इत्यन्ये ।

यदाह—

‘माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेभ्यते ।

जोष प्रकाशकैस्तैस्तु परुषा, कोमला परै ।

केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मता ॥’

यद्यपि गुणेषु मियता वर्णादयस्तथापि—

वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्याद्वर्णादीनामन्यथात्वमपि ।

तत्र वाच्यप्रबन्धमपेक्षया वैकाचौचित्यादेव वर्णादयो यथा—

‘मन्त्रायस्त्रार्थवाच्यमर्थिकुहुरचसन्मन्दरध्यानधीर’,

क्रोधाभासेषु गर्भत्वस्यमघनघटान्योन्यसपङ्कषण्डा ।

कृप्याक्रोधाप्रवृत्त कुरुकुलनिघनोत्पातनिर्घातवातः,

केनास्मिन्निहनादप्रतिरसितससो दुन्दुभिस्त्राहितोऽयम् ॥’

अत्र यद्यपि वक्तृवाच्य क्रोधादिव्यञ्जकम्, काव्यं चापिनेवार्थम् ।

तथापि मीमंसेनस्य वक्तुरौचित्यादुद्धता वर्णादयः ।

मिहितः एतद्व्यतिरिक्तस्वरूपत्वात्तत्ताम् ॥ अथेति । यत्किं हि क्रोधादिव्यञ्जकं
वाच्यं भवेत्तत् उपपत्तेरुद्धता रचनादयः । न चैतद्व्यतिरेक्यं किं चोच्छ्रयमुत्प-
न्नेत रचनादीनाम् । किं त्वपिनेवार्थमिदम् । यच्च तत्र रीतिरावप्युद्धता रचनादयः

१ ‘अप्येति’ का प्रकाश २. ‘वक्तृवाच्य’ का प्रकाश ३. ‘द्वितीय’ इत्यादि-
निकटवाच्य ४. ‘वर्णा’ इति मयैव, ५. ‘अस्मिन्निह’ इति प्रकाशे ६. ‘हि’ का
प्रकाश ७. ‘इति’ का प्रकाश

१. ‘अप्येति’ मयैव.

कचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया धाप्यौचित्यादेव । यथा—

‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छन्नरयमवसैहिकेयोपघात

आसाकृष्टाश्च तिर्यग्बहिरवरियेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्स्ववीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारप्रमाणां

भाहारैर्भीममेतन्निपतति वियत कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

कचिद्वक्तृधाप्यानपेक्षा प्रबन्धोचिता एव । यथा आख्यायिकायां
शृङ्गारेऽपि न मैत्रुणा वर्णावय । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धता ।
नाटकादौ रौद्रेऽपि न वीर्यसमासादय । एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम् ॥

इत्यान्तर्भीहेमचन्द्रविरचितायामुत्तरचूडामुखिचंद्रसौपङ्गकाव्यानुशासनवृत्ति
मुनमिवेषपञ्चद्वयोऽध्यायः ।

उपपन्नः । अतो वक्तौचित्यादेव रचनादीनामन्यथाशक्तमत्रैव ॥ न मसृज्या इति ।
पक्षस्य विवृतिवन्धनमेव ज्ञायावत्तत् ॥ नाटकादौ रौद्रेऽपीति । न केवलं क-
चविप्रसम्मयो । रौद्रेऽपि न वीर्यसमासादयो विवन्धनीयाः ॥ कचमिति चेत् क-
च्यते—रसा यथा प्राधान्यैव प्रतिपाद्यस्तथा तत्प्रतिपत्तौ व्यवसायिक्य विरोधिवन्ध
सर्वप्रत्ययैव परिहर्तव्यः । एवं न वीर्यसमासाः । समासायामन्यथाशक्तमावयता रसप्र-
तीतिं कचविधनद्वयातीति तस्मिन्नाश्रयममिनिविष्टः सोमते विष्टेप्रसोऽमिनेवाभे
कच्यते । तत्रापि कचविप्रसम्मयो । तत्रोहि शुद्धमरत्पात् कल्पयामन्यथाशक्त्यानां
अप्यार्थो प्रतीतिमन्वयीयवति । रसान्तरे पुनः प्रतिपन्नो यैरादौ मन्वयसमाप्ते-
ऽपि । कचविद्विपेक्षतवाक्यसंयोजनव्यापारमन्वेन वीर्यसमासोऽपि वा तदाशेषाविधानमपि
रसोचितवाच्यापेक्षया न विपुलो भवतीति । सोऽपि नाश्रयपरिहारः । सर्वत्र प्रसा-
दमन्वो गुणो व्यापी । स हि सर्वरससाधारणस्तुष्टम् । प्रसादातिक्रमे हि जसमासोऽपि
कचविप्रसम्मम्यद्वापौ न अनर्थः । तदपरिमाणे मन्वयसमासोऽपि न प्रकाशयति ।
तस्मात्सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव न—‘वो न’ शब्दं विमर्ति कमुनप्रसमवा-
त्पञ्चवीनां वगूनां यो य पञ्चाङ्गोत्रे सिद्धिरधिक्यवा यमशब्दां पतो वा । यो यस्त-
त्पञ्चसाक्षी वरति मवि रमे वय नय त्रीत्य कोशान्वयस्तस्य तस्य कचमिह अपत-
मन्वयस्तान्तकोऽहम् ॥ इत्यादौ प्रसादादय एव गुणो न ग्राह्यै वाच्योऽन्तः समास-
मावात् । न चाशक्तममिप्रेतरसप्रकाशनात् ॥ एवमन्यदपीति । मुच्येकेषु रस

‘वातारो यदि कन्यसासिमिरः, यद्यपि किं तृपे,
सन्तुष्टेदमृतेन किं, यदि सखासत्काङ्कूटेन किम् ।

किं कर्पूरश्लङ्काकया यदि दृष्टो पन्नानमेति प्रिया
ससारेऽपि सतीन्द्रयाकमपर यद्यपि तेनापि किम् ॥’

मायुर्यौच्यसादव्यक्तकाव्य वर्णा उपनागरिका पठ्या क्रोमळा च
वृष्टिराचक्षते ।

वैदर्भी गौडीया पाष्ठाणी चेति रीतय इत्यन्ये ।

यदाह—

‘मायुर्यव्यक्तैर्वर्णैरुपनागरिकैष्यते ।

ओजः प्रकाशकैस्तैस्तु परुषा, क्रोमळा परै ।

केषांचिवेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मता ॥’

यद्यपि गुणेषु नियता वर्णादयस्तथापि—

वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्याद्वर्णादीनामन्यथास्वमपि ।

तत्र बाध्यप्रबन्धानपेक्षया वैकाचीचित्पादेव वर्णादयो यथा—

‘मन्दायस्तार्पणान्मर्त्यैतिकुहरचक्ष्मन्तद्वर्णानधीरः,

कोपाभातेषु गर्भस्मर्यमनघटान्योन्यसंघर्षण्डा ।

हृष्णाकोषाप्रदूता कुरुकुलनिषनोत्पातनिर्घातवातः,

केनास्मिन्निहनावमतिरसितसखो दुन्दुमिस्त्रादितोऽयम् ॥’

अत्र यद्यपि वक्तृवाच्यं कोषादिव्यक्तकम्, काव्यं चामिनेवार्थम् ।

तथापि मीमसेनस्य वक्तुरौचित्यादुद्धृता वर्णादयः ।

मिहिता एतदव्यतिरेकलक्षणात्प्रसङ्गम् ॥ अथेति । अस्मिन् हि कोषादिव्यक्तकं
काव्यं भवेत्तत् उपपत्तेरुद्धृता रचनादयः । न चैतद्विमिश्रितं येन कोषादिव्यक्तक-
म्योऽत रचनादीयम् । किं त्वमिनेवार्थमिदम् । न च तत्र रीतिरूपानुवृत्ता रचनादयः

१ ‘कोष्यते’ का प्रका २ ‘वर्णीयता’ का प्रका ३ ‘हृष्टि’ इत्यादि
मिहनाम्ना ४ ‘वर्णाः’ इति भवेत्, ५ ‘वर्णित’ इति प्रकासे ६ ‘वि’ का
प्रका ७ ‘इति’ का प्रका

कचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव । यथा—

‘प्रौढश्लेदानुरूपोच्छन्नरयमवर्त्तते हिकेयोपपात

त्रासाकृष्टाश्च तिर्यग्बलितरविरयेनारुणेनेक्षमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्स्ववीयस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारप्रभायां

माङ्गारैर्मममेतन्निपतति वियत कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

कचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षा प्रबन्धोचिता एव । यथा आख्यायिकायां
शृङ्गारेऽपि न मैत्र्या वर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुदता ।
नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः । एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम् ॥

इत्याचार्यवीहेमचन्द्रविरचितायामलङ्कारसूत्रमयि संज्ञकोपज्ञान्यानुशासनवृत्ति

गुणविवेचनधत्तुषोऽप्युच्यते ।

उपपन्ना । अतो वक्तौचित्यादेव रचनाधीनामप्यन्यथापेक्षायुक्तम् ॥ न मस्तुत्या इति ।
मस्तुत्य विषयविशेषाभयेन अत्राप्युच्यते ॥ नाटकादौ रौद्रेऽपीति । न केवलं कद-
म्बविप्रक्रममयोः । रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयो निवन्धनीयाः ॥ कचमिति चेत् उ-
च्यते—रसो वदत आशान्तेन प्रतीयायकात् तत्रापिपत्तौ व्यवधानिश्च विरोधिनश्च
सर्वतन्मैव परिहर्तव्यम् । एवं न दीर्घसमासः । समासान्तान्तेकप्रश्नरसमासवद्वय एव प्र-
तीयति कदापि न दृष्टव्यमिति तस्मिन्नाहन्तमभिविधेयम् । सोमते विशेषतोऽभिनेयार्थे
काम्ये । तत्रापि कदम्बविप्रक्रममयोः । तत्रोहि सुकुमारत्वात् अस्यापामप्यन्यथापेक्षायां
सम्पार्थको प्रतीतिरित्यधीमवति । रसान्तरे पुनः प्रतीयाको रौद्रवी मध्यमसमासो-
ऽपि । कचविहीनस्तुत्यायकचकम्बुव्यापाराभयेन दीर्घसमासोऽपि वा तत्रापेक्षादिनामपि
रसोचितवाच्यपेक्षया न किञ्चनो भवतीति । सोऽपि वाक्यान्तपरिहारः । सर्वत्र प्रसा-
दात्मनो गुणो व्यापी । य हि सर्वत्रप्रसादात् एवमुच्यते । प्रसादातिक्रमे हि अद्यमासोऽपि
कदम्बविप्रक्रममप्युच्यते न अन्यथा । तत्रपरिहातो मध्यमसमासोऽपि न प्रथमवति ।
तस्मात्सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव च—‘नो न चक्षुर्विभर्ति सप्तमपुष्परा-
त्ताम्रवीमो वसूनां यो यः पञ्चाङ्गोत्रे किञ्चरुविह्वला वर्महृत्वा गदो वा । नो वस्त-
त्प्रेमादौ चरति मणि रणे यच्च यच्च प्रेयीष कोनाञ्चस्यस्त तस्य चरन्निह जगता-
मन्तकस्तान्तकोऽहम् ॥’ इत्यादौ प्रसादात् एव गुणो न मातुर्वै व्यज्योस एवासा-
मासात् । न चात्रास्तमभिप्रेतरसत्राज्जातात् ॥ एवमन्यदपीति । मुख्यकेतु रस

पञ्चमोऽध्यायः ।

‘शब्दार्थौ सासंकारौ काव्यम्’ इत्युक्तम् । सप्रासकाराणाम् ‘अ-
ज्ञाभिता असंकाराः’ इति सामान्यलक्षणमुक्तम् । अथ विशेषलक्षणस्या-
वसरः । तथापि शब्दासंकाराणां येषां तावदाह—

व्यञ्जनस्यावृत्तिरनुप्रासः ।

व्यञ्जनस्येति चासाधेकवचनम् । तेनैकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनस्यावृत्तिः ।
पुनः पुनर्निबन्धो रसाद्यनुगतः प्रकृतोऽवूरान्तरितो न्यासोऽनुप्रासः ।
तत्रैकस्य सकृदावृत्तौ न किञ्चिद्वैविध्यमर्थावसकृदावृत्तिर्भवेत् । अनेकस्य
तु सकृदवसकृदव ।

तत्रैकस्यासकृदावृत्तिर्यथा—

‘मनहरकप्रतिमं तद्वत्तं मङ्गीमिरङ्गीकृतमानताङ्गधा’ ।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैवा स्वान्तानि क्षान्तापरिचिन्तनानि ॥’

अनेकस्य सकृदावृत्तिर्यथा—

‘ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

वप्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥’

सरिन्दन्दीत्यादेरनेकस्य सकृदावृत्तिः ।

अन्वाद्येषां च दीर्घसमासपरचना । अन्वाद्या तु कामचारः । संवर्णितकामिषु निरुद्ध-
निबन्दीविज्ञानमन्मसमासादीर्घसमासे एव रचने । प्रवन्वाभितेषु तु मुक्तकामिषु
बोधोपप्रवन्वमिषेधौबिलमेवावुसर्तव्यम् । पञ्चवचनेषु पुनरुपमाद्यमध्यमस्यस्यसे
एव । कदाचिद्दीर्घादिभिर्बन्धै दीर्घसमासाधामपि संवर्णनायां पदवा आन्वा च इतिः परि-
हर्तव्या । परिक्रमायां कामचारः । तत्रेतिवृत्तमात्रोपपत्त्यासेयास्यन्त रचनमप्यभि-
निषेद्यते । अण्डकवासककनकबोद्धु आकृतसिद्धयोः कुलकादिभिर्बन्धवमूवस्वादीर्घ-
समास बोधोपि य विशेषः । इत्यौचित्यं च वचनरसमवुसर्तव्यम् । सर्ववचने तु रस-
तात्पर्यं वचनरसमौचित्यम् । अन्वाद्या तु कामचारः । इत्योपि यार्थयोः सर्ववचनविश-
मिर्वा सर्वनामसतात्पर्यं छापीय इति ॥

इत्याद्यर्थव्यतिरेकवचनविरचिते विधिके अतुषोऽध्यायः ।

यथा वा—

‘नितम्बगुर्भीं गुरुणा प्रयुक्ता बधूषिषातृप्रतिमेन सेन ।

बभ्रार सा मत्तचक्रोरनेत्रा ऊज्वाबती साभयिसर्गमग्नौ ॥’

अत्र द्वयोर्द्वयोरुपाणां त्रयाणां च व्यञ्जनानां सङ्ख्यावृत्तिः ।

यथा वा—‘धूसरितसरिति—’ इति ।

अनेकस्यासङ्ख्यावृत्तिर्यथा—

‘सर्वाङ्गारुषि वग्धवीरुषि सदा सारङ्गवटकुषि

क्षामक्षमारुहि मन्दमुम्मधुभिदि सञ्चलन्वकुन्दद्वहि ।

शुष्यत्स्रोतसि सप्तभूरिरगसि ज्वालायमानाम्भसि

प्रीप्ते मासि ततार्कतेनसि कर्ष पाथ ब्रबल्लीयसि ॥’

अत्र रुषीत्यादे ।

सात्पर्यमात्रमेदिनो नाम्नः पदस्य वा साटानाम् ।

सद्वार्थयोरभेदेऽपि अन्वयमात्रमेदिनो नाम्नः पदस्य वा एकत्वानेकस्य

वा सङ्ख्यसङ्ख्यावृत्तिर्भाटानां सप्तन्विनी साटवनबलभोऽनुमास ।

तत्रैकस्य नाम्नः सङ्ख्यावृत्तिर्यथा—

‘स एष भुवनत्रयप्रवितसममः शङ्करो

निर्मतिं वपुषाधुना निरहकातरं कामिनीम् ।

अनेन क्रिड निर्दिता वयमिति प्रियाया कर

करेण परितोदययति जातहास सर ॥’

अत्र करेति नाम्नः ।

असङ्ख्यया—

‘दशरश्मिस्तोपमधुतिं यशसा दिभु दशस्तपि सुतम् ।

दशपूर्वरश्मं यमाक्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधा ॥’

अत्र दशेति नाम्नः ।

अनेकस्य सङ्ख्यया—‘अयसि क्षुण्णतिमिरः—’ इति ।

मुपलक्षणाच्च वर्णस्य वर्णयोश्चावृत्तिः श्रुत्येक्ये क्रमेक्ये च यमौ द्वौ सम-
वातौ तत्प्रतिवृत्तिर्यमकम् । तेनैकस्वाक्षरस्य द्वयोर्बहुनां चाद्वितीयं सङ्घ-
निरन्तरं सान्तरं वा श्लोमाननकमलंकारः । 'मधुपराब्धिपराब्धितमानिनी—'
इत्यादावुभयेषामनर्थकत्वे 'स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्—' इत्यादावेवैषामर्थ-
कत्वेऽप्येषामनर्थकत्वेऽन्यार्थानामिति न युज्यते यदुमिति सत्यर्थं इत्यु-
क्तम् । न च तदर्थस्यैव शब्दस्य पुनः शक्यमुच्चारणम्, पौनरुक्त्यप्रसङ्गे
इति सामर्थ्यसन्धेऽपि मिथार्थत्वे यत्र स एवार्थः प्रसङ्गेन पुनः प्रतिपिपा-
दयिषितो भवति बन्धुबन्धुरत्वादिना च प्रयुक्त एव शब्दः पुनः प्रयुज्यते
'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तामेति च' इत्यादौ तत्र पौनरुक्त्यदोषा-
भावात् यमकत्वं केन निवार्येतैत्यन्यार्थानामित्युपायम् । श्रुत्येक्यग्रहणं
लोकप्रतीतितुल्यत्वपरिग्रहार्थम् । तेन बन्धुपौष्ट्यौष्ट्यवकारबकारादिवर्णभेदे,
लघुप्रयत्नतरालुप्रयत्नतरालुते च भेदे, सयोगस्वयो सजातीययोर्ब्रह्मजनयो-
र्वास्तवे विज्ञेये यमकबन्धो न विरुध्यते । यथा—

‘तन्प्यारिजातं नृपतेरपश्यदबलबन्धनम् ।

ययौ निर्झरसमो गैरपश्यदबल बन्धनम् ॥’

मूलमेवेति ॥ चर्चस्येति । वर्णस्य पादान्तरगतत्वेनावृत्तिर्नैकिक्यमादवातीति तस्मि-
न्नेव पादे व्यावृत्तान्तरविधिना नैरन्तर्येणान्वृत्तौ यमकत्वा इत्या । यथा—‘नामाका-
रेण अन्तर्भूराद्यित्तमद्योमुवा । विविक्तेन विविक्तेन तत्तच्च इत्यर्थं नृणाम् ॥’ मत्वा
न्तयोरपि—‘उदाररश्मिरोन्मिमांशुः पश्यते कथा । अकलहृत्तस्य मित्युमीके
मतिं मम ॥’ यथा वा—‘विविधवचनना जगत्तर्षेयनामिविततगमनानाममज्जवना-
ना । सच्चरकम्पना पावचन्तुं नृणानां मम हि हिततनानान्यमक्षतनाना ॥ विविधानि
वचनानि वक्ष्याम् । मायान् हृदिनो गृह्यन्ति अमिहवन्ति च्छाद्यदुःखं मह्यन्तो
वा वाताप्रकारा ये वयः पक्षिणो व्याडाद्यस्तैर्व्याप्तं यममं वक्ष्याम् । अविद्यमाधो नामो
वमर्षं यत्र तत्तमूलं कृत्वा मयन्तो जना यत्र । अमितीक्ष्णवा सेत्कुरेति यावत् ।
श्रीरुपिणी वा । चण्डाणां रुक्म्या च कल्यं यक्ष्याम् । भौ व्यावयो । अवन्तुं चतुं नृ-
णां । मम वक्ष्यादितं तनोति । अमुक आत्मीयः कल एव ज्ञान प्राप्ता वक्ष्याम् ।
तेनं चतुःप्रभृतिना हृत्तवर् प्रकृतिमीयत ॥ वर्णयोर्बन्ध—‘अमर इमपुण्यामि मग
प्रीत्ये पिब्यमनु । अ कुम्भकुम्भे प्रीतिः अर्क इत्या विरोपि चत् ॥’ तस्मिन्नेव पादे
यथा— इत्यु हन्तरातीनां बीर भीरुर्पिता तव । अमं अमन्त्रेर्नष्टिरस्य रसा

अवलम्बनं पाणिप्रहाकृन्दासारात्रि । प्रपातपानीयाम्यादैः पानीयानि
तनुकुर्वत् । अवलं सैन्यरहितम् । वन काननम् । अत्रैकत्र—बबौ वन्त्यौ
ष्ठौष्ठ्यौ, अपरत्र—ओष्ठ्यदन्त्यौष्ठ्यौ । अपश्यदित्यत्रैक शकार, अप
रत्र द्वौ । तथा—

‘भवानि यं निरन्तरं तव प्रणामलासता ।

मनस्तमोमलासता भवन्ति नैव ते कथित् ॥’

त्रिषमोहमलेन सह । अत्र लासतेति प्रथमसकारोऽलुप्रथमतः ।
मलासतेत्यत्र लुप्रथमतः ।

सबा नकार-अकारयोरस्वरमकार-नकारयोर्विसर्जनीयस्य बाबामावयोरपि
न विरोध इति केचित् । यथा—

‘वेगं हे दुरगाणां जयसप्तानेति भेदं हेतुरगानाम् ।’

‘पातयानु रमं धीर समीरसमरहसम् ।

द्विपता बहि निक्षेप प्रतना स्मर हसन् ॥’

‘द्विपतां मूलमुच्छेत्तुं राजवंशादभाषणा ।

द्विपत्र्यस्यति कथं बुकयूषादना यथा ॥’

क्रमैक्यप्रहणात्सुरो रस इत्यादौ

‘प्रवण प्रणवो यत्र प्रबन प्रमयेषु यं ।

रणवान्वारणमुक्तं स व पातु विनायक ॥’

इत्यादौ च यमकत्वं मा भूत् ॥

तत्पादे भागे वा ।

तथमक पादे तस्य च भागे भवति । तत्र पादस्य पञ्चदशधा । तथा
हि—प्रथमो द्वितीयादावावर्तते । द्वितीयस्तृतीयादौ । तृतीयश्चतुर्थ इति
पद । प्रथमो द्वितीयतृतीययो द्वितीयचतुर्थयो, तृतीयचतुर्थयो, द्विती
यस्तृतीयचतुर्थयोरिति चत्वार । प्रथमस्त्रिषपीत्येक । प्रथमो द्वितीये ।

१ अत्र विसर्जनीयपदम् ‘यमकत्वेपित्रिषु जययोर्विसर्जयोर्व मित् । शत्रुसारविषये
च विषमज्ञाव संमतौ ॥ इति वागमशास्त्रेऽपि वक्तव्योक्तोत्तरार्धेऽपि विषमपदस्य यमकापु
पञ्चकत्वं सूचयमनुकारपदमप्यत्र आरयति. २. गङ्गहेतुं ज्ञात्,

तृतीयश्चतुर्थे इति । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय इति त्रौ । अर्था वृत्ति-
स्रोकावृत्तिश्चेति । द्वे इति । यथा—

‘यत्र दहतारं चक्रन्द हतारम् ।

खड्गेन तवानौ राजभरिनारी ॥’

कश्चिद्राजानमाह—समूहम् । प्रता । अरिसन्धि । खरोद । ममाद्या
अत्यर्थम् ॥

‘संयत याचमानेन यस्या प्रापि द्विपा वच ।

सयत या च मानेन युनक्ति प्रेषताञ्जनम् ॥’

रणम् । वेव्या । विसेन्द्रियम् । पूजया ज्ञानेन वा ॥

‘प्रमावतोऽनाम न वासवस्य प्रमावतो नाम नवासवस्य ।

प्रमावतो नाम नवा सवस्य विच्छित्तिरासीत्त्वयि विष्टपस्य ॥’

प्रमावात् । स्रक्त्व । सेवस्मिन् । नाम नमते कारक । अनाम
नमनरहितः । अतश्च विष्टपस्य प्रमौ स्वामिनि त्वयि नवसोमरसस्य
सवस्य यवस्य नवा विच्छित्तिरासीत् । नवेत्येक एव निपात प्रतियेषार्थ ।
नामेत्यन्युपगमे निपात । इत्यादि ॥

अर्थावृत्तिर्यथा—

‘सा रक्षतावपारा ते रसकूटौर वायिका ।

सारस्रतावपारातेरसकूटौरवायिका ॥’

सा वेवी । आयताम् । अनन्ता । तव । रागकूटमिमत्त वस्त्वित्यर्थ ।
वायूपा । पालिनी । उत्कृष्टकृते । अपगतविपक्षात् । अविरतम् । गौरवे
वायिका सर्वेषां गुरुरित्यर्थ ॥

श्लोकावृत्तिर्यथा—

‘स त्वार भरता वक्ष्यमवर्द्धं वितवारवम् ।

सर्वदा रणमानिपीववानक्षमस्त्वित ॥

१ ‘कश्चिद्राजानमाह—इति राजान्, तत्र संवन्धिका खड्गेवासीत्यर्थं भारं त्रिपुसंवन्धि चक्रं
समूहं चरं सीध दहता प्रता अरिघरी त्रिपुली हता मनुष्यैश्च वाहिता खटी चक्रम्
अनिदतवटीत्यर्थः’ इति खड्गवर्णकारव्याख्या १. ‘संयतं यवम्’ अत्र

सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारयम् ।

सर्वदारणमानैषी दवानरुसमस्थित ॥'

महापुरुष । पुन । शत्रुसमूहम् । मरात् । घञ्ने वर्तमानम् । वसर
हितम् । दीर्घाक्रन्दम् । सर्वकालम् । संग्रामम् । प्रापयामास । भवानरुसम्
अपि तु त्वरितं गच्छन् । अस्थीनि तस्यास्युपक्षिणोति । सत्त्वेन ये ते
आरम्भास्तेषु रत । सर्वथा आश्रित तरुत्वग्वसन येन शत्रुसमूहेन । सर्वेषां
दारणे यो मानस्तमिच्छति । द्वाग्निना सम स्थित यस्य ॥

तथा भागजस्य द्विषा विमर्शे पादे प्रथमपादादिभाग पूर्ववद्वितीयादि
पादादिभागेषु, अन्तर्भागोऽन्तर्भागेष्वित्यष्टाविंशतिर्भेदा । स्योक्तान्तरे
हि न भागावृत्तिः संभवति । तद्यथा—

'सरस्वति पदं चित्तसरस्वति विषेहि मे ।

त्वां विना न हि शोभन्ते नरा काया इवाप्तुमि ॥'

'करेण ते रणेऽन्तःकरेण द्विपतां हता ।

करेण च करद्रुक्ता भान्ति सध्यापना इव ॥'

'परागतकराबीजं घातैर्ध्वस्ता मटेभ्यम् ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥'

'पातु वो भगवान्विष्णुः सदा नवधनधुति ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरवन्तिहा ॥'

'भवानि य विषेहि मे भवानिश्च कृपापरा ।

उपासनानि यज्जनोऽभवानि क्षसति त्वयि ॥'

विशानिभम् ॥ इति ॥ चित्तसरस्वतीति । चित्तसमुद्रे ॥ अन्तःकरेणेति ।
द्विपतामन्तविषाविना ॥ परागतेति । पद्य प्रतिपद्यभूता पर्वते उपरिद्विरिव । अत्र
च व्यतिकारपरागेण करेणुना व्याप्तं यस्मिन् परागतमिव न जाने क्व क्वमित्यर्थः ॥
सदेति । सर्वथा । स इति विष्णुः । समस्तं कुलध्वंसीकृत्य स वरवन्तिनो हन्ता ॥
मघानीति । हे वीर्यं शत्रुसमूहम् । अविधमनवरतम् । न विद्यते अन्य वेम्बद्वान्भवानि ॥

१ इत्यन्तःकराभ्याम्भावी तु— अत्रान्तरागच्छन् । कम् । अत्रायं सिद्धिर्न जगम्
इत्येवमुपपद्यते. २ अन्तःकरेण' इति स्मात्,

१ अन्तःकरेणेति' स्मात्,

‘पदद्वय कपाग्निं पुनातु लोकपाग्निः ।

अनीयते नतो हरिः स यत्र पङ्कजप्रमे ॥’

एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि ॥

त्रिधाविभक्ते द्वायत्वारिंशत् । चतुर्धाविभक्ते षट्पञ्चाशत् । प्रथम
पादादिगठान्त्यार्धाविभागे द्वितीयपादादिगठान्त्यार्धाविभागे त्रितीय
पादादिगठान्त्यार्धाविभागे चतुर्थपादादिगठान्त्यार्धाविभागे अन्त्यादिकमाद्यन्तक
वत्समुच्चयः ।

तत्र पादद्वयमस्त्येन सरस्वति— इत्याद्युदाहरणमेकमेव प्रदर्शितम् । पादत्रयगत
त्येन च अन्त्यकं केवाचिन्त्यमितमिति अन्त्यव्याप्तिवर्धनाय करेण— इत्याद्युदाहरण
द्वयमेव दर्शितम् । एतु च प्रथमपादादिभागस्य द्वितीयपादादिभागे व्याप्तिवर्धिता । पा-
दात्म्यमात्रस्य द्वितीयपादाद्यन्त्यभागो नास्ति प्रदर्शनाय तु पदद्वयमित्याद्युदाहरणम् ॥ अ-
न्यान्वपीति । तत्रोदाहृतस्येवाभ्युपगमाज्ज्ञानि यथा— सरस्वति यथा रत्नाभ्यनन्तानि
स्फुरन्ति हि । सरस्वति तथा चित्ते तन्वार्था संस्फुरन्तु मे ॥ परमा वा समृद्धि
स्मात्तुल्यवृत्तनिर्दिष्टा । तस्मा हेतु समानीयं परमाया विनाशकम् ॥ ‘योगिस्मन् गुण-
दीप्तं मनुकेतुं विदुं हरिम् । मनु केतुं समाम्नायं हतैस्त्वविवाचकम् ॥ मधो केतु
रिव । मधु मया केतुं कृतम् ।’ किं किं ज्ञाने इत्यस्य ॥ ‘प्रथमामि धुरादिषु शिबं शोमे
मन्त्रादिकम् । वो विमर्ति विपनेषु शिबं शोमे च मूर्धनि ॥’ सुह उमवा ॥ सुरासुर
तिरोरजबृहस्पदनर्वाचने । संकराय नमस्तस्मै संकराय जगत्त्रये ॥ सुहकराय ॥
पयोधराय चरा पयोधरा जगन्निता । पयोधराश्चरस्त्वतो पयोधरान्विबोगिनः ॥
जगत्परी वारयो देवाम् । बु-सहा । मेवा । कुचान् । अस्मितातस्तन्यात् ॥ ‘मात्र
वाच नमस्तस्मै हेतुस्तन्निवाचने । हेतुकान्तद्वयस्याचोमाचवाच नमोऽस्तु त ॥ हेतु
को नाम चरस्मत्परी विष्णुविवाताय केशप्रनुचो ह्यस्य । पयोधरमहमानीनायै ॥ ‘अथ
देवगुणयो हि अथै कमकोटुवा । अवतः पशु देवोऽप्यौ मरुत पावैतीश्वर ॥’ अथ-
देवगुणैरिति श्रद्धा वा च कथितः । बुध्मान् । संधाराय ॥ देवि त्वा ये विराजसं ह्यस्य
संवेत्तुपासते । देवि त्वा ये भजन्ते ते सत्यसंवेद्यसंपदाम् ॥’ एतालि इत्याद्युदाहरण
वर्धनं सहाय्यमागजानि चतुर्विधं । एकमभ्यमागजान्यप्युदाहरणीयानि ॥ अन्त्यादिक
मिति । दिव्याग्रम् । यथा— ‘पारीजातस्य नामि अमृतामि चरन्वचम् । परमात्र
मपङ्कजं कस्य वा रमयेन्मम ॥’ अमृतं किंवासु सविवाचम् । य अमि अपि त्वममम् ॥
आद्यन्तकं यथा— पितामहे नमस्तत्त्वैस्त्वमीशे पितामहे । नीलकण्ठमापीकृन्ते योगिभो
हंसमेव मम् ॥ भीमैपिनो मरुचम्प्रा ॥ तत्समुच्चय इति । आद्यन्तकान्त्यादिक-

१ ‘देवि’ इत्यस्मात्प्रतिपत्त्येवाविद्यमानवर्त्तमानत्वादेवाग्राह्या ‘त्वा’ इति पाठेऽपि वम-
कनिर्वाहः नियुक्तनीलवर्त्तमानुत्सारस्यापि वमकविरोधित्वात्, यदा परस्परमेव कृते
अध्वरमेव समकं स्यात्,

मध्यादिक्रमादिमध्यमन्तमध्य मध्यान्तकं तेषां समुच्चया । तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिमागानां मध्यादिमागेष्वनियतेऽवस्थाने आहृतिरिति ममूततममेव समकम् ॥

योर्बोध्यः । यथा—सद्यः साकं हर्षेण कन्दर्पेण सद्यस्तथा । सद्यः नद्यानां विभ्राण्य न्यपि भ्राणा सद्यस्तथा । प्रवृत्ते । सार्धम् । हर्षेण कामेन च । कल्पमाश्रयपक्षिमुच्छा । काण्डम् । नूतनशक्यः । भारवन्ती ।^१ अपि तु पक्षिसम्मुच्छा । अतुषिषेयः । नूतना । एवं मध्यादिक आदिमध्यः अन्तमध्यमध्यान्तकतत्समुच्चयतोऽत्रोदाहरणानि अभ्युपगम्यन्ति । मध्यादिकारब्धो मेघः सप्तविनोऽपि न हृष्य इति नोदादिवच्यं इति केचित् ॥ तस्मिन्नेव पादे इति । न तु पादान्तरे । तत्रादिमाप्यस्य मध्यमागेनाहृतिर्बन्धा—स रये सद्येन मृगो वसिष्ठारक्षितारिजनः । परमान्देवममतेवदितं दवितं च निजम् । सप्तं प्राप्ते । प्रवापेन हेतुना । कल्पमयेन वैदितारिजनः । पदं राज्यकल्पम् । उपशमायेतो । अनुसूतमभीष्टं च । आदिमाप्यस्यान्तमागल यथा—वनाय मायं न गमा चनायवानुशीरयमेति मनोऽनुवारयन् । सखेऽहं तामविच्छेद खेदयन्नहीवसे मोरयथा न हीवसे । एतत्पक्षिकस्य प्राप्यि मुहुरोच्यते—बहुपाप । भावभो मासो बाहुक्यमेवाभिव्यक्तारभय शयमेति । मनोऽर्थाद्विरहिष्यम् । पक्ष्यत् स्फोटयन् । तां कान्ताम् । मिथीक । बह्वैवयन् । सर्ववशावरति । बद्धा कियतवत्तद्विषयार्थान्मृगो य मवति ॥ यत्त्वस्थान्तेन यथा—अद्यतान्वितो महितो बुधि सारतया रतया । स तयोदरके रक्षणे परममवर्ते मवत । अवनुकुलः । अत एव पुमिष्ठः । उत्कृष्टतया वनमत्तया वा । तदेकमुच्छवा । । अविहीर । प्रसिद्धतया । निस्तीर्णकान्तये । प्रीतिमुत्पादितवान् । प्रकृष्टपञ्चमुच्छाव । तुल्यम् ॥ आदेनैव्यन्ताम्नां यथा—‘स्तवठास्तेनठास्ते नठा माववाया नवा माववाः । शानवावावा वा मवा वा वरावा वरा वानवा ॥’ विरतनस्य कल्पविद्युत्पुष्परस्य तत्कालीनानामनुजीविनामाममममर्पजन केवविभ्ररपतिवापमानितस्य तयेव प्रतीयमुक्तिः—हे^२ वरा वृषभ । प्रवृत्तः । नूतनः । पुहवा । स्तेनतया चार्धेण विभ्रसामिच्छन्वीकृतः । हर्षेण प्रसिद्धः । शानक्यावामनुसिपय । वाववा एव । नृपतयः । इक्ष्वाकु(ः) नरो न्यायकारद्विवा यनवा एवेति ॥ अनिवरतस्थाने आहृतिर्बन्धा—कमलिनीमखिनी वमितं विना य सद्यते सद्यतन निवेदितम् । तमनुया मनुया निहितं हृदि स्मरति सा रतितामहर्निशम्^३ पतिवीम् । अमरी । न कम्पय । तां हृदा तज्यत इक्ष्वाकः । सार्धम् । तं पिष्यम् । इहानीम् । वसन्तं । कीडाप्रधानम् । प्रमूततममेवमिति । महाकविमिरादवस्थानिमितदेवावयवस-

१ ‘वीनां पक्षिणां भावो विभ्राणो न विद्यते विभ्राणो वसां चविभ्राणा नैवविवा । इति रघुदासेनारखीचवर्धनभाष्ये त्रुटिः प्रतीयते २ ‘वमान्’ रघुदासेनारखी । ३ ‘च’ । संध्यमे । स्वात्. ४ ‘प्रसिद्धता’ रघुदास्याख्याये ५. तुल्यम् स्वात्. ६ ‘ते’ स्वात्.

स्यानमुरःकण्ठादि । तच्चिन्नं यथा—

‘अगा गां गाङ्गकाकाकगाहकापकाकहा ।

अहाहाङ्गसगाङ्गगकङ्गागसगकाकक ॥’

कश्चित्पुरुषः स्तूयते—हे गाङ्गकाकाकगाहक गङ्गासबन्धीपञ्चकु
टिल्लातिबिसोडक, स्वं कुत्सितपापान्येव बायसास्तेषां हन्ता । निहीते
क्रिपि हान हा । न हां गतिं अहाति यत्तयाविषमङ्ग यस्य स सग स
र्यम्बिह यस्य स गिरिरर्षान्मेरुस्तत्र कङ्कास्या पर्वतपत्रिण काकका अ
व्कारिणो यस्य स त्व पापहा मेरुनिनासिमि पक्षिमिरपि प्रख्याप्यमान
कीर्तिर्गामगा स्वर्ग गतोऽसीत्पार्शसाया मृतवन्निर्देश । कायति अर्थम
मिषते इति काक अम्भ औणादिके । स करोति इति पिचि
तदन्तादके च काकक ॥ कण्ठस्थानम् ।

एवं द्वित्र्यादिस्थाननियमे उदाहार्यम् ।

गतिर्गतप्रत्यादिका । तच्चिन्नं यथा—

‘नारणागगमीरा सा सारामीगगणारवा ।

कारितारिववा सेना नासेवा वरितारिका ॥’

मेरिमिर्बोय मूमादरमिरेमिरे । मेरीरेमिमिरन्नामेरमीदमिरेमिरिमा ॥ कङ्कुमि ।
कङ्कुपवाकमिमारकुके । मयप्रवाः । मुषो मारमूः । ह्यौमिरे । सेजमिरे इति बावद ।
हुन्नुमिषन्नदमसीक । मेकइवाम । निर्मर्दगीज । यजा ॥ त्रिभ्यन्नत्रनिबने यथा—
‘विषायां नम्नो देवो बोधनो देवमिष्टिवा । देव पुषाव वादेव वाजे दानवनन्दिन ॥
देवो विष्णुः । अर्थमुपपापयामास किमिष्टुपजातसहमकरोत् । वादेव वसोस्थिवा
ध्येव । दाने विहारणे । दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपो ॥ आसिप्रहृषाचतुर्व्यङ्ग्यामिति
वमेऽप्यभ्युद्यम् ॥ द्वित्र्यादिस्थानमिधम इति । द्विस्थावनिबने यथा— अयङ्
अहनाकमयगाठहा सङ्गना । सङ्गवव सङ्गान्निवताहासङ्गवव ॥ कश्चित्पुत्रमि-
मन्वासेच निववभूमिमित्तं छाशुनयं काशिवाह—हे सततमपाप सताम्बन्धकारिन्, प्रप-
ताष्टेचतुष्टयकुच सा सङ्गा कामाकमयविष्मानेकपीठा वर्तत । तत्तां रसेष्टयं ॥
एतत्कण्ठस्थानं स्वायङ्कुमज ॥ त्रिस्थावनिबने यथा— अस्मिन्नीलकण्ठत्वं कं न इति

१ ‘प्रकापता’ स्यात्,

१ ‘रिधिरियाः’ स्यात्, २ ‘विष’ स्यात्, ३ ‘एक’ स्यात्, ४ ‘अभ्युद्य’ स्यात्,

करिगिरिदुर्विगाहा । उत्कृष्टा । अमीगानामप्राप्तमयानां मटसमूहानां
अयध्वनिना युक्ता । विहितसप्रकृष्टया । स्वार्थे णिग् । अविद्यमान आसेधो
यस्या । मया सह युध्यध्वमिति वरिता प्राप्तिता अरयो मया सा मदूना
सेना । द्विपतां बलं प्रयातेति पूर्वेण सवन्ध । अत्रायुक्त्वादमोर्गति यु
क्त्यादयो प्रत्यागतिरित्यर्थे ते एवेति पादगतप्रत्यागसम् ।

एवमर्धगतप्रत्यागत-श्लोकगतप्रत्यागत-सर्वतोभद्र-अर्धभ्रम-तुरगपद-गो-
मूत्रिकादीन्पुदाहार्याणि ।

अवस्थानि । आनयं नक्षिबन्धाचनयनं शक्तिरिति ते ॥ अतिवर्तीक्य अत्राय एव
अवस्थानिना कथा यत्र ॥ अस्तत्तात्पर्यकृष्णमूर्ति स्थानप्रवमत्र ॥ एवं वस्तुत्वात्
विनिवमेऽन्युदाहार्यम् ॥ अर्धभ्रमप्रकाशतं यथा—‘वैद्यपत्ते स बद्धे रक्षितमित्रस्तुष्टे-
दवनेऽरमेरे वैद्यपत्तेऽयुरक्षो बन्धमनयवकोरुर्ध्वसवासे । सेवासर्गापुदसोऽदवनमद
कनकोरुमुक्ते सवादे रेमे एतेऽवदवष्टे पुदममिठविरक्षेससनेऽपद्यपे ॥ स कश्चित्प्रसि
द्वमैरजमूते पुरुषे रेमे सिद्धतोऽमवत् । वैद्यपत्ते । प्रियंवदे । कृतं सहजाया अविद्याक-
स्त सप्येदवलो वेव । न रम्यते सुजनेषु यमे येऽमरान् पुर्वनामीरवति ॥ वै-
मके । अविद्यमानहर्षाण्यस्यामि यस्त स । मितेमित्र इत्यर्थः । अक्षरपुपसमवीचीनां
वत्ता । अजाया परकृताया दुष्टं इव दुर्गा । दृष्टा इत्यर्थः । तानपि क्षिपन्ति ये तेषां
स्थाने । राजप्रवर्तितरणाभिदृष्ट । अवस्थया दर्शयितुं क्षिप्तया च स्यते । प्रमाणसाम-
कृष्टके । अवमदुक्तं ईदं ये यन्ति अत्रयन्ति तान्व्यति क्षिपन्ति च । यदि वा अ-
यन् अवस्थान् अयथा नैमैष्यं नाम गुणो वक्ष्य तस्मिन् दृष्टव्यमिति । पुदमि द्रुपुष्य
मायैः जनिता वक्षिरे श्लेषयोग आन्ये तत्र वा स्यते । पररक्षितानवति च ॥ श्लोक-
तप्रकाशयत् यथा— विक्षिताविरतोऽमीको व्येजतेऽमरणा कथा । सारतो न विरोधी ॥
सामासो मरवानुव ॥ तनुमरमसो सामानधीरोऽभिनतोरसा । आदय रमते जन्मे
कोऽभीतो रक्षितायिनि ॥ कुमारेषु गथा जयक्षिरे इति प्रच्यन्तम् । हे अविद्यमान
रणा । तीक्ष्णवृद्धप्रसक्त । मीरक्षित । बन्धत् । नै न विरोधी । द्रुपु सामासव इति
सामासो दर्शनीयः । दुर्गमः । सत चार्थे । यमीष्य वमक्षि । तेजसी । दया तेजसा
हेतुमा म्नेजते न कम्पते । निरक्ष्य प्रतिषेधार्थः । अः पुनरधीरो मयवान् । सिद्धा
वैद्यपक्षीके समरे कमनीयैर्नोक्तवक्षसा । कीदृशीति ॥ सर्वतोमदं यथा— जितानवा

१ अयध्वो अत्रायमर्धभ्रमप्रकाशयते २ ‘नोऽस्माकम्’ इति आत्मनस्तोपक्रम्येण
‘व’ इति सविस्मयपाठः निरातार्तुवीधे, ३ मरवरक्षिताः इति वक्ष्यापवसंवासात्
अविद्यमानमरणा स्यात्, ४ ‘नोऽस्माकम्’ वक्ष्यापव ५ ‘रक्षितेन शब्दितेवैद्यमासि
प्रपटीति एवेवैव निश्चयप्रणहारिणीत्यर्थः इति वक्ष्यापये

आकारः स्वप्न-मुरमन्वाद्याकृतिः । तस्मिन् यथा—

‘मारारिस्तक्रामेममुसैरासारं हृदा ।

सारारम्भस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥

माता नतानां संपृष्टं भ्रियां माभितर्सत्रमा ।

मान्याथ सीमा रामाणां क्षं मे दिश्यादुमादिमा ॥’

मारारि शिष्य । रामो मुसली । आसारभोगतुल्येन सर्वेषामाद्या ॥
स्वप्न ॥ तथा च—द्राष्टिकान्तरे साधारणो मासब्दः । तस्य दक्षिणतोऽथ
क्रमेण वर्णाभ्युदयः । सिसायां साशब्दः । ऊर्ध्वक्रमेण । वामतस्तान्त
एव यावन्मासब्दः साधारणः । एतत्कृष्णम् । तस्यैव मासब्दस्य दक्षिणतो
नि सरणक्रमेण गण्डिकायां वर्णत्रयम् । उपरि मासब्दः साधारणः । तस्य
दक्षिणतो वामतश्च तत्रैव चत्वारश्चत्वारो वर्णाः । एतच्च कुसुम् । ततः
स्तस्य मासब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मसकम् । सामानासब्दा द्विप
चकृत्सो द्विराशुचा ॥

‘या दमानवमानन्दपदमाननमानदा ।

दानमानक्षमानित्यनमानवमानिता ॥’

या इन्द्रियजयेन उत्तमो य आनन्दस्तस्य पदम् । विद्यया हि समस्त
लज्जाम् । मुसस्य पूजां ददाति । निरपमं सभापणादि मुसं पूज्य भवति ।

एतन्निमग्नेरनीव ध्रुवा भो देहे देवी दुरीरे इममर तैलानन्विता मय्यध्याया ॥
यं मुसम् । असाधारणत्वात् । क्रीडया अपनीताः शिष्यश्चेत्येवम् । ध्रुवा हृदयेन
अस्माकं शरीरो दुरपसार्यमुपक्रमं संततप्रवृत्ता प्रसीहारेण । तया च अपूर्वपुष्टिः ॥
श्लोके मोमूत्रिका यथा— पावाद्दध्नाद्यादि चकृत्सुरशिरोऽर्धपादारविम्बो दम्बोऽर्ध-
इमान् पुरवतुजवत् स्थापनसंविधिनायम् । कम्प्योऽर्धवत् । परतमुपवृत्तमर्धवत्-
तत्त्वो दिसाधीनान्यकेनावतारवत् । शरीरो मय्यध्याया तं वनज्ञानमिति । मय्ये-
त्येव ॥ ‘दयामवदध्यामा सञ्चितहरकटी कटकस्यायविम्बो देहे इममृताय दुर-
मनुजदमस्त्रागणसंप्रिभायम् । भर्तुः सिग्धोभवधी चक्षुषद्वयभूषणवर्गीरयम्बो
देवीधी वधहानवततरसनय शीपरो दिव्यसेव्यः ॥ सिग्माद्यः । दम्बा विनासे
आद्यः । भर्तुः कल्याणम् । दिवां शोभया धीर्वत् । सत्त्वोऽय एव निर्भया वा वयं
समिभानवदध्याममिष्यः । न वैम्यमेधवत् इत्येवंहीनः । कर्मव्यपरीक्षागे विनीचो

१ अस्माकं इति व्याख्याकरणात् नो स्यात् २ ‘यता वन्दिनायम्’ स्यात्
३ शरीरे’ स्यात्

दानमानक्षमा एव क्षात्रत धनं येषां ते पुरुषैः पूजिता । मानं ज्ञानम् ॥
 मुरमयः ॥ तथा हि—पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमादिपा-
 देभ्यः प्रथमापक्षराणि चत्वारि । चतुर्थादिपादेभ्यः पञ्चमादीनि च च-
 त्वारि गृहीत्वा प्रथम पादः । द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्वितीयचतुर्थीये द्विती-
 यचतुर्थीयान्यां चतुर्थे चतुर्थाचतुर्थीयद्वितीये तृतीयात्पादात्प्रथममक्षरं गृहीत्वा
 द्वितीय पादः । द्वितीयादष्टमं प्रथमात्सप्तमपष्ठे द्वितीयचतुर्थीयान्यां पञ्चमे
 चतुर्थात्पष्ठसप्तमे तृतीयादष्टम च गृहीत्वा चतुर्थ पादः । एव मुसक-
 भनु-बाण-चक्र-यन्त्रादय उदाहार्या ॥

नमो ब्रह्म । यो विपतिं पूरयति ॥ आदिग्रन्थान्तरपरपर्यादीनि ज्ञातव्यानि ॥ मुस-
 केत्यादि । मुसकभनुवी वचः—‘मावाचितं महाहन्ता रक्षाकारं कसङ्कुत्रा । जात-
 लीक्यवशाच्चराच मद्रिपमावधी ॥’ ‘माममीशु सरस्य मुसकवाक्प्रश च बीः ।
 बीरा पवित्रा संज्ञासाधनीया मातरारम ॥’ संज्ञावितकमिदम् । महान् हान्येष्टा-
 काये यस्याः । बीररसेनामृतम् । सार्वभौमनतं यथासारं यथासारं नामधस । प्रतिक-
 प्रज्जिज्ञर्ष । हे मातः, इत्यवती त्वम् । पूर्वमूला या सा त्वम्भारम आपारान्तराभि-
 र्त्वं मां मयायसीष्टा रक्ष्या । अमिर्षं वचाति वा मुत्त हर्षस्या । बी संविज्ञा त-
 मुसक्य व्यासो वचः—‘मा’ इत्यतः प्रभूत्वबोधः कमेव वर्णसप्तकम् । ततो वर्ण-
 रक्षमात्रं दक्षिणपार्श्वे प्रसूत्याबोधः कमेव हस्तप्राप्त्यन्यार्थं वर्णप्रवम् । ततो नाम-
 पार्श्वे प्रसूत्य वर्णपञ्चकम् । ततो मध्ये ‘मा’शब्दः साधारः । तदुपरि दक्षिणपार्श्वे
 प्रसूत्योर्बोधमेव वर्णपञ्चकम् । तदुपरि नामपार्श्वे प्रसूत्य साधारं वर्णप्रवम् । ततो
 दक्षिणपार्श्वे प्रसूत्य वर्णसप्तकम् ॥ वनुयो व्यासो वचः—‘मा’शब्दः शिवा । ततो
 म’शब्दः प्रभूत्याद्यर्थं कृत्रिममयः कमेव विम्यासम् । ततो ‘बी’शब्दात्प्राप्त्यन्यार्थं
 ‘मा’शब्दान्तमूर्धकमेव व्यासः । ततः ‘स’शब्दः । पार्श्वे ततः ‘जा’ इति साधारः । त-
 तोऽपरपार्श्वे ‘सा’ इति । ततः ‘मा’शब्दः साधारः । ततोऽक्षरपटुमूर्धकमेव व्यासम् ।
 ततो ‘म’शब्दः साधारः ॥ शब्दो यथा—माववापर्वर्णं ओकरोषीं सप्त सैन्यम् । मनसा
 सारं कथा सर्वश दक्षमहं ताम् ॥ पूजयाप्यतो रोपो ब्रह्मास्वाम । त्रिमुचनदे-
 वीम् । हे ब्रह्मवमन्त्रिरसः । सम्बद्धं प्रथम । मनसा द्वाप्यं यथा । तां वनीम् । अ-

विधिना । वा स्मृतिः प्रकृत्य तपोवृत्तिः । देवीस्मरणमेव परमं तप इत्यर्थः । अस्मि
 यतावयवम् यमकमिदम् ॥ 'प्रवादिमतमेवेयु इर्षाद्यो महिमाधयः' । मान्ति त्वत्रिधि
 कसेव शिक्षान्यामसमाधय ॥ इर्ष्यामि महिन्नामाधयः । वानि प्रवादिनां मित्रानि
 शानानि तास्तत्पदीया इत्यत्र इति तात्पर्यम् । मयत्रिधुस्य कोटीनां विधमभारा इव । अन्त
 यमकम् ॥ यथेष्टया तव स्वीतमुद्यारयसु धामत । तथेतो वासववितं मुखा रवसु-
 धामत ॥ यथेतद्यत्र भवणविन्तनात्यमनादिभ्यापारेण निवृत्तितं सावधानं च । अत
 एव आश्रयतवनकम् । तथेतो ह्येव्येपकक्षितं धामतोऽनु मोक्षकृष्णात् कसुभां
 कम्पमुत्तं शम्भुस्योदयं वाति । गोमूत्रिकावन्धो यमकं वा ॥ सुरदेवस्य ते कीर्तिमै
 व्यन्तर्त्वं वयन्ति वै । वरदे कस्यते भीरैर्यवली मुनि देवता ॥ कर्मस्व । तं पुमांसं ।
 हे वरदे । भीरैरविहृतचित्तैः । तेषां कीर्तिं कर्म वातीति भावः । अस्मि यतावयवम् यम-
 कम् ॥ पादपरवृत्त्या गोमूत्रिकापि ॥ तत्त्वं बीतावततमुत्तत्वं ततवती तत । कितं
 कितं च कितत्वं बीतावीतवतां वत ॥ अतस्त्वं मवती ततत्वं परवृत्त्याकम्पम् । बीताव
 ततमुत्तं विपतविन्तीधैम्यवम् । विहृतितवती । साङ्ख्यानां त्वमेव वसतास्त्वैत्र प्रबान-
 मित्वर्थः । ततो हेतोर्हं विद विद्ये 'बीतसंज्ञाव साङ्ख्यानां प्रबानपुत्रसंज्ञावद्य' इति
 हेतवसंज्ञायां साङ्ख्यानां तव विपतत्वं कितं भवत्वा वनत्वं प्रतीयतम् । त्वं वनं प्रसिद्ध
 मित्वर्थः । वदेत्वाद्यर्थः । अक्षर ॥ तारे धरण्युच्यन्ती धुरेधरवसुधामै । त्वं
 शोचापिबोद्धप्रकाशोपा पाप्मि मोदये ॥ हे तारयस्मै देवि विमर्शे वस्त्वं धारणं छती
 आमितव्राणावोतिष्मानाः । सकृत्स्य संग्रामम् । व्यापारे । शोचोविष्य निजबाहुना रक्षसि ।
 प्रेरककाले पञ्चविदारो देवा मवती धरण्येत्य पुनः संग्रामसमर्था संपद्यन्त इति
 भावनायर्थः । अपन्तीत्यत्र मुंन् चिन्ता । अस्मि यतावयवम् यमकम् । पादयोमूत्रिकापि ॥
 श्रुत्येव 'सुरदेवस्य ते कीर्तिः' इत्यमेव पादपरवृत्तिर्योगोमूत्रिकावन्धेन सह असुना
 पादयोमूत्रिकावन्धनतुल्यवन्धेवम् । तथा हि । श्रुत्येवोक्तस्य प्रकम्पुटीवपादाक्षरै
 रबोधनं कमेव पद्धिद्वये कृते योगोमूत्रिका नास्मिदस्यते । अक्षरान्त्ववर्णाभ्यां
 शुभम् । तदुपरीक्षायां तारे इत्यादिश्लोकपादैक्यवैक्येन पद्धिचतुष्टये कृत पादगोमू
 त्रिकायां सुखम् । अन्तर्वातां वर्णाधामनाहृत्वा धारकर्यचार्यं धारप्रदेष्टव्यकम् ।
 इति ॥ 'सुमातरसंज्ञावोक्तस्याप्यतमहामयः' । त्वं वैर्षजनी पप्ति जवनीतिगुणस्त्रिटी ॥
 अक्षरज्ञानरक्षणेन । एहीतं महम्मनो ववा । वैर्षावादिष्य । अस्मि यतावयवम् यमकादि
 मकम् ॥ 'क्यातिकल्पनवरीका त्वं धामग्यंमुपामित' । तथा धरस्यो मुक्त्वदानवाना
 ममुद्रिति ॥ क्यातिरैकत्र वेदानामभ्यत्र दानवानां कल्पनं छेदनमिति । अग्निटीका ।

१ 'जले' इति देवीसतके. २. 'नित्य' इति देवीसतके. ३ 'बीतसंज्ञा-अवीत-
 संज्ञा च साङ्ख्यानाम्' इति देवीसतकध्याक्यायां कैयटः ४ धम्राया देवद्य
 देवदे- इति देवीसतकध्याक्यायां कैयटः ५. 'तद्वतां' इति देवीसतकध्याक्या-
 ६ मुच्यन्ती' इति देवीसतके ७. 'तुम्' इत्यात्.

त्राणां वेदाणां परिपूर्णत्वमात्रमपि । इतोऽस्मिन्नेके । अस्मात्प्रसक्तम् । परस्मानामि
 मुक्तप्रदा । अकृतकानां वेदविशेषमपिदम् । जीवितरुपा सती । परासृष्टाणां प्रथमदे
 खानां दुःखादिका सज्जति । रेफविभक्तिर्योऽयम् । 'गर्व' इत्यत्र रेफ उपरिष्ठावयव
 परिहृतः । रिता संसृष्टसृष्टाको स्तुतेको सवर्तं सतः । तदास्तिरिति तद्वेदिसृष्टि सृष्टि-
 सृष्टोऽसि सा ॥ हे देवि यतो विमैक्यं । समाम् । शोभयता । तिष्ठति । स्यात् । तव ।
 घरा । सारोः । तथा विद्यीनां । विद्यमानता । एति । शीर्षायुर्मयतीत्यर्थः । शिष्टा ईदिसृष्टि-
 पञ्चमप्रमथो ब्रह्मामस्तितानाम् । ततो हेतोः शोभना कति सुरक्षा । सा प्रसिद्धा । मयसि
 त्वम् । यत्करः । 'त्वद्व्याख्या जयस्सर्वं गासितं मयमुद्यत' । सदा त्वया समन्वयं सतिद्व-
 रिपुत्तितः ॥ हे मयस्युत् व्यावरन्निवारिणि त्वच्छास्त्रेयत्रैक्येनैव वर्तते । यतो रिपुहे-
 पयात्तया प्रकाशितम् । अर्थयोग्यविश्ववन्द्यः ॥ 'यतो स्याति ततोऽस्मेति यद्य तां
 तावता वर्ते' । मातामितोत्तमयता तमोतीतां मति मम ॥ यद्य मया यतो निवर्तते
 ततो विमुच्यते तां मम मति विस्तृतमस्त्वं तावता पाक्यताम् । मयतीत्यर्थः । वा
 मतिबहुर्वाभमत्वस्य जननी । अपरिच्छिन्ना । अत एव प्रकृत्यता । यत्करः । एते
 पौत्रस्य श्लोकावके रेमेत्तरस्य ध्यामि यावत् अतुल्यमयो विहितः पौत्राचारः । अत
 एव न बायेत्तरस्य पुनस्तुल्यमयो विहिता अन्ये पौत्राः । इत्वं शान्तिपदम् ॥
 'महती त्वं भिता वासज्जवं मोहच्छिद्यवसः । न ह्युत्वं गतं ययमन्वस्य प्रसमं
 यवी ॥' माहात्म्यम् । हे मोहच्छिद्यवसनाधिमि । यावत् न विद्यावः । इति द्विविधो हि
 जय अपापः सपापश्च । 'त्वं सङ्काशु जन्ममात स्पष्टज्ञाता मुक्तमेषु । प्रज्ञा मुक्ता
 समुद्रासि तत्पुत्रत्वं प्रवर्तय ॥' हे जगन्मातरं निमिषं विविता सती त्वं शोभनवर्तय
 सन्मार्गेषु विद्यते आकाशु निरुपनाशु सा मुक्ता प्रज्ञा वर्तते । तस्याः प्रज्ञायाः पुत्रत्वं
 समुद्रासमणीकं प्रकटीकृतम् । असादृशं येषमाणां प्राप्नुर्मयसि । 'आकाशु जन्ममात
 स्पष्टज्ञाता मुक्तमेषु प्रज्ञा । मासि त्वं सा मुक्ता समुद्रपुत्रत्वं प्रवर्तय तत् ॥ शोभनं
 कर्त्तुं वेदां तद्विपनाशु राजा सः । स्पष्टं समुद्रप्रकटमाभ्यस्य महिमात्वं तद्व्यात् । येषं
 तवैव ॥ 'इहयो इव' इत्या एताः सप्तश्लोमास्त्यमुभतः । सतेद्वित् सेवते च' सवर्तं
 यः स ते द्वितः । शोभनं विवाशिम्यः एताः इत्या शोभना अविश्रयत्वं तमसि ।
 अतो हेतोर्न उभतः प्रकृतः सता शोभनेन मार्गेण ईद्वितो व्यापारितः सवर्तं तां
 सेवते स तेऽमुद्रम् ॥ 'करोमि तास्त्वमुत्थातमोहस्थाने स्थिरा मती । पर्वं यति
 मृतपस्य कमतेऽतः सङ्गमि ॥' हे उन्मुखितानानपदे यतया मतीमैत्रीप्रद्वित्यादिना
 मयस्यत्वं करोमि अतो हेतोः यतिर्गुणः सङ्गमिना वर्तते यत्पदम् । तमोमक-

१ तदा'स्यात्, २. वं समिदम्— इति देवीसतके ३ 'तै' इति देवीसतके.
 ४ 'विमे' स्यात्, ५. तां' इति देवीसतके ६ यत्पुत्रम्— इति देवीसतके. ७ 'न
 इति देवीसतके ८ 'अपिठिष्ठ' इति देवीसतकस्याख्यानाम्, ९ 'इं इ' इति
 देवीसतके. १० 'इ' इति देवीसतके.

च्युतं मात्रार्धमात्राबिन्दुवर्णगतत्वेन चतुर्धा ।

तत्र मात्राच्युतकं यथा—

‘भूतियोषितमर्तव्याः कृपाणाकान्तमण्डलं ।

महापदशुभावास स्वस्तमं कृपतिं कुत ॥’

अत्र कृपणेति । बिभृतिर्मेस्म च । महापदेति शुभावासेति संबोधने पदद्वयम् । महापदोऽशुमस्यावासेति पदमेकं च ॥

अर्धमात्राच्युतं यथा—

‘पयोधरमराकान्ते विपुलेस्तानिराविते ।

कान्तं सर्ववनामीष्टो पाठे दुःखेन छन्द्यते ॥’

अत्र ‘न्दु’ इत्यत्र नकारो व्यञ्जनं च्युतम् ॥

बिन्दुच्युतं यथा—

‘सहसा नन्विनी ताराधारिता गगनावनि ।

शोभते भूमिपादानां समा च विबुधाभिता ॥’

सह हसेन विकाशेनेत्यपि ॥

हीनमिदम् । अतएव एते नेमिकोक्ताः । एवमत्र प्रथमं प्रथमं त्रीणि त्रीण्यधराणि निरूप्यन्ते । अतएव चारुकोकप्रारम्भाद्धरं भवति । इत्थं नेम्यवर्णिनीक्यम् । पुनरनुब्धे मन्त्रिषितान्धुमेकनोदराध्यवमेवाभ्यमसरं त्रिषु स्थितेषु अतएव भवतीति नेमेर्हि त्रयमर्थं नीक्षितं भवति । एवमेव चान्तर्निहितैस्तेषु नेमिकोक्तैर्नौमिनिनीक्यं भवति । अत एव चारुत्रिषुतो नेमिस्त्वानात्रामितो वा तृतीयं तृतीयं चाहरमाचार्य बर्हि-
त्रिषुतो कोकोऽवमुत्पद्यते ॥ देव्या कप्रोद्गमविहरेषीशतकसेवता । देष्टितानुपमाभा-
वात्तो वाजमुतो मुतिम् ॥ देव्या वापीधर्या क्षप्रानिर्मवि जाविद्य वा देवी शतकमिति
संज्ञा तथा देवो निर्देवो विषयेऽस्माकस्या भावो देष्टिता तथापुम्मा देवीकोत्रतथा
सर्वास्तिष्ठानिर्नी नोपप्लुतं भीमानागन्धर्वमनामा मुतिमिमामक्यार्थेति ॥ ५५५ यथा—
मासये प्रतिमास्यार एतामाताहताविद्य । मावितात्मा ह्युमा वादे देवामा अत ते
समा ॥ हे प्रज्ञातिहयोत्तुह वादे एतेन समन्तादीस्ता हता अद्योमा यथा । एकाग्र-
हताहता वादे एव । देवैर्विजिगीषुमि पञ्चितैरामा यथा । अतस्माच्चर्चं निषयत ।
एवोऽहत्तकपद्यन्धः । तथा हि—माद्यन्धं कर्मिणस्त्वाने । ततोऽहत्तयेनैकं दिग्दकं
निधरपकमेव विदिग्दकं चाहरद्वयेन प्रवेष्टकमेव । तत ॥ एव मास्य । ततोऽहत्त
द्वयेन दिग्दकं निर्येमप्रवेष्टाम्यां मास्यं चावत् । ततोऽहत्तयेन विदिग्दकं निर्येम
तावतैव दिग्दकं प्रवेष्टेन मास्यं चावत् । पुनर्भाक्यदो निर्येमेष च तदेवाहरमि-
काविता कोन दहत्तकमुत्पाद्यमिति दिग्दकवर्णायां द्विर्मास्यद्वयं चाहत्तयं चावत्ति । ॥

वर्णयुत यथा—

‘सितनृशिरःस्रज्वा रश्मितमौलिशिरोमणिमौक्तिकैस्तथा
सिलिकुशिरोर्ध्वदृक्पृष्ठच्छाटसटे तिलकक्रिया च सा ।

स्फुटविकटादृशसलिलित वदन स्मितपेक्षक च त
धमिनवमीश्वरो वहति वेपथुहो वृद्धिनात्रिभार्धयुक् ॥’

अत्र गौरीश्वरवर्णने सिद्धिच्छन्दसि प्रतिपादमाध्याक्षरद्वयपातेऽन्त्याक्षर
सप्तकच्युतौ केधररूपवर्णनमेव प्रमिताक्षरावृत्तेन । यदि वा आध्याक्षरसप्त-
कच्युतौ अन्त्याक्षरद्वयपाते च गौरीवर्णनं द्रुतविकल्पितवृत्तेन ॥

गूढ क्रियाकारकसंबन्धपादविषयत्वेन चतुर्धा ।

क्रियागूढं यथा—

‘स्तनजघनामिराममन्द गमनमिव मदिरारूपेक्षणया’ ।

कथमिव सहसा विछोक्त्यन्तो मदनशरज्वरवर्जरा युवानः ॥’

‘हे युवान’, कथमिव यूय न स्त’ इति क्रियागूढम् ॥

कारकगूढं यथा—

‘केनेमौ दुर्बिदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ।

पिबतस्ते क्षरावेण बारिकक्षारशीतलम् ॥’

अत्र ‘क्षरौ’ इति कर्मणो गूढत्वम् ॥

संबन्धगूढं यथा—

‘न मया गोरसामिहं जेत कस्मात्प्रकुप्यति ।

अस्मानरुदितैरेभिरकृमाढोदितेक्षणैः ॥’

अत्र ‘मे जेतसागोरसामिहम्’ इति संबन्धगूढम् ॥

पादगूढं यथा—

(२)(१) (०) (१)(१)(१)(१)(१)

‘शुभियद्गामिनीतारसंरावविहतधृति ।

हेमेपुमासा शुभमे----- ॥’

अत्र ‘विपुतामिह संहति’ इत्यस्य गूढस्यादूढत्वम् ॥

गूढादीत्यादिपदेन प्रसोत्तर-प्रहेलिका-दुर्वचकादिपरिग्रहः ॥
एतच्च कष्टकाव्यत्वात्कीदृशमाश्रयस्थानं न काव्यरूपतां वधातीति न
प्रतन्यते ॥

अर्थभेदभिन्नानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युगपदुक्तिः श्लेषः ।
'अर्थभेदाच्छब्दभेदः' इति नेयेन वाच्यभेदेन भिन्नानामपि शब्दानां
तन्त्रेण युगपदुच्चारणं भिन्नस्वरूपापह्वनं क्लिप्यन्ति शब्दा अत्रेति श्लेषः ।
स च वर्णपदलिङ्गमापामकृतिप्रत्ययवचनविभक्तिरूपाणां शब्दानां मङ्गाद
मङ्गाच्च द्वेषा भवति ।

यथा—

'अलङ्कारं शङ्काकरनरकपाठं, परिसनो
विशीर्षाङ्गो भुङ्क्ते, वसु च वृष एको बहुवया ।,
अवस्थेय स्वाभोरपि भवति सर्वाभरगुरो
विषौ वक्त्रे मुग्धि स्मितवति वयं के पुनरमी ॥'
अत्र विषुर्विभिन्नेत्युच्चारणकारमोर्वर्णयोर्मङ्ग ॥
ते गच्छन्ति महापदं भुवि पराभूतिं समुत्पद्यते
तेषां तैः समञ्जस्तं निबद्धं तैरेव कम्पा किति ।
तेषां द्वारि नवन्ति वामिनिबहास्ते भूपिता नित्यशो
ये वृष्टाः परमेश्वरेण भवता सुष्टेन रुष्टेन वा ॥'

यानिप्रत्ययवद् हल-वक्ति शब्द-स्तुति-नामपादादयो ज्ञेयाः ॥ प्रसोत्तरेति । तथा
चाह—'यद्यु पर्वतुषोगस्य निर्मेयः' किवते तुये । विरग्यबोधनां वाच्यैर्थां तद्धि
प्रसोत्तरं विदुः ॥' अथा—'अहमसि शुद्धा वक्ति प्रसोत्तुमिन्मिन्नुत्तरम् ।
कवमुच्यं न आगच्छि कववैवसि यत्तवे ॥' अत्र कववैवसीत्येतत् कव्यार्थाभ्यां मुख्यं
वर्षेसीति उत्तरम् ॥ एतच्च अन्तःप्रत्ययवक्ति-प्रत्यय-आतिप्रकाशितेनैवैरनेकप्रकारं प्रकृत-
रूपयोग्यत्वविशेषिकस्वापनफलत्वात् प्रतन्यते ॥ प्रहेलिका अथा—'पवस्विनीनां
वेदनां ब्राह्मणः प्राज्य विद्यतिम् । स्यान्मोऽद्यावत् विधीय एहीस्वीर्ष एहं मत् ॥' वेत्या
कथाम् ॥ एवमप्येऽपि प्रहेलिकाप्रकाराः अग्न्यूषाः ॥ तथा दुर्वचं दुर्भवं दुर्बोधमपि
कीदृशां न विदध्यते । अथा—'नापा त्वाङ्गारिपदे न पात्रे नारंष्ट्रिषो जनाः । वा
तंरुद्राः सुपदे न महापदे तु नोद्विज ॥' नापाः राक्षसाः । त्वङ्गुरपजमिति त्वाङ्गो

अत्र महतीमापद महत्पद वेत्यादि पदाना भङ्गः ॥

‘मक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नति हितप्राप्तये ।

छावप्यस्य महानिधी रसिकतां स्पर्सीदृशोस्तन्वती

युष्माकं कुरुतां भवार्तिशैमिनी नेत्रे तनुर्वा हरे ॥’

अत्र च ‘नीता ईहितप्राप्तये’ इति च स्त्रीनपुंसकलिङ्गयोः शेषः ॥

‘कुरु छावसमूहेहे महिमोदहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे बरे बर हर उमे मायम् ॥’

कविषुपुस्तुर्ध्यानोनीना भवानीं लकान्तां च संस्कृतप्रोक्तवया वाचा
मुमुबे—हे उमे, हरे रुद्रे मायं अस्मां विपेहि । अर्चान्मम । क्रीदधे हरे ।

छावसमर्चान्मनस्तद्ब्रुव काम लेहि अ यस्तत्र । महिषैव वितर्कहर्षरि ।

हरसनिधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रुतिः । तोहन्त्यवदन्ति येऽयस्यैर्वि

रहिते सिंहवत्क्षरीरे परिणेतारि श्रेष्ठम् । उमाया एव इमानि संबोधनप-

दानि ॥ प्राकृते तु—हे बरे कान्ते, ते तव सन्निधिनि कुरुछावसमूहेहे

महीमोदहृदे हारिणि विच्छिन्ने च तनुमध्यत्वात् । हरिमियाममानवपुषि(?)

बद्धं नयनाननस्तनवचनादि तन्मेऽमिषार्थं हरतु कामं पूरयतु ॥

एवं भावान्तरभङ्गेऽप्युवाहार्यम् ॥

दृष्टव्यारिरेन्द्रवत्स राज्ञे सर्वे ॥ आप्यान्तरभङ्गेऽपीति । संस्कृतमावाच्य मय-
स्या समावेशो यद्य—‘कुरुछावसमूहेहे महिमोदहरे तुहारिविच्छिन्ने । कामस्य
काश्चिदके माकेहि शम्भुके विद्यमे ॥’ कविभाष्यसंसारमयो वक्ति—कुरुछावसमूहेहे महिमो

१ ‘समन’ का प्र २ ‘ध्यानोनीता’ छाव. ३ कुरु छावसमूहेहे महिमो
हरे तुहारिविच्छिन्ने हरिणारिसारदेहे बरे बर हर उमे मायम् इत्येवं संस्कृतपद्ये
पदानि

४ कुरुछावसमूहेहे महिमोदहृदे ते हारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे बरे बर हरतु मे मायम् ॥ इति प्राकृतपद्ये वाचा

१ कुरुछावसमूहेहे महिमोदहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

कुरुछावसमूहेहे महिमोदहरे तुहारिविच्छिन्ने । इति प्राकृतपद्ये वाचा

स्वान् कुनातीति । कर्मण्यन् । स आसी कम्पयन् तस्मिन् । सत्त्वं वज्रं तदुपपन्नित्वा
 वज्रो येषां तान् क्रिचकलीकरोति बलशालिन् । एहसाक्षिमां केवलमृच्छे । कम्प्याः
 सवामि अस्पृहतया इति शब्दात्कामनीकं बलं बलम् । ईश्वरशिवे । मम्मन् माझे
 वारनं जमेति यावत् । जमे एवंभूते सति ऐ मिन्नी विरमविषम् । विष्णुविषयं
 मार्यमहमास्थित इत्यर्थः । अपरोऽर्थो मागण्याम् । कुररपक्षिरवैर्बोधं व्याप्तम् । रवस-
 न्दस्य प्राकृते दीर्घः । सकिञ्च तत् । सारसभेदिकमिति न ईरं विरहिणां मारणसमर्थं
 स्यात् । कमलसौत्रप्राद्वैरक्षिभिः भेद्यम् । मारयति काम्यतो मुनीनपीडयन् । विषमं
 विधोगिमीरयम् । अनेकपक्षिषु कुञ्चं सकिञ्च इत्यु मुनयोऽपि कुम्भवन्ति किमु विरहिण
 इत्यर्थः ॥ संस्कृतस्य पैशाच्या वधा—कामनेकतमाद्यानं सुरतनरजदुष्कृतं तदासी-
 नम् । अप्यतिमानं कामते सोयमिच्छानं नरहेतुम् ॥ कामचित्तेजशित्पौरवे सुते
 म्योऽपहमान आह—हे सुरते प्रेयान्पुरुष न तु रवे । कामते शून्यमुदे स त्वया
 बर्ह्यमानो राजारि कं नरे हेतुमज्जु पञ्चतु । नास्त्वेवासी बं छोडमिमवति ।
 कीदृशं बहुतमोत्पत्तिस्वात्मम् । मायां प्रसिद्धामात्मसमाप्तिम् । अर्चान्तरवृत्तिवैलं सकिञ्च-
 ता । बद्धा मूर्तकर्मण्यं कम्पकर्म च । अर्थां पशुवैरुपस्यैव मालो बलम् । पर्वतस्येव नि
 कान् कामित्वैव । कनी दीप्तिशान्तिपतिषु इति हि पञ्चते । अथ वा न पञ्चसीत्वम्ये
 जनश्वर । अन्नहन्तिमिसर्गः । एवमिवा वधा मरा सन्ति तदा स त्वदुक्तं कामि-
 वमविति वाक्यार्थः । अथ वा एवंविधा वधा न सन्ति सर्वे तेन मितमत्तं स कं नरे
 हेतुमज्जतिवि एवात्र । परार्थः पिशाचमावावा—कामे कुतमदा सुरतनरजदुष्कृत-
 दासी । अप्रतिमां कामतं न गणिका न रञ्जयितुम् ॥ अथ हि द्वितीयायै पद्यी । केन
 विद्वेस्यानामुपचार कृतं तामिस्तु तदा न कृत इति सोऽत्र बर्ह्यते ॥ संस्कृतस्य सूर
 सेन्ना वधा—संबासिहारसंपत्ती सबापोरिजवेमुदे । मिकसतीरदे सेते संघारे मुसमानदे
 हे देवि प्राचदानिनि तव संवम्बिन्नी सते सतो विषमानस्य सोमबलं न माव इति

१ 'वावद' इत्युत्तरं योग्यम् २ 'पवित्रो' क ३ 'मज्जु' इति स्मादासपञ्चम्य-
 र्त्वात्, ४ 'कम् अनेकतमाद्यानम् सुरतन' नजदु कुञ्चं तदा आसीनम् अप्यतिमानं
 कामते सः अपमिच्छानं नरे हेतुम् ॥ इति संस्कृतपक्षे पद्याणि ५. विष्णुवपुरुष- इति
 सूरव्याख्यायाम्, ६ 'जु' इति अत्रव्याख्यायाम्,

७ 'संबासिहारसंप्राप्ति' सदा धीरि अगस्त्य ते ।

तप सज्जी रते सत्ये संघारे मुसमानते ॥ इति सूरसेनीव्याया

'संबासिहारसंपत्ती सबापोरिजवे अमुदे तव सतीरदे सते संघारे मुसमानदे'
 इति संस्कृतपक्षे पद्याणि

८ 'तव' इति द्वितीयतरे 'रव' क ९. 'सज्जु' इति द्वितीयतरे

‘विष निवगले येन वझे च मुनगप्रसु’ ।

देहे येनाङ्गवो वझे जाया च स जयस्यञ्च ॥’

अत्र गिष्ठितं, निने गले । वङ्गो वपुषि चेति स्वादित्वादिविमक्षयोर्मङ्ग ॥

‘प्राज्यप्रयाव’ प्रमवो धर्मस्यास्तरमस्तमा ।

धवतां निर्वृतात्मान् आधोऽन्येऽपि मुद भिना ॥’

अथैकवचनबहुवचनयोर्मङ्ग ॥

एवामेव वर्णादीनाममङ्गाधवा—

‘असावुदयमारूढ कान्तिमाध्रक्तमण्डल’ ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुमि’ करै ॥’

उदय अक्षयुपचयो गिरिविशेषश्च । रक्तमण्डलोऽनुरक्तप्रकृतिरूपवि-
न्वश्च । राजा नृपतिश्चन्द्रश्च । मृदुभिरस्तेवावहै’ करैर्वण्डादिभि’ किर-
णैश्चेत्यमङ्ग छन्दःशेषः ॥

अत्र प्रकरणादिनियमामावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ॥ न चायमर्थोक्तकार-
इति बाध्यम् । अन्वयव्यतिरेकाम्नां शब्दगतत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथा
हि—उदयादिशब्दप्रयोगेऽक्तकारः, तदर्थशब्दयुपचयगिर्यादिप्रयोगे तु
नेति तद्वत्तदवमाधानुविधायित्वात् अन्वाक्तकार एवायम् ॥

‘त्यर्थं च पञ्चजाताप्रमास्तत्करविराजिनी ।

प्रमातृसंघ्येवात्मापफलदुभ्येहितप्रदा ॥’

इत्यादौ तु संकरत्वमेव युक्तम् । अथ वा म्यायपरीक्षायामुपमात्वमेव ।
तथा हि—यथा गुणक्रियासाम्ये उपमा, तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते—

‘सकलकल पुरमेतज्जात सप्रति सितांशुबिम्बमिव ।’

इत्यादौ । न च तत्र शब्दःशेषत्वं युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्भिषयत्वा-
दिति तत्तत्त्वेति वक्तव्या ॥ गतु करिताशिशुगमेशास्त्रिमप्रचलोच्चार्याणां तदनेवास्मि-
न्प्रचलोच्चार्याणां च शब्दानां कस्येऽङ्गकारान्तरप्रतिनोत्पत्तिरेतु कस्येऽङ्गोऽङ्गैरेपेक्षेति
द्विविधाप्यवमर्थोक्तकारमप्ये गमितोऽङ्गैरिषाणोपाह—न चायमर्थोक्तकार इति ॥
सूर्य इति । गौरीपद्मे—किञ्चकयवदीप्यमानाम्नां धोमते मुञ्चेतातुं यत्र शक्यं पश्ये-
तत्र हृदयानामीहित प्रवर्तति । संध्यापद्मे—उन्मत्तताया मरीचिभि’ बोमिता आप-

पक्षे । गुणक्रियासाम्ये सा भविष्यतीति चेत्, न । अर्थशेषस्य निर्धि-
क्यत्वप्रसङ्गात् । अथ 'दिष्ट' प्रसादयनेष' इत्यादौ वक्ष्यमाण उपमावि-
रहितोऽर्थशेषस्य विषयः कल्प्यते । तदा द्वयोरप्यन्यत्र लब्धसप्ताक्रमो
रेकत्र संनिपाते सकरतैव मामोति । गुणक्रियासाम्यमुपमा शब्दसाम्यं तु
शेष इति विशेषस्यानभिधानात् शब्दसाम्यमुपमाया विषयः । शेषस्य
तूपमया विरहित इति 'स्वयं च पल्लवा—' इत्यादौ उपमैव न्याय्या ॥

एव च—

‘अविन्दुमुन्तरी नित्यं गल्लवावप्यविन्दुका ।’

इत्यादौ न विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शेषः, अपि तु शेषप्रतिभोत्पत्ति-
हेतुर्विरोध एव । अत्र हि शेषस्य प्रतिमामात्रं न पुनः प्ररोहः । न च
विरोधाभास इव विरोधः शेषाभासः शेषः । तस्मादेवमादिषु शेषप्रतिभो-
त्पत्तिरसंकारान्तरमेव ॥

फले विधान्तो नो न लब्धकालद्विषये हितं प्रवर्तति ॥ अलंकारान्तरमिति । सम-
सोऽप्यविस्मयः च ॥ शेष इत्यर्थः । तथा च— अजुरागवती संज्ञा विषयस्तुर-सुर ।
अहो दैवमतिवित्रा तथापि न समानम् ॥ इत्यत्र समासोक्तिर्यम् । तत्तुल्यं
इति आपत्त्यन्वया इव संख्यायाः कस्मिन् इव विषयः पुरः संसृजं स्रष्टीति व्याख्ये-
यम् । न तु परातिन्वादेनामे विषयो गच्छति संख्या पञ्चादिति । एवं हि वर्षचतुरपि
समासमो न भवतीति हि विप्रम् ॥ ‘नाकसप्रसृतः— इत्यादौ अन्योक्तिर्यम् ॥ ‘नो
गोपीजनवत्तमः खनतटव्यासः लब्धव्योऽप्यवस्थावाचनवरचको बहुपञ्चवित्रवदुर्द्वयः ।
कृष्णः सोऽपि इतादृशः व्यपहतः अन्तः कथाव्ययः न हि एषि मनुसूदनो नहि बहि
प्राणाधिकशोकाः ॥ इत्यत्र संसृजहेत्यम् ॥ नहि आप्योक्तः साक्य्यादिः, संसृजहेत्य-
यं साहस्यमिति । शेषमतिरेकेण विविक्तोऽप्यस्ति विषयस्तदात्रापि शेषमन्योक्ति-
संसृजहेत्याहुकरणेन प्रवृत्तमासंकरत्वं भवतु शेषत्वमिति । अक्षीकिकमहाशोकप्रकाशि-
तजननम् । त्वनते देव स्रुष्टं सुधारण न कैर्भवान् ॥ आशान् आपमचकं इत्या-
दीन् पुनं विषयमिति । यत्रिप्रमत्तुतधरो अयममभाहीनमस्यही ॥ अचकं पर्वतं
विषयः च । अहीना सर्पाणामिहं सामिहं हीनं च । विषया त्रिकल्पः अस्ति एव ।
अप्युतः कृष्णः पतिभूम्ययं ॥ अक्षयममयकं भीमान्वलेष पृथिवीपतिः । न मिता
करवन्तु कलावैकल्यगायता ॥ इत्यादि । य एकविषयरूपकविरोधव्यतिरेकानुग्रहाह-

अयैष्ये आदिमापाणां च ।

द्वित्रिचतुःपञ्चपण्णां माषाणामर्धमिदं युगपदुक्तिर्यादिमापाश्लेषः ।

तत्र संस्कृतप्राकृतमागधपिशाचशूरसेनापञ्चमापाणां द्वियोगे पञ्चदश,
त्रियोगे विंशतिः, चतुर्थयोगे पञ्चदश, पञ्चमयोगे षट्, षष्ठयोगे एक ।
सर्वमीक्ष्णे माषाश्लेषस्य सप्तपञ्चाशद्वेदाः । एते च पूर्वोक्तमापाश्लेषे भिन्ना
रस्येऽपि द्रष्टव्याः ॥

संस्कृतप्राकृतयोर्योगो यथा—

‘सरके साहसरागं परिहर रम्मोरु मुञ्च सरम्मम् ।

विरसं विरहायासं बोधुं तव चित्तमसहं मे ॥’

संस्कृतमागधयोर्यथा—

‘शृङ्खं शस्नुं श वा विशन्तु सवका वध विशङ्का वा ।

अश्वमदश्च दुःशीला दिशन्ति काले सखा अशिवम् ॥’

शस्नुं गच्छन्तु । अभिरोहन्तित्यर्थः । शं शुभ वा यान्तु । संकीर्णा-
पापकारिण इति भावः । विशङ्काः सन्तो वध बन्धनं वा विशन्तु । यतो-
ऽविद्यमानोपशमावसं यथा मन्त्रेणमेते सखा अकुर्यान् दिशन्त्येव ।

संस्कृतपैशाचयोर्यथा—

‘चम्पककृष्णकोमलकान्तिकैलापाय दीपिकानङ्गी ।

इच्छति गजपतिगमना अपराधसङ्कोचनासृष्टिम् ॥’

संस्कृतशूरसेनयोर्यथा—

‘अधरदलं ते तरुणा मदिरामदमधुरबाणि सामोदम् ।

साधु पिबन्तु सुपीवरपेरिणाहपमोभरारम्भे ॥’

सुपीवरेत्याद्यपि सङ्कोचनपदम् ।

संस्कृतापञ्चयोर्यथा—

‘क्रीडन्ति प्रसरन्ति मधु कमलपणयि सिद्धिम् ।

अमरा मित्र सुविभ्रमा मत्ता गुरि रसन्ति ॥’

एव द्वियोगान्तरे त्रिचतुर्णां च योगेषु बोधाहायम् ।

पदयोगो यथा—

‘अढोलकमले विद्यसल्लामकमलास्ये ।

पाहि पण्डि महामोहमज्जमीमबल्लमले ॥’

हे पण्डि देवि, रस । अपयल्लस्यस्य, मनःप्रसाधनपद्मास्ये । महामो-
हस्य अन्मल्लस्यस्त्याया अविद्याया मज्जने उग्र मदुर्ल तेन अकल्लहे ॥

उक्तस्यान्येनान्यथाश्लेषादुक्तिर्वक्तोक्तिः ।

अन्येन वक्तव्ययोक्तृस्वान्येन प्रतिवक्ता श्लेषाद्भक्त्यामत्ररूपादन्यथाभि-
धान वक्तोक्तिः ।

महाप्रथा—

‘किं गौरिमां प्रति रुपा, ननु गौरहं किं,

कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

जानान्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य

मित्यं गिरो गिरिमुखा कुटिका जयन्ति ॥’

अप्रथाप्रथा—

‘कोऽयं द्वारि, हरिः, प्रयागुपवन शास्तामृगस्यात्र किं,

कृप्योऽहं वसिते, विमेमि सुतरां कृप्यावह वानरात्, ।

कान्तेऽहं मधुसूदनो, अस्म सतां तामेव मध्यन्विता

मित्यं निर्बचनीकृतो वसितया द्वीतो हरः पातु व ॥’

कौकुबकोक्तिस्त्वत्कारत्वेन न वाक्या । पाठधर्मत्वात् । तथा च

श्रेय इति संकर एवाकम् । एवमप्यत्राप्युदाहरिते ॥ अत इति । अस्मादनुमानतः ।
न तमा भवमा अर्थोपपत्त्या तस्य यत् इत्यपि ॥ कौकुबकोक्तिरिति । ‘क-
कौत्ये’ इत्यस्य वारो ‘कौकुब’ । तत्र हि शास्त्रादुपनिषद्वादिभ्योऽपि पश्यन्मोडती
सत्यं प्रकृतार्थवदतिरिक्तमपि वाच्यतीति औपम्यमस्याभिधीयते । यदि वा ईपद्वै-
सत्यस्य अर्थेयं तेन इवमप्यनुमानतोऽपि कौकु- । कौकुबो विद्वा तस्या-
पारधपापमात्रक । तत्पा वक्तोक्तिः कौकुबकोक्तिरिति ॥ पाठधर्मत्वादिति ।

१ ‘हरिः’ स्यात्, २ ‘वित्यं’ किञ्चयाच्चादिकृता कारविधेयतो मवति । अर्थो-
त्तरप्रतीतिर्बन्धो कौकुबकोक्तिः ३ इति इत्ये तत्त्वान्न वैचम्, ४ ‘पश्य’ कर्तृ,

१ ‘अनुमान’ इत्येव वैधित्यवाच्योक्तिः पाठः, २. ‘पातु’ इति स्यात्, यत्

अभिप्रायवान् पाठधर्म काकु स कथमलंकारी स्वादिति यायावरीय
गुणीमूतव्यङ्ग्यप्रमेद एव चायम्, शब्दसृष्टत्वेनार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वात् ।

अथाह ध्वनिकार —

‘अर्थान्तरगति’ काका या चैषा परिदृश्यते ।

सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाभिता ॥’

तथा च मरतः—सप्त करालीति स्वानानि चकारो वर्णो द्विभिन्ना काकुः वडलंकरा
वडलानीति पाठ्यगुणा । तत्र काये कर एव वस्तुत उपकारिव । उत्परीकरमूर्तं
तु स्वानादि । करेषु प्रकृतिभूतेषु काकुस्मृता जन्मते । तत्र स्वानसंज्ञेनानां कस्यमि-
त्युत्तराजसो दक्षित । उवात्तल्लुवात्तकरितकम्मितस्मृतवा करानां वडलप्रधानत्व-
मनुपपन्नमर्थं तत्वागतोक्तानीयमस्यमस्वानस्पर्शित्वमात्रं पाठ्योपबोधीति दक्षितम् ।
यदि हि करमत्तारवि पाठ्ये प्राधान्यात्वेनावलम्ब्यते तदा नाप्यविषादो स्यात्, न
पठ । अत एव मानवैक्यस्ये संपन्ने वाद्यावैक्यस्येन विलक्षणितसमर्पणवा कामि-
वातुनावस्मृताक्यमाव काकुर्वाचमेवेनाभिधीयते । तत एव काकुस्मृतमेव सर्वत्रा-
हुयादि अभिनयत्वे सुखापकोपात् । तथा चोक्तरीत्याचलेकरेभ्योऽपि काकुस्येनैव
सुनिर्णयहरति । काकोरेव हि प्रकारसंपादक्यं परिपूर्णतावायिनोऽलंकाराः । अस्मिन्नि-
र्णयस्यैव हृत्, न मूतवाच । अङ्गानि तु निष्केशरीति समर्थं लोभादिकं च पोषयितुं
काकोरेवोपकारिणीत्वेन परमर्षित काकुरेवेयं पेशनी रूपान्तरे पूर्णमिषते । काका
च पञ्चमानस्य लोचितीतिवद्व्याप्यमित्युक्तवस्येनाभिनयतादीनत इति काकुरेवात्र
प्रधानमिति । तत्र च सप्तकराः—पद्मसद्व्यमगम्यारमत्यमैवेवतनिषोद्वन्त । एते
रसेपूपपाद्या—‘हास्यद्वारबो’ काकी करी मध्यमपञ्चमी । पद्मसर्पमी तु कर्तव्यी दीर
प्रेरानुतेवैव ॥ निर्वाहकान् समान्धार कस्मै संविधीयते । वैवेतथापि कर्तव्यो धी-
मत्से समवातके ॥ त्रीणि स्वानानि—जर कण्ठः धिर इति । अयमर्थ—धा-
रीर्वा दीवानां केवळपुरःसरकण्ठकषयेभ्यश्चिन्त्य एव स्वानेभ्यो न तु पद्मसद्व्यः(१)
करः परिलखरकस्यस्यकाभोपयोगिकव्यापार काकुमूतं संप्रवर्तत । वाद्यानां हि

१ ‘पद्म’ स्यात्

एव ‘पाठ्यगुणानिधानी वक्ष्याम’ इत्युपक्रम्य ‘तद्यथा—सप्त करः तु’ इत्याद्य
मिथानुपपन्न्यते

१ ‘सुखोप’ क २. ‘दीवाप’ क ३. पञ्चमी’ स्यात्, ४. पञ्चमपदं नुद्धितं
मरते ५. निषादा । त एते’ मरते ६. वध’ इत्यपीत प्रागमरते ७. ‘तु च
मरते ८. ‘पद्मवारव निषादव कर्तव्य कवणे रसे’ मरते ९. ‘विषतवैव’ मरत
१. ‘वैव्योऽहम्यः(१)’ स्यात्,

वीथ्यां प्रतिविम्बस्थितयो रजसात्मकसरकल्पव्यतिरेकेण न कञ्चुर्धपतिः ॥ क-
 दाह—वीथ्यामय वीथ्यां विम्ब- स्थानेभ्य एव तु । वरसा- धिरसा- कम्पस्वर-
 कञ्चु प्रवर्तते ॥ तत्र वरोनिष्पन्नैव तारेण वरुस्थानामामावयमिति- कर्षः । वडा
 मन्त्रक्षरेण पाठमारम्भ कयेव तारै गत्वा मध्येन परिधमापुवादिभ्यमिग्रय- ॥ वडात्ता-
 मुदात्तस्तरितकम्पिता वयोः । तत्र हास्यप्रहारयो- क्तारितोदात्तवैभ- कञ्चुमुपपाद्यम् ।
 वीररौद्राङ्गुतेवृषात्कम्पितै । कल्पवीमस्तमयानकेभ्यमुदात्तकम्पितैरिति ॥ द्विविधा
 तु कञ्चुः पादाद्वैत्रेण प्रतिपद्यन्मिमेते ॥ 'वयो वीथय मन्त्रय वीथो हुतमिदम्बितौ ।
 पाद्व्याप्तैते हास्यप्रहारौ - इति । वयो नाम धिर-स्वाभ्यतस्तार- । स न वरुस्थाना-
 वयविधयोत्तरोत्तरसंजम्भप्रोसपापावाभेयु ॥ वीथो नाम धिर-स्वाभ्यतस्तारतर- ।
 स पाद्वेपकञ्चुविधादामर्षोक्तुद्यावन्नवीथैर्धर्षतीत्येककष्टमिवात्मनिर्मर्तककञ्चुवैभु ॥
 मन्त्रो भास्योरन्त्यावस्थः निर्बेदमयविन्तीत्युक्तवैभ्यापिप्राकट्यकष्टतमूर्ध्वमहाभु ॥
 वीथो भास्योरन्त्यावस्थो मन्त्रतर- । स स्वमावामावयव्याधितप-भ्रान्तत्रकपतितम्
 कम्पितु ॥ हुतो नाम कष्टपतस्तरितकम्पमन्त्रमयवीथयतर्तत्रकावद्यामविध-
 कर्षविद्वद्भु ॥ कञ्चु उचिच्छसम् । मन्त्रमन्त्रकम् । अहमेव मनो मन्त्रा वनेकमेव-
 भूवन्नाम् । कम्पमन्त्रमौ भाविष्यापतावेव कष्टमिदोद्वयसाम्पत्तयौ । सुख मुक्तेत्येवंप्रव-
 दामिदोद्वयवीकरणादौ वेति । भास्यविधं वीथ्यसंपादं परस्परं तस्यावेदनम् ॥ निर्बे-
 म्बिता यस्य कष्टस्थानस्यो मन्त्र- । प्रहारमितर्कविषयाप्यर्षास्तुवितान्त्राचारं प्रवत्त-
 नाभिन्तस्तर्कितविधितवीरवीरोपमिषीकवाभु । 'हास्यप्रहारकवेभिद्य कञ्चुर्ध-
 म्बितः । वीररौद्राङ्गुतेवृषा वीथो व्यापि प्रकल्पते ॥ मवावके सवीमस्ते हुता
 वीथा न कीर्तिता । एवं मानवस्योपेता कञ्चुः कर्षो प्रवोक्तुमि- ॥ अत्रानि—मि-
 क्तेवोऽर्धवं विसर्षोऽनुबन्धो वीथयं प्रवमनमिति ॥ तत्र विच्छेदो नाम विराजक- ।
 अर्धवं नाम कीक्यमभ्यमपुरवष्टुक्षरेण पूरवसेव रत्नं पर्यज्यते । विसर्षो धाम धान्य-
 व्यास । अनुबन्धो यस्य पञ्चमधरेणविच्छेदोऽनुबन्धुसदम् । वीथयं नाम निर्मानकोमि-
 दवैमानकदरे न । प्रवमनं नाम तारप्यताया कष्टमागेवैभवेवावतरकम् ॥ तत्र हास्य-
 प्रहारधोरपेनविच्छेदवीथयप्रवमनपञ्चुक्तम् । कल्पे विच्छेदप्रवमपार्पववीथयादुबन्धव-
 कम् । वीररौद्राङ्गुतेषु विसर्षविच्छेदार्पणमुक्तम् । वीमस्तमेवावकवोरिति । सर्वेषामन्ये-
 तेना मन्त्रमप्यतारकत- प्रयोगविज्ञानस्यो मवति । तत्र वरुस्थानावने तारं कि-
 रसा वासिद्वरे मध्यं कष्टंन पार्थतो मन्त्रसुरसा प्रयोगयेत्तावमिति ॥ मन्त्रातारं
 गच्छेत्तारह्वा मन्त्रमिति । तवेवं एवनिवर्गमिच्छेयस्य कष्टो पीठ- । वदीत्यमवस्थितम् ॥

१ 'वस्तुस्य' भरते २ 'इह' भरते ३ पाठ्यस्येते भरते ४ 'कञ्चु' न
 विवोधत इहकथमे भरते. ५. वास्यार्थं वयेषु भरते ६ 'वयो' भरते ७ 'वि-
 म्बितो' भरते. ८. 'विज्ञान' भरते ९. मवावकवोर्विसर्षोविच्छेदाकट्टिक(१)-
 प्रायम् इति भरते उपकम्माद्य पाठ्युक्तित- प्रतीयते १ पाठ्यवर्गस्य' स्यात्.

सा च काकुर्द्धिषा—साकाङ्क्ष निराकाङ्क्ष च । वाक्यस्य साकाङ्क्षनि
राकाङ्क्षत्वात् । यस्माद्वाक्यात् यादृशं सकेतबलेनार्थं प्रतीयते, न तादृश
एव, किं तु न्यूनाधिकं प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं साकाङ्क्षम् ।
तद्विपरीतं निराकाङ्क्षम् । वक्तृगता साकाङ्क्षा वाक्ये उपपद्यते । सा च
प्रकरणबलाभिधीयते । विशिष्टविषयत्वं च तस्यास्तत् एवावसीयते ॥

विषयोऽपि त्रिविधः—अर्थान्तरम्, तदर्थगत एव विशेषः, तदर्थ
भावो वा । यथा—

‘देशः सोऽप्यमरातिशोणितमलैर्—’

इति । अत्र साकाङ्क्षकाकुप्रभावात् ‘ततोऽन्यधिकं कुरुते’ इत्यर्थान्तरे
गतिः ॥

साकाङ्क्षमिति । मन्त्रविज्ञातन्त्रमपरिचयात्तत्त्वार्थककारं कण्ठोत्सवावपत्तं यथा भवति
तथैतत्तद्विषयम् ॥ तद्विपरीतमिति । यादृशो वाक्यस्यासंकेतबलेनार्थं प्रतीयते
यादृश एव च त्राम्युनाधिकं प्रमाणबलेन निर्णययोग्यमेव इति ॥ निराकाङ्क्षमिति ।
मन्त्रविज्ञातन्त्रमपरिचयात्तत्त्वार्थककारं कण्ठोत्सवावपत्तं यथा भवति तथैव पठनीयमि
त्यर्थः ॥ काकुप्रभावादिति । उदात्तकम्पितवर्णस्फोचद्वीप्सात्वंकारस्य वाक्यमात्रा वा
काकुपठितिरुत्तरभावादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि साकाङ्क्षकम्पितवर्णस्फोचद्वीप्सात्वंकारस्य वाक्यमात्रा वा
मनु भुतमर्थमनादृशं कवे काङ्क्षन्तरे प्रतिपादयेत् । तत्रोक्तमर्थम्—वस्तुत्वमा-
त्रोऽत्र इत्यर्थः न हि इतोऽनुपपन्नं नाम इति । यत्वं तु ज्ञम्—इह केवं प्रक्रमेण
संक्षिप्तमन्त्रेण प्राचोक्तस्य वाक्यविस्मयविशेषहीना वागजन्त्यते सा वाक्यमात्रा एव इति
त्वादिचित्तवृत्तिरिति विविधिवेवावगमिष्यते वा तत्त्वार्थं विद्वत्तया तादृशमर्थे वा यम्य
सीति तावदित्यतः । तथा च प्राचोक्तस्य वाक्यमात्रमेवादेरपि नादमाकर्ण्य मन्त्रोप
शोध्यति प्रतिपद्यते तदर्थं नादाभिराहृत्यावयवमोऽनुमानं तावत् । ये त्वेते वर्यदि
क्षेपास्ते तन्मन्त्ररूपसामान्यात्मकत्वाच्चानुप्रतिगमना इव प्राच्यप्रकल्पतिरिक्तनिमित्तान्त

१

‘वसिष्ठवा’ परिताः

कावेव तथापि परिमन्त्रात्तस्य केसम्यात् ।

ताम्येवतिष्ठतिवत्पर्युक्त्यन्ताणि भासन्ति मे

वाक्येण कृतं तदेव कुरुते श्रोत्रात्मजः कोचन ॥

इति शेषपुराणे संज्ञां श्रोत्रो वीचीसंहारः १. ततोऽन्यधिकं’ आत्,

१ अनियुक्तार्थमभिधीयतेतर्था मरत २. ‘तदिति’ आत् ३ ‘नियुक्तार्थं
मिधीयते’ मरते

‘स यम्ब वक्षकधर कृतवतोऽपि कक्षान्तरे

गत स्फुटभवन्ध्यसामभिपयोषि साध्यो विधि ।

सदात्मन इहाज्ञव प्रहित एव सौमिभिणा

क स क स दक्षाननो ननु निवेद्यतां राक्षसा ॥’

अत्र ‘तदात्मन इहाज्ञव’ इति साक्षात्तया काका स्वगता बाळिपुत्रो
विता विशेषा अप्र्यन्ते ॥

‘निर्वाणवैरवहनां —’

इति । अत्र भवन्तीति साक्षात्तया कुर्मवनामावमाह । भवन्तीति व
चनोच्चारण स्वर्णेऽसमावनां विदधवमावस्य निवेद्यात्मनो विषय भवन-
क्षणमर्पयति । न भवन्त्येवेत्यर्थः ॥

मिमा कृतेः शब्दस्यैकार्थतेष पुनरुक्ताभासः ।

मिमा रूपाणां सायकानर्बकानां शब्दानामेकार्थत्वमिमानुसे, न पुन
परमार्थतः, पुनरुक्तवदामासन पुनरुक्ताभासः ।

यथा—

‘सत्त्वं सम्यक्समुन्मील्य हृदि मासि विराजसे ।

द्विपामरीणां त्व सेनां बाहिनीमुदकम्यय ॥’

एवेष्टाकृत एवाव्यत्राप्यभिप्रेतेऽव्यवाधि प्रबोक्तुं शक्या । अत एव इदमभिप्रायः ।
मावस्तु सन्निधुमिन्नमुच्चयस्तुक्तस्वानीयो नाव्यवाधुं पार्वत ईशान्यवादिदोऽव्यवा-
धिर्वा एवार्थे वाचत एव वा प्रबोक्तुं शीघ्रान् मयमिति । अन्वयप्रकारतां वा वाच्य-
वैक्य विशेषार्थनेन विवसे ॥ अन्वयोच्चारणमिति । वचनस्य भवन्तीति स्वस्य ॥
इत्याचार्यभीष्टे मन्त्रनिरचिते विवेके पञ्चमोऽध्यायः ।

१ प्रसमाचरीणां मन्दन्तु पाण्डितमया सह मयवैत ।

एतदप्रसाधितमुक्त्वा कृतविप्रहास्य कृत्या मयन्तु कुहराजमुता सहृदया ॥’
इति क्षेत्रबोजने संपूर्वकोष्ठे धेनीसंहारे ब्रह्म...

१-१ ‘मवन्तिवति’ स्मात्, मादके वा मवन्ति’ इति स्मात् विवेकसंवादात्

१ ‘इशान्यवादिदो’ स्मात्.

हे देवि, विगतरजोविकारे इति सत्त्वाख्य गुण प्रकाश्य शोभते ।
अरीणामस्त्रिणां सनायकां भगमुत्कम्पितवती । अत्र 'भासि' 'विराजसे'
इत्यादिशब्दाः सार्थकाः । 'उत्कम्प' 'पय' द्वाभ्यौ निरर्थकौ ॥

इत्याचार्यभीहेमचन्द्रविरचितायामकंछरचूडामयिसेइलोपहकाव्यानुसासनरती
सप्याकंछरवर्मेन पद्यमोऽरणाव ।

पद्मोऽप्यायः ।

अथार्याङ्गारामेकोनविंशतमाह—

हर्यं साधर्म्यमुपमा ।

कार्यकारणयोरसंभवादुपमानोपमेययोरेव साधर्म्यं भवतीति तयोरेव
 समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा । इयं सहाय्यद्वयमाहावकारि । तेन
 सत्त्वस्वमेयत्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्यं नोपमा । तथा 'कुम्भ इव मुक्तम्' इत्यादि
 शृङ्गारादौ । हास्यादौ तु न दोषः । इयमहर्षे च प्रत्यक्षकारमुपतिष्ठते ।
 साधर्म्यं च वेद्यादिभिर्मिमानां गुणक्रियाविसाधारणधर्मवत्त्वम् । अमेवे
 षेकत्वमेव स्यात् । तेन 'पुरुष इव पुरुषः' इति सत्यपि पुरुषद्वयस्य पुरुष
 त्वानुगमनलक्षणे साम्ये नोपमा । यदा तु द्वितीयः पुरुषसम्बन्धः शक्ति
 मूलकमप्यनुपपत्तयावदातकर्मवचनं, तदानीं भिन्नत्वानुवर्त्येव ।

यथा—

‘निपन्नमभिमुखः शूरोऽनेकघो बहुसः परान् ।

संभ्रामे विचरत्येष पुरुषः पुरुषो यथा ॥१॥

एव च यथासाधारणताप्रतिपादनार्थमेकस्यापि भेदः कस्य्यते, तथा
पुनः मवति ।

एकोनविंशतमिति । उपमोटेष्टास्मकमिदं नदीपथान्बोधिपर्याबोधातिशयो
 जनाम्बोधिरोजसहोषिस्मासोषिजातिव्याजकुटिभेपयतिरैश्वर्यान्तरम्बाधसर्बेहाप-
 दुतिपरिहृत्तनुमानस्तुतिप्रान्तिविषयसमसमुच्चयपरिचैतनाकारणमाशंसकान् ॥ अ-
 साधारमताप्रतिपादनार्थमिति । एतत्तद्वक्ष्यमर्थं वाक्कीलस्यचारमता तत्प्रतिपाद-
 यार्थमिदम् । यथा 'तमो यद्वि श्योभि पूजनप्रवाही' इत्यादौ कल्पितोपमयामान्य
 रूपाद्योपमेसपरैरतिशयोक्तिरिति च व्यपदेशनायां नवीनीयस्य नान्यत्र प्राप्तोत्कर्षस्य

यथा—

‘न केवलं माति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विषासायुषसासबासास्ते सव्विषासा इव सव्विषासा ॥’

तत्र देशेनोपमानोपमेययोर्भेदो यथा—‘मधुरेव पाटलिपुत्रमाञ्जनन पदम्’ ।

कास्तेन यथा—‘वसन्त इव हेमन्त’ कामिनीसुखहेतु ।

क्रियया यथा—‘नृत्यमिव गमनमस्वा’ सविवासम् ।

गुणेन यथा—‘गौरीव श्यामा सुमगा’ ।

जात्या यथा—‘विप्र इव क्षत्रिय’ श्रोत्रिय ।

ब्रह्मेण यथा—‘तीर्थंकर इव गणवर पूज्य’ ।

समवायेन यथा—‘विषाणित्वमिव दक्षित्वं द्विसम्’ ।

अभावेन यथा—‘मोक्ष इव समाधौ दुःखामाव’ ।

यदेकं च स्यान्नसमन्वयसमुद्भवस्यतिष्ठत्वाविरहात्सर्वेषां पुराणानां पद्यार्थानां मूलतमं चरितं किमपि काव्यनिरूपणं वर्णनं वा विवक्षितस्यतिष्ठत्वाविरहात्तदेकं च समुद्भिद्यति तद्वन्नन्वयेऽपि वर्णनमावसीदुमावसादात्सम्बन्धस्य निरूपणमनुपपन्नम् । ननु शास्त्रस्य द्विविधमिति तत्राद्यं समवयवित्वाद्योपमाद्योपमेयसम्बन्ध-
स्थितेरुपमाया सह सत्त्वान्नान्यत्वेनान्वयस्य न संभवतीत्याद्युपाह—एकस्यापि मेदः कल्प्यत इति । अवयवमिच्छा—सम्यगेवित्त्वस्य द्विविधमनुपपन्नमुपमानोपमेयसम्बन्धस्य निरूपणमनुपपन्नम् । तत्र सैव नितम्बिनीयेत्येतत्तद्विषया इत्येतद्योपमाया विधामितमकमवयवमवयवात्तौ कलनवावतिष्ठते । विषाणित्वमिव दक्षित्वमिति । अत्र ‘समाधौ चरितेषु संवन्धमिवान्वयम्’ इति वचनस्योपमाया नामावयवस्य समवायस्य गुणस्य द्वि भावाद्भवे चाप्यनिवेद्यदमित्यादे-
त्यतस्तु इति त्वप्रत्ययेन समवायस्यमिच्छावत् । तत्र च सत्यप्येकस्य अपाविनिवन्धनं भेदकत्वं न्याय्यम् । तत्र विज्ञापकाधिकः समवाय उपमानं दूरेवाधिकस्तूपमेय इति । मोक्ष इत्येति । मोक्षे दुःखामाव इव समाधौ दुःखामाव इति भावः । [नित्यसमास

१. यद्यन्वयः स्यात् २. इत्यर्थः ३. अत्र मोक्षकल्प्यतं पाठेऽत्र
न्याय्यमावयवितो भवेत्, अत्र ‘विज्ञापको-
दृश्येतादौक्यप्रकरणे’ इत्येव निरूप-
माण इत्यस्य व्याख्यास्यो भवेत्.

सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये वृत्तौ च ।
सेत्पुपमा । प्रसिद्धमुपमानमप्रसिद्धमुपमेयम् । प्रसिद्धप्रसिद्धी च
कविबिषयापक्षादेव । धर्मो मनोवृत्तादि । उपमावाचका इव-वा-मया
शब्दा सदृशसनिभावयन् । अमीपाद्युपादाने पूर्णा । सा च वाक्ये वृत्तौ
च भवति ।

वाक्ये यथा—

‘मम कामज्वरोच्छित्त्यै मूष ससापवृद्धये ।

वियोगिनामभूषान्त्री चन्द्रिका यदन यथा ॥’

परार्थमिषानं वृत्ति । सा च यद्यपि समासतद्धितनामवाप्तुमेवेन त्रिविधा
उपायानुदाहरिष्यते, तथापीह समासतद्धितयोरेव समवति । यथा—

‘नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुञ्जैरिव सराग्निम् ।

तरुण्य इव भान्ति न्य चक्रवाकैः सनैरिव ॥’

अत्रेवेन नित्यसमास ।

इति । ये त्विदं सम्यक् नेच्छन्ति तस्मिन् वाचोपमावामिदमुदाहरणम् । समा-
सोपमायां तु— अमितममोदयपत्रपत्रनेत्रु प्रगुणपरिमयीतभी । सुरतदतदृष्टं च
मयावमिच्छन्तीकः सिटीयर न कस्य ॥ इत्युदाहार्यम् ॥ प्रसिद्धमिति । इन्द्र
मुनी कन्या इत्यादी प्रसिद्धं चन्द्रादि उपमावम्, प्रसिद्धं तु मुखाद्युपमेयम् । ननु
‘ततः कुमुदनायेन कामिनीमण्डपापङ्गुना । नेत्रानग्नेन चन्द्रेण माहेन्द्री दिग्मङ्गला ॥’
इत्यादौ कामिनीमण्डपारूपमाकर्त्तुं चन्द्रादेरुपमेयत्वमुपकल्प्यते उत्कृष्टमुच्यते प्रसिद्ध
मुपमावमप्रसिद्धमुपमेयमिति व्यासकृपाह—प्रसिद्धप्रसिद्धी चेति । तथा हि
सौम्यप्रसन्न गण्डपापङ्गुतायाः कल्पनाद्युपपत्तेः । कामयते प्रियतममिति बोधित्वाप्रत्यये
कामिनीशब्दप्रत्ययमात्रादुदयवर्जिततुर्लभममोहारिप्रियतमाया गण्डचन्द्रादप्यधिक्यम
त्वरश्चित्त्वेन प्रकाशतया प्रसिद्ध इति कमिनिवद्भावकारेण प्रसिद्धप्रसिद्धी आदीक्षि-
ते । ॥ सर्वलोकेप्रसिद्धयेत्यर्थः । यैरपि प्राकरमिक्तमुपमेयप्राकरमिक्तमुपमानमिति
पञ्चः समाभिजते तैरपि कमिप्रसिद्धिरवश्यमाङ्गीकर्तव्या । तथा हि चन्द्रकामिनीमण्ड-
पिना प्रसिद्धगुणनप्राकरमिक्तेन प्राकरमिक्तं मुखाद्युपमेयमुपमीयते । तप
समीपे भीमते क्षिप्यतः कस्यचिद्वपरीपापपङ्कजुपमं नैव तदुपमानम् । यत्तेन
समीपे क्षिप्यते सौम्यर्वादिगुणबोधित्वेन तत्र प्राकरमिक्तप्रसिद्धं वद्वचन्यादि तदुपमे

१ ‘वैदिकप्रथा’ स्मात्,

‘गान्धीर्यमहिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुराणोक्तं च समरे निदाघाम्बररक्तवत् ॥’

अत्रेवार्थे दुस्स्यार्थे च वसिष्ठसहित ।

एकद्वित्रिलोपे छप्ता ।

उपमानादीनां मध्यादेकस्य द्वयोस्त्यागां वा यथासंभवं लोपे लुप्तो

पमा । सा च वाक्ये वृत्तौ च ।

एकलोपे वाक्यगता यथा—

‘अनाधिभ्याभिसंवाचममन्दानन्दकारणम् ।

न किञ्चिदन्यदस्तीह समाधेः सहस्रं सत्से ॥’

अत्र यद्यपि सहस्रशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरुणत्वेनाप्राप्यताप्रतिपादना

दुपमानत्वं बलादायातम्, तथापि तस्य साक्षादनिर्देशादुपमानस्य लोपः ।

तथा—

‘अन्यस्वानन्यसामान्यसौख्योत्कर्षाक्षिन् ।

करणीयं वचस्येत तस्य तस्यामृतं यथा ॥’

अत्राह्लादकत्वादिधर्मलोपः । उपमेयोपमावाचकयोस्तु वाक्ये लोपो

न संभवति ।

द्विलोपे यथा—

‘दुग्धिर्हेल्लिन्तु मरीहिसि कण्टयकल्लियाह केत्यह्वणाह ।

मारुहकुसुमेण समं भमरं भमन्तो न पाविहिसि ॥’

अत्र धर्मोपमानयोर्लोपः ।

वृत्तौ एकलोपे यथा—

‘अनाधिभ्याभिसंवाचममन्दानन्दकारणम् ।

न किञ्चिदन्यदस्तीह समाधिसहस्रं सत्से ॥’

अत्र समासे उपमानम्यानिर्देशः ।

१. ‘दुग्धकल्ल’ का प्र

२. अन्येवचमरिष्यसि कण्टककल्लितानि केतकीवणानि ।

मारुहकुसुमेण समं भमरं भमन्तपि न प्राप्यसि ॥ [इति अन्तर्भा ।]

तथा—

‘राजीवमिव ते वक्रं नेत्रे नीलोत्पले ॥’

रम्मास्तम्माविबोरू च करिकुम्भाविष स्तनौ ॥’

अत्रेवेन नित्यसमासे धर्मलोपः ।

तथा—

‘सरदिन्दुमुन्वरमुत्सीकुवस्यदलप्रीर्धलोचना सा मे ।

दहति मन कञ्चमनिष्ठ रम्मागर्भाभिरामोरूः ॥’

अत्र बहुव्रीहौ उपमावाचकलोपः ।

तथा—

‘सूचे निवाचपर्मोद्युवर्षी पश्यन्ति ते परे ।

स पुनः पार्श्वसंचारं संचरत्यवनीपति ॥’

अत्र नित्यसमासे कर्मकर्त्रोर्णमि’ इव-लोपः ।

तथा—

‘इतो व्याहृतिरावी स्वादुद्वकोशी च कोकिल ।

सरनावी मयूरोऽपि स्थां भेद्वदसि वाग्मिनि ॥’

अत्र नित्यसमासे कर्तरि णिनि चोपमावाचकलोपः ।

यथा वा—

‘पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणाळीवेक्ष्यदोर्कता ।

चक्रवेशीयवचना सा स्वप्नेऽपि न दृश्यते ॥’

अत्र तद्विषयौ धर्मलोपः । इवार्थश्च कल्पवादिभिः साक्षादभिहितः ।
 ईषदपरिसमाप्त पूर्णेन्दुरिति पूर्णेन्दुसदृशमित्यर्थो न तु पूर्णेन्दुरेवेति ईषदप-
 रिसमाप्तिविशिष्टेऽप्ये कल्पवादीनां सरणात् । ईषदपरिसमाप्त पूर्णेन्दुरिति
 वचनवृत्त्या यद्यपि रूपकश्रव्या भवते, तथापि प्राप्तिरित्येन रूपेणोपमैव ।

वम् ४ दन्तबुद्धयेति । सामानाधिकरण्यात् । यत्तु कल्पमीषदपरिसमाप्तिरित्येत-
 द्वापदा पूर्णेन्दुसदृशेव पूर्णेन्दुमादिकल्पयत तथाचारो ना प्रथमः । अत्र आतिशयोक्त्या

सवा अत्र पूर्णेन्दुसदृश वदनमित्ययमर्थं प्रतीयते, न स्त्रीपदपरिसमाप्तं पूर्णेन्दुरिति ।

यथा वा—

‘सूर्यायसि सुधारदिममनायति मृतायसे ।

मृतस्तु कागसाबिरहे स्वर्गेऽपि नरक्रीयति ॥’

अत्र नामधातुद्वयौ कर्माधारयोः क्यनि कर्तुं किपि क्यञि च इव-छोप ।

द्विच्छोपे यथा—

‘कुण्डुलिन्दु मरीहिसि कण्टककसियाह केयइवजाई ।

माब्दकुसुमसरित्थ ममर ममन्तो न पाबिहिसि ॥’

अत्र कुसुमसदृशमिति समासे धर्मस्योपमानस्य च छोप ।

तथा—

‘परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रम ।

सपराये प्रवृत्तोऽमौ रावते रावकुत्तर ॥’

अत्र समासे धर्मस्येवस्य च छोप ।

निरवयवा चेति सर्वमिमांशये समाप्ता । इत्थमपि यत्तथा संबद्धं तत्प्रवृत्तः पूर्वेऽस्तस्य मातृमेव । तस्मादस्यैव यथास्मात् । सामानाधिकरण्यमपि पूर्वेन्दुसदृशं वदनमिति वदनशब्देन प्राप्नोति तस्मान्मन्तराशिल्याप्रव होष । ३६ छन्दोबुधतिरुद्धं प्रतीयते । शब्दाद्यौ आतिरिक्तं वा । अभिव्यक्तशब्दशब्देन वा असम्प्राप्तमूला अपि गुणः । यत्र वैतदुभयमस्ति तत्र परिश्रमस्ति । यत्र त्वस्यतरभाति तत्रेयपरिसमाप्तिः । तत्रेह पूर्वेन्दुसदृशः पूर्वेन्दुमातिहीन आह्लादनादिगुणहीन वा इत्येव वर्तते इत्युच्यते । ईष-दपरिसमाप्तिः । सामानाधिकरण्यमुपपद्यते एव कथं यथा तावत्पूर्वेन्दुमातिहीने केनचि-त्तावयवेन वदनसम्प्राप्तिरर्थेऽर्थे वर्तित्तात्पूर्वेन्दुसदृशः कल्प्यमानममुलाइवति तत्र वदनशब्देन सामानाधिकरण्यं भवति । तन्मोरेकावैवतितान् । यथा ॥ गुणहीन पूर्वे-न्दुमातीय एव पूर्वे-न्दुसदृशत्वापि यथा धीवाहीनक इति । सामानाधिकरण्यं तत्र भवति । गुणहीना दि पूर्वेन्दु-पूर्वेन्दुसदृशत्वेनोच्यते तत्र च तुल्यं वदनमिति तत्रपि

१ कुण्डुसदृश वा प्र

२ शब्देनचम्यदिच्छति वदतककनितानि कतवीवयानि ।

माननीकुसुमसदृश भ्रमर भ्रमरपि न प्राप्नोति ॥ [इति चट्टावा ।]

यथा वा—

‘अरातिविक्रमालोकविकस्वरबिलोचन ।

रूपजोदग्रदोर्दण्ड’ स सहस्रायुधीयति ॥’

अत्र नामधातुवृत्तौ सहस्रायुधमिवात्मानमाचरसीत्यात्मा उपमेय । स
वेवादिश्च लुप्त । आचारछक्षणश्च धर्म कमप्यस्यमेन साक्षादभिहितः ।

तथा—

‘सविता विष्वति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्य ।

यामिनयन्ति दिनान्यपि सुस्तदु खवशीकृते मनसि ॥’

अत्र नामधातुवृत्तौ धर्मस्त्वोपमावाचकस्य च छोप ।

त्रिलोपे यथा—सृगनयनेति ।

सृगस्व नयने इति प्रथमं तत्पुरुष, ततो सृगनयने इव नयने यस्या
इति उद्गुस्तादित्वाद्बहुव्रीहिः । अत्र गुणद्योतकोपमानशब्दानां छोप ।
यदा तु सृगशब्द एव छक्षणमा सृगनयनवृत्तिस्तदा सृग एव नयने यस्या
इति रूपकसमासस्यैव विषय, न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति स्थानमुप
मावाञ्छितोपिन्या । केचित्तु—अयं शूकेनान्विच्छत्पायः शूलिक इत्यादौ
क्रूराचारोपमेयैरुप्यधर्मेणादीनां छोपे त्रिलोपिनीमुपमासुदाहरन्ति, तन्न
युक्तम् । क्रूरस्याचारस्वार्थान्वेषणोपायादेरयं शूलतयाप्यवसानादतिशयो
क्तिरेवायम् ।

एव वाण्डात्रिनिक इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

पूर्वमुक्तस्य सञ्ज्ञामिवाविष्मते ॥ क्रूररुच्यारोपमेयेति । तथा आश्रयः शूलमुपमाकम्,
अर्थान्वेषणोपायः कश्चिदुपमेयः टीक्ष्णशक्तिः साधारणो धर्मः उपमनोपमेयमात्रमेति
अतुल्यमवयवमन्तं तन्मन्त्राच्च लक्ष्यस्वरूपमागमनः शूकेनेति विद्वत्स्य तु त्रितयस्यापेक्ष-
मन्त्रोदगतिरिति ॥ वाण्डात्रिनिक इत्यादिष्वपीति । तथा हि इन्मस्य दण्डा
त्रितयवाप्यवसितस्य जीवनक्रियाकरणस्य दण्डात्रिनेमार्त्तान्विष्मति इन्मेव जीवतीति
वाण्डात्रिमिकः । दाम्मिक इत्यर्थः । एवं पार्थिवार्त्तान्विष्मति । अमृतपायेन जीवतीति
पार्थिकः । कोष्ठतिष्ठो जातिक इत्यर्थः । तथा शीतक तन्मक इत्यत्राज्यकस्य शीतत्वो
शीतोष्णस्यान्वामत्त्ववसितयो करणक्रिया प्रति निरोधणार्थं कर्मैव च । शीतं करोति
शीतकोऽन्तः । अह इत्यर्थः । एवमुज्जकः शीघ्रकरोति इह इत्यर्थः । तथैव च आ मुम्

मासोपमावयस्त्वपमाया नातिरिच्यन्ते इति न पृथक्कृतिः ।
तथा हि—

‘सोह व खम्बजमुह वणमाळ व विचरं हरिचरुत्त उरम् ।

क्रिति व पवणतणय व्याण व बलाई से वेल्गगए दिष्टी ॥’

इममभिज्ञे साधारणे धर्मे

‘ओस्त्रेव नमनानन्द सुरेव मयकारणम् ।

प्रमुतेव समाकुट्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’

इति मित्रे वा तस्मिन्नेकस्त्रेव बहुपमानोपादाने मासोपमा ।

तथा—

‘याम इव याति दिवसो दिनमिव मासोऽथ मासवद्वर्षम् ।

वर्षमिव यौवनमिव यौवनमिव जीवित जगत् ॥’

‘नम इव विमल सलिल सलिलमिवानन्दकारि शशिबिम्बम् ।

सशिविम्बमिव रुसद्भुति तरुणीवदन धरत्कुस्ते ॥’

अत्र यथोत्तरमुपमेयसोपमानत्वे पूर्ववदग्निसमिधधर्मत्वे रसनोपमा ॥

‘अलिवल्यैरलकैरिव कुसुमशकैः स्तनेरिव वसन्ते ।

मान्ति स्ता ललना इव पाणिभिरिव किसलयैः सपदि ॥’

तथा—

कमलदलैरलकैरिव दलनैरिव केसरैर्विराजन्ते ।

अलिवल्यैरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्य ॥’

वैति कदा कृत्तिवत् ‘कुलं विपतिवति इत्यादि ॥ माध्वकारस्यापि वैवमादावति-
स्रवोपिभक्त्यमेवैवम् । कदाह— न तिङ्गन्तेनोपमानगतिः । आख्यातं नोपमानं नव
तौक्यं । एवं वर्तमानसामीप्यादावतिस्रवोपिभक्त्यं कथाप्रसीति बोध्यम् । तथा च—
‘सत्सामीप्ये सद्गता’ इति वर्तमानसमीप्ये मृते अभिष्यसि च वर्तमानवत्प्रकवा भवन्ति ।
कदा देवदत्त आपतोऽसि । अथमाद्यस्यमि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अथमागमम् ।
एयोऽस्म्याप्त । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एव गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि ।
एव गमिष्यामि । एव गच्छामि । एव गच्छामि । हरिपत्त सुमीवस । से इति

१ ‘ओमेव खम्बजमुहं वणमाळेव विचरं हरिपत्तदत्त’ ।

कीर्तिरिव पवणतनवगाहोव वसाम्बज विवधति इति ॥’ [इति पद्याबा ।]

२ विरमगम्’ सेतुवन्धे

अत्रोपमानोपमेययोरवयविनो समस्तविषया, अवयवानां चैकदेश-
विषया ॥

‘तवाननमिवाम्मोममम्मोश्चमिव ते मुसम् ।

निखीनां नखिनीखण्डे कथं तु त्वां छमेमहि ॥’

अत्रोपमेयोरुपमेयत्वे उपमानत्वे चोपमेयोपमा ॥

‘त्वन्मुस त्वन्मुसमिव त्वद्दृष्टौ त्वद्दृष्टानिव ।

त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥’

अत्रैकत्वेचोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ॥

‘उमौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयस पसेताम् ।

तेनोपमीयेत तमाळनीलमामुक्तमुक्ताकृतमस्य वक्ष ॥’

अत्रासद्भूतस्योपमानसंभावनादुत्पाद्योपमा ॥

‘तासां तु पद्मात्कनकप्रमाणा काळी कपालामरणा चकाशे ।

बलाकिनीनीलपयोवराणि पुर परिक्षिप्ततद्देव ॥’

अत्र यथेष्ट विधेयणैरुपमेय परिकल्प्य तादृशमेव सिद्धमुपमानमुपाद्य-
मिति कल्पितोपमेत्यादि । आसा हि पृथक्लक्षणकरणे एवविधैर्विध्य-
सहस्रसमवादतिप्रसङ्ग आदिति ॥

असद्वर्त्मसंभावनमिधादिद्योत्योत्प्रेक्षा ।

प्राकरणिकेऽर्थे ये धर्मा गुणक्रियालक्षणास्तदभावलक्षणा वा तेषां समावनं
तद्योगोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा चेव-मस्य क्षणे ध्रुव मायो-नूनमित्यादिभि-
रशब्दैर्योत्यते ।

उपमा ॥ तादृभावलक्षणेति । गुणक्रियाभावलक्षणम् । तद्योगोत्प्रेक्षणमिति ।
अस्यधर्मार्था लक्षणीभूतादृष्टान् उत्कृष्टितानीं रसमाशयमिव्यपवत्तुमुत्तवा वस्त्वन्त-
रात्कदाचैव कम्पप्रकर्षाभागीकृतमिष्टार्थम् । इष्टप्रज्ञानाहुतेभ्योऽतिशयगोचरत्वमज्ञा-
तमनुज्ञातमेव । तत्र यत्र कुतश्चिन्मिष्टातीक्ष्णिकमेव धर्मोणां संभावना य उच्यतेत्प्रेक्षा ।
य हि ‘मारं बहतीव पुण्यम्’ पयो बहतीव जीगवी’ इत्युत्प्रेक्षा प्रवर्तते कोऽतिशयन्त

यथा—

‘बल जगध्वसनरक्षणक्षम क्षमा च किं सगमके कृतागति ।
इतीव सचिन्त्य विमुच्य गानसं रूपेव रोपस्तव नाथ निर्भयौ ॥’
अत्र रोपलक्षणस्य गुणस्योत्प्रेक्षा ॥

‘असंतोषादिबाह्यकणयो प्राप्तशासन ।

स्वधाम कामिनीनेत्रे प्रसारयति मन्मथ ॥’

अत्र सतोषगुणामावस्य ॥

‘वियति विसर्पतीव कुमुदेपु बहूमवतीव योपितां
प्रतिफलसीव जरठशरकाण्डविपाण्डुपु गण्डमितिपु ।
अम्मसि विकसतीव हसतीव सुधाबलेषु चामसु
ध्वजपटपल्लवेषु लसतीव समीरपलेषु चन्त्रिका ॥’

अत्र क्रियाया ॥

‘कपोलफलकावस्या कष्ट भूत्वा तपाविषौ ।

अपश्यन्तादिवान्योन्यमीदृक्षा क्षामतां गतौ ॥’

अत्र दर्शनक्रियामावस्य ॥

एव च—

‘हिरण्मयी सा लङ्घनेव मङ्गमाश्रुता दिव स्वाक्षुरिवाचिरप्रभा ।
क्षुधाह्वकान्तेरधिदेवताकृति सुता ददे तस्य सुताय मैत्रिणी ॥’

तथा—

‘अकालस्तध्यामिव पातुमत्ताम्’ ।

तथा—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्कैरागम् ।
सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लप्तेव ॥’

तथा—

‘अधिरामामिव विषनां ज्योत्स्नामिव कुमुदवन्मुना विकसाम् ।
रतिमिव मन्मथरहितां श्रियमिव हरिवक्त्रस पतिताम् ॥’

तथा—

‘स्थितं पृथिव्या इव मानदण्डं ।’

इत्यादावुल्लेखावुद्भिर्न विधेया ॥

यद्यप्येषु स्वरूपतो विशेषणतश्चोपपाद्य(?) कल्पितम्, तथाप्युपमैव ।
उपमानोपमेययो साधर्म्यस्य तद्व्यापकानां प्रतीयमानत्वात् ॥

सादृश्ये भेदेनारोपो रूपकमेकानेकविषयम् ।

सादृश्ये निमित्ते सति भेदेन विषयविषयिणोर्निर्वेदोऽपि आरोपोऽप्य-
मूलेऽपि तदात्वेनाभ्यवसायो रूपयत्येकतां नयतीति रूपकम् । आरोप्य
माणरूपेणारोपविषयस्य रूपवत् क्रियमाणत्वात् । सादृश्यग्रहणं कार्यका-
रणभावादिनिमित्तान्तरव्युदासार्थम् । तेन ‘आयुर्वृतम्’ इत्यादौ न रूप-
कम् । भेदग्रहणमभेदारोपनिरासार्थम् । तत्र अतिशयोक्तिर्विध्यते । तच्च
एकमेकं चारोपस्य विषयो यत्र तद्यथा ॥

तत्रैकविषय मथा—

‘कुरङ्गीवाक्त्राणि स्मितयति गीतध्वनिषु य

त्सखी कान्तोदन्तं भुवमपि पुनः प्रभवति यत् ।

योचराया एव संभाषणाया उल्लेखानोचरत्वात् ॥ विषयविषयिणोरिति । अर्था-
पमानोपमेययो ॥ तद्यथात्वेनाभ्यवसाय इति । ‘सुखं वन्द’ इत्यारो धीनीतिविष-
यतत्वेत्यर्थः । तथा हि उपमेयश्चोर्न निर्वाची । द्वितीयेनोपमानाभ्यन तवामूलेनानुप-
पद्यमानसामानाधिकरम्यस्योपमानपदस्य कामिबेदाभिनामूतशुद्धित्वा निबन्धति ।
ततश्च सामानाधिकरम्यमनुपपद्यते । अत एव य मेवेऽप्यभेदप्रतीतिरित्यं नापध्यायः ।
‘तथा अज्ञाते भेदे किञ्चभेदप्रतीतिरेव यत्र तस्मिन्वाज्ञाभम् । यथा अस्मिन्मया रजत-
प्रतीतिः । तथा भेदे ज्ञातेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिव सोपमा । भेदे ज्ञातेऽप्यानुकूलं कि-
ञ्चभेदप्रतीती संज्ञातायामपि पञ्चावग्रीवविधे विक्षिप्ते सादृश्ये विधान्तिरूपकम् ।
अथवा भेदेऽप्यभेदप्रतीतावध्याय एव ज्ञातः । ततश्च विध्याज्ञानसाधक्यरूपस्य क-
मुच्यते । अत्र य केचिच्छब्दारोपपूर्विक्यनारोपं कुरुते । अपरे विषयवत् । अन्ये योप-
पक्षेयोमवत् । एव एव य सुखं पदं इत्याहुः । तथा हि—‘सव्यापचारात्ताड्यं रूपके
केचिदुच्यते । ताड्यारोपतत्त्वस्यैव सव्यारोपोऽत्र कथ्यते ॥ उपमानानुपमेयस्यानुप-
पमेयवृत्त्यानुपपन्नः । पश्यतां युवपन्नति तत्र तच्छब्दव्यवहता ॥’ तत्रेष्टुपमेये । तच्छ-

विनिद्र यथान्त स्वपिति तद्वदो वेद्यमिननां

प्रवृत्तोऽस्या सेक्तुं हृदि मनसिज प्रेमलतिकाम् ॥'

यत्र चैकस्मिन्विषयेऽनेकाग्यारोप्याणि, तदप्येकविषयम् ।

यथा—

'सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षम्य हर्षोद्गम

कान्ते कार्मण्यकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासम् ।

विद्या बकगिरां विषेरनवविप्रावीष्यसाक्षात्क्रिया

प्राप्ता पञ्चशिखीमुखस्य स्रजनाचूडामणि सा प्रिया ॥'

यत्र चैकत्र विषये आरोप्य औत्त विषयान्तरे तु गम्यं तदप्येकविषयम् ।

येति । उपमाव्यप्यारोप उपमानरूपारोपश्च ॥ प्रेमलतिकेति । प्रेमेव लतिकेति । मयूरव्यसंज्ञित्वादेवसंज्ञ्येपी समासः ॥ यतु व्याप्राप्तिद्वारेण हनसंज्ञ्येपी समासो ह्युपमाया इत्यन्ते । तत्त्वोभयप्राप्तेरवश्यमाभिनीत्याहस्वभावसंदेहसंकरा प्रप्योति । उच्यते—वज्राभ्यतरपरिग्रहे साधकप्रमाणाभावसद्विचरण वा परिहारे न व्युद्भावं प्रमाणं तत्रैवोभयप्रसक्तिरनिवार्येति स एव संदेहसंकरोऽङ्गभरस्य विषयो वस्यते । इह तु क्तावा' सेवनमनुकृत्याहारोपितथमी एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमति उत्संकराद्यु न कार्या । एवं वाचकेनापि प्रमाणात् संदेहाद्यापवर्तनादपराधप्रतिज्ञायां निरवकाशतेव संदेहस्य । यच्च— मधुसुरमिनि वदपदेन पुष्पे मुख इव साकल्यतत्पूरिव ।

मुख ॥ पुष्पे मधुकरेण पुष्प्यते स्म' इति विवक्षावामिवस्यत्वेन वाक्यार्थासंपत्तिर्वाचकं प्रमाणं समासे ह्युपमाया' न तु साकल्यतत्पूरिव ययोपिनी मुख इव वदपदेन पुष्प्यते' इति रूपकस्य । तथा हि मुख इव पुष्प इत्यत्र सदृशस्य पुष्पस्य प्रतिपत्ती मुखावीचमानविशेषतया पुष्पाभित्या पूर्वमेव प्रतीतौरसतवोपातोऽस्ति । तेन मुखसामर्थ्याक्षितया वक्ष्या कयापि अमितव्यमिति । सात्र कृतमिनी-वते । तस्मात्तैव वभूरिषात्रही रूपके प्रतिपत्ति । उपमाप्रतिपत्तेस्त्वनाङ्गत्वे मुखोपमिति सामर्थ्याक्षितपुष्पयतक्यविशेषानुपयोगिणात् । तथा चात्रोपमेये पुष्पविशेषे मुखोपमिति सामर्थ्याक्षिते पुष्पनाधारत्वात् न साकल्यतया उपयोयोऽस्ति वक्ष्या एव तत्रोपयोगिणात् । तेन वभूरत्र प्रमानम्, तदुपयोगिनी ॥ साकल्यतया साकल्येव वभूरि-स्वनया रूपकस्यवचा संगति प्रतिपद्यत इति । तस्माद्यत्र विशेषावसाये निमित्तमिति तत्र रूपक समासमिद्विधोपमा वाच्यत्र संकर इति ॥ सौन्दर्यस्येति । यत्र तरङ्गि-

यथा—

‘अस्त रणन्तेतरण करे कुणन्तस्त मण्डलंगलयम् ।

रससंयुही वि सहसा परम्मुही होइ रिचसेणा ॥’

अत्र रणस्यान्त पुरस्वारोप^१ औतो मण्डलंगलताया नायिकात्व रिपु
सेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसीयते ।

अनेकविषयं यथा—

‘यस्या बीजमहकृतिर्गुस्तरो मूळ ममेति ग्रहो

नित्यत्वस्मृतिरङ्कुर सुतसुहृत्वात्पादय पञ्चा ।

स्कन्धो दारपरिमह परिमव पुष्प फल दुर्गति

सा मे त्वच्चरणार्हपापरशुना सृष्णाढता लूयताम् ॥’

यथा वा—

‘इन्द्रस्त्व तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणक्षम्भौ ।

सक्त कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राबन् ॥’

एव च येऽन्ये रूपकप्रभेदा वर्ण्यन्ते ।

यथा—

‘सुचना सरोरुहिष्य कमलानि मुस्तानि केसरैर्वशनै ।

अशरैर्वलैश्च सासां नवमिसनाढानि बाहुलता ॥’

इव सहजावयव रूपकम् ।

‘गञ्जो नग कुशा मेघा शृङ्गला पलगा अपि ।

मन्ता सिंहोऽपि शोभन्ते अमरा हरिणास्रथा ॥’

इदमाहार्यावयव च ।

‘अस्त्रिकुलकुम्भलमारा सरसिमवदनाश्च अकनाफकुचा ।

राभन्ति हसवसना सप्रसि बापीविष्ठासिम्य ॥’

१ ‘अस्त रणान्त’पुरे करे कुर्वतो मण्डलंगलताम् ।

रससंयुक्तपि सहसा परामुखी भवति रिपुसेना ॥ [इति अध्यायः ।]

२. ‘मिष्टा’ कथ्यते.

इदमुभयावयवमित्यादि ॥ से न रुक्षिताः, उक्तग्रहणेनैव संगृहीत-
त्वात् । एवविषयैषिभ्यसहस्रसंमवाचातिप्रसङ्गत्वात् ।

यथाह—

‘न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरत ।
दिष्वात्रं दक्षित भीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥’

इति ।

इष्टार्थसिद्धौ दृष्टान्तो निदर्शनम् ।

इष्टस्य सामान्यरूपस्य विशेषरूपस्य वा प्राकरणिकस्यार्थस्य सिद्धौ यो
दृष्टान्तः स निर्विध्यते प्राकरणिकोऽर्थोऽत्रेति निदर्शनम् ।

यथा—

‘होह न गुणाणुराभो ब्रह्मण ऋरं पसिद्विसरणाण ।
किरणपुङ्खइ सतिमणी चन्दे पियामुहे विडे ॥’

यथा वा—

‘उपरि मन धनपटल वूरे वयिता तवेतवापतितम् ।
हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्ट फणी क्षिरसि ॥’

अपेक्षारोप्यस्य प्रियाकण्ठस्य एक एव विषयः । यद्वैसासिद्धिं हास्वानाम् ॥ इष्टस्ये
ति । कतरत्र विशेषस्य सामान्येन समर्थमेऽर्थान्तरव्यापत्वं ब्रूम्यत इत्यत्रार्थपर्यव-
सानामान्यरूपस्य विशेषरूपस्य चेति सम्भवते । यत्तु चार्थान्तरव्याप्योऽपि निदर्शनकश्चमेव
संमहिष्यते । किं तस्य दृष्टान्तप्रकारमेवेत्याह—यो ब्रह्मान्त इति । इष्टो-
ऽन्तो निबध्ना ब्रह्म स दृष्टान्तः । निबध्ना विशेषपादैव संभवतीति विशेषरूप एवासीत् ।
तेन ‘यत्र सामान्यस्य विशेषस्य वा विशेषेण समर्थनं तत्निदर्शनम् । यत्र तु विशेषस्य
सामान्येन समर्थनं सोऽर्थान्तरव्याप्यः’ इति विवेकः सत्यप्येते ॥ होह न गुणाणु-
राभो इति । यत्र सामान्यं विशेषेण साधयते ॥ उपरीति । यत्र विशेषो विशेषेण

१ मयसि न गुणाणुराभो ब्रह्मणा केवळं प्रसिद्धिद्वारण्यानाम् ।

“ चक्षिमन्विष्यन्त्रं प्रियासुखे इहे ॥” [इति पद्याया ।]

यथा वा—

‘देवीमात्रं गमिता परिवारपदं क्व ममत्वेया ।

न खलु परिभोगयोग्यं वैषतरूपाङ्कितं रक्तम् ॥’

यथा वा—

‘कं सूर्यप्रमथो वसुः कं चात्यविपया मतिः ।

तिथीर्पुर्दुस्तरं मोहावुडुपेनास्मि सागरम् ॥’

यथा वा—

‘अत्युद्यपदाध्यासं पतनायेत्यर्षशाठिनां वृत्तम् ।

आपाण्डु पठति पञ्च तरोरिव वन्धनग्रन्थे ॥’

एते साधर्म्येण निवर्त्तनप्रकाराः ॥

वैधर्म्येणापि यथा—

‘गुणानामेव दौरात्म्यादुरिं धुर्यो नियुज्यते ।

असजातकिणस्कन्धं सुप्तं जीवति गौर्यगतिः ॥’

‘तवाहमे साहसकर्मनैर्मम पाणिं कृपाजान्तिरुमानिनीयत ।

मया परेषां विश्वरास्तामगुर्वभत्यवाते स्थिरतां हि पांसव ॥’

इति ॥

छाव्यते ॥ देवीमात्रमिति कं सूर्येति, अत्युद्यपदाध्यास इति । तवाहमेव प्रवक्ष्यामिप्रथमं । यथा वैश्विप्रतिवस्तुपमा प्रकरण्येव निवर्त्तनात् न वृत्तम् अङ्कितं तथा न क्वचिदं इत्यर्थः । निवर्त्तनकालेनैव व्यासृज्यात् । तथा हि देवीमात्रं— इति ‘कं सूर्य— इत्युवाहरण्ये विशेष एव वृत्तान्तेन साधर्म्येण उपपन्नते ॥ यत्तु प्रतिवस्तुपमान्तर्भवत्तु निवर्त्तने । निवर्त्तनाभिधेयस्तु कथमन्तर्गच्छति । तस्य असद्वत्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः’ इत्येवं कथयन्त्यात् । अत्रोच्यते—कं सूर्येष्टासीं दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्य असेनव वृत्तान्ते वा अत्यविषयमस्या सूर्येष्टस्य धर्ममसंभवमिति दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्यासंभव इति चेत्, न । यत्र वाक्येऽसंभवमेवात्र प्रतिपद्यते तत्र कथमसद्वत्तुसंबन्धता । स्यादेवं यदि प्रतिपद्यमानस्यार्थस्य वाक्ये अभिधेयस्य स्यात् । तस्मात्त दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्यासंभवः दार्ष्टान्तिकप्रतिषेधः

१ धर्मकः वा प्र साहसकर्मणा धर्मं दुष्टं नश्येति विग्रहः’ इत्युवाहरण्यन्ति

प्रकृतानामकृतानां धर्मैर्धर्मं दीपकम् ।

बहुवचनं समस्तव्यस्तपरिग्रहार्थम् । तेन प्रकृतानामकृतानां प्राकरणिका
प्राकरणिकानामर्थावुपमानोपमेयत्वेन प्रकृतानामकृतानां च केवलाणां
धर्मं क्रियादिव्यदेक एव प्रयुज्यते तथा दीपकदेकस्थानस्वभनेकदीपनादी
पकम् ।

यथा—

‘धेन्दुमच्छर्हि निसा जळिणी कमळेहि कुसुमगुच्छेहि ज्वा ।

इसेहि सरबसोहा कळकळा सज्जणेहि कीरह गरुड ॥’

अत्र काव्यकथा प्रकृता शेषाभ्यप्रकृतानि । गुरुकीकरणमेका क्रिया ।

स्वरूपताञ्च दृष्टान्तस्य दृष्टान्तेऽप्यवमेव प्याव । उच्यते विततोर्ध्वरस्मिन्नी-
हसादी ह्यतिष्ठबोधिमेवमं वदन्ते । अत्युत्पदाध्यायः इत्यत्र ह्यसामान्यं दृष्टा-
म्येन समर्प्यते । साक्षात्किञ्चापि उच्यमानवक्ष्यापनं कुर्वीतीति न दृष्टान्तादप्यवगत-
इति ॥ चन्द्रमूक्यर्हि इति । चन्द्रमयूषादीनामपि न निष्ठादिना विद्या कोऽपि
परमावस्थम् । सत्त्वनामानपि काव्यकथा विद्या कीरणी साधुवचता । चन्द्रमयूषैव
निष्ठाया गुरुकीकरणं भास्वरजसेभ्यस्तादि वरिच्यत कमलैर्नक्षिण्या शोभा परिसङ्क-
स्म्यादि कुसुमगुच्छैर्नक्षिताया व्यभिगम्यस्वभनोदरत्वादि इति । चारदशोभायां धुतिस्तु
प्राकरत्वमनोदरत्वादि तत्सर्वं काव्यकथानां सम्भारित्वेतावानवमर्षो गुरुकी क्रियते
इत्येतादीपकवक्ष्यव्यति । कथासन्द इत्याह—आसतां तावत्काव्यज्ञ केचन सुस्य
विशेषां सज्जनैर्मिता काव्यकथा अभ्यमित्येष सज्जोऽपि विध्वंसते । तेषु ह्यसत्तु
आद्यां सुमर्यं कार्यं काव्यशास्त्रज्ञ व्यपदेशमायपि सुखसुखस्यमात्रं तथा तथा ते कि-
ञ्चते नञादरणीयतां प्रतिपद्यते ॥ मनु यस्मिन् किञ्चापदोपनिषन्धो दीपकम्, तर्हि न स-
चङ्कार । किञ्चापदे हि सति वाक्यपरिसमाप्तिः प्रतीयते न पुनरुपनिषन्धः विद्य-
किञ्चापदे वाक्यनेष किञ्चिन्नास्ति नवबोध्यम् । ‘सविशेषनमाकृतात् वाक्यम्’ इति
वाक्यतासम्बन्धेन चात्राकृतातान्तं पदमुच्यते तस्मैव किञ्चापदकृतात् । तेनात्र कुत
कस्यप्रतिपद्य चान्तरम्भवेवर्णाच । तथा हि—अर्चकारस्यैव काव्यं गा भूयसि
कवीनामर्चकारमुत्पत्तिः क्रियते । किञ्चापदस्तु न दीपकस्य सर्वं कार्यं चाङ्कारमिति
नार्थोऽनेन प्रत्येन । अर्चकारमेवप्रज्ञापनार्थोऽर्थं प्रत्य इति चेत्, तेनैव तावन्ना-
पितेव कोऽर्थः सर्वथा चाङ्कारं कार्यं विधेयम् । अत्र सचङ्कारान्तरे काकतालीयेन

यथा वा—

‘मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानमहुरम् ।

स प्रियासंगमोत्कण्ठां सासङ्गां मनसं शुचम् ॥’

अत्र मदादौ यस्मादकरभिकसया विवक्ष्यते तदुपमेव श्लेषाण्युपमानानि ।

न च क्रमैकस्वमुपमां रुणद्धीति बाध्यम् ।

‘राम इव दण्डरथोऽभूद्दण्डरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः ।

अज इव विष्ठीपवद्गच्छिन्नं रामस्य कीर्तिरियम् ॥’

इत्यादौ क्रमैकस्वेऽप्युपमादर्शनात् ।

प्रकृतानां धर्मैक्यं यथा—

‘पाण्डुसामं बदनम्—’ इति ।

यथा वा—

‘इसाणं सरोहिं सिरीं सारिज्जहं अहं सराणं हसिहिं ।

अण्णोण्णं विअ एए अण्णोणं णवरं गरुअन्ति ॥’

भवति तदा सोमनस्येव नो नोदीपकमवस्थितमेव । किं न संकरस्योच्छेदप्रसङ्गान् क्रियापदं दीपकाङ्कारः । पूषक् पूषक् अन्व्यात्मनामर्ककाराचार्यायेकवचनसंगे संकरः । न च क्रियापदस्य दीपकत्वे स्पष्टादयोऽङ्कारा दीपकास्तुवयस्यान अन्वुस्तुत्सहन्ते । तस्मात् क्रियापदं दीपकम् । सप्तम् । न क्रियापदमात्रमस्माकं दीपकम् । किं तु बहुभिः समानजातीयैः कारकभिरेवैरभिधेयव्यमानम् । तस्य नानेकेष्वर्थेष्वभिधेयव्यमानस्या र्थादन्वयिकम् वस्तुस्थानमुच्यते । आकरभिकाप्राकरभिकस्याम्बां च तेषामर्वाणामुपमानोपमेवमाद्यो गन्धमानो न भूतः । अत एव दीपकमुपमातो मिथ्यते । यत्रापि प्राकरभिका एव अप्राकरभिका एव वा पक्षार्थी एकवर्मानुपमा बध्यन्ते तत्रापि तेषां परस्परं किञ्चित्त्वान्वं विज्ञेयमेव । मनु रघुरप्रभृतिभिर्वास्तवमेवतयापि दीपकं प्रतिपादितम्, तत्र न कव्योपम्यं स्याद्विज्ञातव्यं निर्दिशति—अहं इति । यद् सुरासिपावविभारविशेषः । मानमहुरं गन्धमङ्गलीकम् । यद् मानो महुरो चरेति समासः । क्रिया ईर्षमीदृशकश्च वाक्त्रायेत्यनेकेष्वपि साधारणतपोपासीवयात्वाद्दीपम्यं बध्यरापयति । तत्रापि यद्विचक्षितं तदुपमेयमितरस्तुपमानमिति । अत एव रघुराद्योऽप्युपम्योऽपि दीपकमेव तुल्यत्वमावहति । ईसाणोऽपि । अत्र ईसाणं श्री स-

१ ‘इसाणां सरोहिः श्रीं सार्वतेऽहं सराणां हसि ।

अण्णोण्यमवेते आरामान् केवळे पुषकुर्वन्ति ॥ [इति अध्यायः ।]

अप्रवृत्तानां यथा—

‘कुमुदकमलनीलनीरवालिर्ललितविलासजुषोर्दृष्टो पुर का ।

अमृतममृसरश्मिरम्बुजन्म प्रसिद्धसमेकपदे स्वदाननस्य ॥’

‘स्विद्यति कूयति वेष्टति विचलति निमिषति विडोक्यति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति जुम्बितुमिच्छति नभपरिणमा वधूः क्षमने ॥’

इत्यादौ जातेरेव समत्कारो न दीपकस्तेति कारकदीपकं न लक्ष्यते ।

सामान्यविधेये कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्योक्तिः ।

सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विधेयस्य, विधेये सामान्यस्य, कार्ये कारणस्य, कारणे कार्यस्य, सदृशे सदृशस्य चान्यस्याप्रस्तुतस्योक्तिरभिधानमन्योक्तिः । अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याश्लेष इत्यर्थः ।

येनि सरसां च इत्येव सार्वत इति साधारण्यक्रियया एकैव इंससरसो प्राकरमिकबो-
संबन्ध इति अभ्योम्यनामाशङ्कारो न दीपकतामतिक्रम्यति ॥ यथा वा— कण्ठस्य त-
त्वाद्यनुवचुरात्वं मुखाकक्षपस्य च निरुक्तस्य । अभ्योम्यसोमाजवनद्धमूत्र साधारणो
मूत्रवमूत्रमात्रः ॥ इति । अत्र कण्ठमुखाकक्षपयो प्राकरमिकबोरभ्योम्यं मूत्रमूत्र-
वमात्र इति ॥ कुमुदेति । अत्र कुमुदादीनि अमृतादीनि चाप्राकरमिकानि रजोप-
नस्य च प्रकृतस्य वर्णमात्रमात्र । यथा वा—‘विद्वद्वा सा नवा ह्यष्टा मुषिता’ सममेव
ते । इतः इदमेवेत्येयामन्येषां जन्मनः फलम् ॥’ अत्र विद्यतमा प्राकरमिकी प्रति अ-
न्योक्तमित्युक्तमनन्योक्तमित्युक्ता च प्राकरमिकानां सुषितत्वेत्येको धर्म इति । एवं च
तुल्यबोधिता पुनश्च न बाध्या इति । ननु कारकदीपकमव्यवहृत् तर्हि नोच्यते इत्या-
शङ्काह—स्विद्यतीत्यादि ॥ अप्रस्तुतस्येति । अपवर्णमात्रस्यैव तत्त्वाद्यप्रकर-
मिकस्यैव । अभिधानमिति । सुषितमिन्मोमवानुभवस्त्वम् ॥ यत्र चाप्रस्तुतप-
सार्वजस्योच्चारणसंबन्धमायिता मार्गधारण्योऽपि । तथा हि । पर्वतोपवर्णयया क-
समुद्रकल्पमुपवर्णयेत् । अपवर्णनै वा शिष्टमिहैवमवर्णं मायीयाशङ्क्य अभ्योधि-
क्यार्थं प्रकटीयिष्येति—अप्राकरणिकस्याभिधानेनेत्यादि । अन्तरेण च
अव्यापारेण बोधरीक्रियमाणः प्राकरमिको बोधार्थस्तेन सहाप्रस्तुतस्य धर्मधारयभा-
वाद्य संबन्धे सति सदृशसदृशवर्गकमार्गधारकफलमेतस्या इत्यर्थः । तुल्ये प्रस्तुते यत्र
तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधानं तत्र विधेयो विधेयेच प्रतीयत इति पूर्वाभ्यो भेदः ।

यथा—

पिरावण स्पृशति मन्त्रयते मरुद्भि
 र्बज्र परामृशति पश्यति योमसाधान् ।
 मेरोस्तटानि विपमीकुरुते महेन्द्र
 स्त्वच्छब्दया निशि न याति नेरेन्द्र निद्राम् ॥'

अत्र त्वप्युपुक्ते न कश्चित्सुखे धेते इति सामान्ये प्रस्तुते विशेष उक्तः ।
 'महो ससारनैर्दृष्यमहो दौरात्म्यमापदाम् ।
 महो निसर्गबिम्बस्व दुरन्ता गतयो विधे ॥'
 अत्र कापि वस्तुनि विनष्टे विशेषात्मनि प्रस्तुते वैवस्वातश्च सर्वत्र
 सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितम् ।

'ये यान्त्यम्युदये प्रीतिं नो ज्ञान्ति व्यसनेषु च ।
 ते बान्धवास्तु सुहृदो लोक सार्धपरोऽपर ॥'

अत्र जरासंध कार्यरूपो भद्रदेवचनतां प्रस्तुतामात्मनोऽभिष्यक्तुं सु
 हृदान्धवरूपत्वमप्रस्तुतं कारणं वर्णयति ।

'संगा वैष्णवियायं कुञ्जुहलच्छिबिरहिय महुमहस्त उरम् ।
 सुमरामि महणपुरखो अमुदमन्दं च हरजटापञ्मारम् ॥'

अत्र गान्धवान् हृदसेवाचिरबीवित्त्वव्यवहारकौशलादौ मन्त्रिताकारणे
 प्रस्तुते कौस्तुभकन्दमीविरहितहरिबन्धुसारणादिकमप्रस्तुतं कार्यं वर्णयति ।
 तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने द्वौ प्रकारौ । छिष्टविशेषणता, सादृश्य
 मार्गं वा त्वस्यान्तरस्यापेक्षेः ।

वैष्णोली च ब्रह्मार्थं तस्य कदाचिद्विशिष्टतत्त्वं कदाचिद्विशिष्टतत्त्वं कदाचिद्विशिष्टता
 विशिष्टतत्त्वमिति त्रयी बन्धनमयम् । तत्र विशिष्टतत्त्वं यथा—'परायणे च पीडाममुम
 वति महेऽपि मयुरो यवीव' सर्वेषामिह कलुष निघ्नरोऽज्जमिमत् । न संप्राप्तो इति

१. कर्ममपारिजातं कौस्तुभकन्दमीविरहितं मनुमन्त्रपुरखोः ।
 सारामि मन्त्रपुरखोऽमुदमन्त्रं च हरजटापञ्जारम् ॥ [इति अयम् ।]
२. अपारिजातं श्रीलुङ्गं चेतां

१. अस्तुतत्प्रसङ्गात् एवम्यास्येके

यथा—

‘नालस्यप्रसरो बभेक्ष्वपि कृतावासस्य कोशे रुचि
वर्णने कर्कसता मुसे च मृदुता मित्रे महाम्प्रभय’ ।

आमूखं गुणसग्रहण्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्यैषा स्थितिरम्बुबस्य वसतिर्युक्तैव तत्र भिन्न’ ॥’

अत्रापस्तुतेनाम्बुबेन तुल्यविशेषणबलात्तुल्य सत्पुरुष आसिष्यते ॥

‘आदाय धारि परितः सरितां मुसेम्य
किं सावदमितमनेन दुरर्षवेन ।

क्षारीकृतं च बहवावेदने हुतं च

पासाळकुसिकुहरे विनिवेशितं च ॥’

अत्रार्णवस्य गर्हणान्यायोपार्जितघनत्वादिप्रतीयमानसादृश्यं कश्चि
त्पुरुषविशेष आसिष्यते ॥

यदि च मृदुमक्षेत्रपठितं किमिहोद्योऽसौ न पुनरगुणावा मस्तुच ॥’ इत्यौ पीडा
पीडा सत्पुरुषे तु परार्थोचते तर्ह्य ज्ञेयः । महोऽपीहौ प्रश्वित्रोदमम्, सत्पुरुषे तु
धर्मात्मनिमित्तो विद्वत् । इहोर्माधुर्यमाकाङ्क्षस्यो गुणः सत्पुरुषे त्वनुत्पन्नम् ।
इहोर्विद्वत् कर्कशगुणक्यानि सत्पुरुषे तु चित्तविक्षिप्ताः । ॥ इति सत्पुरुषा विद्वत्-
वत्त्वावाप्तव्येभ्यः । सत्त्ववत्त्वाभावात् । इहोर्क्षेत्रमूपरम् सत्पुरुष निर्विकल्पा-
निश्चिन्तम् ॥ यथा वा— अमी ये दृश्यन्ते ननु सुमयस्या सफल्गता मवत्तेषां वत्स
सम्पुपगतानां निषवताम् । निराख्येके वेदे कवमिदमहो बहुरनुना समे जातं सर्वैर्न
सममय दाम्परववै ॥’ नमिति । नमैवमिदं भूयितमिदमर्थः । वत्स बहुषो वि
पवतां कुल गताम्येषां सफल्गता अवति तमिदं बहुरिति संवत्स । आम्बोक्षे विदे-
कोऽपि । ॥ सममिति । इहो इति वरं स्पर्शादातावाप्युपयोदी । अदवैरिति ।
अतितुच्छाभिहितम् । अत्र अविचारकजयाकुले काये कश्चिन्महापुरुषः कुलामिमि
रितरजवसमसत्त्वमरतया ततोऽपि चाप्रबोजनवा म्यूनसत्त्वमरतया कश्चिद्विद्वत्
प्रस्तुतः ॥ यथा च— प्राप्य तेन समर्पितास्तथ वसन्तेन त्वमुत्पापित स्कन्धे वत्स
पिरं स्थितोऽपि निदये वत्से अपर्णा पुरः । तस्म्यस्य स्थितम्यत्रकेन जववञ्जीवाप-

१. ‘सत्त्वम्’ प्राग्विकृतम्, २. ‘वहये’ का प्र

१. न सममिदमर्थः क

विशेष्यकृष्टता तु अन्योक्तिप्रयोजकतया न बाध्या ।

यथा—

‘पुंस्त्वादपि प्रविषच्छेषं वि यथोधोऽपि

यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युद्वेगदपि विधमितीदृशीय

केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥’

हारकियां ज्ञातं प्रत्युपकारिणां धुरि परं वेताच्छीत्यवसे ॥ अत्र यद्यपि साहचर्यबलेन कृतम् कविदत्तं प्रस्तुतं आक्षिप्यतं तथाप्यप्रस्तुतस्य वेताच्छीत्यन्तस्यापि यमत्कारकारित्वं न ह्यचेतयोपाकर्मवदसेमाध्यमानोऽवमर्थ इति । एषु बाध्यं विवक्षित-
स्वरूपमेव न तु प्रस्तुतम् । आद्ययोर्द्वयोर्मैहणुनस्त्वाविषयपटितत्वाद्वास्तवपरमागत्व-
प्रतीयैव कृतप्रसक्तस्त्वस्त्विकृत्यं बनेवितुं तात्पर्येण स्तुतमिति ॥ अविबक्षितत्वं
यद्य—कस्त्वं मो कवचामि वैवहतर्कं मां विद्धि साक्षोर्कं वराग्यादिब बलि साधु
विवित कस्यादिर्द कस्यसे । वामेनात्र कवचमप्यगजनाः सर्वोत्पन्ना सेवते न च्छात्राणि
परोपकारकरणे मार्पस्वितरुपाणि ये ॥ कवचाभीक्षादि प्रत्युक्तिः । अनेन पदेनेद्
माह—‘अकवचीयमेतत् धूवमाणं हि निर्वेद्याव मयति तथापि तु धृष्टकुन्मस्तक
वचामि । वैराग्यादिति । काह्य वैवहतर्कमिच्छामिना व सुचितं ते वैराग्यमिति
यत् । साधु विवितमिस्तुत्तरम् । कस्यादिति वैराग्ये हेतुमत् । इह कप्यत इच्छादि
सनिर्वेदसरन्योपकर्म कस्य कवमपि निरुपवीर्यतमोत्तरम् । वामेनेति । अनुचितेन
कुम्भिनोपकषित इक्ष्वी । वत इति । अत्रामात्रकरभादेव ईश्वरावष्टान्धावुत्तुत्कन्वर
इक्ष्वी । अत्रायीति । साक्षोर्क्ये हि क्मत्तानामिज्वाक्ष्मीकृत्वापक्ष्मादिसद्विधेयः ।
न हि वृद्धविधेयेन सहोक्तिप्रत्युष्टी संभवत इति अविबक्षितानिषेयेनैवावेव कोकेन
घमृदाक्षत्युक्त्वधमीने वासिनो निर्धनस्य कस्याचिमवक्षितः परिदेवितं तात्पर्येण वा-
चनाभीकृतमिति प्रतीयते ॥ विवक्षितानिबक्षितत्वं यथा—‘तेष्वहमायाए अघोहि
धीए फलकुसुमपत्तरदिवाए । योटीए कर्द दन्तो पायर हो हो इतिभिहति ॥’ अत्र
बाध्योऽर्थो नास्त्वर्थं संमयी न वासंमयीति वा न वक्तुं क्षम्यम्, व्यङ्ग्यत्वापि मायात् ।

१ ‘केदपि’ का प्र

१ ‘यदि निर्वन्ध’ एवमाद्येकलोपने २ फलकुसुमपत्तरदिवाए एवमाद्येकलोपने

३ ‘उत्पद्यताया अघोमिन्या’ फलकुसुमपत्तरदिवाया ।

वदन्तां वृत्तिं वदत्यामर मो मो इतिभ्यते ॥’ [इति च्छाया ।]

४ हो ओहसिभिहति’ एवमाद्येके ५ बाध्य एव विषयो नास्तीति एव
माद्येकलोपने

अत्र पुरुषोत्तमश्चन्दस्त्वार्थद्वयवाचकत्वेऽपि सत्पुरुषपरितप्त्य प्रस्तुत-
त्वादभिधा एकत्र नियन्त्रितेति सत्पुरुष एव वाक्यो न विष्णुः, तच्चरितत्वा
प्रकृतत्वात् । तद्व्यतीतिस्तु शब्दशक्तिमूलात् ध्वनेरेव । यद्यपि न सत्पुरु-

तथा हि—उत्पन्नजातावा इति न तथा कुम्भोज्ञायाः । मक्षोमनाया इति कन-
कपरङ्गिताया । पञ्चकुसुमपत्ररङ्गिताया इति । एवंभूतापि अक्षिपुत्रिणी वा
आत्रापिप्लपरिपूर्णतया संबन्धिवर्गोपेयिका वा परिरक्षकः । वदन् वृत्ति दक्षतामर मो
मो इति च्छे । अकम्भोकेति भावः ॥ यथा वा—‘सोऽपूरो रसनाविपर्वविविधितक-
र्षयोद्यापकं इतिः सा मदमिस्तुतक्षपरमिर्हि मूयधोकेन वा । धर्म विस्तृतवावति भ्र-
मर हे बद्धारनोऽप्यन्वेषावन्त-‘स्यपकरो निवेद्यत इति प्रातः क एव मद् ॥ रसम-
विपर्वबोऽप्यसमाधित्वमपि । वापकमद्योतव्यप्रवचनमपि । महो गर्भोऽपि । स्यपकरत्वं
मपि । अत्र रसवाविपर्वसः स्यपकरत्वं न अमरस्यासेवने न हेतुः कर्त्तव्यपकं ॥ हेतु
मद् प्रस्तुत सेवने निमित्तमिति ॥ यत्तु अत्राप्रस्तुतं वस्तु प्रस्तुताबांलुबन्धि कम्भते
तत्र वक्ष्योक्तित्वनभिधीयते तथा सहस्रमात्रप्रवाधे मदीनां प्रिबिष्टोत्कम्भितान्-
मनेकविधन्यापारोपवर्जने भूतकामसेवमिनि प्रस्तुते शैल्लुक्कवगर्भां प्रमदीय इतिः
पर्वोक्त्य अपि मतिः प्रवाति । निरस्यप्रमेमनिबन्धनं न विद्योगकके इवतीव चेत् ॥
इत्यप्रस्तुतामीमिधमिनि श्लोकान्तरे । तथा समुद्रेव चर्म प्रति—त्ववैव मद्यमिधं
स्तिविर्वा । वामनुपाक्यता मया मद्यमिधंरुपारोपितः इति प्रस्तुतोपन्यस्ते वि-
वसन्तरमकचरं मद्यरन्तरात्तुहमावमुह्यमह्वरम् । उतथा पुमाव विवन्ति हीर म
तेषा व्यप्यव विव कुसुमम् ॥ इत्यप्रस्तुतामीमिधपारके कम्भोन्तरे न अन्वोक्तित्वप्र-
सङ्गः । अत्र हि सद्ये उपवर्त्तमानेनाप्रस्तुतेवार्त्तव इत्यन्तरोपनिबद्धः प्रस्तुतोऽर्थ-
ऽनुसंधारक मयम् । अत्र हि तस्मिन्नेव वाक्येऽभिधीयमानेनाप्रस्तुतेनार्त्तव शब्दाशुकरा-
वस्यापि प्रस्तुतस्मार्त्तव साक्य्यामिमिरासेप सोऽन्वोकेर्विक्रमः अत्र त्वेकस्मिन्नेव
वाक्ये वाक्यद्वये वा सुगर्भसमर्त्तवतया विम्वप्रतिविम्वगावैव वा प्रस्तुताप्रस्तुतयो-
मिधवैव संस्तुतो वाक्यैकवाक्यता न सोऽन्वोन्तरम्यासस्य विवर्त्तनस्य वा विषयः ।
एव न शैल्लुक्कवगर्भा— इत्यादी यद्यपि श्लोकान्तरे समर्त्तव्य वस्तुन उपव्यन्तत्वात्
श्लोकान्तरेय तवागूतमप्रस्तुतमेव प्रस्तुतामीमिधमिनि वस्तुपविबन्धते तद्यपि नाम्यो

१. ‘कुम्भोज्ञाता’ एवम्याद्योक्त्योक्त्ये

२. ‘विक्रमप्रज-कम्भं’ यकरन्तराद्यातमुह्यमह्वरम् ।

यदुना हमाणां बीवते विवत् ॥ पुनरावात्मनेव कुसुमम् ॥ [इति च्छेवा ।]

(भा १ स्क ११) सैवटीकाशुधारेण १ ‘तुना’ सेतो ४ ‘दिन’ सेतो

५. उभो तमम्यन एती ६ इत्यद्वये शब्द ७ वाक्यमेवेति चेत् । मयम् साद

पस्य विष्णोरिव विश्वोद्धरणशक्तिर्नास्ति, तथापि गुणवृत्त्या संभवतीति न दोषः ॥

अन्योक्तिश्च कविस्तुतिरूपा ।

यथा—‘नालस्य प्रसर—’ इति ।

कविमन्दारूपा ।

यथा—‘आदाय धारि—’ इति ।

चिरिति वक्ष्यम् । अपि त्वर्णान्तरम्यास एवासौ । अत्र हि वृत्तान्तरेणोपहितो बोध्यो मदीनां विद्योपपन्नितो व्यापारे भूतकालसंबन्धी विशेषमूलः स काव्यात्रयं बन्धितः सकलविशेषीव्यापारेण सामान्यरूपेण समर्पितः ॥ यद्यप्युत्प्रेक्षाव्याप्राप्ते तद्यपि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति व्याशोऽन्यनुसर्तव्यः । अत्रा संकर एवाहुः न तावद्व्योक्तिरिवम् । तथा विषयान्तरव्यपदेशः इत्यत्रापि वृत्तान्तरोपनिबन्धनोपहितेऽप्येव रामस्तुत्यापाररूपे वृत्तान्तरेण वृत्तान्तमव्यापारसमस्तप्रतिबिम्बक निदर्शित-
शक्तिर्विशेषाङ्गतरैव । ‘विकचत्रय-कचुरं यकरन्वेषाध्यातमुचरमचुरम् । मृदु-
मृगा दीवते हियसं न पुनरुत्पन्नैव कुसुमम् ॥’ इत्यर्थः । चतुरत्र वचन्तः । कुसुममिति जातवैकल्यवचनम् ॥ अत्रात्र कोऽसंकारः—स्वव्याप्यविषययो न पणितः द्वेष्टो महा-
न्वीकृतः सत्यन्तरस्य द्वेषं अनस्य वैसतयिन्त्यावधे दीपितः । एवापि स्वयमेव तुल्य-
रम्याव्यापाररूपी इति कोऽर्थेति विषया विनिर्दिष्टव्याप्याद्युं तन्वता ॥ अत्र-
वचनेन सर्वसामान्यत्वमेकसकलस्योपबोक्तिस्तुच्छम् । ययित इति । चिरेण हि वो-
चनं संपद्यते ॥ तु विदुषिण इति तत्रावर्त्य वचनया मयितव्यम् । अन्तःकल-
निर्माणकारिणोऽपि (१) विवेकं विवेककोऽप्युद्गममिति परमिषाप्रोक्षावत्तम् । अत-
एवाह—द्वेष्टो महामिति । अनेव प्रत्युतानर्थाप्रतिरुद्धाः । एवमपि बहिः परस्मैपञ्चम-
सातहा को दोष इत्याह—सत्यन्तरस्येति । परार्थोऽपि न कथितः । अतो वि-
श्वकलः । अतस्मैतद्विषयवचनमेव प्रथमेऽभिप्रायो द्वितीये चिन्तनमिति । चिन्ता-
मये दीपितः । नैव सर्वमप्यपरिज्ञायैतत्प्राप्त्युपायान्वेषणपरः संजातः । न चाप्यस्या-
कथितत्वात् कोऽनर्थव्यवस्थान्तरतनुकृतानिर्माणे प्रत्युत समुचितवचनमप्यमामावाह-
सप्तसंभोगविकल्पावयवविधौ वैधं वराभीसाह—एवापीति । अत्रायं निर्माणे तदेव

१ ‘वचनं’ सेतो २. ‘नरसा’ सात, ३. ‘नृत्या’ सात, ४. ‘सत्यन्तरं’
‘चतो’ व्याप्योक्ते ५. ‘सर्ववचनं’ व्याप्योक्ते ६. ‘इदमे चिन्तान्वरो निर्मित’
व्याप्योक्ते. ७. ‘दोषो नः’ व्याप्योक्तेकोचने ८. ‘मत्त प्रेक्षा’ ‘मत्तोपेक्षा’
व्याप्योक्तेकोचने

कविदनुमयरूपा ।

यथा—

‘इतो वसति केशव पुरमितस्तदीयद्विषा

मितोऽपि श्ररणागताः सितरिपक्षिणः शेरसे ।

इतोऽपि बहधानल सह समस्तसर्वतकै

रहो विततमूर्धितं भरसह च सिन्धोर्बपुः ॥’

अत्र निन्दा स्तुतिर्वा विस्मयोक्तावेवास्तमयत इत्यनुमयरूपा ॥

व्यङ्ग्यस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।

व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानस्यार्थस्य अभिधान यत्पर्यायेण व्यङ्ग्यन्तरेण कथनं पर्यायोक्तम् । अत एव चान्योक्तेरस्य भेदः । न हि तत्र गम्यमानस्यार्थस्य व्यङ्ग्यन्तरेणाभिधानम्, अपि स्वप्रस्तुतद्वारेण तस्या लोप इति ।

इमिदं परिदेवितमिति अभीष्टं चतुर्थं वाक्यवच्छेदावधारणं कमेव पादस्तुतवतात्पर्य-
तया प्रतीयमानत्वात् । तथा चार्थं निमित्तवद्वयस्यैव धर्मोक्त्यर्थस्य श्लोक इति
प्रतिष्ठितः । एतदर्थं संस्तुतवत्वापत्तेरिति स्पष्ट एव तस्य श्लोको विद्विषः परिपठ्यते । य-
था—‘अनन्तरसितावग्रहममलपक्षीसक्तिपादवद्वपराभातत्त्वमभिधमिबोमैरपि । मत्तं
मम कमलस्यस्यस्यस्यप्रतिमाहं प्रवासति पवोनिचे’ पय इव कुरहे अराम् ॥’ अथवा
इवमन्वयवसितमपि न यत्र आत्मा तस्य संपादतम् । परमं यदर्थतत्त्वं कोस्तुनामिन्मो
ऽनुत्तमम् । अन्वयं प्रयत्नपरीक्षितमपि न प्राप्तम् चरन्मम तथामूतं प्रतिग्रहम्
एकैवे प्रज्ञो जगत्तर प्राप्ती ऐरावतोर्ध्वमथो जम्बन्तनिप्रावो यत्र तदन्वयस्यप्रति
ग्रहम् । इति चार्थं साम्बाहुपमात्पर्योऽन्तरं तु कारमसि विस्मयवामतपास्तुतं
विमानि परस्व च भोतुजवसास्त्रादरास्पदतया प्रवक्तव्यतया चोत्पादजवमेवैव
मूतममन्तोपादेयं सत्करीपवस्युचितजनानुमाहं कथमिति सात्मनि कुशकप्रतिपा
प्रवर्तनया धर्मवीरस्यर्चनेन वीररसे विमानितरिति मन्तव्यम् । अन्वया परिदेवितमात्रेण
हि कृतं स्यात् । अत्रेकापूर्वकारितमात्रव्यापेक्षितं चेति तत् सार्धपरार्थासंवा-
मिति । तदनेन निर्विवादतथीयश्लोकेनैव तथमिप्रावस्य परिदेवितविषयस्य संवेदमात्र
तत्पूर्वत्राव्यव्योक्तिरैव संभाव्यते । तत्रापि चात्रुताकावपुःस्य वीररसविमानिपर

१ अत्रस्तुतप्रसंगोपमाकृत्यमर्थव्यङ्ग्यम् श्लोकेन २. ‘नैवमूत’ श्लोकेन ३. व
लेखा श्लोकेन

यथा वा—

‘अयि’ दियर किं न पेच्छसि आयासं किं मुहा पलोपसि ।

आयापे वाहुमूलमि अद्भ्यन्दाण परिवादिम् ॥’

अत्र नस्तार्थचन्द्राणाम् ॥

अमेदस्य व्यस्ययो भेदो द्वितीया ।

यथा—

‘धैर्ण्यं छट्टहृत्तणय धैर्ण्यं शिब्य कावि वत्तणच्छाया ।

सामा सामण्यपेयावइस्स रेह शिब्य न होइ ॥’

अत्र छट्टमत्वादेरभिन्नस्यैव भेदेनाभिधानम् ॥

योगस्य सङ्गत्वस्य व्यत्ययोऽसंबन्धमृतीया ।

यथा—

‘मल्लिकामालमारिष्य’ सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दना ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायाममिसारिका ॥’

अत्रामिसारिकाणां लक्षणक्रियायोगेऽपि ज्योत्स्नाबाहुस्योत्कर्षविवक्षया
योग उक्तः ।

यथा वा—

‘अपाङ्गसरके दृष्टौ मधुरमङ्गवर्णा गिरो

बिलासभरमन्वरा गतिरतीव कान्तं मुसम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृष्टां स्वतो क्षीयता

तदत्र न मदोदय कृतपक्षोऽपि संक्ष्यते ॥’

अत्र मदोदयस्य लक्षणेऽपि स्वाभाविकविप्रमाणापुत्कर्षविवक्षया
लक्षणस्मायोग उक्तः ॥

१ अयि देवर किं न पेच्छसे आयासं (आयासं वा) किं मुहा प्रलोपयसि ।

आयासा बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणां परिपाटीम् ॥ [इति संस्कृतम् ।]

२ अइ शिबर किं न’ पाषाणसप्तशताम्,

३ अन्वत्तीकुमार्यमभ्यैव कापि वर्तनच्छाया ।

‘सामा सामान्यप्रजापते रेहैव न भवति ॥ [इति संस्कृतम् ।]

४ अन्ना’ का प्र ५ ‘पञ्चावहो’ का प्र

यथा—

‘समुच्छेदहरेण्यस्य गुनेरुत्पन्नगामिन ।

रामस्यानेन घनुषा देक्षिता धर्मदेक्षना ॥’

अत्र ‘भीष्मेण भार्गवो जित’ इति व्यङ्ग्यस्य ‘देक्षिता धर्मदेशना’ इत्यनया मङ्गला मणनम् ॥

विशेषविधत्तया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

प्रकृतस्वार्थस्य विशेषवर्णनेच्छया भेदस्य व्यत्ययोऽभेदाभिधानं यत्तदतिशयाभिधानादेकातिशयोक्तिः ।

यथा—

‘सुभाषद्विप्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरड्योत्स्रामच्छां लवङ्गफल्पाकमणयिनीम् ।

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना

गनाकाशे कोऽय गन्तितहरिणं क्षीतकिरण ॥’

अत्र सुलब्धन्त्रयोर्भेदेऽप्यभेदः ॥

तानुसंधेयेति । तर्हि यत्र प्रकरणेन विविजाति तत्र कोऽङ्कश्रः । यथा— निरुतङ्गः
दुरारोहम्— इति । उच्यते । तत्रोभयोरङ्कश्रयोरभ्यन्तरपरिमहेष बोधः यानि
शास्त्रं प्रमाप्नु, तत्र संकराङ्कश्रो वक्ष्यते । अत्र च संकराङ्कश्रयोरभ्यन्तरस्या
प्रकरमिदं प्रामाण्यं ज्ञायते । किमिदं समाप्तोक्तिरुत्पाद्योक्तिरिति संकराङ्कश्र एव ।
अन्ये त्वाहुः—यत् एव प्रकरणापरिहृतमत्र एकाग्रं प्रामाण्येन पादस्येवमनेन क इव
बलुपरिपोष इत्यन्वयपरत्वे प्रवृत्तिविहृती प्रत्युपदेशाय शास्त्रमिव श्लोकः कल्पन्त इति
समाप्तोक्तिपरिमहे कुतो बोधायनः । तस्मान्म्योक्तिरित्येवमिति च व्यङ्ग्यस्येति
बोधयतया निर्वेद्यः । अत्रया मङ्गला अभ्यस्यमिति । देक्षिताधर्मदेक्षनेति मङ्गलतर
रचितराशेरित्यर्थः । तत्र यद्गङ्गापन्तरेबोध्यते तद्गङ्गापम् । यथाप्येकपदपठामक-
प्रकारेण व्यङ्ग्यं प्रतीयते न तथा कथं वाच्यतः । कममाविविध्यप्रमथनां
छायाणां तथाभिधानप्रकरमायात् । यथा यदि हृद्रे जलति ह्ये गीः हृद्रेभत इति
विद्युत्तो बदेव रज्जुमन्वाद्यपादवापेक्षी तदेव विदुष्यति न तु कथात्तम् । अष्टेवमि
शास्त्रपरिपुत्रराशस्तथाकारतवागुलवस्तोत्यतः । तथा अमिथासंयुतत्वेन रजं भेदसं
गान्वा विदुष्यति । निरुतङ्ग बलुभो भेदसंयुतत्वेन रजं भेदसं
व्यापारः । य इतिप्रमथि बलु यी- हृद्रेभत इत्येवं भिन्नति । भिन्नमपि वरापेक्षात्
मयं गारमपि गतिरेषं संयजति च अभेदाभिधानमिति । गान्वा वापेक्षं च

यथा वा—

‘अयि’ दिशर किं न पेच्छसि व्यायास किं मुहा पलोपसि ।

जायार्थं बाहुमूलम्भि अद्भ्यन्दाज परिवादिम् ॥’

अत्र नस्तार्थचन्द्राणाम् ॥

अमेदस्य व्यत्ययो भेदो द्वितीया ।

यथा—

‘क्षेण्ण इहहत्तणय क्षेण्ण खिय कावि वत्तणच्छाया ।

सामा सामण्णपेयावइस्स रेह खिय न होइ ॥’

अत्र छट्मत्वादेरभिज्ञस्यैव भेदेनाभिधानम् ॥

योगस्य संक्ष्वत्स्य व्यत्ययोऽसंक्ष्वन्वन्तृतीया ।

यथा—

‘मष्टिकामाकुमारिण्य सर्वाङ्गीजार्द्रचन्दना ।

क्षौमवत्यो न क्ख्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिका ॥’

अत्राभिसारिकणां क्खणक्रियायोगेऽपि ज्योत्स्नाबाहुस्योत्कर्षविवक्षया
योग उक्तः ।

यथा वा—

‘अपाहतरले दक्षौ मधुरवक्रवर्णा गिरो

विह्लासमरमन्बरा गतिरतीव कान्त मुक्तम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृष्टां स्वतो छीकया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि सम्भव्यते ॥’

अत्र मदोदयस्य क्खण्णेऽपि स्वाभाविकविभ्रमाणामुत्कर्षविवक्षया
क्खणस्यायोग उक्तः ॥

१ ‘अयि दिशर किं न पेच्छसि व्यायासं (जायार्थं वा) किं मुहा प्रलोपयसि ।

जायाया बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणां परिपाटीम् ॥’ [इति संस्कृतम् ।]

२ अइ दिशर किं न व्यायाससंज्ञाम्,

३ अम्यत्सीकुमार्यमन्यैव अपि वर्तयच्छाया ।

इयामा सामान्यप्रजापते रेखीव न भवति ॥’ [इति संस्कृतम् ।]

४ अन्धा का प्र ५ ‘पञ्चाक्षणे’ का प्र

एवम्—

५५मा वि ण सच्चिओ जासे पमरन्तपल्लवारुणराओ ।

मज्झिमसुत्तम्भेसु मओ सह मदात्तम्भेसु सोयणेसु समरितो ॥

इति ।

अयोगस्य यस्यस्यो योगश्चतुर्थो ।

यथा—

पञ्चात्ययस्य किरणामुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रायोऽथ हरिणाक्षीणामुदीणा रागसागर ॥'

अप्रानुदत्ते चन्द्रे रागमागरेवृद्धेरयागेऽपि चन्द्रस्योदीपनविभावनादि
शयप्रतिपादनाथ योग उक्तः ।

यथा वा—

‘पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरम्भृताङ्गय ।

रूप समुन्मीलितसङ्कितासममं विलासा नुमुमायुपस्य ॥'

सथा—

‘न तच्चल यत्न मुक्तारपद्मं न पश्यं तद्यत्नीनपद्मम् ।

न पश्यदोऽसौ ब्रह्मगुणितो न या न गुणितं सत्यं जद्वार यमनः ॥

अथ वगद्वनादीनां पञ्चजादीनां च निःशेषतया पुरज्जलादिन्यासग्या
तत्रैव भाग उक्तः ।

तथा वा—

‘उद्यति निवत्ताप्यसिन्धुः स्यादिति मन्त्रः। द्विभाषि पाति धाम्नुम् ।

यदनि गिगिग्य रिन्विषण्टाद्वयसिवागितपारणद्वयीमात् ।।

अथ वाग्य-द्वन्द्वीनां गिरिवह-नीलमय-भक्ति मयम् । यथा गिरिवा-
न-द्वन्द्वीनां गिरिवह-नीलमय-भक्ति मयम् ।

धनमिति । अथान्यथा देवनामिदं गगनं अथाप्यथा अथान्यथा

୧   ୯୩   ୧୫   ସିଦ୍ଧା ପ୍ରସାଦ ଦେବଶର୍ମା ।

உ. அ. அ. அ. அ. அ. அ. அ. அ. அ. அ.

॥ [६९] श्रीगुरुदेव ॥

१. १८०० ई. में भारत

यथा ना—

‘विषमप्युपपातानामाकल्पमनस्यगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति चिरं कथमिह कथमो न ते वन्द्या ॥’

अत्र विषगतकविगुणानां रमणायोगेऽपि योग उक्तः ।

तथा—

‘हृदये चक्षुषि वाचि च सव सैवामिनवमौवना वसति ।

वयमत्र निरवकाशा विरम कृत पादपतनेन ॥’

अत्रैकस्य युगपदनेकवृत्तित्वायोगेऽपि योग उक्तः ॥ एवमिहे च सवत्र विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावसिष्ठसे । ता विना प्रायेणाल्लक्षणत्वायोगादिति न सामान्यमीळितैकावलीनिदर्शनाविश्लेषाप्रकारोपन्यास आह्वानम् ॥

विषसितस्य निषेध इवोपमानस्यालपञ्चालेपः ।

विशेषविषयेत्यनुवर्तते । बहुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वात्प्रधानत्वाच्च कथयकव्यत्मैतिसिद्धत्वं वा विशेषं बहु निषेध इव न तु निषेध एव । निषेधमुक्तेन विशेष एव तात्पर्यादित्येक आक्षेपः । उपमानस्य च य आक्षेपस्तिरस्कारः सोऽन्यः ।

अत्रोपमानं विषमप्युपपातानामाकल्पमनस्यगुणगणा येषाम् इति । तथा च—
‘सद्यः सर्वैव कथाश्चिरनवाच्यो विभाव्यत । यतोऽस्मां कविषा कथं योऽस्मां कविषा
इति ॥ सामान्येति । ‘मलिका— इत्यादी सामान्यम्, अपाह्वरके’
इति एतावि’ इत्यनवोर्मीलितम्, ‘पुत्राणि’ इति ‘न तत्रात्मम्’ इत्यवयवोरेकवली उप-
पत्ति— इत्यादी निदर्शना ‘विषमप्युपपातानाम्’ इति हृदये चक्षुषी इत्यवयवविषय-
वाचक्यो कथार्थः प्रसिद्धिस्तथा न दर्शनीय इति ॥ अत्राप्यवयवस्यैवमिति ।
वयमत्र निरवकाशा विरम कृत पादपतनेन । अतिप्रसिद्धत्वं । अनय उक्तः

१ ‘विरः कथमिह कथं २ अतिप्रसिद्धत्वं’ का प्र

१ ‘सर्वत्र’ इत्यादिवाचकं वातिसप्तोक्तिर्लक्षिता सर्वे सर्वा’ अथवा व्यासो-
पमन्मात् सर्व सर्वात्र’ इति पाठो भवेत्, २ एषा’ मूले

गबम्—

‘पेसो वि ष सञ्चयिषो भीसे पमरन्तपल्लवारुणरागो ।

मञ्जुणतम्बेसु मषो तह मदातम्बेसु लोयणेसु समरिषो ॥’

इति ।

अयोगस्य व्यस्ययो योगश्चतुर्थी ।

यथा—

‘पश्चात्पर्यस्य किरेणामुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रायोऽत्र हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागर ॥’

अत्रानुद्धते चन्द्रे रागसागरपृष्ठेरयोगेऽपि चन्द्रस्योद्दीपनविभावनाति
शयप्रतिपादनार्थं योग उक्तः ।

यथा वा—

‘पुरापि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गय’ ।

रूप समुन्मीलितसद्विलासमङ्गं विलासा कुसुमायुधस्य ॥’

तथा—

‘न तज्जल यत्र मुञ्जारूपद्वज न पङ्कजं तपदलीनपद्मम् ।

न पद्मदोऽसौ कलुगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं सज्ज खहार यन्मनः ॥’

अत्र वराङ्गनास्तीनां पङ्कजास्तीनां च निःशेषतया पुरजलादिव्याप्तेरयो
गेऽपि योग उक्तः ।

यथा वा—

‘उदयति विरततोर्ध्वरश्मिरज्जायहिमरुणौ हिमभासि याति चास्रम् ।

बहति गिरिरय विलम्बिषण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

अत्र वारणेन्द्रलीलां गिरिर्बहतीत्यसंबन्धेति सङ्गः । यद्वा गिरिवार
णेन्द्रगतयोर्लीलायोभनेऽप्येक्यमध्यवसितम् ।

एवमिति । मञ्जुवताप्रबोम्बेचनवार्मवराग मञ्जुवताप्रबो चोपोपरागे च

१ एषाऽपि न यस्यां प्रसरत्पत्रपाद्वरागः ।

मञ्जुवताप्रबो मञ्जुवता मञ्जुवताप्रबो मञ्जुवता

■ [इति संस्कृतम्]

२ शिरसानुदीर्णं व्याध्

यथा ना—

‘दिवमप्युपमातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति चिरं कथमिष कवयो न ते वन्द्या ॥’

अथ दिवगतकविगुणानां रमणायोगेऽपि योग उक्त ।

तथा—

‘हृदये चक्षुषि वाचि च तव सैवाभिनवमौवना वसति ।

वयमत्र निरवकाशा विरम क्लृप्त पादपतनेन ॥’

अत्रैकस्य युगपदनेकवृत्तिस्वायोगेऽपि योग उक्त ॥ एवविधे च
सर्वत्र विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । तां विना प्रायेणाक
रणत्वायोगादिति न सामान्यमीक्षितैकावकीनिदर्शनाविधेयापेक्षकारोप
न्यासं श्रेयान् ॥

विश्लेषितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेप ।

विशेषविश्लेषेत्वनुवर्तते । बहुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वात्प्रधानस्यास्य
न्यवक्तव्यत्वमैतिसिद्धत्वं वा विशेषं बहु निषेध इव न तु निषेध एव ।
निषेधमुत्तेन विशेष एव तात्पर्यादित्येक आक्षेप । उपमानस्य च य
आक्षेपस्त्विदस्कारं सोऽन्य ।

अत्रैकयोगेऽपि समुदायोगे दर्शनीयः ॥ अलङ्कारणत्वायागादिति । तथा नाह—
‘सिवा सर्वेषु वक्तोच्चिरवक्तव्यो विमलवत् । यतोऽस्मां कविना कर्तव्यं कोऽलङ्कारो
ऽनवा विधा इ’ इति ॥ सामान्येति । मन्त्रिका— इक्ष्वाक्षो सामान्यम्, अथ इतरके
इति एतेषु इक्ष्मणयोर्मौखितम्, पुराणि इति ‘न तत्रात्म’ इक्ष्मणयोरेकवक्त्रे उद
वति— इक्ष्वाक्ष निदर्शना ‘दिवमप्युपमातानाम्’ इति हृदये चक्षुषी इक्ष्मणयोर्विशेष
आलङ्कारो यथा— प्रशंसितवत्त्वा न दर्शनीय इति ॥ अत्राक्षयवत्त्वमप्यस्यमिति ।
वक्ष्यमानविषयतामाह । अतिसिद्धत्वेमिति । अतिप्रसिद्धत्वं । अनेन उक्त

१ ‘चिरं कथमिह कथं २ अतिप्रसिद्धत्वं’ कथं प्र

१ ‘सर्वत्र एवमात्रेण वातिसयोक्तिर्विशिष्टा सर्व सत्ता’ कोचन व्याख्यो
पत्तम्भात् ‘सिवा सर्वान्’ इति पाठो भवेत्, २ एषो मूले

निषेधो यथा—

‘अहं स्था यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका सत ।

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण ते ॥’

अथ वक्ष्यमाणप्रकरणद्वयो निषेधात्माक्षेप ।

उक्तविषयोऽपि यथा—

‘ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरस शीतांगुक्षान्ध्रव

कर्पूर कदली मृणालवस्त्रान्यम्भोभिनीपल्लवा ।

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्या स्फुटिद्भोत्कर

व्यापाराम भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥’

उपमानाक्षेपो यथा—

‘तस्यास्तन्मुखमलि सौम्य मुमगं किं पार्षणेनेन्दुना

सौन्दर्यस्य पद् इडां च यदि ते’ किं नाम नीलोत्पलै ।

किंवा कोमलकान्तिभि कित्तये सत्येव तत्राभरे

ही घातु पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेऽप्युक्तो ग्रह ॥’

यथा वा—

‘गर्भमसंवाद्यमिमं सोचनयुगलेन बहसि किं भवे ।

मन्तीदृशानि दिशि दिशि सर मु ननु नीलनलिनानि ॥’

अत्र सोचनयुगलस्योपमानीकृत्याक्षेप ।

यथा वा—

‘अहमेव गुरु सुदारपानामिति हालाहल ताव मा स्म इष्य ।

ननु मन्ति भयादृशानि भूयो भुक्तेऽस्मिन्वचनानि दुःखनानाम् ॥

अत्र हालाहलस्योपमानस्याभेप इति न प्रतीपमलंकारान्तरम् ॥

विशयनामाह । ‘किमुक्तनाप्रियेण त’ इति स्वदेश-व्यंग्याया अवस्था वा बहुमति वा वाचन इत्याभ्यास्य प्रियेणये ॥ विमनमेति । स्वदेशाया आभ्यास एतदिदं वा

१ ‘मन’ व्या०, २. ‘ये’ वाचनकाभ्यासवाटे, ३. ‘ये’ वाचनलंकारात्।

४. अत्र इति

१. किमुक्त भूये २. वाचनकाभ्यासः

अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।

आतिगुणक्रियाद्रव्यरूपाणां पदार्थानां सजातीयेन विजातीयेन वा वस्तुवृत्त्या विरोधेऽपि परस्परप्रतिबन्धरुक्षणो व्याघातरुक्षणो वाच्यो विरोधस्तद्वदामासमानो विरोधः ।

तत्र आतेर्जात्या यथा—

‘पङ्क्त्यामेव तनौ विमर्ति युगपन्नरत्नसिंहासने ।

मनुष्यत्ववराहस्ये तथैव यो विभुरसौ जयति ॥’

गुणेन यथा—

‘द्रोणाश्चत्वार्यमेधु श्रुत्वा श्रुत्वा द्वयं म्रितम् ।

ब्राह्मण्यमथ शौर्यं वा को नु चिन्तयते पुमान् ॥’

क्रियया यथा—‘सिंहोऽपि परिभूयते ।’

द्रव्येण यथा—

‘सुखति च जगदिदमवति च सहरति च हेतुमैव यो नियतम् ।

अवसरवशतः शफरो जनार्दन सोऽपि चित्रमिदम् ॥’

गुण्यस्य गुणेन यथा—

‘सस्य त्वमेव सरलो जगति अरामनितकुञ्जमावोऽपि ।

ब्रह्मन्परमसि विमलो बितताम्बरधूममलिनोऽपि ॥’

क्रियया यथा—

‘पेक्षेऽपि स्वल्पचनं बहुतिथरां मानसं सतत्स्वविदाम् ।

परुषमपि सुखनवाक्यं मलयमरसवत्प्रमोदमति ॥’

पारहेतवस्तस्या मयन्तीकतिप्रसिद्धोऽयमथ इत्यस्य प्रतिपादनाय ॥ व्याघात इति । एतत्प्रतिबन्धक्यः ॥ तद्वदामासमान इति । अयं भावः—विशेषविषयैस्तत्रा-
जनुष्वर्थाभावात् यत्र भावान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यं क्वापधितुमाशुचो विरोधप्रतीतिकारि
न तु विरोधपर्यवसायि वचस्तत्रां विरोधाच्छङ्कार यत्र पुनः परिहारसंभवस्तत्र
व्याघात शब्द इति ॥ सत्यं त्वमेवेति । यत्र सरलवियक्तम्बरोरकार्यत्वात् शिष्टता
न समसीति संकराच्छङ्का न कार्त्तः । चेत्ततो हि सरलत्वाद्विमलत्वाच्च सोऽपि सरलः

१ रामेभु स्यात् २ महविषं क्य प्र ३ पेस्यं क्य प्र ४ सतत्त्वतत्त्वस्यै
पदापी क्य प्र टी

द्रव्येण यथा—

‘कौशाद्रिरुद्धामदृष्टदोऽसौ यन्मार्गणानर्गलघातपाते ।
अमूल्यवाम्मोददकामिमात् स मार्गव सत्यमपूजसर्ग ॥’

क्रियाया क्रियया यथा—

‘वासमृगलोचनायाश्चरितमिदं चित्रमत्र यदसौ माम् ।
वदयति सतापयति च वरे हृदये च मे वसति ॥’

द्रव्येण यथा—

‘सीता वदाह नैवामिहिम वदति भूरुह ।
ताप्यन्ते क्षतिना चित्र विरेह कामिनो मृषम् ॥’

द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘समदमतङ्गममदबलनि सङ्गतरङ्गिणीपरिषङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि अटजुषि सङ्करजूटापगापि कालिन्दी ॥’

एव वक्ष मेदा । एषु परस्परप्रतिबन्धो निरोध ।

व्याघातो यथा—

‘अप्यसञ्जनसांगत्ये न वसत्येव वैकुण्ठम् ।
अक्षान्तिविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥

अत्र क्षालनाभावे विशुद्धिर्वाहन्यते ।

यथा वा—

‘महर्षिणि कुले जन्म रूप स्मरसुहृदय* ।
तथापि न सुखप्राप्ति कस्य निव्रीयते न भी ॥’

तथा—

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध* ।
हरतापि तनुं यस्य क्षमुना न हस बलम् ॥’

स्मिन् ॥ विभावयन्ति । अप्यसञ्जनसांगत्ये* इत्यादौ विभावना : महर्षिणि* इति

तथा—

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्वर्थायवीर्याय तस्मै कुसुममन्यने ॥’

एषु कारणसामर्थ्ये फलभावो व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘सा बाळा वयममगल्ममनस सा स्त्री वयं कातरा’
सा ‘पीनं परिष्णाद्दिनं स्तनमरं घटे सस्तेदा वयम् ।

साक्रान्ता जघनस्त्रलेन गुरुणा गन्तु न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाभितैरपटवो ज्ञाता स इत्यनुत्तमम् ॥’

अत्रान्यदेषस्थितेन कारणेनान्यदेषस्वकार्योत्पादो व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘विज्ञामकीकाळकमज्जतां गतकधीवधूकषतमाळपल्लव ।
चकार यस्याप्परधूमसचयो मलीमसं शुक्लतरं निव यत् ॥’
अत्र मलीमसेन शुक्लतरीकरणं व्याहन्यते ।

तथा—

‘आनन्दममन्दमिमं कुबलयदल्लोचने ददासि स्वम् ।
विरहस्त्वयैव अनितस्तापयसितरां शरीर मे ॥’

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन व्याहन्यते ।

‘शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना ।

अयं क्व च कुक्कुळामिर्कर्मज्ञो भवनानल ॥’

अत्र मार्दव्यं कर्मज्ञेन व्याहन्यते ।

स एव’ इति ‘कर्पूर इव’ इति च त्रिषु विधेयोक्तिः सा बाळा’ इत्यादिवाच्यमिति-
‘विज्ञामकीकाळक’ इति ‘शिरीषादपि’ इति आनन्दममन्दमिमम् इति ‘मिपुळेन’ इति

१ मकरचैतवे’ वा प्र २ पीयोवृत्तिमत्पयोधरयुग्मं वागनहृती ३ ‘कव’ वा
प्र ४ ‘दुःखे मज्जमानिक’ वा प्र

द्रव्येण यथा—

‘कौशाद्रिस्त्वामहवदृढोऽसौ यन्मागणानर्गळश्चासपाते ।
अभूजवाम्मोक्षदकाभिमात स मार्गव सत्यमपूर्वसर्ग ॥’

क्रियायाः क्रियया यथा—

‘शालमृगलोचनायाश्चरितमिव चित्रमथ यदसौ माम् ।
चटपति सतापवति च दूरे हृदये च मे वसति ॥’

द्रव्येण यथा—

‘सीतां ददाह नैवामिहिम दहति मूरुह ।
ताप्यन्ते शशिना चित्र विरेहे कामिनो मृशम् ॥’

द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘समदमतञ्जनमदजजनि सङ्गततरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक स्वयि चटजुपि छकरजूटापगापि कालिन्दी ॥’

एव दष्ट भेदा । येषु परस्परप्रतिबन्धो विरोधः ।

व्याघातो यथा—

‘अप्यसञ्जनसांगत्ये न वसत्येव वैकृतम् ।
अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥

अत्र क्षालनाभावे विशुद्धिर्बाह्यते ।

यथा वा—

‘महर्षिणि कुले जन्म रूपं स्मरसुहृदय ।
तथापि न सुसप्राप्ति कस्य भित्रीयते न धी ॥’

तथा—

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध ।
हरतापि तनु यस्य शंभुना न हत बलम् ॥’

निम्नः ० विभावनेति । अप्यसञ्जनसांगत्ये इत्यादौ विभावना महर्षिणि इति

तथा—

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्वर्थावीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥’

एषु कारणसामग्र्ये फलाभावो व्याह्रन्मते ।

यथा वा—

‘सा बाला वयममगल्ममनस सा स्त्री वय कातरा’
सा ‘पीनं परिणाहिर्न स्तनमर षष्ठे सन्वेदा वयम् ।

साक्रान्ता अधनस्थलेन गुरुणा गन्तु न शक्ता वय
दोषैरन्यजनाभितैरपटवो ज्ञाता स इत्यद्भुतम् ॥’

अत्रान्यदेशस्थितेन कारणेनान्यदेशस्थकार्योत्पादो व्याह्रन्मते ।

यथा वा—

‘दिशामलीकाककमङ्गतां गतस्त्रीविधूकणतमाक्यकृत् ।
चकार मस्याम्बरधूमसंचयो मलीमस शुक्लतर निबं यथ ॥’
अत्र मलीमसेन शुक्लतरीकरण व्याह्रन्मते ।

तथा—

‘आनन्दममन्दमिमं कुबल्यदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव अनितश्चापयवितरां शरीर मे ॥’

अत्रानन्ददान शरीरतापेन व्याह्रन्मते ।

‘शिरिषादपि मृदङ्गी केयमायतलोचना ।

अथ क्व च कुङ्कुमार्ककेशो मदनानल ॥’

अत्र मार्दव कार्कश्येन व्याह्रन्मते ।

ए एका’ इति ‘कर्पूर इव’ इति च त्रिषु विशेषोक्तिः सा वाक्य’ इत्याद्यावत्तपतिः
‘दिशामलीकाकक’ इति ‘शिरिषादपि’ इति आनन्दममन्दमिमम्’ इति त्रिषुकेव’ इति

१ ‘मकरकेतवे’ का प्र २ ‘पीतोत्रतिमम्पबोधरमुनि’ वासमहर्षी ३ ‘केय’ का
प्र ४ ‘कुन्तलो मलयानिल’ का प्र

तथा—

‘विपुलेन सागरक्षयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य परिरे युगक्षये ।

मद्विभ्रमासकलया पपे पुन स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृष्टा ॥’

अत्र हीनेन गुरुकार्यकरण व्याहन्यते ।

‘किं वदातु किमभातु भर्तव्यमरणाकुल ।

उदारमतिराष्टेऽपि अगञ्जितयमात्रके ॥’

अत्राधिकेन स्वल्पकार्यकरण व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘अहो विद्याल भूपाळ मुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यद्योराक्षिर्बदत्र ते ॥’

अत्र मानाशक्यत्वेन मान व्याहन्यते ।

तथा—

‘भवत्समावनोत्त्राय परितोषाय मूर्च्छते ।

अपि व्यासदिगन्तानि नाज्ञानि प्रमदन्ति मे ॥’

अत्राज्ञानामतिविपुलतया परितोषाभावेन व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘दृष्ट्वा दग्ध मनसिर्ब जीवयन्ति दृष्टैव वा ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता सुखे वामलोचना ॥’

अत्र दृष्टैव दाहो जीवन च व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘वैवसोसि अह वि सुन्दर तह वि तप मज्जा रत्निय हियमम् ।

रायभरिण वि हियण सुहय निहिणो न रत्तोसि ॥

अत्र पदकेन रत्नं रागभूतहृदयेनारत्नं च व्याहन्यते ॥ एव

च विभावनाविशेषोक्तमसंगतिविपगाभिकव्याभातात्तदुपा पृथगलंकार

‘किं वदामु’ इति च पदसु विपमम्, ‘अहो विद्यालम्’ इति ‘अवरोमावनोत्त्राय’ इति च द्वयोरधिकम्, ‘दृष्ट्वा दग्धम्’ इति व्यापातः ‘वैवसाऽसि’ इत्यत्रात्तद्वचनेति पृथगलंकारश्च

१. वयस्योऽसि वयसि सुन्दर तथापि त्वया मम रत्नितं हृदयम् ।

रागभरितं चि हृदये मुमग निहितो न रत्तोऽसि च’ [इति संसृष्टम् ।]

त्वेन न वाच्या । विरोध एवातर्भावात् । उक्तिवैधिम्यमात्राद्वेदे च
लक्षणकरणेऽल्लकारानन्त्यप्रसङ्गः ॥

सहार्थबलादर्थस्यान्वयः सहोक्तिः ।

धर्मस्य क्रियागुणलक्षणस्य सहार्थसामर्थ्याद्योऽन्वयः प्रतिपाद्यतेऽर्था
दनेकेषु वस्तुषु सा सहोक्तिः ।

क्रियालक्षणा यथा—

‘रघुर्भूषं बद्धसि तेन तादित पपात भूमौ सह सैनिकाद्युभिः ।

निमेषमात्रावबधूय तव्यायां सहोरित्त सैनिकहर्षनि स्वने ॥’

गुणलक्षणा यथा—

‘सह दीर्घा मम श्वासैरिमा समसि रात्रय ।

पाण्डुराक्ष ममैवाहै सार्धं तावन्त्रभूषणा ॥’

स्मिष्टविशेषणैरुपमानधी समामोक्तिः ।

स्नेयवद्विरुपमयविशेषणैर्योपमानस्य प्रतीतिः सा समासेन संक्षेपेणार्थ
व्यकृतनात्समासोक्तिः ।

वाच्या इति ॥ रघुर्भूषमिति । अत्र रघुगता पतवक्रिया वाच्यी । अनुमता तु
सहार्थसामर्थ्यावबधीवते ॥ एवं गुणोपाहरणेऽप्युदात्तम् । अत्रामिषाभ्यापाद्यार्था
गोमन्वाभिनः प्रतीकन्ते प्राकरमिषत्वाप्राकरमिषत्वाभ्यां योपमानोपमेवभावः,
केन्द्राक्षः सहोक्त्योपमावन्तर्भावः । तथा उपमावास्तुमयोपमानोपमेवभोरुपा
यित्वं धर्मवाचित्वं बलाद्यमिषाभ्यापारात्प्रतीवते इह तु तादृशोऽमिषाभ्यापारो यो-
पमेवत्वं तेषां योपमानाभावः ॥ कश्चित्— समामोक्तिः सहोक्तिश्च यत्कथंरतया मया ।
यत्कथंरान्तरत्वेन सोमाश्रयतया तथा ॥ इति सहोक्तिरकथंरतो न भवतीति प्रतिपाद्य-
ति । अत्र सोमाश्रयत्वं वृत्तत्वं तत्र योपमावत्तोऽन्वयकथरा न भवन्तीति सर्वसं-
तमेव । अहस्त्ये च क्षिप्त्वेन सहोपात्त्वाय पठति पुत्रेण सह पिता तिष्ठतीत्यादौ सहो-
क्तिर्यं भवतु । ‘सह विभसमिषाभिर्दीर्घां श्वासवन्ता सह मणिकव्यदि वाह्याय यमन्ति ।
एव सुप्त विभोः तीए स्नेमिरीए सह न तनुकथा गुणव्य जीवितासा ॥’ इत्यादौ तु
इत्येव विमिति मेवते ॥ अथ अत्र परस्परसाम्यसम्यग्यो मनोहारितान्विबन्धनमिति प्र-

१ ‘सह विभसमिषाभिर्दीर्घां श्वासवन्ता सह मणिकव्यद्विबोपवाय यमन्ति ।

एव सुप्त विभोः तीए स्नेमिरीए सह न तनुकथा गुणव्य जीवितासा ॥’ इत्यादौ तु

[इति अध्यायः]

‘तीम उन्मिगिरीण’ वा ॥

यथा—

‘उपोदरागेण विखोलतारक तथा गृहीत शशिना निशाग्रसम् ।

यथा समस्त तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्रक्षित न लक्षितम् ॥’

अत्र निशाग्रशिनोरुपमेययोरुपोदरागादिसंक्षिप्तविशेषणवक्ष्यमायकयो
रुपमानयो प्रसीति ॥

सीम्मानोपमानवचनं नानिर्वर्तत इत्युपमैवेत्यतः । इन्तर्हि रूपद्वयपुष्पप्रभुतप्रसंगत
योऽपि पृष्ठं वक्ष्यते । तत्राप्युपमानोपमेयभावप्रतीतेरुपमैववचनं चोक्तं नानि-
र्वर्तयन्तरम् । अत्रापि वचनम् — ‘प्रतिबलुप्रसूतिरुपमाप्रगल्भ’ इति ॥ अत्र रूपद्वयपु-
ष्पप्रभुतप्रसंगतविशेषणवक्ष्यमायकयो रूपद्वयवचनं प्रवर्तते । तर्हि सरोत्पन्नवपि
सद्योत्पन्नवपि सद्योत्पन्नवपि सद्योत्पन्नवपि सद्योत्पन्नवपि सद्योत्पन्नवपि सद्योत्पन्नवपि
बहुना ॥ उपोदरागेणेति । उपोदो ह्युपो रागाः सौम्योऽर्चिता प्रेम च येन । विषये
न्यक्षररूपं सौम्यीति नेत्रविभागवचनं यत्र । तथेति सत्येति प्रेमरमसेन च । गृहीत-
मासितम्, परिबुद्धितुमाश्रयन्तं च । निशाया मुखं प्रारम्भं वक्ष्यते कनकं च । यथेति ।
यथा सद्योत्पन्नवपि प्रेमरमसेन च । तिमिरं च भङ्गुवचनं सूत्या भङ्गुवचनितिमिरांशुकं र-
क्षितं सद्योत्पन्नवपि तत्पटलम्, तिमिरं भङ्गुवचनं नीलशशिञ्जलं नक्षत्रं शिखरपूजिता । यत्र
तिमिरमेभङ्गुवचनमिति व्याख्येयम् । एकविधवचनकत्वापत्तेः । रागादक्षय्यास्तत्पटलवत्,
नक्षत्रन्तरे प्रेमरमसेन हेतोः । पुरोऽपि पूर्वस्यां दिशि अथ च । यस्मिन् प्रसन्नम्, पतितं
च । तथा रागाः करणभूतत्वात् । समस्तं मिथितमुपमानवचनेन च । च लक्षितं रात्रिश-
रम्याऽपि इति न ज्ञातम् । तिमिरस्यनन्तांशुकाने हि रात्रिसुखमिति स्मर्येन व्यस्यतं
न तु स्फुटं भास्वरे । यद्यप्यप्येव तु तत्रापि कल्पं रात्रिपक्षेऽपि रात्र्या लक्षितमित्यस्य-
वन्तरम् । अत्र च नावकेन पञ्चाङ्गत्वेन बुद्धनोपक्रमं पुरो गीष्मोऽप्यस्य यस्मिन् पतनम् ।
अत्र वा पुरोऽपि तथा गृहीतं नावकेन मुखमिति संबन्धः । एतस्याच मनोमोक्षेन शेष-
मन्तरेण विविधविषयस्य उपलब्धयत इति शेषेण सह संकरादपि न कथं । येषां हर्त-
काराणां विविधविषयवचनवाच्यत्वस्यैव संभवति तथामेव परस्परसंकीर्णमात्रायां संकर-
रत्नं युक्तं । यथा विरोधव्यतिरेकश्च शेषस्य च । शेषाभावेऽपि हि एकस्यमेव तर्क-
द्वारा विरोधो यस्यावयवयो नित्यम् दृष्ट्या व्यतिरेकश्च दृश्यते । विरोधव्यतिरेक-
भावे च अनादृशव्यतिरेकश्च दृष्ट्या व्यतिरेकश्च दृश्यते । अत्रापि विरोधशेषयोः शेषव्यतिरेकयो-
र्भेदः । तस्मात्तस्मिन् मनानविसंयम्यविधायिनि शेषपदरेखात्मकं प्रतिबन्धन इति
नाम्या विविधो विषय उपलब्धः । अत्रापि तर्कनाम्या प्रवृत्तेरिति ॥ नायकयोरिति ।

स्वभावाख्यानं जातिः ।

अर्थस्तु तादृक्स्थस्य स्वभावः । स च सत्त्वानस्थानकम्यापारादिस्तस्य वर्णनं जातिः ।

तत्र सत्त्वानं यथा—

‘पर्यापस्त्वल्लिप्तस्फिक्च’ करसलोल्लिप्तोचरीयां वञ्चा

बलान्निस्तुरगैर्गता विभुरसामञ्जातवल्गाग्रहा ।

नेपथ्ये कञ्चयन्ति मूर्धनेनयाहुः खिद्यसपादिते

निर्बन्ध्यापितचक्षुषं परिचयोपाचा भिय मोत्रिया ॥’

स्थानकं यथा—

‘स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतां समाकुञ्चितसम्पदादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युपेतमात्मबोनिम् ॥’

व्यापारो यथा—

‘अनुतां नयत सरामि ते शरमुत्सङ्गनिपण्णयन्वन ।

मधुना सह समिता कथा नयनोपान्तबिभोक्षितं च तत् ॥’

असक्यं नास्ति च त्वेकशेषः ॥ तादृक्स्थस्यमिति । सा अनुमर्षकोचत अवस्था यस्य ॥ इत्यस्य भावश्चावस्थमिति । अन्वयः—अविप्रतिमया निर्भिन्नपक्षप्रसङ्गस्य वा विवर्तकत्वा बलुत्वमन्वा वात्रोपपन्नन्तं स जातविषयः । एवं च अलङ्कारकृता येषां समावोचिरसङ्कृतिः । अलङ्कारवन्तया तेषां किमप्यवशिष्यतः ॥ इति अर्थविप्रतिप्रवृत्तम् । तत्रिरसमेव । बलुनो हि सामान्यसमावा लीकिश्रोत्रोऽलङ्कार्यः । अविप्रतिमासंरम्भ-विशेषविषयस्तु श्लोकोत्तराबोऽलङ्कारमिति ॥ तथा च—उच्यत बलुनश्चावस्थस्य मिह विद्यतः । तत्रैकमम्यसामान्यं बद्रिकार्थक्योचरः ॥ स एव सर्वशाब्दानां विषयः परि-कीर्तितः । अत एवामिधीयतं व्यामलं बोधवन्त्यसम् ॥ निश्चितमस्य यत् तद्व्यस्यस्य शेषः । स एव अलङ्कारिणां गोचरः प्रतिभासुवाम् ॥ अतः ‘रसानुगुणस्यार्थविन्त्या मिमितयतसः । अतः त्वस्यस्योत्तरा प्रज्ञेयः प्रतिभा कम् ॥ सा हि अनुमर्षावतस्तुटीय-मिति गीयते । येन सादृश्यकरोत्येव भावार्थस्यस्ववर्तिनः ॥ अस्य अभावस्योच्छिन्नां सासं-शरतया मता । अतः साक्षाद्विद्यमानि तत्राद्याः प्रतिभार्पिताः ॥ यथा । अनुभूतामि-त्यादि । सामान्यस्तु समावो च श्रोत्राबोऽलङ्कार्योचरः । अत्रियस्यैवमलङ्कार्यमन्यथा बो-हि सङ्कृताः ॥ बलुमात्रानुवादस्तु पूरणकफलो हि यः । अर्थोप स दोषश्चतुष्टय इति यः

यथा—

‘उपोदरागेण विलोळतारक तथा गृहीत क्षशिना निशामुसम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्वलितं न लक्षितम् ॥’

अत्र निशाक्षशिनोरुपमेययोरुपोदरागादिसंक्षिप्तविशेषणवत्प्रत्ययक्रयो
रुपमानयो प्रतीतिः ॥

सीम्मानोपमास्वरूपं न्यतिवर्तत इत्युपमवैयर्थ्ये । इन्त तर्हि रूपरूपानुसंगप्रत्युत्पन्नं
योऽपि प्रसङ्गः कथं स्यात् । तत्राभ्युपमानोपमेयमात्रप्रतीतेरुपमेयवत्त्वकारो बाधो नत-
कारणन्तरम् । अथाह वामन — प्रतिबस्तुप्रयुक्तिरुपमाप्रपञ्चः’ इति ॥ अथ रूपरूपानु-
संगप्रत्युत्पन्नं विशेषमङ्गीकृत्य रूपरूपविषयव्यवहारः प्रवर्त्येत । तर्हि सद्योत्पादनापि
सहार्थसामर्थ्यावसितसाम्यसमन्वयो विशेषः समस्तीति सद्योत्पादविमि-
स्मिपरान्तरमित्यर्थं
बहुमा ॥ उपोदरागेणेति । उपोदो वृत्तो रागः सांध्योऽक्षिमा प्रेम च वेदः । विस्मे-
यकारश्च व्योर्त्तापि नेत्रविभागाच्च यत्र । तथेति सन्त्येव प्रेमरभसेन च । गृहीतमा-
नासितम्, परिशुम्भितुमाश्रयन्तं च । निघात्या मुक्तं प्रारम्भः । वदनकोष्णदं च । यथेति ।
यथा सतिप्रिप्रहनेन प्रेमरभसेन च । तिमिरं च अंशुकं च सूक्ष्मा अंशुवस्तिमिरांशुकं र-
स्मिचवलीकृतं तन-पठकम् । तिमिरं वांशुकं नीलव्यालिच्छ नवोद्भा प्रैङ्गवयुजिता । यद्
तिमिरमेवांशुकमिति व्याख्यायकम् । एकविधसम्पत्कलापते । रागाद्वलितस्त्वन्वाह्वाद्,
तदनन्तरं प्रेमरूपं हेतोः । पुरोऽपि पूर्वस्यां विधिः अग्रे च । यन्ति प्रचान्तम्, पतितं
च । तथा राग्या करवभूतया । समस्तं मिमित्तमुपलब्धवत्त्वेन वा । न लक्षितं रात्रिप्र-
रम्भोऽस्मी’ इति न ज्ञातम् । तिमिरसंज्ञकतांशुवर्धने हि रात्रिमुखमिति अक्षेण व्यप-
न तु सुष्ठे व्याख्याते । नाविक्रमो तु तथेति कर्तृपदं रात्रिपक्षेऽपि च अक्षितमिदं
नन्तरम् । अत्र च नाविक्रमः पञ्चमतेन शुम्भलोपक्रमे पुरो नीलव्यालिच्छ गच्छने पतनम् ।
वदि वा पुरोऽग्रे तथा गृहीत नाविक्रमः सुकमिति संभवः । पतस्याच्च समासोपेयं शेष-
मन्तरेण विविचयिष्यता उपलब्धवते इति शेषेण नह संकराद्यह न कर्मा । तेषां शेष-
कारणं विविचयिष्यतवाप्यारयस्यम संभवति तेषामेव परस्परसंकीर्णमापदायां सं-
रता युक्ता । यथा विरोधव्यतिरेकस्य शेषस्य च । शेषाभावेऽपि हि एकस्यामेव तनौ-
इत्यादौ विरोधो वस्यमर्भवतो निस्सम्’ इत्याद्यां व्यतिरेकस्य दृश्यते । विरोधव्यतिरेक-
भावे च अमापदवमावत्’ इत्याद्यां शेषमेति । अथा विरोधशेषो शेषव्यतिरेकशेष-
संकरस्य । समासोपलब्धु समागविशेषणमिच्छयिभिः शेषपदैरेवमानं प्रतिस्मृत इति
नास्मा विविचो विषय उपलब्धवते । शेषापवादनैवास्याः प्रवृत्तेरिति ॥ नायक्योपेति ।

स्वभावाख्यानं जातिः ।

वर्णनं सादृशस्य स्वभाव । स च मस्थानस्थानकव्यापारादिसम्भ
वर्णनं जातिः ।

तत्र सस्थानं यथा—

‘पर्याणस्तस्मिन्स्तिष्ठन्न करसंछोत्विष्टोत्तरीयां बला

बलाद्भिस्तुरगैर्गता विधुरतामभ्रातवल्गामहा ।

नेपथ्ये कथयन्ति मृपतेनयाहुः क्षिप्रसपादितै

निर्झर्यापितचमुप परिचयोपाचां भिय ओषिमा ॥’

स्थानकं यथा—

‘स वक्षिणापाङ्गनिषिष्टमुष्टिं नतां समाकुक्षितसन्वपादम् ।

ददर्श चकीकृतचारुचाप प्रहर्तुमभ्युपसमात्मयोनिम् ॥’

व्यापारो यथा—

‘अनुतां नमस अरामि से श्वरमुस्तङ्गनिपण्णधन्वन ।

मनुना सह समिता कथा नयनोपान्तबिबोक्षित च सत् ॥’

भावश्च नास्ति चेत्येकशेषः । तावत्तस्यमिति । सा अनुमतेकशेषः अस्मा
वम् ॥ इत्यस्य भावश्चावस्थमिति । अवस्थं — अविप्रतिभया निर्विकल्पक्यसङ्गक्यस्य
विपरीकृत्य बहुसमासा अत्रोपवर्त्यन्त स ज्ञातविषयः । एवं च अस्मद्वरकृतां वेपां
समावाप्तिरभ्युक्तिः । अलङ्कार्यतवावपाङ्गिमन्यद्वसिञ्जत ॥ इति परस्मैपदप्रतिपादितम्
तभिरस्तमेव । बहुनो हि सामान्यसमाधो वीक्षितोऽर्थोऽलङ्कारः । अविप्रतिभया
विपरीकृत्य स्रोतोत्तमार्थोऽलङ्कारमिति ॥ तथा चाह— उच्यते बहुनानावर्त्य
सिद्धि विपत् । तत्रैकमन्यसामान्यं बहुवर्त्यकशेषः ॥ स एव सर्वसङ्गतो विषय एव
धीर्मेत । अत एवामिधीनन्तं भ्यामथ बोधयन्त्यस्य ॥ विशिष्टमस्य रूपं तद्वन्वत्तम
एवम् । स एव सत्त्वविगारो एवम् प्रतिपाद्युक्तम् । नत रसानुगुणस्यार्थवि
विमितचतस्रः । जलं अरूपस्यस्योत्था ग्रहेण प्रतिभा कथं । सा हि बहुमंगलान्मुदिर
मिति धीवत । एवं साक्षात्करोत्येव भावार्थविपत्तिरिति ॥ अथ समावयोधिय कथ
कारतया मया । नत सामान्यविशेषान्ति तत्रार्थं प्रतिपादितम् ॥ यथा । अनुनामि
स्यादि । ‘सामान्यस्तु समाधो च’ लोऽन्यत्वेत्यर्थः । अथ । अनुनामि
हि अनुनाम् ॥ अनुनाम्नानुनाम्पु पूर्ववत्कथं हि न । अथोपेयं स तार्किकः ॥

स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्याजस्तुतिः ।

स्तुतेर्निन्दापरता निन्दायाश्च स्तुतिपरता यत्रोच्यते सा व्याजरूपा
व्याजेन वा स्तुतिः व्याजस्तुतिः ।

यथा—

‘दिनमवसितं विभ्रान्ता सस्त्वया मरुकूप हे

परमुपकृतं शेषं बद्धुं ह्रिया वयमसमा ।

मयसु मुकुटैरघ्न्यानामशेषजको मया

निममपि घनञ्छाया भूमाक्षवोपतटं क्षमी ॥’

‘किं वृष्टान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थ

न्तुष्णीं स्यासु प्रकृतिमुसरो दाक्षिणात्यस्वभाव ।

गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्सरे पानगोष्ठ्या-

मुन्मत्तेषु अमतिं भवतो बलमा हन्त कीर्तिः ॥’

वाक्यस्थानेकार्थता श्लेषः ।

एवानामेकार्थत्वेऽपि यत्र वाक्यस्थानेकार्थता स श्लेषः ।

यथा—

‘दिष्टं प्रसादयन्नेव सेमोभिः प्रसृतैः सदा ।

न कस्यानन्दमसमं विदधाति विभाकर ॥’

अन्नाभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कमूपौ वाच्यौ ॥

यत् ॥’ व्याजरूपेति । कस्यस्या निन्दाशरिक्रमार्थः ॥ व्याजेनेति । परमार्थेन तु
निन्दैवैस्सर्षः । यत्तु निन्दापूर्विक्रम्यां स्तुतौ केनचित्पुत्रादृतम्— आसीमास पितामही तव
मही माता ततोऽनन्तरं जाता संप्रति साम्पुराधारक्षणा जाय्य कुन्तेद्रुतये । पूर्वं वर्षसतं
मविध्यति पुनः सैवानवद्या क्षुणा मुष्णं नाम समप्रतीतिविधुषां किं मूरतीनां कुन्ते ॥ इति
तद्वत्ताव प्रमत्तं प्रतिमाति । अहमस्मात्साम्प्रतिहेतुसात् । क्व चान्न स्तुतिः प्रकृता सं
वशादमेव राधेति हि किञ्चिदमित्येवंप्रया व्याजस्तुतिः साहचर्यगोष्ठीषु मिमिक्षत्पुपेस्वैव ॥
अनेकार्थतेति । विभां करोतीत्येकमेव हि बौगिकमर्थं प्रतिपादयन् विभाकरस्य
साधारणार्कमूपमस्तुत्यर्थेऽप्यप्रतिपादये भवतीति दिग्दर्शितव्या अनेकार्थप्रतिपादक
एव समोऽनेकार्थः । तथाहि—द्विरुत्तरा एव एकाश्च एकत्र बहुभ्योऽप्यत्र तन्मा
प्रजा । प्रसादन प्रत्यक्षणम् हर्षाभासः च । तन्मे ज्योतिः प्रतापः ॥ अन्निधाया अन्नि-

उत्कर्षापकर्षहेत्वो साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्याधिक्यं
व्यतिरेकः ।

उपमेयस्य प्राकरणिकस्य यदाधिक्यमर्थादुपमानात्स व्यतिरेकः । स
चोत्कर्षापकर्षहेत्वो क्रमेण युगपद्वोपादाने त्रिविधायामुक्तौ युगपदनुक्तौ
त्रैविधायाम् चतुर्विध । पुनश्च साम्यवानकस्योक्तावनुक्तौ बाधमेव ।

यथा—

‘यस्मान्नर्भवतो नित्य रिपूनप्युज्ज्वलैर्गुणैः ।

लक्ष्यते नेतरस्येष गाम्भीर्यैकनिधेः सय ॥’

अत्र गाम्भीर्यैकनिधित्वमुपमेयोत्कर्षहेतुरुक्तः ।

‘तुच्छस्वान्यजनस्त्वेष न सयो हन्त लक्ष्यते’

इत्यत्रैव पाठे तुच्छत्वमुपमानापकर्षहेतुर्भवति ।

‘असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपरामर्शे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्भोऽयं धृतेर्निधिः ॥’

अत्रोपमानोपमेयगतौ युगपदुत्कर्षापकर्षहेतु उक्तौ ।

‘शीर्षपर्जाम्बुवाताश्चा कष्टेऽपि तपसि सिता ।

समुद्रहन्ती नापूर्वं गवमन्यतपस्वित ॥’

अत्रोत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरप्यनुक्तिः । एव साम्योक्तौ चत्वारो भेदाः ।

साम्यानुक्तौ यथा—

‘नवीनविभ्रमोद्रेवतरङ्गितगति सदा ।

मुक्तेन शितमुग्धेन जयत्येषा सरोरुहम् ॥’

अत्रोपमेयोत्कर्षः । इवादिपदविरहानु साम्यस्यानुक्तिः । अत्र

यथाजाविति । इत्येवमर्थस्य प्राकरणिकत्वात् विवक्षितमिति भावः ॥ उपमेयस्या
धिक्यमिति । न उपमानस्य ॥ अत्र— शीर्ष शीर्षं इति शब्दो मूढ मूढ इति शब्दो
सकम् । विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिधिं वा न तु ॥ इत्यादिसमस्तस्य समवायि-
विक्रममिति केनचिदुक्तम् तदनुक्तम् । यौवनमप्यत्रयस्य द्वि अत्र-विक्रमं विवक्षितमिति

‘विदम्बयति वक्त्रेण निश्चयेन सितमम्बुजम्’

इति पाठपरिणामे उपमानापकर्षः ।

‘आननेनाफलद्वेन जयतीन्दु कसङ्कितम्’

अत्र युगपदुत्कर्षापकर्षौ ।

‘महो विदम्बयत्येषा वदनेन सरोरुहम्’

अत्रोत्कर्षापकर्षहेतोरनुक्तिः । साम्बं स्वाक्षेपात्सर्वत्र प्रतीयते । श्लेष-
व्यतिरेकस्तु सक्तरासङ्कारविषय इति तत्रैवोदाहरिष्यते ॥

विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैषम्याभ्यां समर्पनमर्थान्तरन्यासः ।
साधर्म्येण वैषम्येण वा विशेषो यत्र सामान्येन समर्थ्यते सोऽर्थान्तर-
त्वेन न्यसनमर्थान्तरन्यासः ।

तत्र साधर्म्येण यथा—

‘रयस्तमालोक्ष्य रथाङ्गपाणिं स्थाने स्थिता श्रीरिति सोऽप्रमिदध्यौ ।

वैराणि कार्पोपनिष्क्यनानि निर्मत्सरा एव गुणेषु सन्तः ॥’

वैषम्येण यथा—

‘अन्यमान्मनविनागतचित्तं चित्तनाथमभिज्ञश्चित्तवत्या ।

पीतभूरिसुरयापि न मेवे निर्वृत्तिर्हि मनसो मवहेत् ॥’

वचोक्तमत्र श्लेषः ॥ संस्कारासङ्कारविषयतीति । श्लेषव्यतिरेकबोरेम्यत्रापि सम्भवता-
कलाविति मयः । ततश्च तद्वत्तत्र न प्रयोजयितुमुचिता । वक्ष्यन्नुपमचरितत्वापि
तत्र नाभ्युत्तनुमां स्मृतः । यं हरिर्नामा वचः स हरिर्नारदपुराणनिषहेन ॥ इत्याद्यस्तु
किञ्चोक्तिबोधस्य पृथग्प्राप्त्यर्थं वै मेवा- संभवति उक्तस्यश्लेषैव संगृहीता तत्र हि
एकस्य पदस्य द्विगुणानाम् श्लेषः । उपमानात्पुण्यमवस्थाभिन्नमस्तीति व्यतिरेको मयत्वेन ।
अर्थान्तरस्येवेति । यत्र हेतोर्युक्तता सह व्याप्तिर्गुणत्वात्पक्षेतिदृश्यते न तु
एवमवस्थासतः तत्रार्थान्तरत्वेनासमानजातीयस्य वस्तुनो वक्ष्यसनमसाधार्थान्तरन्यासः ।
न तु वक्ष्यस्तुतः तद्वन्निमित्तमेवप्रवर्तमानं ॥ नन्वव्योक्तित्ववर्तनान्तां नात्र मिश्रतः ।
तथा हि— ऐरावतं सुप्रसूति- इत्याद्यावन्म्योच्यै विशेषेण महेश्वरताम्रं न नाप्येन लघुचेन
वक्ष्यन्मुखं रोत इति सामान्यं यम्बमानं समर्थ्यतः । तथा होह न गुणानुपम्यो’ इत्यादी

१ निम्बतीन्दु कसङ्कितम्’ अथ ५

१ पत्र इमेति स्थाने

स्तुत्यै संशयोक्तिं समदेहः ।

स्तुत्यै अलङ्कारान्तरगभीकारेण प्रस्तुतवस्तुवर्णनार्थं संशयस्योक्तिर्निर्णयान्ता अनिर्णयान्ता वा भेदकस्मानुक्ताबुक्तौ वा ससदेहः ।

निरक्षणे दृष्टान्तेन वायान्तिक समम्भतं तनास्य सम्भजनमिति स्थितिः । समम् । उभयत्रापि तत्र समर्प्यसमर्पकभावो सम्यतं किं तु यथार्थान्तरव्याप्ते न तथा तयोः । अर्थान्तरव्याप्ते हि समर्प्यस्य सम्भजेतोपात्तस्य समर्प्यत्वम् । अग्योक्तौ तु न तत्तथा । निरक्षणे च यद्यपि सम्भजेतोपात्तस्य समर्प्यस्य तथापि न तत्र विभेदं प्रति सामान्यस्य समर्पकत्वम् । अपि तु सामान्यविभेदोऽपि प्रति विधेयम् । यत्रा दृष्टान्तस्य विधेयव्यप्यवैयर्थ्यं प्रतिनिविद्यमानं संगच्छत इति वृत्तव्यवस्थितं पञ्चाङ्गम् ॥ स्तुत्यै इति । स्तुतये कर्तृशब्दः प्रयुज्यते तत्र संवेदककारसंज्ञा । सह संवेदेन अनिश्चयनं वर्तत इति कृत्वा । त्रिधा कञ्च संवेदकशब्दो भवति । संवेदकस्य प्रतिपादकत्वं च अलङ्कारान्तरव्याप्यगभीहृत्सासंवेदोऽपि संवेदकत्वेन चान्वेन चेति । संवेदकश्च स्तुतिसंघीर्णमूढभेदशब्देन । तत्र ह्यद् प्रतिपाद्यो वया—‘वामकणे स्फुरति ची’ पुरुषस्य कर्तृ स्थित्वा न वेति विदधानि गतागतानि । तर्था पुन प्रमदनिर्मलरूपमास्ते तन्नास्ति सद्विनिमयश्चक्षुषं क्षुभं वा प्र’ अत्र संवेदनिष्ठत्वं मेवेति ह्यद् संवेदः । संवेदो वया—‘गिरिरयममरेन्द्रजाय निर्मूलपद्म क्षतगस्वपुरेक्ष’ किं कृतो वैवदेन । अपरमिह मनो मे न पितु प्राणमृत क्षिप्तुत वन त एव व्यातता-पुर्वयसु ॥ अत्र स्वाशुवा पुरुषो वेतिवन्त्यन्पारमार्थिकेऽपि बहुनि पदमर्प उवेदीति संवेदो संवेदः । यत्र किमप्यन्यमुपेति । पूर्वत्र तु कथस्य मन्त्रित्वत्वं भवान्मावात्वाभापि संवेदोऽपि । कथञ्चन दृष्टीवत्स्याप्युपेक्षणीयव्यायेन सम्भरणस्य श्रुतमार्थसामानमिच्छन्वोद्विक्कः । मूढो वया—‘स्पन्दते वसिष्ठं यक्षु फलच्छाद्वा ॥ मे कश्चित् । न च मिथ्या मुनिवच’ कथमिष्यति किं क्षिप्तम् ॥ अत्र न संवेदनिष्ठता मापि विद्यमानस्य बहुनोऽक्षेप परामर्श इति मूढ संवेदः । यत्रा दृष्टान्तसंकेतस्यापूर्वपक्षार्थवर्धने सति किमिदं स्वा-भिति पदार्थान्तरव्यसामन्वियैवैव इत्यर्थः । तत्वेन प्रतिपाद्यं संवेदो निरक्षिप्तं च उपाद्यो वया—‘व्यास्यन्तां दुरातोहा राजवन्तः फलान्विता’ । विषया मूलतस्तन्मो भवमग्रमुपपन्नत्वम् ॥ व्यास्य सर्पां दुर्जनाय । दुरातोहा बु लोत्कलनीया विरक्तप्रभवावतिव्यमा-य । राजानुपपन्नविषेया गुणवन्ताय । मूलतः पर्यता राजानय । इत्येतस्माद्वचस प्रतिपत्तु परितरावविषय संवेद उपपद्यते । अलङ्कारान्तरव्याप्यगभीहृत्कारेण जन्मसु ‘सरोजपत्रे-इत्यादिना उपाहृत । एतेषु संवेदकस्य वचनेषु बहुधा प्रहतेषु प्रथमस्य प्रतिपादकत्वं प्रहस्यस्य रससाधनत्वं रसासम्भारेणान्वयः । अितर्यस्य हि व्याप्यव्यतिरेक सङ्गादावपरं कश्चित्तेऽहं या नवकत एव रसादिसङ्गावेनाम्लीयकत्वेन तद्वागासतापि भवतीति । द्वितीयस्य तु

यथा—

‘सरोजपद्मे परिलीनपद्मपदे विशालदृष्टेः खिदमू विलोचने ।
शिरोरुहाः स्युर्नतपद्मसततसेद्विरेफहृन्वं नु निशब्दनिश्चलम् ॥
भगूढहासस्फुटदन्तफेसरं मुखं खिदेतद्विक्रमं नु पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां मखिनीवने सखीं विदाबभूवु सुधिरेण मोषित ॥’

अत्र रूपकगर्भीकारेण निर्णयान्तः संशयः ।

यथा वा—

‘अथ जयाय नु मेरुमहीसुखो रमसया नु दिगन्तविदक्षया ।
अभिययो स हिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं नु विरहवितुं नमः ॥’

अत्रातिशयोक्तिगर्भीकारेणानिर्णयान्तः ।

यथा वा—

‘अथ मार्तण्ड किं स सज्ज तुरगैः सप्तमिरिष
कृत्तानु किं सर्वा प्रसरति दिशो वैर्यं नियतम् ।

अथसंबेहपद्मस्य प्रतिनियतप्रकरणमाभासप्रवृत्तस्य कस्यचिद्भाषात्कस्य कृतिरुक्त्याग्निषा
विक्रैति संबेहो वाप एवेति शेषवपठेति । तृतीयसु अन्वसंबेहानासम्पन्न पश्येत्स
मसंबेहान्तरस्य विपरीतवगन्तव्य ॥ सरोजपद्मे इत्यादि । अत्र प्रकृतं निम्नोक्त्यादि
यथा निश्चितमेव यदि परं रूपकसंस्कारापादनमाहात्म्यात्संबेहस्त्वैवसम्पन्नेन रूपेणव्यति ।
तत्प्रत्ययवत्कस्यैवनामस्य तूमात्रावेव विधायि । संबेहवर्णनमग्रात् तत्तत्प्रकारान्तरम् ॥
अथ जयायेति । प्रतिशोभनायेन महजयसंभवात् ॥ रसमयेति । कथितम् । अ-
व्यथा विगिहवर्णनोत्तरकस्य गर्भद्विगमकस्यमनुनस्य अभिप्रेत्येव । हिमाचलमिति ।
हिमाचलैकवचनमिन्द्रप्रभान्य तपोर्वमिति तात्पर्यम् । समुदितमिति । पिङ्गीभूतम् ।
अथ १) अत्रातिशयोक्तिगर्भीकारेणानिर्णयान्तः ॥ अतिशयोक्तिगर्भीकारयेति ।
तथा द्वि) यादमी पीरयेकस्यापारनिरस्कारेण नुत्तम्यत्रितयवशास्समामतया कोद्विप्रकोद्वेने
न्यायान्नव संभव प्रतिपादित स जनिद्विनिवादाच्च तथाविधात्कस्यैवप्रावृत्तव्येति पश्येत्
महजयापिप्रापारप्रसंवादनममतपोचप्राधान्यमासिपद्यसंबेहोति संबन्धमिमकस्यति-
गवात्समवगमयति ॥ अथ मार्तण्ड किमिति । अत्रोपमेयस्य तद्भाषमुपमाननोक्ता

कृतान्त किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समासोक्त्यासौ त्वां विदधति विदधत्यान्प्रतिमता ॥'

अत्र रूपकगर्भीकारेण भेदसोक्तौ सशय ॥

प्रकृताप्रकृतान्यां प्रकृतापलापोऽपभुतिः ।

प्रकृतेन प्रकृतस्यापलाप एका अपभुतिः । अप्रकृतेन प्रकृतस्यापलापोऽन्या ।

तत्राद्या यथा—

‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोलस

द्रोमाद्यादिविसस्युतासिक्कविधिष्यासङ्गमङ्गाकुल ।

हा शैत्यं तुहिनाचकस्य कन्योरित्पूनिषान्ससितं

शैलान्तपुरमातृमण्डलगैर्दृष्टोऽवताह् शिव ॥'

अत्र गिरिजाकरस्पर्शकारणौ पुलकबेषयू सात्त्विकरूपौ प्रकृतौ प्रकृते नैव तुहिनाचकशैलेनापभुतौ ।

द्वितीया यथा—

‘नैव विरोति मृज्जाली भवेन मुसरा मुहुः ।

अममाकृष्यमाणस्य कन्दर्पबनुपो ध्वनि ॥'

पञ्चमेदे उच्यमाने वचन्यमुक्ते रूपकवभासः पञ्चम्यतिरेकधरता तथापि नास्मिन्नसं-
स्कारद्वयमिभाम्नि । अपि तु किमिहानिषाद्योपाशानात्परेह एव वाक्यार्थतया पर्यवस्यति ।
तस्य परिकरवच्यार्थं रूपक्यतिरेकवामुक्ते प्रतिमासेते इति तत्परिकराद्यह न कार्यं ॥
भेदकसोक्ताविति । पूर्वोदाहरणद्वये तु भेदकस्यानुक्तिरित्यर्थः ॥ अप्रकृतेन प्रकृत-
स्यापलापोऽन्येति । अत्र पारमार्थिकस्यासंस्कारकमपात्रमार्थिकस्य संसृत्या स्वात्म-
स्वरूपतया बोद्धव्यम् । तात्पर्यं तु वाक्यस्य साधये एव । तथा ह्यत्र पदार्थकवचनपर्या-
योऽभिधीयते । न च तत्र स्वच्छम्या पुण्यानां सामर्थ्यमिति तेनोन्मत्तवाक्यता प्रस्युत-
चौन्दर्यशक्तिनया सहसंस्कारमत्पारिता भवति । सोऽत्र वाक्यस्यपिध्वयापभुस्तत्परेहो-
क्त्यभिधर्तपरिग्रहः । उपमेयस्यापभुतत्वात् य एतदेन रूपेणोपमानोपमेयभावश्चक्यस्तीति
स्मर्यताह न कार्यं ॥ आशङ्को निरोधतासाम्प्रजो भवम् ॥ भेदं विपरीतीति ।

१ ‘भेदकसोक्तौ’ स्यात्,

यथा—

‘विष्णुसदमरनारीनेत्रनीलाकलपट्टा

न्यभिषसति सदा यः समयमापकृतानि ।

न तु छलितकलापे वर्तते यो मयूरे

वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यमियं व ॥’

यथा वा—‘इदं ते केन—’ इति । एवमियं ब्रह्मचर्यमियं पृष्ट्वा ॥

पर्यायविनिमयौ परावृत्तिः ।

एकस्यानेकत्रानेकस्य चैकत्र क्रमेण वृत्तिः पर्यायः । समेन समस्तोक्तं
एतेन निरुद्धस्य निरुद्धेनोक्तस्य वा व्यतिहारो विनिमयः । तावेषौ
परावृत्तिः ।

यथा—

‘ओ तीर्थे अहररात्रौ रक्षि उज्वासिषो पिययमेण ।

सो म्बिय दीसइ गोसे सवचिनयणेसु सकम्तो ॥’

अत्रैकस्यानेकत्र वृत्तिः । रागस्य च वस्तुतो भेदेऽपि एकतयाभ्यवसि
त्त्वादेकत्वमविरुद्धम् ॥

‘तद्देहं नतमिति—’ इति । अत्रानेकं गृहाद्येकत्र द्विमे वर्तते ।

विनिमयः समेन समस्य यथा—

‘भावाय कर्मकिसलयमियमैस्मात्तत्र चरणमर्पयति ।

उभयोः सहस्रविनिमयावन्योन्यमवधितं मन्ये ॥’

अत्र मदमुपमधुभरावस्थीविदत्तं निरक्षिणां इत्यर्थं भेदित्वा निक्षेपेण चामनधुमुपमधुतेन स-
मावमभ्यवसाय तदैक्यारोपेण समीचापहृत इति ॥ ओ तीर्थ इति । अत्र स एवेति
ताम्बूम्बविजनिताग्राह्येपनिर्गतपयसोरभेदोपचारः ॥ यथा वा— न तावन्नवतिरिति तत्र
अतकृत केनोत्तरात्तरमिच्छित्तपोपदिष्टः । प्रायज्जनस्य इत्येव त्वरज्जनयोऽप्य कथेऽनुप

१ यथास्य अहररात्रौ रात्राउज्जासितः प्रियतमेन ।

॥ एव दृश्यते प्रातः सपत्नीजन्येव संजायते तः [इति संस्कृतम्.]

२ यस्मै चरणमर्पयत्यपयति नामनवती

१ इत्यर्थभेदितानि क्षेपेण व्याप्तः २. ‘नन्वा’ क्य प्र

‘यो बहौ व्यासभूसीति मत्सेन चां विगीपति ।

अमर्षं स्वर्गसधर्म्यो दत्त्वा गग्राह सर्वताम् ॥’

अत्रोक्तृष्टेनाभयेन निरुष्टस्य सर्वतस्य ।

‘तस्य च प्रवयसो गटाद्युप स्वर्गिण किमिव शोष्यतेऽधुना ।

येन बर्बरकृत्स्नैरव्ययात्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यश ॥’

अत्र निरुष्टेनोक्तृष्टस्य ॥

हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।

अन्वयानुपपत्त्यैव पञ्चशृणाद्धेतोः साध्यस्य विज्ञासितार्थस्य प्रतीतिर्यत्र
व्यप्यते तदनुमानम् ।

यथा—

‘सानुश्रमागमिष्यन् पतितोऽसि पादयोस्तस्या’ ।

कवमन्यथा लब्धते यावत्करसतिष्ठकपङ्क्तिरिवम् ॥’

यथा वा—

‘निर्णेतुं सक्षयमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्ययानुपपत्त्यैव पमोघरभरस्थिते ॥’

यथा वा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूलं श्रीकापयं निमीक्षितम् ॥’

अत्र कैमलिनीमीक्षणेन निश्चासमयः प्रतिपाद्यत इत्यनुमानमेवेदम् ॥

वसति वाचि पुनः सम्भ्रान्तम् ॥’ अर्थात्तामिति । सम्भ्रान्तम् ॥ स्वर्गिण इति । वयः
क्षेत्रतां गतस्मिन् ॥ अर्थस्येति । यावत्कवमन्यथावत्कवमस्य वा । तत्र मानस्यसाध्यार्थ-
प्रतीतिः साक्षात्— इत्यत्र निर्दिष्टा । अमावस्यसाध्यार्थप्रतीतिस्तु यथा— पञ्चवलि
अन्यमन्यते सर्वं विमं सो तएव सन् विमो । ननु होन्ति तस्मिन् विदे ‘सध्वस्य
वच्छर्त्तं ॥’ अत्रार्थस्य साधने ॥ निर्णेतुं सक्षयमस्तीति । अत्र हननितम्बयोर्मध्ये
मध्यं नोपकम्बते सम्ममरावस्थानं च दृश्यतं तत्रैव पमोघरभरस्थितिः साम्ययानुपप-
त्त्यावधारकं मध्यमनुपपत्त्यस्यार्थं बोधयति । उदाहरणान्तरस्य चास्याप्यमिश्रणं ।
यथा केनचिरार्थपतितकृष्टोऽर्थात्तरः पुनरुज्ज्वलितस्तथा स कालोऽर्थोऽर्थापतितकृष्टकृष्ट-
वदुपपत्त्येति । अनुमानमेवेदमिति । न तु सूक्ष्मम् अनुमानान्तरभूतज्ञातसूक्ष्मस्येति

सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।

पूर्वोपलब्धस्मरणस्य सादृशदर्शनात्स्मरणोद्बोधे सति स्मरणं सा स्मृतिः ।

यथा—

‘अदृश्यन्त पुरस्तेन सेना सज्जनपङ्क्तयः ।

अस्मर्यन्त च निःश्वस्य प्रियानयनविः ।’

विपर्ययो भ्रान्तिः ।

सदृशदर्शनाद्विपर्ययज्ञान भ्रान्तिः ।

यथा—

‘नीलेन्दीवरसङ्ख्या नीलेन्धूकपुष्पाः ।

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमम्रान्त्या ।

छीयन्ते कवरीषु च ।’

दुर्बारा मधुषा क्रियन्ति मध्वती

न चैतद्रूपक प्रथमा वातिशयोक्तिः । तत्र पक्षे

क्रियाफलमात्रोऽनर्थश्च विपर्ययः ।

न केवलं क्रियाफलमात्रोऽर्थात्कर्तृयावदनर्थश्च

यथा—

‘उत्कण्ठ परितापो रणरणको गस्तवनोत्पन्नत

फलमिदमहो मयात्त सुखाय सुगमोचनां हृद्भ्यः ।

अत्र सुगमोचनादर्शनेन न केवलं सुखं न प्राप्तम्,

पठ्यादिरनर्थः प्राप्तः ॥

योग्यतया योगः समसः ।

उत्कण्ठमुत्कण्ठस्य निःकण्ठ निःकण्ठस्य ॥ १ ॥

यथा—

‘भातुः क्षिप्वातिष्ठयनिकपस्वानमेया सुगाक्षी

देवो रूपेऽप्ययमनुपमे दक्षपन्नः सरस्वः ।

जात देवादुचितमनयो सगत यत्र तस्मि
मृष्टहारस्योपनतमधुना राक्षमेकातपत्रम् ॥'

यथा वा—

‘चित्र चित्रं बत बत महचित्रमेतद्विचित्रं
मातो देवादुधितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्नानां परिणतफलस्त्वतिरास्वादनीया
यथैतस्याः कवचनकम्बकोविदः काकलोकः ॥’

हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्गुणक्रियाश्च समुच्चयः ।
कस्त्वचित्कार्यस्य एकस्मिन्हेतौ साधके सति हेत्वन्तरामिधानम्, कार्ये
चैकस्मिन्प्रस्रुते कुतश्चिन्निमित्तात्कार्यान्तरामिधानं च समुच्चयः ।
युगपद्गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च समुच्चयः । बहुवचन व्याप्त्यर्थम् ।

हेतौ हेत्वन्तरं यथा—

‘दुर्वारा अरमार्गणा प्रियतमो दूरे मनोऽप्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं बयोऽतिकठिना प्राणाः कुल निर्मलम् ।

मात्रेण समुच्चय इति । अतुल्यप्रत्ययतामयेत्येव समुच्चयं समुच्चय इति सामान्येन
न्युपपत्तिः करणीया । एवं हि ‘समाधिः सुकरं कार्यं कारयाम्तरयोगता’
इत्येवं कल्पककठितं समग्रिरपि समुच्चय एवान्तर्भवति । अथवा ‘मन्त्रमस्य निराक-
र्तम्’ इत्युदाहरिष्यमाने तुल्यकल्पात्प्राप्तत्वात् समुच्चय इत्येति । एव एव च समुच्चय-
संयोगे असंयोगे सदसंयोगे च पर्यवस्यतीति न पूज्यमवश्यते । तथा हि—‘कुलममस्मिन् मया
मूर्तिमैति भुक्तकालिमी गुणवत्कर्म स्वयंता मन्त्री प्रमुत्सवस्यितम् । प्रकृतिप्रसव्य इति
भाषा अमीमिरत्वं ज्ञानं प्रवति सुतरां वर्षं राज्ञः एव तथाहुताः ॥ अत्र सतां योगः ।
‘दुर्वारा’ इत्यादौ त्वसतां योगः । मन्त्रमस्यप्रवृत्तिर्हि सप्तपि शोममन्त्रे सर्वेषामप्यशोम-
मन्त्रकर्मन् अशोममन्त्रेणैव विरहिष्या गायितव्यात् । ‘कवी विवसधूसरो मन्त्रिणीवद्य
अमिनी सरो विगतगरिष्य मुक्तामवहारं काङ्क्षते । प्रसूतपरामय सततदुर्गन्त राज्ञो
नृपाह्वयः अस्मै मनसि सत सत्यानि मे ॥ अत्र सप्तपि बूसरे शब्दे सत्वान्तरावैति
शोममाहोममयोय । तथा हि—सक्तिः शोममन्त्रं प्रकृतिर्दीनर्वात्, अशोममन्त्रं पूस

सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।

पूर्वोपलम्भस्यार्थस्य सादृशदर्शनात्तत्स्कारोद्बोधे सति स्मरणं सा स्मृतिः ।

यथा—

‘मदस्यन्त पुरस्तेन खेला सञ्जनपङ्क्तयः ।

अस्मर्यन्त च निःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥’

विपर्ययो भ्रान्तिः ।

सदृशदर्शनाद्विपर्ययज्ञानं भ्रान्तिः ।

यथा—

‘नीलेन्दीवरश्चङ्कया नयनयोर्वन्धूकबुद्ध्याघरे

पाणौ पद्मविद्या मधूककुसुमग्रान्त्या तथा गण्डयो ।

लीयन्ते कबरीषु बान्धवकुलव्यामोहजातस्पृहा

दुर्बारा मधुपाः कियन्ति भवती स्नानानि रक्षिष्यति ॥’

न चैतद्वृत्तं प्रथमा वाचिशयोक्तिः । तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् ॥

क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विषमम् ।

न केवलं क्रियाफलाभावोऽर्थात्कर्तुर्मात्स्वदनर्थश्च भवति यत्र तद्विषमम् ।

यथा—

‘उत्कण्ठा परितापो रणरणको आगरस्तनोस्तनुता ।

फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय सुगलोचनां हृद्य ॥’

अत्र सुगलोचनादक्षिणेन न केवलं सुखं न प्राप्तम्, बावद्विष्टे उत्कण्ठादिरनर्थः प्राप्तः ॥

योग्यतया योगः समम् ।

उत्कण्ठमुत्कण्ठस्य निकृष्टं निकृष्टस्य योग्यमिति योग्यतया योगः समम् ।

यथा—

‘पातु क्षिप्वातिष्ठयनिकषत्स्नानमेवा भुगाक्षी

वेधो रूपेऽप्ययमनुपमे दत्तपत्रं सरस्व ।

जात देवाद्युचितमनसो सगत यत्र तस्मि
 म्पुङ्गवस्वोपनतमधुना रान्यमेकातपत्रम् ॥'

यथा वा—

‘चित्र चित्रं यत यत महचित्रमेतद्विचित्रं
 मातो देवाद्युचितरचनासंविधाता विधाता ।
 यस्मिन्मानां परिणतफल्गुस्फातिरास्त्रावनीया
 यच्चैतस्याः कवचनकञ्जकोविद काकडोक ॥’

हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्व्युत्पन्नक्रियाश्च समुच्चयः ।
 कस्मचित्कार्यस्य एकस्मिन्हेतौ साधके सति हेत्वन्तराभिधानम्, कार्ये
 चैकस्मिन्प्रस्युते कुतश्चिन्निमित्तात्कार्यान्तराभिधानं च समुच्चयः ।
 सुपान्वयौ च क्रिये च गुणक्रिये च समुच्चयः । बहुवचन व्याख्येयम् ।

हेतौ हेत्वन्तरं यथा—

‘दुर्बारा अरमार्गणा मियतमो वूरे मनोऽस्पृक्षुक
 गाढं प्रेम नव यमोऽतिकठिना माणा कुरु निर्मळम् ।

अथ ॥ समुच्चय इति । अतुल्यकथ्यतामगपेक्षैश्च समुच्चयं समुच्चय इति सामान्यं
 व्युत्पत्तिं करणीया । एवं हि ‘समाधिः सुकरं कार्यं कारण्यान्तरयोगतः’
 इत्येवं च्छन्दमहितं समाधिरपि समुच्चय एवान्तरमेवति । अथवा मानमस्या मिरक-
 र्त्तम् इत्युदाहरिष्यमात्रे तुल्यकथ्यतामगमात्रं समुच्चय इत्येवति । एवं एव च समुच्चय
 सधोगे असधोगे सदसधोगे च पर्यवस्यतीति च प्रत्यक्षमेवते । तथा हि— कुतश्चिन्निमित्तं स्रष्ट
 मूर्तिर्मेति’ धुतद्याभिनी मुक्कममलं स्पर्शिता लक्ष्मी प्रमुत्तमसम्पत्तिम् । प्रकृतिमुत्तमं ध्येते
 भावा अमीमिरय ज्ञानो जगति सुतरां सर्वं समं एव तथाहृष्टा ॥’ अत्र सदां व्येयः ।
 ‘दुर्बारा’ इत्यारो लक्ष्मी योगः । नवयमऽप्रकृतिर्हि सद्यपि योगमत्ति सर्वेषामप्यज्ञान-
 वल्लभम् असोमन्त्यैश्च मिरहिष्या भावितव्यात् । सदां दिवसपूषरो यस्मिन्तर्पण-
 क्षमिणी सरो विमतवारिच मुक्कममलं स्रष्टते । प्रमुत्तमपदमणः सततपूर्यत सज्जनो
 नृपाश्चर्यम् अल्लो मगति सप्त सस्यापि मे ॥’ अत्र कश्चिन्निमित्तं वूसरे सत्त्वे सत्त्वान्तराद्येति
 क्षोमवाक्षोममद्येयः । तथा हि—कश्चिन्निमित्तं क्षोममण्य प्रकृतिरीन्द्रव्यात् असोमन्त्यं पूत

सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।

पूर्वोपलब्धस्मार्यस्य तादृशदर्शनात्संस्कारोद्बोधे सति स्मरणं सा स्मृतिः ।

यथा—

‘अदृश्यन्त पुरस्तेन खेळ’ सञ्जनपङ्क्तयः ।

अस्मर्यन्त च निश्चय प्रियानयनविभ्रमाः ॥’

विपर्ययो भ्रान्तिः ।

सदृशदर्शनाद्विपर्ययज्ञान भ्रान्तिः ।

यथा—

‘नीलेन्दीवरशङ्खया नमनयोर्बन्धुबुद्धशाधरे

पापौ पद्मधिया मधूककुसुमम्रान्त्या तथा गण्डयो’ ।

स्त्रीयन्ते कवरीपु बाधबकुलध्यामोहजातस्पृहा

तुर्बारा मधुपाः कियन्ति भवती स्नानानि रक्षिष्यति ॥’

न चैतद्रूपकं प्रथमा वातिशयोक्तिः । तत्र वस्तुतो अमस्मान्मात्रात् ॥

क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विपर्ययः ।

न केवलं क्रियाफलभावावोऽर्थात्कर्तुर्भावदनर्थश्च भवति यत्र तद्विपर्ययः ।

यथा—

‘उत्कण्ठा परितापो रज्जरणको आगरस्तनोस्त्वनुता ।

फलमिदमहो मयाप्त सुखाय मुगलोचनां हृदय ॥’

अत्र मुगलोचनावर्धनेन न केवलं सुखं न प्राप्तम्, यावद्विच्छेदे उत्कण्ठादिरनर्थः प्राप्तः ॥

योग्यतया योगः समम् ।

उत्कण्ठमुत्कण्ठस्य निरुद्ध निरुद्धस्य योग्यमिति योग्यतया योगः समम् ।

यथा—

‘धातु शिष्यातिशयनिकपस्थानमेवा मुगाक्षी

देवी रूपेऽप्ययमनुपमे दत्तपत्र’ अरसः ।

आत वैषादुचितमनयो सगत यत्र तस्मि
 मृत्कारस्योपनतमधुना रान्यमेकातपत्रम् ॥'

यथा भा—

'अत्र नित्रं यत यत महश्चित्रमेतद्विचित्रं
 आतो वैषादुचितरचनासविभाता विधाता ।
 मन्त्रिभानां परिणतफळस्फातिराक्षादनीया
 यथैतस्याः कवकनकलाफोबिद काफळोफ ॥'

हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्व्युत्पत्त्याश्च समुच्चयः ।
 फलचित्कार्यस्य एकस्मिन्हेतौ साधके सति हेतुन्तराभिधानम्, कार्ये
 चैकस्मिन्प्रसूते कुतश्चिन्निमित्तात्कार्यान्तराभिधानं च समुच्चयः ।
 युगपद्व्युत्पत्तौ च क्रिये च गुणक्रिये च समुच्चयः । बहुवचनं व्याख्येयम् ।

हेतौ हेतुन्तरं यथा—

'दुर्वारा' अरमार्गणां प्रियतमो दूरे मनोऽस्तुत्सुकं
 गाढ प्रेम नभं ययोऽतिकठिनां प्राणा कुळ निर्मळम् ।

भावः ॥ समुच्चय इति । अतुल्यकृत्यतामनयेत्येव समुच्चयं समुच्चय इति सामान्येन
 व्युत्पत्तिं करणीया । एवं हि 'समाधिः सुकरं कार्यं कारण्यान्तरयोगतः'
 इत्येव अस्मत्प्रसिद्धं समप्रतिपत्तिं समुच्चय एवान्तरमेवति । अन्यथा मानसस्या निराक-
 र्त्तम् इत्युदाहरिष्यमाने तुल्यकृत्यतामनयाश्च समुच्चय स्यादिति । एव एव च समुच्चय
 संधाने अक्षयोगे सदस्योगे च पर्यायस्मयीति च प्रयोज्यते । तथा हि—'अस्मत्प्रसिद्धं सद्य
 मूर्तिमैति' धृतसामिनी मुञ्चयस्मत्कं स्मृता अस्मी प्रमुत्तमचन्द्रितम् । प्रकृतिमुत्तमा ह्येत
 भावा अमीभिरव ज्ञानो जगति सुतरां एव राजस एव तथाहृष्टा ॥' अत्र सती शेषः ।
 'दुर्वारा' इत्यादीं त्वसती योग । नववचनप्रसूतिर्हि सद्यपि शोभन्त्येव सर्वेषामवशोभ-
 नस्तत्प्रसन्नम् अक्षोभनत्वेनैव विरहिण्या गावितन्वात् । 'सती दिवसपूतरो गच्छितशौभ-
 नमिनी सरो विगतवारिचं मुञ्चयस्मत्कं कदाचित्' । प्रसूतनपरावणं सद्यतदुर्मत्तं सद्यन्ते
 नृपाश्चक्यत अस्मो मगसि सद्य सत्यापि मे ॥' अत्र सतिनि पूतरेत्यस्येव सत्यान्तरादप्येति
 शोभनाधोमनयोगः । तथा हि—सधिनं शोभनत्वं प्रकृतिस्थान्तरात् अक्षोभनत्वं पूत-

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्काष्ठ कृतान्तोऽस्मिमी
नो सख्यमसुरा कथं नु विरह सोढव्य इत्य मेया ॥

अत्र विरहासह्य सरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तेषु सख्यु प्रियतमद्वर
स्थित्यापुपाद्यम् ।

यथा वा—

‘मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यत ।

उपकाराय दिष्टश्रेयमुदीर्षि धनगर्भितम् ॥’

कार्ये कार्यान्तरं यथा—

‘स्फुरद्वहतरूपमुत्पतापम्बकन त्वां सुजतानवयविषम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्य सविता बृहस्पतिश्च ॥’

अत्र त्वां सुजतेत्येकस्मिन्कार्ये प्रसृजे मनोमवादीनां कर्मन्तराणा-
मुपमिकन्ध ।

युगापहृणौ यथा—

‘विदधित्सकभ्ररिकुलं तव वलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रसक्तमुत्तानि नराधिप मलिनानि च तानि चातानि ॥’

क्रिये यथा—

‘प्रतिप्रहीदु मणयिमियत्वाधिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

समोहर्न नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोष समवच वापम् ॥’

गुणक्रिये यथा—

‘कलशं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपद्मेऽसौदरभि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र सेवां ह्युपि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥’

पृष्टेऽपृष्टे यान्यापोहपरोक्तिः परिसरूपा ।

पृष्टेऽपृष्टे वा सत्यम्यव्यवच्छेदपरा योक्तिः सा परिसरूपानात्परित्तं
रूपा । उभयत्रोपमानस्य वाच्यत्वं प्रतीयमानता चेति चत्वारोऽस्या मेवाः ।

रत्नोत्पादात् । एवं चास्य सबक्ष्यूपस्य तादृशेनैवापरेण योम्यविह सबक्ष्योय । गुण्यक्ति
याश्चेत्तत्र यथा स्वदेग ‘व्यधिकरणे वा यस्मिन्’ (७।१७) इत्यादिना व्यधिकरणे
इति एकस्मिन्बन्ध इति च प्रतिपादितम् य तथा प्रतिपादनीयम् । कुर्वेति चासि तनुते
च कीर्तिम् इत्यादि कृपावपाभिश्च भवान्तरवक्षिणी ससाधुवाचस्य पुरा पुरास्त्रे

पृष्टे यथा—

‘कोऽछकार’ सतां शीछ न तु काञ्चननिर्मितम् ।

किमावेयं प्रयत्नेन धर्मो न तु धनादिकम् ॥’

‘का विसमा दिव्यगर्ह किं छद्मं न अणो गुणग्राही ।

किं सोऽस्त्वं सुकलत्र किं दुःखो अं सखो कोऽयो ॥’

अत्र दैवगतिरेव विषयेत्यादिरन्यापोहः प्रतीयते ।

अपृष्टे यथा—

‘नेहि धर्मं धनधियं मा धनेषु कदाचन ।

सेवस सद्गुरूपज्ञां शिक्षा मा तु नितम्बिनीम् ॥’

‘कौटिल्य कचनिधये करचरणायरदक्षेषु रागस्ते ।

काटिन्त्यं कुचमुगले तरुस्त्वं नयनयोर्वसति ॥’

यथा वा—

‘राज्ये सारं वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तस्य तस्य वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥’

‘दानं वित्तादस वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुष ।

परोपकरणं कामादसारात्सारमुद्धरेत् ॥’

‘पोदमहिष्माणं न मुहुः सिक्त्स्वित्यं त रयसु होवेद् ।

अं अं अस्तिक्त्स्वित्यं नववहूणं तं तं विहिं वेद् ॥’

एषु कौटिल्य कचनिधये पुरेत्यादि, राज्ये सारं च वसुधैवेत्यादि,

इत्यादिवाक्यापि वरीभाषिति ॥ राज्ये सारमिति । अत्र सारंस्वरः कैविलुप्तः
स वाङ्मयापोहमन्तरेण वचनस्वरूपव्यतिथिः परिसंख्यैव युक्तोऽछकार ॥ दानं वित्तादिति
पोदमहिष्माणेनवापि केनचित्तादप्यकार उक्तवाक्यापि अप्यापोहस्यं वास्तवमिति-

१ का विष्णु दैवगति किं छद्मं न अणो गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुकलत्र किं दुःखं सखो कोऽयो ॥’ [इति अस्या]

२ ‘दुःखं’ वा प्रथी

३ ‘प्रीत्यमहिष्मणीं वसुधुः सिक्त्स्वित्यं तत्रतेषु यवति ।

नववहूणं नववधूनां तत्तत्’ इत्यादि ॥ [इति अस्या]

जीत्वं पैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालं कृतान्तोऽस्मी
नो सस्यश्चतुरा कथं तु विरहं सोढव्यं इत्थं मेमा ॥'

अत्र विरहासहत्वं सरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तेषु सस्यु प्रियतमद्वर
स्थित्यापुपात्तम् ।

यथा वा—

'मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिप्यत' ।

उपकाराय दिष्टघेदमुदीर्षि धनगर्बितम् ॥'

कार्यं कार्यान्तरं यथा—

'स्फुरदद्गुलरूपमुत्पतापज्वलनं त्वां सुखतानवपविषम् ।

विधिना सस्ये नवो मनोभूर्मुखि सत्यं सविता वृहस्पतिश्च ॥'

अत्र त्वां सुखतेत्येकस्मिन्कार्ये प्रसुते मनोमवादीनां कर्मन्तरामा-
मुपनिबन्ध ।

सुगपद्रुणौ यथा—

'विदलितसकलरिखुलं श्वं बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रसल्लसुस्तानि नराभिष मङ्गिनानि च तानि आतानि ॥'

क्रिये यथा—

'प्रतिमहीतुं मणयिप्रियत्वाधिबोचनस्त्रामुपपन्नमे च ।

संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समवच बाणम् ॥'

गुणक्रिये यथा—

'कनुप च तवाहितेष्वकस्मात्सितपद्मेरुसोदरमि चतु' ।

पतिर्व च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षै ॥'

पृष्टेऽपृष्टे बान्यापोहपरोक्तिं परिसरण्या ।

पृष्टेऽपृष्टे वा सत्यन्यव्यवच्छेदपरा योक्तिं सा परिसरण्यानात्परिर्ष-
रण्या । उभयत्रोपमानस्य बाध्यत्वं प्रतीयमानता वेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

रात्रोन्मथत् । एवं चास्य तद्वत्तद्रूपस्य तादृशेनैवपरेण योष्यदिह सरसच्छेपः । गुणक्रि-
याश्चेकत्र यथा छन्देन 'अधिकरणं वा यस्मिन्' (७।१७) इत्यादिषु व्यभिचरति
इति एकस्मिन्च इति च प्रतिपादितम् च तथा प्रतिपादयितम् । 'पुनरिति चानि तनुते
च कीर्तिम्' इत्यादेः कृपाश्रयणिषु भवान्प्रतिपादयितुं सम्यगुपादाय कुरु कुरुतये

पृष्ठे यथा—

‘कोऽलङ्कारः’ सतां शीलं न तु काव्यनिर्मितम् ।

किमादेयं प्रयत्नेन धर्मो न तु धनादिकम् ॥’

‘का विसमा विन्यर्गार्हं किं लब्धं नं नृणो गुणग्राही ।

किं सोऽन्तं सुकृच्छत् किं तुंगे नं सखो छोगो ॥’

अत्र दैवगतिरेव विषमेत्यादिरन्यापोहः प्रतीयते ।

अपृष्ठे यथा—

‘वेहि धर्मे धनधियं मा धनेषु कदाचन ।

सेवस्य सद्गुरुपक्षां शिष्यां मा तु नितम्बिनीम् ॥’

‘कौटिल्यं कचनिषये करचरणाभरदलेषु रागस्ते ।

क्रीडन्त्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥’

यथा वा—

‘राग्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तस्य तस्ये वराहनामकसर्वस्वम् ॥’

‘दानं विद्याव्रतं वाचः कीर्तिधर्मो स्याद्युधः ।

परोपकरणं कायावसारात्सारमुद्धरेत् ॥’

‘पौंड्रमहिष्माणं नं सुहृदं सिन्धुस्य तं रपसु होवेह ।

नं नं असिन्धुस्य नवबहूणं तं तं दिहिं वेई ॥’

एषु कौटिल्यं कचनिषये ध्वमेत्यादि, राग्ये सारं च वसुधैवेत्यादि,

इत्यादिवाक्यापि दर्शयामि ॥ राग्ये सारमिति । नन साराङ्गधर ईद्विपुच्छः
स काव्यापोहमन्तरेण न चमत्कारकरीति परिसंख्यैव युक्तोऽलङ्कारः ॥ दानं विद्यादिति
पौंड्रमहिष्माणेभ्योऽपि केनचित्तालङ्कार उक्तवाक्यापि अन्वयापोहस्तं काव्यनिर्मितं

१. का विसमा दैवयति- किं लब्धं नं नृणो गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुकृच्छत् किं तु- नं पराजये न्येकः ॥’ [इति अन्वयः]

२. ‘सुखं’ का प्रतीति

३. ‘पौंड्रमहिष्माणं वसुधुं सिद्धिं तस्येपु मयति ।

नवबहूणं तत्तत् ददाति तं’ [इति अन्वयः]

विचात्सारं दानमेवेत्यादि, प्रौढमद्विडानां सुशिक्षितमेवेत्याद्यपोहमानस्व
प्रतीयमानत्वमन्यापोहमावे प्रओचराकौ न वैचिष्यं किंचिदिति नोत्तर
पृथग्लक्षितम् ॥ उत्तरास्त्रमादिप्रतिपत्तिस्त्वनुमानमेव ।

यथा—

‘वाणियस इतिदन्ता कुत्तो अम्हाण नग्गकिस्सीमा ।

आव लुळियाळयमुही धरन्मि परिसप्पते सोण्हा ॥’

अत्र विशिष्टोत्तरान्यपानुपपत्त्या प्रमानुमानम् ।

तथा—

‘व मणइत्तं सहीओ आम करेहामि व सहा सन्वम् ।

वइ सरहत्तं समितं मे धीरं समुहागए तन्मि ॥’

तत्र भुङ्क्त्वादिभिर्मान कुर्विति सख्या पूषबाक्ष्यमनुमीमते ॥

ययोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला ।

उत्तरमुत्तर मति पूर्वस्य पूर्वस्य कारणत्वे कारणमाला ।

यथा—

‘निर्द्रव्यो द्वियमेति हीपरिगतः प्रमश्यते वेमसो

नितेखा परिभूयते परिमबाभिर्देमायाति च ।

निर्विष्णु गुचमेति शोकविषयो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निषनता सर्वापदामास्पदम् ॥’

कारणमात्रं तु न वैचिष्यमिति न हेतुरलकारान्तरम् ॥

अपि परिसर्प्य बुधेति ॥ अनुमानमेवेति । न तु श्रयोत्तर—‘अस्मादप्युत्तरं
यत्र— (११) इत्युत्तरात्कार ॥ एवं जं मप्यहेतुभावे वाच्यम् ॥ कारणमात्रं

१ वचिबद्ध इतिग्या कुण्डलस्यैव अत्राङ्गनयः ।

वचलितगतस्तुली गहे परिगतं कृत्वा ॥ [इति छया]

तस्य तुहेकुदावगतोहाभ्यस्तुमसोदग्धं न स्पन्दते तस्यैव समन्वयवत्तदनु-
गारेण तु—

‘यद्रूपिण्यन मज्ज्यं ससं करिष्यानि तत्तथा सर्वम् ।

वदि म दिपे संनुद्यतत तमिन् ॥’ इति वाच्यते.

१ अमं इह—‘अनुपपत्त्याद्युः साङ्गहेपहमा’ इति पञ्चादेवस्येवम्

अर्थात्कारयोर्मया—

‘स्मिपतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जन नमः ।

असत्पुरुषसेवेव दधिर्निष्कृता गता ॥’

अत्रोत्प्रेक्षोपमयो ।

अर्थार्थात्कारयोर्मया—

‘सो नत्वि एत्थ गामे सो एय महमहन्तकायणम् ।

तरुणाण हियमल्लुङ्गि परिसैकन्ति निबारेइ ॥’

अत्रानुभासरूपकयो ।

अङ्गत्वेन सकरो यथा—

‘कर्कन्धूफलमुचिनोति श्वरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

कुद्रोल्ककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हसायते ।

कीर्त्या ते भवतीकृते त्रिभुवने क्षमापाठ छद्मी पुन

कृष्ण बीक्ष्य बभ्रोऽप्यमिसुपहितग्रीह श्वनेर्भक्ष्यति ॥’

अत्रातिशयोक्तिमपेक्ष्य आन्तिरूपता । तदाश्रयेण चातिशयोक्तिश्च
मत्कारहेतुरित्यवयवयोरङ्गाङ्गिभावः ।

‘त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ’ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

इयता युवयोर्भेदः स अहारमा पदुर्भवान् ॥’

अत्र स्तुपो व्यतिरेकस्याङ्गम् ।

‘कृष्णार्जुनानुरक्तापि इष्टि कर्णाबलम्बिनी ।

याति बिम्बसनीयत्वं कस्य ते कसमापिणि ॥’

अत्र स्तुपो विरोधस्याङ्गम् ।

तदनुस्मरमपि काव्यस्य मध्यमन्विष्यमने भवति । तदाप्यलंकारविशेषाश्च प्रच्यन्तास्त-
दप्यस्य हेतोरलंकारस्य विरचित्यतः ॥ दुर्यारयति । दुर्यारोऽभ्याहनप्रस-
क्तं शारं पादस्य च अथ दुरा । मत्स्यं धिक्त्वा, उत्तराय प्रथितम् । तत्र प्रभावं यद्वान्
मध्य । अगम्यति उदयमममोऽपि ॥ कृष्णार्जुनेति । कृष्ण अस्मिता । अर्जुना दुरा ।

१ म मान्यत्र प्रायः य एतां स्फुरन्त्यवस्थाम् ।

मत्स्यमा इत्यप्यङ्गस्य परिमर्षेणी निगारयति ॥ [इति चैतनम्]

२ मर्षाति ३१ ३ वासारय्यकारेकसंपत्तु दुःखक इति भवेत्

‘आक्षिपम्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखत्रियम् ।

कोष्ठदण्डसमप्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥’

अत्र सेवोऽर्चान्तरन्यासस्याहम् ।

सधमेन संकरो यथा—

‘निर्माणदुरारोह मा पुण्य पादल समारूढसु ।

आरूढनिवदिया के इमिष्ट न क्या इह गगामे ॥’

अत्र झटतरपोटापाटक्योरन्यतरस्या प्राकरणिकत्वामावाप्त शायते

किमिष्ट समासोक्तिरुतान्बोक्तिरिति संशयः ।

तथा—

‘नमनानन्वदायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुना विनिरुद्धाद्यमपि शीर्णमिदं सम ॥’

अत्र मुखेन सहामेदारोपात्तिमतिशयोक्तिः, किमेतदिति मुखं निर्दिश्येन्नुसमारोपणाद्रूपकम्, किं मुखेनैवमत्यप्रस्तावेऽन्योक्तिः, अप्येतयो समुच्चयविबध्नाया वीपकम्, किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्समासोक्तिः, किं मदनोद्दीपकं काष्ठो वर्तते इति सात्पर्यात्पर्यायोक्तमित्यनेकास्कारसंशयः ।

तथा—

‘शशिवदनासितसरसिबनयनासितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।

गगनजलस्पर्शसमबद्धधाकारा कृता विधिना ॥’

अत्र तु रूपकमुपमा वेति संशयः ॥ यत्र तु—‘मोहमहाचक्रदलने सा सुनिश्चितवज्रकोटिरेकापि’ इत्यादावारोपितकुलिशकोटिरूपाया भक्तेर्मोहस्य महाचलेनोपमितमात्रस्य दलने कर्तृत्व न हृदयावर्नकं स्यादिति

अनुरथा बोधिता । कर्णवज्रमिनी विपुलतया भोजयतीत्यभिप्रायः । विरोधे तु कुण्डो हरिः अर्हमपार्थः तत्र सामुरागा सा कर्षे रात्रेर्बलं कथमासम्भव इति । अनर्थे च विरोधमत्राया अविश्वासस्य निबन्धम् ॥ कोषाद्वज्रसमप्राप्तमिति । कोष्ठो माण्ड-

१ निर्माणदुरारोह मा पुत्रक पादलं समारोहः ।

आरूढनिपतिता चंडनेन न कृता इह धामे ॥ [इति संस्कृतम्]

विषयः । प्रत्यनीक च प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार एवेति नास्कारान्तरतया
वाच्यम् ॥

इहाचार्यधीर्हेमचन्द्रविरचितायामस्कारचूडामपि सङ्क्षोपहृदयानुशासनवृत्ते

शब्दार्थास्कारवर्णनः पद्योऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इह च काव्य नायकादिप्रतिबद्ध भवतीति नायकादिसङ्क्षणमुच्यते ।
तत्र तावदुत्तममध्यमाधममेवेन पुंसां स्त्रीणां च तिस्राः प्रकृतयो भवन्ति ।
तत्र केवलगुणमप्युत्तमा । स्वल्पदोषा बहुगुणा मध्यमा । दोषवत्प्रथमा ।
तत्राधमप्रकृतयो नायकयोरनुचरा विटचेटीविदूषकादयो भवन्ति । उत्तम
मध्यमप्रकृतियुक्तस्तु—

समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।

समग्रगुणो नेतृत्वादिगुणयोगी वक्ष्यमाणशोभान्वितश्च । तत्र नेतृत्वा
दिगुणबाहुल्यात् मध्यमप्रकृतावपि समग्रगुणता ।

अनुचर्यते । अत्रापि शत्रुविनाशसङ्क्षणविमानद्वारेण हर्षमनो भावस्योपनिबन्धात्पूर्वं
वज्रावचनिरेवेति । तदाह—भावाद्यापनेनेति । प्रत्यनीकमिति । अनीकप्रतिनि-
धितुल्यत्वात्प्रत्यनीकम् । बहानीकेऽभिबोधे तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया केनचित्
मितुम्यत तथेह प्रतिकेगिनि विज्ञेये तथीयोऽप्यो विधीयत इत्यर्थः । तथा चाह—
'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्कृत्या । या तथीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्य
नीकः तदुच्यते ॥' अथा—'त्वं निनिर्दिष्टमनोमवस्थं सा च घृन्तर मवस्थानुरथा ।
पक्षमिर्मुमपरेण शरिणा तावद्वज्रगुणपार्ष्ण कम् ॥' तां त्वम्यनुरथा मनोमवस्थारैका-
द्वयतीति वाक्योऽर्थः । तत्र च मनोमवस्थं तद्वज्रेण निनिर्दिष्टत्वापोऽज्ञावपुङ्गवः स
स्कारकमनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना इवादिशब्दाप्रयोगात् ॥ आतिगतिरीति-
वृत्तिपक्षयामुद्रोकिमुद्रिमधिरित्युत्पन्नानुशास्यतीति वाक्ये वाच्यवाच्येप्राप्तेत्यगोच्यमिने
यमि शब्दार्थास्काराः समग्रप्रसाद्यागमोपमानार्था पक्षमावच्छादयत्यार्थास्कारा ये मोक्षरा
येन प्रतिप्रदितास्ते केनचिदुक्तेष्वेवान्तर्मवस्थिता । केचित्तु कथमपि कम्प्यारं नावहन्ति
केचित्तु ये कम्प्याररीरकमप्या एवेति न सुजिता ॥

इहाचार्यधीर्हेमचन्द्रविरचिते विज्ञेये पद्योऽध्यायः ॥

अथ तत्राविषयवर्णनीयवस्तुपरम्, तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेति नाङ्क-
कारः ॥ रसवत्प्रत्येयस्म्युजस्विभावसमाहितानि गुणीभूतव्यङ्ग्यमङ्कारा
एव ॥ आशीस्तु मियोक्तिमात्रं भावज्ञापनेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य

अथ यत्र अदिमद्वस्तु संभवदेव वर्णयिष्यते तत्रोदात्तं यविष्यतीत्याद्युक्ताह—समानो-
च्यतेति । किं च । अत्रि अदिमद्वस्तुवर्णनमसंभारस्तदा अद्विरहितवस्तुवर्णनमव्यङ्ग्यं
कथितस्तदतीति । महापुरुषपर्यन्तारूपमिति । यथाह—‘महतां श्योपलभ्यम्’ इति ।
यथा—‘तद्विरमरस्यं मसिन्दधरयवचनानुपास्तन्यसनी । निवसन्नाहुसहायककार
रस-सर्वं रामः ॥’ एवमेव हि पितृव्यमनुतिष्ठमवपराधमादिष्यमैवोगादुत्साहस्येयस्य वीर
रसवानेवेति रसव्यतिरेकम् ॥ ननु उपलभ्यमानमाशोडशोपलभ्यवीयेडये । ततोप-
लभ्यमूलस्य रामविरतस्य चान्यथाभीमाभावावद्व्यङ्ग्यमेव । दण्डधरस्योत्कर्षप्रतिपत्तिर्हि
वाक्यार्थं सैव प्रधानं ततः कथं अविषयवर्णनाद्युक्ताह—अथेति । गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यमङ्कारा एवेति । मध्यमव्यङ्ग्यप्रमेदविषयत्वेन ये प्रतिपादिताः । आशीस्तिष्ठति ।
आशासकमप्राप्तप्राप्तीच्छासम्माशी प्रत्येक्यम् । अथ वा आशासमानो योऽसावर्षोऽप-
र्षप्रान्नवर्षोपरमात्मकः स एव प्राप्तश्चास्तवाम्बुजात् आशीर्विषयस्तदाशीरिति । तत्र
पद्यद्वयेऽपि श्लोकाभावे श्येकव्यङ्ग्यद्वयमात्रानुसरणवर्त्तमानाशीर्वैदि प्रयुज्यते तदा यतोऽद्य
मर्कः इत्यादिब्रह्मार्तवर्णनमात्रत्वाद्गुरुपैतव्यङ्ग्यवर्त्ततेत्याह—मियोक्तिमात्रमिति । सह
द्वानां किञ्चैतद्विति वमत्कारमावाविसर्गः ॥ अथ श्लोकादिवायेनोच्यते तदा चने-
र्विवर । तथा हि कथितकथितोहनिर्मरद्वयसतया वाचिबं प्रमुदे तत्र च तस्य चेतो-
वृत्तिविशेषः श्लोकास्मा रतिभावविशेषस्य आशीर्ज्ञानेन प्रतीयत इति भावव्यतिरेकम् ।
यथा—असिञ्जरीहि दृष्टिहि प्रकचान्मसुमामादिष्य गाढममुनातनमादरेण । निन्द्यं
महानिब कनः समयेऽमिष्यपञ्चानन्वर्त्तनमन्वर्त्तनमिष्यस्तु त्वाम् ॥ कपोधिनेर्ब्रीह्यन्वे
पिङ्गुवन्नाहुप्रवेसनविष्यमर्कः (१) कृते सति कस्तपित्वायकस्य तत्त्वोद्वेगवर्त्तनपादनाये-
वमुक्तिः । अत्र च शौहृदगन्धर्वप्राप्तिस्ते मैत्रीर्त्तव्यस्य प्रवर्धमानतयोपविष्यदम् ।
जहीहीति आशिष्येति च प्रार्थना येषाम्भवन्ती । उद्यमिति प्राप्तश्चास्तवाम् पश्यमी ।
तेनात्राशासमानस्य मैत्रीर्त्तव्यस्योपनिबन्धो न त्वप्राप्तप्राप्तीच्छासिमद्य आशिष्यः । तथा—
मयाम्भमातद्विभिन्नकाव्य इतप्रवीरानुगतभीतपीरः । त्वत्तेवसा स्ववसनकाश्रीस्य द्विती-
पुटी परस्त्व राजश्रेष्ठः ॥ अत्र सञ्जुगरीणिगाधोपनिबन्धवशाद्रेणालयोऽस्य इति तत्वा-
दासासमानार्थोपनिबन्ध एव ॥ मन्त्रिर्वा मूषादिष्वेकमागिष्यन्वा प्रवेष्टुमैवेत्यवस्थि-
त्यावा आशिषोऽत्रोपदर्शनम् । तथा श्लेषविधा सञ्जुगरी राजश्रेष्ठो रत्नादिति भाव-
मन्त्रार्थं संपन्नत्वादतस्मार्थस्य किंतु तत्राविषयवर्णना सञ्जुगरीणां वर्त्तनमत्र प्राप्तश्चास्तव-

नीचजुगुप्सा यथा—

‘दत्तालताहकोत्पातवर्षानोऽप्यप्रकम्पितः ।

प्रयुक्तस्रममायाय सौषेन विचित्रित्सति ॥’

दत्तमत्सर्षो यथा—

‘पतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरासो हरः

कोवण्डेन किरीटिना सरमस चूडान्तरे सादितः ।

इत्याकर्ण्य कथाद्भुत हिमनिपातद्वौ सुमन्त्रापते

मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥’

वीरे गतिदृष्टी सखितं बधो विस्मासः ।

यथा—

‘दृष्टिस्तृणीकृतमगत्रयसत्त्वसारा

वीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिबहुरूतां दधानो

वीरो रस किमयमेत्युत दर्प एव ॥’

यदुभ्यङ्गारचेष्टा ललितम् ।

यथा—

‘कञ्चित्कराम्यामुपगूढनाम्नालोभ्यन्नाभिहस्तद्विरेफम् ।

रञ्जोमिरन्तःपरिवेषन्नि लीळारविन्दं त्रमयाञ्चकार ॥’

स्रोमेऽप्यनुत्कर्षं माधुर्यम् ।

महत्पि युद्धनियुद्धव्यामामादौ क्षोभहेतौ अनुस्वणत्वं मधुरा चेष्टा
माधुर्यम् । यथा—

‘कपोले शानक्या करिकलमत्तमुत्तिमुपि

सारशेरं गण्डोष्णमरपुलकं वक्त्रकमजम् ।

मुहु पश्यन् रजमिषरसेनाकलकल

जटाजूट इवयति रघूणां परिभूट ॥’

नेतृगुणाध्वमे—

‘नेता विनीतो मधुरस्स्यागी वृक्षः प्रियवद’ ।

रक्तलोकं शुभिर्वाग्मी व्यूढवृक्षः स्थिरो युवा ॥

बुद्धधुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वित’ ।

युद्धो दृढव्य सेमसी ज्ञासन्नक्षुब्ध धार्मिक ॥’

कथाप्रबन्धस्तद्व्यापी । नयति व्याप्नोति इतिवृत्तं फलं चेति नायकाः ।

तस्य सात्त्विकान्गुणानाह—

शोभाविज्ञासमधुररसलितमाधुर्यस्वैर्यगाम्भीर्योदार्यतेजास्पष्टौ स
त्वजास्त्वद्गुणा ।

सत्त्वं देहविकारस्वप्नाश्वाता’ ।

क्रमेण लक्षयति—

दाक्ष्यद्यौर्योत्साहनीचक्षुगुप्तोद्यमस्पर्शगमिका शोभा ।

यत’ शरीरविकारादाक्ष्यादि गम्यते सा शोभेत्स्पर्श ।

दाक्ष्य यथा—

‘सूक्ष्मद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्प्रगतौ

रामस्य त्रिपुरान्तकदिविपदां तेजोमिरिद्धं धनु’ ।

शुष्कार कलमेन यद्वदचक्षे बत्सेन दोर्दण्डक

लक्षिणाहित एव गर्जितगुण कृष्टं च मम च तत् ॥’

शौर्यं यथा—

‘सुरेण सञ्चितासेपगात्रेण रणमूर्धनि ।

रामध्वजेन लोकेषु शौर्यमुत्सारित नृणाम् ॥’

उत्साहो यथा—

‘मूर्ध्ना माम्बहतोऽभिषाण चरणाबाधूष्ण्य सेनापती

नाश्वास्वाभुमुत्सान्मुहुः प्रियसत्त्वान्मेध्यान्समादिश्य च ।

धारम्भं बगूहे महेन्द्रशिरसरावम्भोनिषेर्लङ्घने

रंहसी रघुनाथपादरजसायुधै सरन्मारुति ॥’

नीचजुगुप्सा यथा—

‘उच्छाकृताङ्कोत्पातदर्शनोऽप्यप्रकम्पित ।

प्रयुक्तस्तम्भमाधाय श्लेणेन विचिकित्सति ॥’

उत्तमस्पर्शा यथा—

‘एतां पश्य पुरस्तटीमिह किञ्च कीडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे सञ्चित’ ।

इत्याकर्ष्य कपाद्भुतं हिमनिषावद्वौ मुमद्रापते

मन्द मन्दमकारि येन निबयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥’

धीरे गतिदृष्टी सञ्चितं यथो विलासः ।

यथा—

‘दृष्टिस्तृणीकृतजगद्वयसम्भसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिबभ्रुस्तां वधानो

धीरो रस किमयमेत्युत व्यप एव ॥’

सुदृशप्रारवेष्टा ककितम् ।

यथा—

‘कञ्चित्कराम्यामुपगूढनाम्नालोक्ष्यवामिह तद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषयन्नि बीकारवित्त्वं अमयाचकार ॥’

क्षोभेऽप्यनुस्वर्णं माधुर्यम् ।

महत्पि युद्धनियुद्धव्याभामादौ क्षोभहेतौ अनुस्वणत्वं मधुरा चेष्टा

माधुर्यम् । यथा—

कपोले ज्ञानक्या करिकुम्भमवस्तथुतिमुपि

स्मरस्मेर गण्डोद्भुमरपुलक वक्त्रकमलम् ।

मुहु पश्यन्मूण्वन्तर्बनिचरसेमाकलकल

जटाजूटप्रमिथ द्रवयति रघूणां परिबृढ ॥’

नेतृगुणाद्ये—

‘नेता विनीतो मधुरस्वामी वक्त्रं प्रियंवद ।

रक्तलोकं शुचिर्वाग्मी व्यूढबन्ध स्थिरो युवा ॥

नुद्रशुत्साहस्मृतिमञ्जाकलामानसमन्वित ।

शूरो दृढश्च तेमसी ज्ञासन्नक्षुब्ध धार्मिकः ॥’

कथाप्रबन्धस्तथापी । नयति व्याप्नोति इतिवृत्तं फलं चेति नायकः ।

तस्य सात्विकान्गुणानाह—

शोभाविहसत्समधुरलक्षितमाधुर्यस्यैर्यगाम्भीर्यैर्दार्यतेनास्पृष्टौ स
स्वजास्त्वद्गुणा ।

तस्त्वं देहविकारस्तस्माज्जाता ।

क्रमेण क्लृपयसि—

दाक्ष्यद्यौर्योत्साहनीचशुशुप्सोत्तमस्पर्धागमिका शोभा ।

यत् शरीरविकारादाक्ष्यादि गम्यते सा शोभेत्यर्थः ।

दाक्ष्य यथा—

‘स्फूबद्धप्लसहसनिर्मितमिष प्रादुर्मवत्प्रतो

रामस्य त्रिपुरान्तकद्विविक्तां सेवोमिरिद्धं वनु ।

शुण्डारं कलमेन यक्षदचले वत्सेन दोर्दण्डक

समिन्नाहित पक्ष गर्भितगुण कृष्ट च मम च कृत् ॥’

शौर्यं यथा—

‘क्षरेण क्षण्डिताप्रेषगात्रेण रणमूर्धनि ।

रामव्याधेम क्षोभेषु शौर्यमुत्सारितं नृणाम् ॥’

उत्साहो यथा—

मूर्ध्ना नाम्बहतोऽमिकाश्च परणावापृच्छय सेनापती

नाश्वास्याधुमुत्सामुहुः प्रिवसस्तान्प्रेष्यामसमादिश्य च ।

भारम्भ चगुहे महेन्द्रक्षिसरादम्भोभिषेर्ध्वने

रंहसी रघुनायपादरजसामुचैः सरमाकृतिः ॥’

नायकमेवामाह—

धीरोदात्तछलितश्चान्तोद्धतमेदास्तु चतुर्था ।

स इति नायकः । धीरशब्दः प्रत्येकमगिसंन्यते । तेन धीरोदात्तः, धीरलक्षितः, धीरश्चान्तः, धीरोद्धत इति ।

दक्षिणपृष्ठानुकूलशठमेदादेकैकचतुर्था ।

पते शृङ्गाररसाभयिणो मेदाः । इति पौष्ट्यमेदा नायकस्य ।

धीरोदात्तादीन्लक्षयति—

गूढगर्वं स्मिरो धीरः समाधानं अधिकत्वनः महासत्त्वो हृदयतो धीरोदात्तः ।

गूढगर्वो विनयच्छलावसेपः । अधिकत्वनोऽनात्मस्त्रयापरः । महासत्त्वः क्रोधाद्यनभिभूतान्तः सत्त्वः । हृदयतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः । यथा—रामादिः ।

कलासक्तं सुखी शृङ्गारी यदुर्निधिनो धीरलक्षितः ।

कलासु गीताद्यास्वासक्तः । सुखी भोगप्रबलः । शृङ्गारमयानं सुकुमारकायः । सन्निवासिन्विहितयोगक्षेमस्वाचिन्तारहितः । यथा—वत्सरानः ।

विनयोपशमवान् धीरश्चान्तः ।

यथा माकसीमाधव-सुच्छकटिकादौ—माधव-चारुवत्तादिः ।

शूरो मत्सरी मायी विकल्पनश्छद्मवान् रौद्रोऽवलिप्तो धीरोद्धतः ।

मत्सरी असह्यः । मन्त्रादिबलेनाविद्यमानबस्तुप्रकाशको मायी । छद्मवद्भनमात्रम् । रौद्रश्चण्डः । अवलिप्तः शौर्वादिमदवान् । यथा—नामदम्भरावणादिः ।

देवा धीरोद्धता सेवा स्युर्धीरलक्षिता नृपाः ।

सेनापतिरमात्मन् धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥

देवा धीरोद्धता इति । अत्र हि धीरोद्धतः अवति चरितं समनाप्रथमं लिख्यो-
द्भावेर्देवानामप्यनुदीर्घा रामादीनां च न धीरलक्षितत्वात्तुल्यमिति धीरलक्षितत्वं
एव एव वर्जनीयं नाम्नाम् । सेनापत्यमात्मनोर्धीरोदात्तत्वमेव । देवानां धीरोद्धतत्वमेव । हि

विघ्नेऽप्यचलं स्वैर्यम् ।

सत्यपि विघ्न उद्यमादपभ्रंशं स्वैर्यम् । यथा—

‘यथा यथा समारम्भो वैवात्सिद्धि न गच्छति ।

तथा सबाधिकोत्साहो धीराणां हृदि वर्धते ॥’

हर्षादधिकारानुपलम्भकृद्गाम्भीर्यम् ।

यस्य प्रमाणाद्दुर्हर्षकोपादीनां विकारा इष्टिभिकासरागादयो नोपल-
भ्यन्ते तन्निष्ठिमितदेहस्वभाव गाम्भीर्यम् । यथा—

‘आहृतस्वाभिपेक्षाय विद्वष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वत्पोऽप्याकारविभ्रम ॥’

स्वपरेषु दानाभ्युपपत्तिसमापणान्यौदार्यम् ।

अभ्युपपत्ति परित्राणाद्यर्थिनोऽङ्गीकरणम् । परजनविषय दानादि चेष्टा-
त्मकमेवौदार्यम् । स्वग्रहणं तु हृष्टान्त्यार्यम् । स्वेष्टिब परेष्वपीत्यर्थः ।

दानं यथा—

‘क्षिरासुसै स्यन्दत एव रक्तमथापि देहे मम मांसमस्ति ।

तुर्ति न पश्यामि सर्वैश्च तावत्किं मज्जणास्थं विरतो गच्छमान् ॥’

अभ्युपपत्तिर्यथा—

‘पूते वयममी दाराः कन्येय कुलमीवितम् ।

भूत केनात्र न कार्त्तमनास्ता बाहवस्तुषु ॥’

समावय यथा—

‘उत्पत्तिर्बभूवमिह स मगधान्देव पिनाकी गुरु

शौर्यं यत्तु न तत्रिरां पथि ननु व्यक्तं यतः कर्मणि ।

स्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्भोजवानावपि

सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवत किं वा न लोकोत्तरम् ॥’

पराभिज्ञेपाद्यसहनं तेजः ।

पराच्छत्रोर्न तु गुरोर्मित्रादेर्वाधिक्षेपापमानादेरसहनं तेजः । यथा—

‘भूत नूतनकृष्णाण्डफलानां किं भवन्त्यमी ।

अह्नीदधर्षनाद्येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥’

नायकभेदानाह—

धीरोदात्तछन्नितश्चान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा ।

स इति नायकः । धीरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेन धीरोदात्तः,

धीरछन्नितः, धीरश्चान्तः, धीरोद्धत इति ।

दक्षिणपृष्ठानुकूलघातभेदादेकैकचतुर्धा ।

एते शृङ्गाररसामयिणो भेदाः । इति षोडश भेदाः नायकस्य ।

धीरोदात्तादीन्मुख्यमिति—

गूढगर्भः स्थिरो धीरः क्षमावान् अविकल्पनः महासत्त्वो हृदयप्रसवो धीरोदात्तः ।

गूढगर्भो विनयच्छन्नावलेपः । अविकल्पनोऽज्ञातस्वभावरः । महासत्त्वः क्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । हृदयप्रसवोऽङ्गीकृतनिर्बाहकः । यथा—रामादिः ।

कलासक्तः सुखी शृङ्गारी यदुर्निमित्तो धीरछन्नितः ।

कलासु गीताद्यत्वासक्तः । सुखी योगप्रबलः । शृङ्गारप्रधानः सुकुमारः । सन्निवासविहितयोगक्षेमत्वाच्चिन्त्यारहितः । यथा—वत्सरामः ।

विनयोपशमवान् धीरश्चान्तः ।

यथा माञ्जरीमाधव-सुच्छन्दिकादौ—माधव-बालदत्तादिः ।

शूरो मत्सरी मायी विकल्पनश्छन्नवान् रौद्रोऽवच्छिन्नो धीरोद्धतः ।

मत्सरी वसहन् । मन्त्रादिष्वेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशको मायी । छन्नः वञ्चनमात्रम् । रौद्रश्चण्डः । अवच्छिन्नः शौर्यादिमदवान् । यथा—वामदम्भरावणादिः ।

देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः स्युर्धीरछन्निता नृपाः ।

सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥

देवा धीरोद्धता इति । अत्र हि धीरोदात्तं अस्ति चरितं समनाम्रथ विष्णोः । इत्यादिर्देवतावत्प्रसङ्गीनां समानीनां च न धीरछन्नितत्वात्तुभित्तमिति धीरछन्नितत्वं यद् एव वर्जनीयं नाश्वरम् । सैवापस्यमात्मनो धीरोदात्तत्वमेव । देवानां धीरोद्धतत्वमेव । द्वि

धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा बणिगस्तथा ।

इति चत्वार एषेह नायका समुदाहृता ॥

इत्यन्तरसौकौ ।

अथ नायकस्य शृङ्गारित्वेऽनस्तामेदानाह—

ज्येष्ठायामपि सहृदयो दक्षिणः ।

कनिष्ठायां रक्तो ज्येष्ठायामपि समानहृदयो दाक्षिण्यशीकृत्वाक्षिण ।

यथा—

‘मसीदत्यालोके किमपि किमपि मेमगुरवो

रतस्त्रीहा कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।

सविस्तम्भः कश्चित्कथयति च किञ्चित्परिचिनो

न चाह प्रत्येभि प्रियससि किमप्यस्य विवृतम् ॥’

व्यक्तापराधो भूतः ।

यथा—

‘छाक्काकम् कळाटपट्टममितः केयूरमुद्रा गले

वके कञ्जककाक्षिमा नयनयोस्त्रास्वून्नागोऽपरः ।

हृद्ग कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेमसो

लीलातामरसोदरे मृगदञ्च श्वासा समार्ति गता ॥’

आदीनां धीरप्रशान्तत्वमेवेत्येवं परं व्याख्येयम् । धीरोद्गतामिश्रव्यस्य बभौकशुष्कमात्रोपि-
तामस्वामिभक्तितो वास्तव्यमहोक्षादिबल आस्ता कश्चिदवस्थितस्यो धीरोद्गतामिरिति ।
तस्ये हि महाकविप्रत्ययेषु निरुद्धानेककृपामिधानमसंयतमेव स्यात् । आदेरनपाकितात् ।
तथा च भवमूर्तिना एक एव आमदभ्य ‘कैवसोद्धारसार— इत्यादिभि रमादीन् प्रति
प्रथमं धीरोद्गतरत्नेन पुनः ‘ब्राह्मणातिक्मसाप्ये भवतामेव मूलते’ इत्यादिना रावये प्रति
धीरोद्गतरत्नेन ‘पुण्या ब्राह्मणजाति— इत्यादिभिश्च धीरशान्तरत्नैर्नोपबर्जित । न चान-
शान्तमिधानमनुमितम् । अङ्गभूतानावक्यां यावद्व्यन्तरपेक्षया महासत्तादेरस्यमस्थित-
त्वात् । अङ्गिस्तु राम्यादेरेकप्रण-भोपात्तम् प्रत्येककृपयाहारम्भोपात्तवस्तातोऽनस्ताम-
रोपात्तनमन्वाप्स्यम् । यथोद्गतामिमतांस्व रामस्य छन्दना कश्चिन्नाहमहासत्त्वतया स्वा-
स्थापरिचाय इति । वक्ष्यमाण्यनां च दक्षिणावयवस्थानां पूवा प्रखम्बवा इव इति निस्स-
पेक्षत्वेनाविर्भावानुपात्तवस्तातोऽनस्तामन्तमिधानमहाङ्गिनोरप्यनिरुद्धमिति । अन्तररत्नो

एकमार्योऽनुकूलः ।

यथा—

‘इय गेहे भृशमीरियममृतवृष्टिर्नयनयो
रसावस्थाः स्पर्शो यपुषि बह्वृधन्वनरस ।
अयं कण्ठे बाहु सिञ्चिरममृणो मौक्तिकसर
किमस्या न प्रेयो यदि परमसखस्तु यिरह ॥’

गूढापराध शठः ।

यथा—‘एकव्रतसंगते प्रियतमे—’ इति ।

नायकविज्ञेय प्रतिनायकमाह—

व्यसनी पापकुरुष्वः स्वभ्यो पीरोद्धतः प्रतिनायकः ।

यथा—रामयुधिष्ठिरयो रावणदुर्योधनौ ।

नायिकास्तज्जमाह—

तद्गुणा स्वपरसामान्या नायिका प्रेया ।

तद्गुणा यमोक्तसंभविनायकगुणमोगिनी नायिका । सा च लकीया,
परकीया, सामान्या, चेति प्रेया ।

लकीयस्तज्जमाह—

स्वयमूढा क्षीलादिमती स्त्रा ।

आदिग्रहणादार्नवत्त्रागूढाचारनैपुण्यादिपरिग्रहः ।

क्षीलं यथा—

‘कुलवाक्याप पेच्छह ओज्जलायण्णविभ्रमविकासा ।

पवसन्ति च पवसिण् एन्ति च पिण् धरम इन्ति ॥’

ययःकौशल्याभ्यां मुग्धा मध्या प्रीढेति सा प्रेया ।

यय शरीरावस्थाविशेषः, कौशल्य कामोपचारनैपुण्यम्, ताभ्यां मुग्धा ।
एवं मध्या प्रीढा चेति ।

१ ‘कुलवाक्याप प्रेया च यौववयस्यविभ्रमविकासा ।

प्रविशन्तीव प्रवसिते ज्ञानच्छन्तीव प्रिये गृहमाणते ॥’ [इति स्कन्धा]

तत्र वयसा मुग्धा यथा—

‘दोर्मलमधिसूत्रितस्तनमुराः शिष्टात्कटाक्षे दृष्टौ
किञ्चित्ताण्डवपण्डिते सितसुषासिच्छोऽपि मूढते ।
चेतः कन्दलितं सरव्यसिकरैर्छावप्यमल्लैर्धृत
तन्वङ्गघास्तरुणिमि सर्पति शनैरन्यैव कापित्ति ॥’

कौशलेन यथा—

‘उदितो रसावमय वेपथुमत्सुदृशोभिर्मूर्तिविभुरं वपसा ।
वपुरादरातिशयस्तसि पुर प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥’

वयसा मध्या यथा—

‘तरन्तीवाङ्गानि स्तम्बमललावप्यबलधौ
मधिस्र प्रागल्भ्यं स्तनवपनमुन्मुदयति च ।
दृष्टोर्लीसारम्मा स्फुटमपवदन्ते सरक्ता
महो सारङ्गाद्व्यास्तरुणिमनि गाढ परिचयः ॥’

कौशलेन यथा—

‘स्वेदाम्भ कणिकाचितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे
विसम्भेऽपि गुरौ पयोधरमरे कम्पे च वृद्धि गते ।
दुर्बारसरनिर्गरेऽपि हृदये नैवामियुक्त मिय
स्तन्वङ्गघा हठकेदकर्षणधनस्तेषामृते लुम्बया ॥’

वयसा मौढा यथा—

‘नितम्बो मन्दत्य अनयति गुरुत्वाद्भ्रुसगते-
र्महत्त्वादुद्धृत स्तनफलशमारः क्षमयति ।
विकासिन्या कान्त्या मकटयति रूपं मुखस्रष्टी
ममाङ्गानीमानि प्रमममभिसारे हि रिपवः ॥’

कापित्ति । अन्तरे माये वक्ष्यसेयामिषायां श्लोकावन्तरश्लोका । वयसा मुग्धेति ।
वयसासंपूर्णवर्ष । एष काशलेनापि । वयसा मध्यति । त्रिभिर्दशपूर्वैस्वर्ष । वयसा

कौशलेन यथा—

‘उद्धृतैर्निभृत्समेकमनेकैश्छेदवन्मृगहृष्टामधिरामै ।

श्रूयते स मणित करुकाञ्चीनूपुरघनिमिरक्षसमेव ॥’

धीराधीराधीराधीरामेदादन्त्ये श्रेषा ।

अन्त्ये मध्याप्रौढे । श्रेषा धीरामध्या, धीराधीरामध्या, अधीरामध्या ।

एव प्रौढापि श्रेषा ।

पौढापि ज्येष्ठाकनिष्ठायेदाद्वादशषा । मध्याप्रौढयोः प्रत्येकं त्रि
भेदत्वम् ।

पक्षिषापि ज्येष्ठाकनिष्ठायेदाद्वादशषा स्वकी भवति । तत्र प्रथममूढा
ज्येष्ठा । पश्चादूढा कनिष्ठा ।

अथास्तां क्रोधश्रेष्ठामाह—

सोत्प्रासवक्रोक्त्या सबाप्यया वाक्यारुध्येण क्रोधिन्व्यो मध्या
धीराद्या ।

मध्याधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्य सोत्प्रासवक्रोक्त्यादिभि क्रोधं
कुर्वन्ति ।

तत्र सोत्प्रासवक्रोक्त्या धीरामध्या यथा—

‘न सङ्ग वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

अत्र विटपममुं वदस्व तस्यै

ममस्तु यतः सहस्रोभिराय योगः ॥’

सबाप्यया सोत्प्रासवक्रोक्त्या धीराधीरा यथा—‘बाळे नाथ—’ इति ।

वाक्यारुध्येणाधीरा यथा—

‘धिष्णां किं समुपेत्य युज्यसि ब्रह्मभिर्लज्ज कृत्वा क ते

ब्रह्मान्तं षष्ठं मुञ्च मुञ्च शपथै किं घूर्त निर्वापसे ।

स्त्रिलाह सव रात्रिनागरतया तामेव या च प्रियां

मिर्मास्योज्झितपुण्यदाननिकरे का पदुवानां रति ॥’

वपचारावद्विधाभ्यामानुकूल्योदासीन्याभ्यां सतर्जनपाताभ्यां
मौढाधीराद्याः ।

मौढाधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्यमुपचारावद्विधाद्विक्रममेव क्रो
धिन्यो भवन्ति ।

तत्र धीरा मौढा सोपचारा यथा—

‘एकत्रासनसगतिं परिहृता मत्सुहृन्माहुरत
स्ताम्बूलानयनच्छन्नेन रमसास्त्रेषोऽपि संविभ्रितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिवन व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं मत्सुपचारतश्चेत्तुरयो कोपः कृतार्थोऽकृतः ॥’

सैन सावद्विधा यथा—

‘वरं भ्रूमङ्गास्ते प्रकटितगुरुकोपविमथा
वरं सोपाकम्भाः प्रणयमञ्जुरा गतवगिरः ।
वरं मानो येन प्रसन्नमनितोऽनादरविधि-
र्न गूढान्तकोपा कटिनहृदये सवृत्तिरियम् ॥’

मौढा धीराधीरानुकूला यथा—

‘वत्पापिर्न निवारितो निवसनमग्निं समुद्रस्वप
न्मूमेवो न हृतो मनागपि मुहुर्मत्सज्ज्वलमानेऽधरे ।
यलिःशङ्कमिहार्पितं वपुरहो पत्युः समाजिह्वने
मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तेनैव मन्युर्महान् ॥’

सैवोदासीना यथा—

‘आयस्ता कलहं पुरं कुरुते न ससते वाससो
ममभ्ररतिलज्जामाममपरं वसे न केनग्रहे ।
अज्ञाम्पश्यति स्वयं भवति नो वामा हठाजिह्वने
तन्व्या शिक्षित एव संप्रति कुत कोपमकारोऽपरः ॥’

प्रौढाधीरा सतर्जनेन यथा—

‘तथाभूदस्माकं प्रथममभिमिक्षा तनुरिय

ततोऽनु त्वं प्रेयानहमपि इतास्ता प्रियतमा ।

इदानीं त्वं नागो वयमपि कच्छत्रं किमपर

मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥’

सैव सामाता यथा—‘कोपात्कोमलबाहुसोऽहं’ इति ।

परस्त्रीसंश्लेषमाह—

परोडा परस्त्री कन्या च ।

परेषोडा परस्व स्त्री परस्त्री । सा च नास्तिनि रसे उपकारिणीति

मास्या प्रपञ्चः कृतः । उभेसुपलक्षणम् । अवकृद्वापि परस्त्रीत्युच्यते ।

परोडा यथा—‘दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि—’ इति ।

कन्या तु मित्राधायत्तत्वादनूदापि परस्त्री । यथा—

‘दृष्टिं शैशवमण्डना प्रतिकूल प्रागस्त्यमम्यस्यते

पूर्वाकारमुस्तयापि कुञ्जयो शोभां नयामीहते ।

नो भवे गुरुतां सबाप्सुपचितामोगा नितम्बस्वली

तन्म्या स्त्रीकृतमन्मय विजयते नेत्रैकपेय वपुः ॥’

सामान्यां कथयति—

गणिका सामान्या ।

कलाप्राप्तस्त्यभौर्त्याम्यां गणयति कथयति गणिका सामान्या सगुणस्य निर्गुणस्य च साधारणी केवलधनकोमास्त्यनेन कृत्रिमप्रेमत्वात् । यथा—

‘गाढाकिङ्कनपीडितस्तनतट लिङ्गलपोलस्त्यलं

सदृष्टापरमुक्तसीतकृतलसज्ज्भ्राम्तनृत्यत्करम् ।

चाटुप्रायवभोविभिन्नमणित घाते रुतैश्चाश्रित

वेशानां भृतिधाम पुष्पवनुष- प्राप्नोति भव्यो रतम् ॥’

स्वपरस्त्रीणामवस्था आह—

स्वाधीनपतिका प्रोषितमर्दका सञ्चिता कलहान्तरिता यास

कसज्जा विरहोत्कण्ठिता विमलरूपा अभिसारिका चेति स्वस्ती
णामष्टावस्याः ।

रसिगुणाकृष्टत्वेन पार्श्वस्थितत्वात्स्वाधीन आयत्त पतिर्वत्सा सा
तथा । यथा—

‘सौलोए चिय सूरु धरिणी धरसाभियस्स विचूण ।

वेच्छन्तस्स ये चळणे धुयइ हसन्ती हसन्तस्स ॥’ इति ।

कर्णाय प्रोपितो वेष्टान्तरं गतो मर्त्ता यत्सा सा तथा । यथा—

‘श्रासा बाष्पबलं गिर सकरुणा मार्गे च नेत्रार्पणं

केनेदं न कृतं प्रियस्य विरहे कस्यास्यो निर्गता ।

सख्येवं यदि नास्मि तेन कश्चिदा पान्थ कथं प्रोपितः

प्राणा सप्रति मे कुरुहमस्मिनास्तिष्ठन्तु वा यान्तु वा ॥’

वनिटान्तरव्यासक्तावनागते प्रिये दुःखसतता स्तब्धिता । यथा—

‘नवनलपदमङ्गं गोपयत्स्यशुकेन

स्वगयसि शुद्धरोष्ठ पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिष्टमपरस्त्रीसङ्गशरी विस्मर्य

जयपरिमलगन्धः केन शक्यो बरीतुम् ॥’

ईर्ष्याकण्ठेन निष्क्रान्तमर्तुकत्वात्संगमसुप्तेनान्तरिता कलहान्त-
रिता । यथा—

‘नि श्रासा बदन दहन्ति हृदयं निर्मलमुन्मूल्यते

निद्रा मैत्रि न हृदयसे प्रियमुखं नैकंदिनं रुपते ।

अहं शोपमुपैति पादपतित प्रेयास्तयोपेक्षितः

सख्यं कं गुणमाकसख्यं दयिते मानं वयं कारिता ॥’

१ सौलोए एव सूरु धरिणी गृहलाभिकस्य गृहीत्वा ।

अनिच्छतश्च वरणं चाकस्मि हसन्ती हसतः ॥ [इति चण्डिका]

२ नि पाणं ‘नि पाठ अपि पार्श्व’ ‘स्वर्ग’ ३ यच्छिर्वं स्पष्ट,

‘परिपाठ्यां फलार्थे वा नवे प्रसव एव वा ।
 दुःखे चैव प्रमोदे च वहेते वासका स्मृता ॥
 उचिते वासके स्त्रीणामृतकाले तु वा बुधै ।
 द्वेष्माणामथ वेष्टानां कर्तव्यमुपसर्पणम् ॥’

इति नवेन वासके रतिसमोगलास्रतयाङ्गरागादिना सञ्जा प्रगुणा
 वासकसञ्जा । यथा—

‘तस्यकल्पनविधेरनन्तरं मर्त्यमार्गमवलोकते मुहु ।
 वर्पणेक्षणमुदीक्षते वपुर्हर्षमूपमनिन्द्यमूपणा ॥’

प्रियमन्या विरयति मर्तरि विरहोत्कण्ठिता । यथा—

‘अन्यत्र ब्रवीतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृकमुह
 खो मां नेच्छसि नागतस्य स हृहा कोऽयं विधे प्रक्रम ।

इत्यस्तेतरकल्पनाकबलित्वान्ता निज्ञान्तान्तरे
 बाका वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नामोति निद्रां निशि ॥’

वृत्तीमुत्तेन स्वयं वा सकेत कृत्वा केनापि कारणेन बहिता विप्र
 सञ्जा । यथा—

प्रीतेति । संपूर्वैस्तत्र । परिपाठ्यामिति । परिपाठिर्यथा अस्मितानुपूर्वा । अस्मा
 एकेन विनेन वारं अस्या द्वाभ्यामिच्छादि ॥ तद्वपवावसाह—फलार्थे इति ।
 च्छामिति वाच्य । नव इति । नवत्वे प्रसवे वृत्ते विरविरादिनां मुखयितुम् । दुःखे
 तदौषधन्कुप्यपत्त्याद्यं दुःखिता व्यस्यसनीयेति । प्रमोद इति । तदीयपुत्रोत्पत्ताद्यौ ।
 उत्पद्यो हि मायनीव इत्युक्तम् । वाचयन्ति तत्र स्थाने रात्रिमिति वासका उन्मुषिता
 व्यसोपकाराः । फलार्थ इत्यस्य हेतोः सत्त्वापवापकत्वं वर्णयितुं वसैवृत्तिरा रात्रौ परिपाठ्या
 दुर्मन्यपि सेव्येति च निरूपयितुमाह—उचिते वासके इति । आतेवकाले हि मूढावपि
 फलतः परिमितीभवति । बभोक्तम्—‘वदुः पौत्रस्य तेऽत्रात्माव्यतले वसमात्परा ।
 त्रयोवक्षी च विन्ध्यं सुरसुम्ना कम्बोद्वेष्टा’ । पञ्चवक्षी च वसमी द्वाभ्यां वर्णैश्च
 सावित्र । सुम्ना पुत्राय रात्रिं स्यात् इति । तत्रापि पञ्चवक्षिसेवपरिवर्जवम् । पुत्रस्य

१ ‘अनेकधर्मव्यासज्ञानस्या नागच्छति शिव । तस्यानुगम्य बुधार्ता विरहोत्कण्ठिता
 मनेत् ॥’ इति भरतसंवादान् ‘वर्णसञ्जया’ इति मन्वत्,

‘तत्संकेतगृहं प्रियेण कथितं समेष्व दूतीं स्वयं
तन्मून्यं सुखिर निषेव्य सुदृष्ट्वा पश्चाच्च गमाश्रया ।

स्नानोपासनसूचनाय विगच्छस्तान्द्राक्षनैरशुभि-
र्भूमावह्वरमाश्लिष्येव ललितता दीर्घं रुदत्या स्ननैः ॥’

अमिसरस्यमिसारमति वा कामार्थं कान्तमित्यमिसारिका । यथा—

‘दरसि निहितस्यारो हार’ कृता जपने घने
कच्छकच्छती काष्ठी पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।
प्रियममिसरस्येवं मुग्धे स्वमाहसदिण्डिमा
यदि किमपरं प्रासोद्धान्ता दिशो मुहुरीकसे ॥’

तथा—

‘न च मेऽवगच्छति यथा स्रपुतां करुणां यथा च कुस्ते स मयि ।
निपुणमथैनमभिगम्य बवेरभिवृत्ति कांचिदिति सदितिष्ठे ॥’
अन्वर्ष एवासां कक्षणमित्याहस्य कक्षण न कृतम् ।
अन्त्यभ्यवस्था परस्त्री ।

परस्त्रीयौ तु कन्योदे । संकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते, पश्चाद्विवृत्तकादिना
सहामिसरन्त्यामिसारिके, कुतोऽपि कारणात्संकेतस्थानमप्राप्ते नायके
विप्रकष्ये इति ध्वन्यस्तैवानयोरिति ।

नामिकानां प्रतिनायिकायाह—

ईर्ष्याहेतुः सपत्नी प्रतिनायिका ।

यथा—रुक्मिण्याः सत्यमामा । दूत्यम् नायिकानां श्लोकसिद्धा एवेति
नोक्ता ।

अथ स्त्रीणामलंकारानाह—

सत्त्वजा विश्रुतिः स्त्रीणामलंकाराः ।

संबेदनरूपात्प्रसृतं यत्ततोऽप्यदेहधर्मत्वेनैव स्थितं सत्त्वम् । यदाह—
‘देहात्मकं यदेत्सत्त्वम्’ इति । ततो जाताः सत्त्वजाः राजसतामससरी
रेष्वसमवात् । आण्डासीनामपि हि रूपकान्यसंपदो दृश्यन्ते न तु

नेष्टारंकारा इति । तासामपि वा भवन्तु । उत्तमतामेव सूचयन्ति । अरं
कारा देहमात्रनिष्ठा न तु चित्तवृत्तिरूपाः । ते यौवने उद्विक्ता दृश्यन्ते ।
वास्येऽनुद्विक्ता वार्षके तिरोभूता । यद्यपि च ते पुरुषस्यापि सन्ति,
तथापि योपितां न एवास्कारा इति सद्रूपत्वेनैव वर्णिताः ।

पुस्तस्तुसाहृष्टान्त एव परोऽल्लकारः । तथा च सर्वेष्वेव नायकमेदेषु
वीरत्वमेव विद्वेषणतयोक्तम् । तदाच्छादितास्तु शृङ्गारादयो वीरमस्ति
इत्यादौ ।

अलंकाराश्च केचन क्रियात्मकाः केचिद्गुणसमावाः । क्रियात्मका
अपि केचन प्राग्जन्मान्यस्तरतिभावमात्रेण सत्त्वोद्भूतेन देहमात्रे सति
भवति ते अङ्गना इत्युच्यन्ते । अन्ये स्वधनजन्यसमुचितविभाववत्सुकुटी-
मवद्रतिभावानुविद्धे वेदे परिस्फुरन्ति ते स्वाभाविकाः । स्वसाद्रतिभावात्
हृदयगोचरीभूताङ्गवन्तीति । तथाहि कस्याब्जिजायिकायाः कश्चिदेव
स्वभाववकाङ्गवति अन्यस्या अन्यः कस्याब्जिह्वौ त्रय इत्याद्यतोऽपि स्वाभा-
विकाः । भावहावहेसास्तु सर्वा एव सर्वास्वेव सत्त्वाभिकासूतमाङ्गनासु
भवन्ति । तथा शोभावयः सप्त । एवमङ्गनाः स्वाभाविका क्रियात्मानः ।
शोभावयस्तु गुणात्मानः ।

ते चाप्यङ्गनाः ।

यथाज्वाला क्रियात्मकाः । इच्छातो यत्नतस्ततो वेदे क्रियेति पदार्थविदः ।
ततोऽप्येऽप्यङ्गना ।

तान्क्रमेण लक्षयन्ति—

भावहावहेसास्तु योऽङ्गना अल्पसूयोनिकारात्मकाः ।

यद्यपि

‘देहात्मकं भवेत्सत्त्वं सत्त्वाद्भावं समुत्पितम् ।

भावात्समुत्पितो हावो हावादेसा समुत्पिता ॥’

इति मरुतवचनाक्रमेणैतेषां हेतुभावः, तथापि परस्परया तीव्रतमसत्त्व
स्याङ्गस्यैव करजत्वावङ्गना इत्युक्ता । एव च परस्परसमुत्पितत्वेऽप्यमी

पामज्जबलमेव । तथा हि—कुमारीशरीरं प्रौढतरकुमार्यन्तरगतहेलायलोङ्घने
हाबोद्भवो भावश्चेदुल्लासितपूर्व । अन्यजानुभावस्यैवोद्भव । एवं भावे
ऽपि दृष्टे हावो हेला वा । यदा तु हावावस्थोद्भिन्नपूर्णा परत्र च हेला
दृश्यते तदा हेलातोऽपि हेला । एव हावात् हाव , भावाद्भाब इत्यपि
वाच्यम् । एव परकीयभावादिसरणात्सरसकाव्यादेरपि हेलादीनां प्रयोगो
भवतीति मन्तव्यम् । एतदन्योन्यसमुत्थितत्वं तत्राहस्यास्यो विकारोऽन्त-
र्गतवासनात्मतया वर्तमान रस्यास्य भाव भावयन् सूचयन् भावः ।
यथा—

‘दृष्टिं सान्त्सतां विमर्ति न क्षिणुकीबाधु बद्धादरा
मोत्रं प्रेषयति प्रवर्तितसस्तीसंभोगवार्तास्त्रपि ।

पुंसामेकमपेतसङ्गमधुना नारोहति प्राग्यथा
बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टम्यमाना क्षनै ॥’

बहुविकारात्मा भूतारकभिमुक्तीबादोर्ध्वं स्वचित्तवृत्तिं परत्र जुह्वतीं
वदतीं कुमारीं हावयतीति हावः । सा चाद्यापि स्वर्षं रसेः प्रबोधं न
मन्यते केवलं तत्संस्कारबलाक्षया विकारान्करोति यैर्दृष्टा तथा कल्पयति ।
यथा—

‘क्षितं किञ्चिन्मुग्धं तरङ्गमधुरो दृष्टिविभव
परितन्यो वाचामभिनवविलासोफिसरसः ।

गतीनामारम्भं किञ्चिन्मयति कीलापरिकरं
स्पृशन्त्यास्त्रारुष्य किमिव न हि रम्यं मृगदश ॥’

यदा तु रतिवासनाप्रबोधार्थां प्रमुखां रतिममिमन्यते केवलं समुच्चि-
तविभावोपप्रहविरहाभिर्विषयतया स्फुटीभावं न प्रपद्यते तदा तज्जनित-
बहुतराङ्गविकारात्मा हेला हावस्य संबन्धिनी क्रिया प्रसरत्वादेगमादि
त्वमित्यर्थः । वेगेन हि गच्छन् हेलासीत्युच्यते छोके इति । एवं चोद्भि-
द्योद्भिद्य विभ्राम्यन् हावः । स एव प्रसरणैकत्वभावो हेलेति । यथा—
‘कुरङ्गीबाह्यानि—’ इति ।

अत्र ह्यन्तर्गतितरतिप्रबोधमाश्रुतं न स्वमिहापशृङ्गार इति मन्तव्यम् ।
तदेतद्वाङ्मणस्योपनयनमिव मविष्यत्पुरुषार्थसम्पत्तिं ठबन्पत्नेन योपितामा
मनन्ति ।

स्त्रीसादयो दश स्वाभाविकाः ।

विशिष्टविभावका मे रसौ सविषयत्वेन स्फुटीभूतायां तदुपबृंहणकृता
देहविकारा स्त्रीसाविकासविच्छिन्निविन्वोक्तविभ्रमकिर्किर्किषितमोहामिश्रकुट्ट-
मितवञ्चितविह्वलनामान । एते च प्राप्तसंभोगेऽप्राप्तसंभोगे च भवन्ति ।
शोभादयश्च सप्त वक्ष्यमाणाः प्राप्तसंभोगतायामेव ।

स्त्रीसादीन् कथयति—

वाग्बेषचेष्टितैः प्रियस्यानुकृतिर्स्त्रीसा ।

प्रियगतानां वाग्बेषचेष्टानां प्रियबहुमानातिशयेन नत्वचकृत्तूपेणात्म
नियोजनमनुकृतिर्स्त्रीसा ।

यथा—

‘अं अं करेसि अं अं च जंपसे महं तुमं निर्यसेसि ।

तं तमणुसिस्किरीषं दिवहो दिवहो न संभवद् ॥’

स्यानादीनां वैशिष्ट्यं विस्मासः ।

स्यानमूर्धता । आविष्टव्यावुपपेक्षनगमनहस्तज्वनेत्रकर्मपरिग्रहः । तेषां
वैशिष्ट्यं विस्मासः । यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्बिमबातिवृत्तं

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्या ।

तद्गूरिसात्त्विकविकारविशेषपरम्यं

माचार्यकं विजयि मान्गयमाविरासीत् ॥’

गर्वादस्याकस्यन्यासः शोभाकृद्दिच्छित्तिः ।

सौभाग्यगर्वावनादरेण कृतो मास्याच्छादनभूषणविकेपनरूपस्यात्यस्या
कस्यस्य न्यासः सौभाग्यमहिम्ना शोभाहेतुर्विच्छित्तिः । यथा—

१ अत्रान्तरेपि यथाच जात्यसं यथा त्वं विजययति ।

तत्तदमुलीकुर्वे दिवसो दिवसो न संभवत् ॥’ [इति पद्याध्वः]

‘सिद्धिपिच्छकण्ठरा जाया बाहस्स गविरी भमह ।
मुत्ताहकरहयपसाहणाण मज्जे सवचीणम् ॥’

इष्टेऽप्यवज्ञा विम्बोकः ।

सौभाग्यगर्वादिष्टेऽपि वस्तुन्यनादरो विम्बोकः । यथा—
‘निर्विमुख्य वसनच्छर्दं सतो बाणि मर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराश्वतनया समीपगामास्रमप विषयामहेतुकम् ॥’

षागङ्गपूषणानां व्यत्यासो विभ्रमः ।

वचनेऽन्यथावक्तव्येऽन्यथामाषणं हेतुवादात्म्ये पादेनादान रसनाया
कण्ठे न्यासः । यथा—

‘वकार काचित्सितचन्दनाहे काष्ठीकजाप स्तनमारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेषितपिच्छवृत्तिर्मितम्बकिम्बे च वचन्व हारम् ॥’

सितवृत्तितरुदितमयरोपगर्बदुःस्रभमाभिजापसंकरः किलिर्कि
चितम् ।

सौभाग्यगर्वास्त्रितावीनां संकरः किलिर्किचितम् । यथा—

‘रतिव्रीडाश्रुते कवमपि समासाद्य समय
मया लम्बे तस्या वणितकलकण्ठार्धमधरे ।

कृतभूमन्नासौ प्रकटितविलसार्धरुदित-

सितकुक्षोज्झान्तं पुनरपि विदध्याम्भयि सुम्भम् ॥’

प्रियकयादौ तस्मादभावनोत्था चेष्टा मोहायितम् ।

प्रियस्व कथायां दर्शने वा तस्मादभावनं सन्मयस्त्वं सतो योज्यता चेष्टा
शीलादिका सा मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गपर्यन्ताङ्गमोदनान्मोहायितम् । यथा—

‘सरदवधुनिमित्तं गूढमन्त्रेतुमस्या

सुमग सव कथायां प्रस्तुतायां सलीभिः ।

१ सिद्धिपिच्छकण्ठरा जाया बाहस्स गविरी भमसि ।

मुत्ताहकरविनप्रसापनां मध्ये सवचीणम् ॥ [एति पञ्चम]

२ हरमनां स्थान्,

हरति विनतपृष्ठोदग्रपीनस्तनाग्रा

नतपलयितबाहुर्नृन्मितै साङ्गमज्ञै ॥

अधरादिग्रहादुःखेऽपि हर्षं कुट्टमितम् ।

अधरस्तनकेष्ठादीनां ग्रहणात् । मियसमेनेति शेष । दुःखेऽपि हर्षं कुट्टमितम् । यथा—

‘ईषन्मीलितलोम्लोचनयुगं व्यावर्तितमूळत

सदृष्टाधरवेदनाप्रकपित मा मेति मन्दाकरम् ।

तन्वङ्गया सुरतावसानसमये दृष्ट मया यन्मुक्त

स्वेदार्त्रीकृतपाण्डुगण्डपुष्कं तत्केन विस्मर्यते ॥’

मल्लणोऽङ्गन्यासो ललितम् ।

अङ्गानां हस्तपादभ्रूनेत्राधरादीनां मल्लणं सुकुमारो विन्यासो ललितम् ।

यथा—

‘सम्रमङ्गं करकिसल्यावर्जनेरालपन्ती

सा पद्मन्ती ललितललितं लोचनस्वाङ्गलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीक्या खैरपातै

निःसंगीतं प्रथमवयसा नर्तिता पद्मनाली ॥’

कर्तव्यवशादायत एव हस्तादिकमणि यद्विचित्र्यं स विस्वासः ।

यत्र तु बाह्यव्यापारयोग एव न कश्चिदस्ति नादादभ्यनुदिरस्य च सुकुमारकरादिव्यापारणं तल्ललितम् । अन्ये तु ‘सह विस्वासे’ इति पाठं प्रमाणयन्तो विस्वासमेव सातिष्ठार्यं ललितसंज्ञमाहुः ।

व्यामादेः प्राप्तकालस्याप्यवधानं विद्वत्सम् ।

व्यामो मौग्ध्यादिप्रख्यापनाद्ययः । आदिग्रहणान्मौर्ध्व्यञ्ज्यादिपरिग्रहः । ततो माषणावसरेऽप्यमापणं विद्वत्सम् । यथा—

‘पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन सां निर्बन्धनं क्षयान् ॥’

राज्ञं मुख्यं फलम् । यथाह—‘प्रजायै श्रद्धांकिनाम्’ इति ॥ अनेनेति । अथचक्षेपर

केचिद्वात्यकौमारयौवनसाधारणविहारविशेषं क्रीडितम् । क्रीडितमेव
य प्रियतमविषयं केचित् चालङ्कारायाहुः । यथा—

‘मन्दाकिनीसैकतवेदिकामि सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सस्तीनां वीरारसं निर्विघ्नतीव वास्ये ॥’

‘व्यपोहितं शोचनतो मुस्तानिष्ठैरपारमन्तं किञ्च पुष्पजं रम्यः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मना प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥’

शोभादयः सप्तायजमाः ।

शोभाकान्तिर्वीक्ष्यमाधुर्यवैर्यौदार्यप्रागल्भ्यनामानां सप्तालङ्कारा एव
सन्ता ।

क्रमेण लक्षयति—

रूपयौवनसाधन्यैः पुंसो गोपबृंहितैर्मन्दमध्यतीव्राङ्गच्छाया शोभा
कान्तिर्वीक्ष्यते ।

ताम्यैव रूपादीनि पुरुषेणोपभुज्यमानानि छायांतरं भवन्तीति सा
छाया मन्दमध्यतीव्रत्वं क्रमेण समोगपरिशीलनादाभवन्ती शोभा कान्ति
र्वीक्ष्यते भवति ।

शोभा यथा—

‘करकिसलयं धृत्वा धृत्वा विमार्गतिं वाससी

क्षिपति सुमनोमालाश्लेषं प्रदीपधितां प्रति ।

स्वगमतिं मुहुः पत्युर्नेत्रे विहस्य समाकुला

मुरतविरसौ रम्या तन्वी मुहुमुहुरीक्षितः ॥’

कान्तिर्यथा—

‘उत्तिष्ठन्त्या रसान्ते भरमुरगपत्तौ पाणिनैकेन हृत्वा

धृत्वा ताम्येन वासो विगन्तितकवरीकेशमसं बहन्त्या ।

यस्य हि चन्द्रमणि परं भाग्यदाम । जनवरतपादपतनप्रसादमर्जिता यः फणुसद्विष्टि वधे-
हानुवर्तिभ्यः मायमिति श्लेषोपदेशः । शिरसि कृष्णं च वा चन्द्रकण्यं तामपि परिमण्डयति
सपत्नीत्येकविंशत्युक्तम् ॥

इत्याद्यापर्धाद्देमचन्द्रविरचितं भिन्नके सप्तमोऽध्यायः ।

भूमस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरसमीतिना शौरिणा च
क्षय्यामस्मिन्नघ नीत वपुरस्तसस्तद्बाहु स्रग्म्या पुनातु ॥

दीप्तिर्यथा—

‘आलोभामस्रकावलीं बिलुकितां विप्रचसत्कुण्डल
किञ्चिन्मृष्टविशेषक तनुतरै स्वेयाम्बुन क्षीकुरै ।
तन्म्या यस्सुरतान्तकान्तनयन बर्क रतिव्यस्यये
तत्त्वां पातु चिराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्बभूवै ॥’

चेष्टामसृणस्व माधुर्यम् ।

कश्चित्पु ग्रीहादिपु यथा मसृणस्व चेष्टायास्तथा दीप्तेष्वपि क्रोधादिपु
यत्तन्माधुर्यम् । यथा—

‘कृतो दूरादेव सितमधुरमभ्युन्नमविधि
क्षिरस्वाश्वा न्यस्ता प्रतिवचनमत्यानतिमति ।
न हृष्टे शैथिल्य मिलितमिति चेतो दहति मे
निगूढान्त क्रोधा कठिनहृदये सदृतिरियम् ॥’

अचापलाभिकत्यनस्वे धैर्यम् ।

आपलानुपहतत्वमात्मगुणानास्मान च धैर्यम् । यथा—

‘ज्वलन्तु गगने रात्रौ रात्रावस्तण्डकल क्षशी
दहतु मदन किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दमित स्याभ्यस्तातो अनन्यमलान्वया
कुसुममखिनं न स्वेवाय अनो न च जीवितम् ॥’

प्रथम औदार्यम् ।

अमर्ष्येर्ष्या क्रोधाद्यवस्थालपि प्रथम औदार्यम् । यथा—

‘भूमङ्गे सहस्रोद्भतेऽपि वदन नीत परां नम्रता
मीपन्मां प्रतिभेदकारि हसित नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्बाष्पबद्धीकृतं प्रमुतया अशुर्न विस्फारित
क्रोधश्च प्रकटीकृतो दमितया मुक्तश्च न प्रथमः ॥’

प्रयोगे निःसाध्यसत्तां प्रागल्भ्यम् ।

प्रयोगे कामकलादौ । चातुःपष्टिके इत्यर्थः ।

यदाह—

‘अन्यदा भूषणं पुनः शमो सज्जेव योपित ।

पराक्रमः परिभवे वैचास्य सुरसेष्विव ॥’

मनःशोमपूर्वकोऽङ्गसादः साध्यसः सदभावः प्रागल्भ्यम् ।

यदा—‘आशु रुद्वितवतीष्टकराग्र—’ इति ।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो बाह्यरूपादिगता एव विधेया आवेगचापका
मर्षत्रासनां त्वभाव एव माधुर्याद्या धर्मा न चित्तवृत्तित्वमात्रा इति नैवेष्टु
भावशङ्कावकाशः । आख्याचार्यराहुलादयस्तु—मौग्यमदमाविकल्प-
रितपनादीनप्यलकारानाचक्षते । तेऽस्माभिर्मरत्तमतानुसारिभिरुपेक्षिताः ॥

इत्याद्यर्थमीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिर्लक्ष्मणोपलक्ष्यमनुशासनहस्तौ
नायकजनैः सप्तमोऽप्ययः समाप्तः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ प्रबन्धात्मकान्काव्यमेवानाह—

काव्यं प्रेक्ष्य शून्यं च ।

नानृषिः कविः ‘कवुः वर्णे’ इति च वर्धनाद्वर्णनाच्च कविस्तस्य कर्म
काव्यम् । एवं च वर्धने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिज्ञासादीनां न
काव्यत्वमिति उल्लङ्घनं न भवते ।

तथा चाह महतोतः—

‘नानृषिः कविरित्युक्तगुपिश्च किल वर्धनात् ।

विचित्रभावधर्मीशतस्त्रयस्या च वर्धनम् ॥

स सत्त्ववर्धनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।

वर्धनाद्वर्णनाच्चापः रूढा लोके कविश्रुतिः ॥

तथा हि वर्धने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेषुनिः ।

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥’

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम् ।

मेक्ष्यं विमचते—

मेक्ष्यं पाठ्यं मेयं च ।

सत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमनकारेहामृगदिमव्यायोगोत्थट्टि
काङ्कमहसनमाणवीथीसहकादि ।

तथा च नाटकादीनि वीथ्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयसमाधानि भरतमु
निनोपदर्शितानि । सहकश्च केचिदपि—

‘प्रख्यातवस्तुविषय प्रख्यातोदात्तनामकम् ।

राजर्षिर्बन्धुचरितं तथैव दिव्याभयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासस्थानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि लोकस्य क-
थापरिचयाद्यहोचितस्यो भवति । यत्र प्रख्यातेन वस्तु निहितं तथा विषयो यस्मिन्-
वाक्यवर्तिरिति । वस्तुवर्तिनोऽपि हि वस्तुतत्त्वस्य कौशल्यवीथ्यतिरिक्ते विषये कर्णान्तरो-
पक्षेपेन विना बभिरन्तरे निर्बन्धेन तद्वैरस्य भवति । वस्तुविषयो प्रख्यातमुक्त्वा
तृतीयो प्रख्यातिमाह—प्रख्यातोदात्तेति । उदात्त इति वीररसयोग्य उच्यते । तेन
वीरवृत्तिवीरप्रधान्तवीरोदात्तवीरोदात्तवाक्यारोपि उच्यते । राजर्षिर्बन्धुचरितेन प्रख्या-
तमपि वस्तु वस्तुस्थानां राज्ञां बन्धुचरितं साधुनोचितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि बन्धु-
चरितं वरप्रभवादिवाङ्मयेनोपायोपदेशवाक्यमोम्बमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलम्
प्रतिषेधो दर्शितः । राजान् वक्ष्यते इत्युपमितिप्रमासः । तद्वैरसाधु चरितं वक्ष्यमिति
वाङ्मयेति । न च सर्वथा बन्धुचरितं तत्र न बन्धनीयम्, किं तु दिव्यानामायस्त्रेणो-
पायस्त्रेण प्रकृतिपतात्प्रभावकाविस्त्रेणोपेतमुपगमोऽङ्गीकरणं यत्र । तथाहि व्याप्त्यन्ते
समस्तस्य पूर्वकस्यमरनिर्गतायां साक्षात्कारे व्युत्पत्तिर्भावते । निरन्तरमप्यभिप्रा-
यमेव नाम बन्धुतां प्रतीयन्ति । तस्मादेवतावतनपुर-समुपावनुष्ठानं कार्यमिति ॥
अत्र दिव्यतावच्छ्रयमुक्तकथाचरीरमपि नाटकं भवतीति फलमात्रं व्याख्याते । व्याख्या-
तेत सत्येन कश्चिन्नाम नाटकेन कश्चिन्नां व्युत्पद्येत । न चैतदेव दिव्यानां दिव्यप्रमावैष्य-
योगावुत्पत्तावेष्टव्येतिप्रमात्रमयं प्रकृतो गैव सिद्धां व्याहृत्यते । तस्माच्चरितं मसैर्वि-
पद्युमस्यवमिति नैवोपदेशयोग्यम् । तथा वृत्तम्—देवानां मावसी सिद्धिर्गैवपुत्रनेत्र
च । दिव्यावतामिनिष्ठा सत्ते मावा हि मानुषा । तस्मादेवमैवमैवैर्न विस्तर्येत
मानुष ॥ इति । तस्मादिदानीं देवमानुषकर्मोपपादितमात्रमात्रमात्रं मर्त्यनामेव
समुपमोपविप्रतिनिधममात्रमात्रं चरितमात्रं नाटकं निबन्धनीयमिति वृत्तच एव
नाटकेषु वृत्त्यन्ते । नाविद्य तु दिव्यान्विरोधिनी । वयोर्विही । नावकचरितनैव तदु-

नानाविभूतिभिर्युतवृद्धिविकासादिभिर्गुणैश्चापि ।

अहप्रवेशकाञ्च भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

‘यत्र कविरात्मक्षयत्या यस्तु शरीरं न नायकं चैव ।

औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति सहुपैर्भेदम् ॥

यदनार्यमयाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यमृतगुणयुक्तम् ।

उत्पन्नबीजयस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥

तस्मादेतावत् । प्रसिद्धमपि वस्तु न निष्कलं व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह—नानाविभूति
भिर्युतमिति । कर्मावैश्वर्यममोक्षविमोक्षं फलभूतिर्विचित्ररूपैर्गुणम् । तत्राप्यवैश्वर्यमौ
सवैश्वर्यामिष्यवर्णयामिति तद्वाहुल्यं वसेनीयमिति । वृद्धिविकासादिभिरिति ।
‘वृद्धिरवैश्वर्यं उच्यते’ संपत्तिः । विषयसेनं यमो जम्भते । आदिशब्दः प्रधानवाची ।
‘तत्प्रधानमिति’ फलसंपत्तिभिर्युक्तमिष्यते । तेन राज्ञा सर्वं राज्यं व्याप्यन्मोक्षं दत्त्वा दानप्रस्थं
पुष्टितमिष्वेवंप्राप्तं फलं गोपयितव्यम् । यमोक्षवृद्धिमिति । ‘वस्तुवाची’ हि वस्तुत्वेन
लोक इति तत्रास्ति प्रतीतिर्विरही भवेत् । गुणैरिति । अत्र प्रधानमूल्यानि वानि चर्चितानि
हेतानि प्रतिनावकपत्यस्तान्मन्त्रप्रधानानि तैर्गुणम् । तेषां पूर्वपक्षस्यानीशानां प्रसिद्धे
येन सिद्धान्तकल्पस्य नायकचरितस्य निर्वाहस्तु जनकेशादिसंपत्तिर्बहिः । औमुदीमहेतव
वाच्यो निष्पत्ताः । संनिमित्तवाच्यो गुणा इति नायकचरितचरितवेदनमात्रफलम् । वस्तु-
त्वेन राजर्षिचरितचरितस्य च सर्वस्यावैश्वर्यं एते संप्रदायः । अन्तरवस्तुसमाप्तौ
विधान्ताय नै निष्पत्ता अद्वाते पञ्चावैश्वर्यादौ नै न निमित्तवस्तुप्रसङ्गच्छानां चर्चि
तानामावेदका प्रवेशकादौचर्यं तन्नाटकं नाम रूपम् ॥ आत्मज्ञानयेति । इतिज्ञान-
विप्रसिद्धिं निरसति । अस्तिवति । साध्यं फलम् । शरीरमिति । तदुपानम् । नायक-
मिति । सावितारम् । अक्षरं पूर्वसमुच्चये । द्वितीयस्तत्समसमुच्चये । एवञ्चरं सप्त
वचामावे । उत्पत्तौ अवयवौत्पत्तिकं निर्मितम् । तदवयवम्—त्रितयमपि तत्र निष्कलं
द्वयमेकं वा सम्बन्धु पूर्वोपनिबद्धं तत्सर्वं प्रकरणम् । येषास्तत्फलम् । वस्तुपरिकं फ-
लमभिषेकमात्मचरितस्य प्रकुरुते तत्र फलमे तत्प्रकरणमिति त्रुर्भेदमिति संशयः ॥ यत्र
सर्वमुपायं भवति तत्र नोऽनुपार्थाऽस्तु स कुत्रचो प्राज्ञ इति दर्शयितुमाह—यद्
नार्यमिति । पुराणविष्णुसिद्धिबुद्ध्यानामुपनिबद्धं गूढवेद्यवर्तितादि ॥ आहार्यं
मिति । पूर्वफलिकयाज्ञाहरण्यं समुद्रदत्तप्रेक्षितादि ॥ वस्तु च तत्रास्ते कश्चित्त्वाम-
वाक्यं प्रकरणाद्योपचरितमाह—उत्पत्तेति । पूर्वप्रसिद्धे बीजं वस्तु च यत्र तद्वत्तमपि
तद्वति यस्मादभूतैर्गूढक्यादीं कस्यान्तरे वा प्रसिद्धैर्गुणैर्गुणं प्रकरोति तमिति तस्मादेतो-
रेतदपि प्रकरणम् । तत्र गूढक्यादिसिद्धस्य गूढवेद्यादौचरितानां कश्चित्त्वैव विपत्ते

यज्ञाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिमेवाथ ।
 तत्प्रकरणेऽपि योग्यं सलक्षणं सवसधिषु तु ॥
 विप्रवणिकसधिषानां पुरोहितामात्यसार्ववाहानाम् ।
 चरितं यज्ञैकविधं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥
 नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसमोग ।
 घातमनसप्रयुक्तं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥
 दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्युपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्ये कार्यं प्रकरणे तु ॥

तदा प्रकरणम् । एवं पूर्वप्रसिद्धमुद्येतितत्तुप्रवृत्तचरितविषयनेऽप्यविश्रवापं विप्र-
 लब्धिः प्रकरणं कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ मन्वस्तेतिवृत्तस्य कर्त्तव्येनेत्याद्याप्य पूर्वोक्तने-
 वातिरेकद्वारेण स्मरन्तिस्माह—यज्ञाटक इति । 'नानाविधमितिर्बुद्धमिदमिति' इत्यादिना
 वक्तव्यवस्तुत्वं तद्वस्तुशरीरमिहाप्रवेशकत्वम् ॥ वृत्तिमेवाथेति । गान-
 रसमावचेष्टितैर्बहुधा सुखदुःखोत्पत्तिरुत्तमिति ॥ स्वस्वस्यमिति । अस्वस्वमप्यपरिमास्यम् ।
 अद्यान्तरसंनिधानहेतुषु च प्रवसकेषु मन्वस्तेत्युक्तं विप्रवापसावकस्य यद्यहेनोपपन्नत
 इत्यादि तत्तच्च प्रकरणेऽपि योग्यम् ॥ अतिरेकाद्यतमतिप्रसङ्गं वारयन्त्यार्थाद्वेन—विश्रे-
 ष्ठादि । अस्माकोऽपिहृतः । सार्ववाहो विमन्तरास्यव्यानामाहर्ता । तद्वेशस्यविप्रवणिके
 वमिजोऽस्य एव । नैकविधमिदमनेकरसयुक्तं इति । तस्मिन्निरेक्षमात्रमिति सूचितं प्रस्ना-
 तोदात्तस्यतिप्रसक्तं निषेधसि । तन्निषेधे अर्थाभावाच्चैरपरीक्ष्यमायातम् । नाटके च देवो
 नायकत्वेन निषिद्ध इति प्रकरणे कर्त्तव्यत्वेनापाद्यत इत्यत आह—न दिव्यचरित
 मिति । तथा विज्यामयमिति बहविराजादेवानामुपास्यत्वेन प्रयोग्यत्वं प्रसक्तम् तद्व्यपनेन
 निषिद्धम् । नाटके ब्रह्ममिवेहापि राज्ञः प्रवेशं याजमानो निराकरोति—न राजसमोग
 इति । अति वागीत्यतिप्रसक्तं न राजोचितसमोगोत्प्रेषा विप्रादिषु करणवैक्येन वि-
 लम्बति । अत एव राजानि च उचितोऽन्तःपुरजनकमुक्तप्रवृत्तिव्यतिरिक्तो वाद्यक-
 नाऽत्र चेदद्यापि प्रवेशक्यवी कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतद्वचं दर्शयति—दासविटेति । कबु-
 द्दिस्थाने दास निरूपकस्थाने विटः अमास्यस्थाने धेय्यीत्यर्थः । वेशस्यात्यो वेशस्यात्र वा स्त्री
 तस्या उपचरो वैशिके प्रसिद्धः स कारणं यस्य याज्ञारक्यं तनोपेतम् । कुम्भस्त्रीविषयं चेष्टि-

१ अथ केवळमुपायवस्तु स्यात् अतीकपुष्टके

१ 'तस्मिन्निरेक्षमात्र' स्यात्, २ 'नोदात्तनायकेति' इति प्रतीकं वृद्धितं मनेत्

‘प्रकरणनाटकमेवादुत्पार्थ वस्तु नायक नृपतिम् ।
 अन्त पुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
 स्त्रीप्राप्त्या चतुरङ्गा छवितागिनयात्मिका मुविहिताङ्गी ।
 बहुगीतनृत्यवाद्या रत्निसमोगात्मिका चैव ॥
 रामोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधवन्धसयुक्ता ।
 नायकदेवीदूतीसपरिचयना नाटिका श्रेया ॥’

समवकारस्तु—

‘देवासुरबीजकृत प्रख्यातोदाचनायकचैव ।
 श्रद्धास्तथा त्रिकपटसिचिद्रव स्वाभिशृङ्गार ।
 द्वादशनायकबहुषे दृष्टावशनात्मिकाप्रमाणम्’ ॥ इति ।

तम् । प्रकरयेति । बहुषु प्रकरणमेवेषु पटकमेवेषु च स्त्रीप्राप्तिप्रकरणसंमोगाद्याद्याभ्यन्तर
 कैश्चिद्विप्रधानाद्य प्रकरणमेवाभाषातकमेवाद्य नाटिका श्रेवेति दूतेषु संख्यम् ॥ उत्पन्नं बहुषु-
 रितं नायकं च नृपतिमन्तःपुरकन्या संगीतकसाककन्या वाधिकृत्य प्राप्त्यवेनामिसंभव
 कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्ति संमोगाद्यातारोऽभ्यन्तर- कैश्चिद्वि च इति । तथावत्सार्थं व्याख्यानं
 प्रहसितताकाप्रकरीपताकास्वाभाषाविषयमन्तरावेषाकासीत्युपबन्धमेवसाधारणानि नाटिकायां
 प्रयोज्यन्ति । यद्यपि सिद्धिस्तथाकारं तद्यपि श्रेयते । अतश्च ‘उत्पापं बहु’ इति
 प्रकरणवर्तनं । नायकं नृपतिम्’ इति पटकवर्तनं । अन्तःपुरसंगीतककन्याम्’ इति
 कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रसन्नमय पटकवर्तनं एव । अथास्य विशेषस्तत्त्वमाह—स्त्रीप्रा-
 येति । त्रिव- प्रवेण बाहुत्येन यत्र । चत्वारोऽङ्गा पञ्चाम् । कलाविद्वत्त्वाद्या
 सरसेऽवत्त्वान्तरे समावाप- कर्तव्या इति यावत् । शुभं पूर्णतया विहितानि कथावर्तपि
 कैश्चिद्विद्वानि यत्र । एतेन स्त्रीप्राप्तेति छवितेति बहुषुषेति च कैश्चिद्वि इति बाहुत्येन
 वर्तयति । रतिपुराचर संमोगो राज्यप्राप्त्यादित्यङ्ग आत्मा प्रयत्नमूर्तं फलं पश्यम् ।
 अतएवाह—राज्यपतैरुपचारैर्यवहारैर्बुद्ध्या । अस्यां चेदुहितं तत्र व्यवहारस्तथा पूर्वानि
 आपर्त श्लेषप्रसादवचनैरवश्यं आश्रयमिति दर्शयति—प्रस्तावनेति । अर्थाजुरोभात्यो
 वत्स पञ्चात्पाठः । ननु वक्ष्य- श्लेषो भवति सा न कथायितुषेसाद्यङ्गमाह—नाय
 केति । नायकस्य यैवं देवी आश्रयामिष्य तथाभिरुपयित्वापकान्तरविषया यैवं वृत्ति
 तत्कृत सपरिचयन परिचयनसमुद्भिर्नस्यम् ॥ वेषासुरेति । देवापुरस पञ्चानं फलसंपा-
 दनापायस्तेन कृतो निरवित । देवापुरा अपि वा प्रख्याता बहुत्वार्था ध्रुवन्त स्वयं
 वा कनकित्वापन्त इति तमिरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवा- पुरापापेक्षया वृत्त्यवभापि
 सापेक्षवा गाम्भीर्नप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते अथवात्रिपुररीपुप्रसूतव- प्रधाना प्रसादव
 उदात्ता वृत्तिरावय । अर्थप्रवक्ष्य तावत्सर्वं समापमाह(१)कनह इत्युक्तम् । कपदे वचना

‘दिव्यपुरुषाग्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतपुत्रः ।

सुविहितवस्तुनिर्देशो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥

उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरुपग्रथितकाव्यमन्वयः ।

सक्षोभविद्रवकृत संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥

स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।

ईशामृगस्तु कार्यं द्वैसमाहितकाव्यमन्वयः ॥

निष्पन्नस्मिन् सत्मात्रुघरी प्रपञ्च इत्यर्थः । स त्रिधा—वैशाल्यपराद्ध एव वञ्चनेन वञ्च्यते
स एकः । अत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराधः स द्वितीयः । अत्र तु हृद्योरपि न कश्चिद्
मिदंविद्योय काचताम्रमेव तुल्यपद्ममिसंज्ञानवतीरज्येक उपवञ्चनेन परस्तपवयेन पुञ्ज्यते
स वेदकृतस्तुतीयः । चेत्तन्मृगमन्वयमुपगच्छत वा पदवर्णमर्कं वस्तु वतो निरवन्ति
जगां स निरवन्ति । तत्र चेत्तन् गजेन्द्रादि । अथतर्कं अस्मादादि । उभयं मयते-
परंवाविति । तस्मिन् पुद्गलमिदानीदिसंज्ञकत्वात् । शृङ्गारत्रिधा—वर्मावर्धनमेवात् । वर्यो
यत्र हेतुः साध्यो वा नापिवाक्यमे स वर्मशृङ्गारः । एवमवर्धनमवर्धनम् । अथ नाव-
क्यमेव वर्मनिमित्तिकाव्यमिमांशं वाह—वाह्योति । वाह्यस्यावक्यमनुमितिः प्रत्येकमिति
चेदिति । अन्ये तु प्रकटं नावक्यप्रतिपादनी तन्मृगस्यैवेति । अतुर वाह—समुद्रापापे-
क्षया हि वाह्येति । बहुकर्मणाभ्यामाधिक्येऽप्युपेयः । अवाह्योति । अवाह्यस्य-
धिक्येन तत्र अथ निष्पन्नगीमिसर्वं ॥ दिव्येति । दिव्यानां पुण्याणां च वराभयव-
शवक्यत्वात् तेन कृतः । दिव्यकर्मनिमित्तमुपपत्तं पुद्गलं अत्र । दिव्यानुपवेशात्समवकारवत्सं-
वर्धनात्ता मा प्रवाहीदित्याह—सुविहितेव संविद्येन वस्तुना विवद् विगतादि प्रत्य-
कारणानि निष्पन्नहेतवो अत्र । मध्ये अत्र दिव्यानामपि प्रविष्टो अवतीति पर्वति ।
कथ्यतेति । उद्धत उद्धृष्टः पुण्या प्राणय अत्र स्त्रीनिमित्तको रोषः । संक्षोभ
आवेगः । निरवो व्याख्यातः । संस्फोटो विरोधिनो विद्याविषयसंबन्धेन व्यासङ्गः । तये-
त्युपसारादर्थः । चः समुच्चये । एवमवाह्योऽपारणे । एतन्मृगपुत्र एवैव । स्त्रीनि-
मित्तं मेवनापहरणावमर्दनादि यथायोगं स्त्रीमिषयाप्यवमिषयादि वा र्त्तं प्राप्तं वस्तुवि-
ज्ञानं प्रसङ्गाच्छर्तं यस्य तावच्च शृङ्गारो जगिम् । मेवसामानानिना अवमर्दनं इच्छ ।
ईशं अथ मृगस्येव स्त्रीमात्रार्थः अत्र । सुसमाहितकाव्यमन्वय इत्यनेन दीप्यमानि
अत्र धेयानीति । अत्रपरिमाणं नावक्यसंज्ञं वृत्तिरसमिमांशं च व्यायोगादिदेसेनाह—

१ प्रविष्टो मरते २. अतुरइतिमुपितर्ध्वं मरतैकपुत्रादे.

१ दीतिः स्यात्.

यस्यायोगे कार्यं ये पुरुषावुत्तयो रसाश्चैव ।
 इहामृगेऽपि सत्सत्तात्केयकमत्र स्त्रिया योग ॥
 'प्रस्थातवस्तुविषय प्रस्थातोदात्तनामकश्चैव ।
 पदसंलक्षणयुक्तश्चातुरङ्गो वै हिमः कार्य ॥
 शृङ्गारहासवर्गं शेषैरन्यै रसैः समायुक्तः ।
 वीतरसकाम्ययोनिर्नानामाबोपसंपन्नः ॥
 निर्वातोत्क्षापातैरुपरागेणेन्दुसूर्यमोर्गुक्तः ।
 युद्धनिमुद्राधर्षणसंस्फोटकृतश्च विज्ञेय ॥
 मायेन्द्रबाहवहुको बहुपुस्तोत्पानयोगमुक्तश्च ।
 देवमुजगेन्द्रराक्षसबलपिशाचाबकीर्णश्च ॥
 पौडशनामकबहुल सात्वत्यारमटिबृषिसंपन्नः ।
 कर्मो हिमः प्रयत्नालानामयभावसंपन्नः ॥

यदिति । कार्यकर्म्येणाद् उच्यते । तेन एक एवाह । नावद्यस्तु इत्यत्र समवकाशेति
 देसेन व्यत्यये तद्वत्मात् । अत्र तु समवकाशेतिदेसेन सर्वसंपत्तेर्विराजं कृतम् ॥ प्रख्या-
 तेति । पदस्य बहिन् तद्वत्त्वं पदसं तेन युक्तम् । नाट्यतुल्यं सर्वमप्यस्केवर्गं सं-
 शोभो रसन्ती च समवकाशे शृङ्गारहासवर्गं पदस्यै उक्ते पर्ययेन चाप्तस्य प्रयोगः
 स्थापितः—वीतरसेति । वीता रसा गीरतीत्यावस्ते कान्ययोनिर्पत्र । नानाविध-
 भाषा व्यभिचारिणः । आधर्षणं बलान्धारस्मः परामर्शः । माया सन्दर्भस्यहीनम-
 न्यथाप्रवृत्तता वा प्रकाशनाम् । युद्धं केयं किङ्किन्नकर्मवत्तद्वत्तद्वत्तामि स्मरति । देव-
 रवो बाहुभ्योद्यत्र । बहुभ्योद्यत्रं व्यभिचारार्थम् । तेन श्रुताविद्य अपि नावद्यः प्र-
 योग्याः । सात्वती चारमटी चेति 'हृन्नेन्द्राभिप्राये' इत्येकवक्त्राद्यो 'इन्द्रोक्त-
 म्यवीमावी' इति नपुंसकलिङ्गता च । वृत्तिसमुदाये च वर्तमानेन वृत्तिपद्येन कर्मधारयः ।
 तथा संपन्नः । हिमो हिमो निद्रव इति पर्यायवाच्योपपत्त्यं हिमः ॥ नात्माअयभाव
 संपन्न इति । मायेत्येकमान्योऽपरस्याश्च इति नात्माअय जायवो येषां ते न्यायवत्
 भावस्यै संपन्नः । बहूनां नावद्यनो निम्नगेन हि भाषा व्यतिष्ठन्ते । अत एवेति इत

स्त्रीपरिवेक्षितबहुलो निर्वेक्षितभाषितश्चैव ॥
 मानाव्याकुलचेष्टा सात्वत्यारमटिकैशिकीहीनम् ।
 कार्यं काव्यविधौ सततं क्षुत्क्षुष्टिकाङ्क्षुः ॥
 'ग्रहसनमपि विज्ञेयं त्रिविधं शुद्धं तथा च सकीर्णम् ।
 वक्ष्यामि तयोर्युक्त्या पृथक्पृथक्प्रत्यक्षविशेषम् ॥
 भगवत्पापसविप्रैरन्यैरपि हासवादसंभवम् ।
 कापुरुषसंप्रयुक्तं परिहासाभाषणमायम् ॥
 अभिकृतभाषाचारं विशेषमावोपपन्नपरितमिदम् ।
 नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं ग्रहसनं तु ॥
 वैश्याचेटनपुसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।
 अनियतवेषपरिच्छन्नचेष्टितकरणं च सकीर्णम् ॥'
 'आत्मानुभूतसंसी परसस्यवर्णनाप्रयुक्तम् ।
 विविधाभयो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकहार्म्यम् ॥

ब्रह्मोपसम्भारमनिम्बादिरूपमनुशोचनं यत्र । निर्वेक्षितानि येषु ध्रुतपु निर्वेक्षो जायत तादृशि
 मपितानि यत्र । व्याकुल्यचेष्टा भूमिनिपातविपरित्यागः । सात्वत्यारमटिकैशिकीहीन
 मिति । समाहातृग्रन्थमन्त्रान्तरमस्तुषीत्यसमाप्त । उत्क्रमण्येमुखा दृष्टिर्जातित प्राप्ता
 वासां ता वस्तुद्विष्य शोचन्त्यः शिवतामिरहित इति तपोचः ॥ ग्रहसनमपीति । अपि-
 सन्दो मित्रकर्म । तथेति । सत्त्वाम्ये कश्चिन्म । तद्वचनम् । त्रिविधमपि प्र-
 मन्नकर्म ह्यस्वरसप्रधानमिच्छन् । कश्चनविशेषं विशेषसम्बन्धम् । भगवत्पापसवि-
 प्रैरित्यन्यप्रत्यक्षम् । अन्त्ये शाकटादवर्णनरूपकितं ह्यस्यप्रचलनचनसंकेतं द्यौ-
 र्दिना कुत्सितं पुरीषं अत एव ग्रहसनमपि सामर्थ्यात्तरेव भगवत्पापमिदं कर्म । तथापि
 च भाषाचारो यत्र न विदुस्तद्वचसाम्नीमरूपी तथा निशयेन भावार्थमिदं निरूपयन्मि-
 पदमिति कथासम्बन्धानि यन्मिन् । नियतगति एवमप्यारं बहुलु तद्विषयं ग्रहसनीय
 मस्त्योऽर्थो यत्र तत्पुद्गलं ग्रहसनम् । अथ निर्वेक्षनं यतः परिहृतप्रत्यक्षमप्यप्यप्यप्य-
 बाहुष्येव भवति । ततः यत्रकर्मैव कस्यापिपरितं शुद्धताद्यावाप्येव ग्रहस्यत तत्पुद्गलं
 मित्यर्थः । यत्र तु वैश्यादिमिदं योऽस्तुम्बन्धं वा कस्यापि तदेकद्वारेणनेकवन्धाविरहितम्
 हसनीयेन संकीर्णवत्संकीर्णम् । आत्मानुभूतशस्तीति । एतेन पात्रेण हरणीय-
 तामात्रिकद्वयं प्रापयितव्योऽर्थो यत्र स भागः । एकमुत्तेजं भव्यन्त उक्तिमन्तः कि-
 यन्त भव्यन्त अपि पात्रविशेषः यत्रमि स भागः । तत्र स प्रविष्टपात्रविशेषः अहमा

[illegible]

गेयं विमये—

गेयं होम्बिकायाण्यस्यानधिष्ठाणिकाभरणराभाष्ट्रीदहृष्टीस
करासकगोष्ठीधीगदितरागकाव्यादि ।

पदार्थानिनयनस्वभावानि होम्बिकादीनि गेयानि रूपकाणि चिरतनै
रुक्तानि । तथा—

‘छत्तानुरागगमाभिरुक्तिमिर्यत्र भूपतेः ।

आचर्यते मन सा तु मसृणा होम्बिका मता ॥’

‘नृसिंहशकरादीनां वर्णनं सत्येष्वेत ।

नर्तकी तेन भाषः स्यादुद्धताञ्च प्रवर्तित ॥’

‘गजरादीनां गतिं तुल्यां कृत्वा प्रवसत तथा ।

अस्याविद्धं सुमसृणं तस्यस्थानं प्रवक्षते ॥’

‘तस्माः समञ्च पत्युर्धुदुद्धतं वृत्तमुच्यते ।

मसृणं च कचिदूर्ध्वपरितं शिङ्गकस्तु स ॥’

‘नाका क्रीडानियुद्धादि तथा शूकरसिंहमा ।

धवलादिकृता क्रीडा यत्र सा भाणिका मता ॥’

अथमवबन्नीयस्तमवबोधावपादयितुं वर्ण्यते ॥ वीर्या तु बहुविधा वक्ष्येतिभिद्येयां स्मृता-
वन्तः ॥ सङ्कोचं च गतिकव्यमिव रतिफलं वृत्तं स्मृतापत् । एवं नाटकादीनां स्वरूपं
तत्फलं च दर्शितम् । तच्छरीरभूततन्विष्येभ्याः शिल्पकृते विद्यारत्तु मर्यादेवावसेव ॥
असृणेति । त्रिविधो हि गव्यकव्यस्य प्रयोगः । मसृण उद्धतो मिर्यञ्च । तथा हि—
होम्बिकायां मरुतिनादुद्धाभावेन प्रपत्तुं तुकुमारमेव छर्त्तुं रूपम् ॥ माचरेण नृसिं-
हादिपरितवर्त्तने उद्धतमेव । कस्तुरमसृणेऽप्युद्धतं प्रविशति उद्धतमेव । तत्राप्यस्य-
बहुलहृष्टो भेदः । पूर्वप्रस्थानप्रवचनम् । उत्तरं शिङ्गकमेव । उद्धतं तु मसृणनुप्रविष्टो-
न्मालिकामेव । अथपि प्रेरणतमादीहरासक्यादीसक्यधिक्यम्यस्तबहुलैर्विचित्रैश्चमिहिव
प्रविष्टं वैदित्यम् । तं ननु होम्बिकाशिङ्गक्यादीं अयोध्यामुचितम् । वाक्यानां तत्त्वान्वये
कथं रसकल्पमिति चेत्, न । वेवताकुते कौपुमावसमाप्रयस्य च शृङ्गारस्य सर्वत्रानु-
गमात् । तथा च—‘वेवकुसावबहृत्तं कौपुमावसमाप्रयम् ।’ इति । तत एव चूडामणि

‘हास्यप्रार्थं प्रेरणं तु स्वात्महेलिकयान्वितम् ।’

‘अतुर्वर्णनसयुक्तं रामाक्रीडं तु माप्यते ॥’

‘मण्डलेन तु मञ्जुत इष्टीसकमिति स्तुतम् ।

एकस्तत्र तु नेता स्वाद्गोपस्त्रीणां यथा हरि ॥’

‘अनेकनर्तकीयोग्यं चित्रतालकयान्वितम् ।

भाषतु वष्टियुगलाद्वासकं मसृजोद्धतम् ॥’

‘गोष्ठे यत्र विहरतश्चेदितमिह कैटमद्विप किंचित् ।

रिष्टासुरममवनप्रवृत्तिं सविच्छन्ति गोष्ठीति ॥’

डोम्बिकाद्यौ तु कमलसैव प्रच्छन्नगुणपरमरहस्योपदेशात् । वस्तुमामिनिवेक्षितमिहनेव
मन्मथसारलेनामिच्छनात् । सिद्धकरवद्व्यतिवर्धनेनापि भाषक्येरवमाभिप्रायप्रस्तुत-
प्रसन्नार्थान्तरव्यासनिर्देशादिना पुरुषार्थमौषोपदेशवर्धनात् । अथ पाठ्यस्य गेयस्य च
रूपकस्य को विधेयः । अथमाकाशवते—पाठ्ये हि अहं गीतं चेतुमवमप्रसिद्धितम् ।
तथा हि करकरमन्वरी मण्डलादि वतत्राद्गोपयोगि तत्त्वस्वरूपेण कन्यादिभ्यस्त्वद्य व्यति-
पत्तमेव वचनार्थं प्रयुज्यमानत्वेन विपर्ययात् । गेये तु गीतमाहं च वृत्तमपि सप्रतिष्ठम् ।
तथा हि—वस्य वचनं कथयति न्वरुपाधिकं निरूपितं तत्र विपर्ययेति मन्वरादिवत् । यद्यपि
कश्चिन्नार्थप्राधान्यं यथा प्रस्थानाद्य कश्चिन्नार्थप्राधान्यं यथा भाषकादिषु भग्नतात्पर्य-
कमप्यसौ कश्चिन्निकमानरुपादिभ्येयप्राधान्यं यथा सिद्धकरवौ कश्चिन्नसम्यक्प्रधान्यं यथा
डोम्बिकादिप्रयोगानन्तरं हुतृत्वरुपवसरे । अत एव तत्र कोकभाषया वक्तिमार्ग इति
प्रसिद्धिः । तथापि गीताप्रवक्तव्यं वाचाश्च प्रयोग इति गेयमिति निर्दिष्टम् । एतन्मन्वे-
न गीतमेव निर्वाहः । तथा हि—राजवर्जितयस्य निषिद्धवर्जनीयत्वेऽपि बहुरागेयैव नि-
र्वाहः सारीववचस्य तु ककुमाग्रमरागेर्नैवैति ॥ किं च पाठ्ये साक्षरत्वरुपमनुभव-
सायसंपत्पुपयोपिमां पात्रं प्रति भाषानिबन्धस्य निबन्धस्य कन्वोर्लक्ष्यरुदेवामिच्छनं दृश्यते ।
गीतमार्गं च नामिच्छीवतं अर्थमभाषात्तदपि तु वाचसा कथ्यताव्यादिना वारण्यसूचन-
योग्योऽमिनव सात्विकादि प्रमानरुपानुसारितया प्रयोगव्याम्वदुचिताप्यपरिपूर-
णव्याम्वतन क्रियतः । गेये च कौशलेरिव वस्तुमूलपररसादिमप्यपातिविपर्ययेवद्योजनवा-
हना प्रतीयति साप्या । डोम्बिकाद्यन र्गन्त्येवार्थकिकरुपप्रदुर्भाववत् । तथा हि—डोम्बि-
कारी च वरीयष्ठ्य वण्णदिप्रयोगे गद्यवर्जितवचनव नास्ति किं तत्र निबन्धवते केवलवृत्त-
व्यमार्गं हि तत् । तदनन्तरं तु वारापरिक्रमपूर्वकमवप्रयोगवसरे ‘पाभासमन्तेतसाहि
मिदु जव जय वष्टिचवष्टमतिमा’ इत्यादि वहीवत तत्कस्येष्टिकपम् । वरि तावन्ति-

१ ‘विपर्ययेति’ स्यात्, २ ‘प्रचन’ स्यात्, ३ ‘सुशब्दे’ स्यात्, ४ ‘नैवत्येवा’ स्यात्,

‘यस्मिन्कुलजना पत्यु सख्यग्रे वर्णयेद्गुणान् ।
उपात्मन् न कुस्ते यत्र श्रीगदितं तु क्त ॥’
‘समान्तरप्रयोगेण रागैश्चापि विवेचितम् ।
नानारस मुनिर्वाचकं काव्यमिति स्मृतम् ॥’

आदिग्रहणात् शम्भाञ्छलितद्विपद्यादिपरिग्रह । प्रपञ्चस्तु प्रसभरस
कोलाहलादिशम्भोऽवगन्तव्य ।

प्रेक्ष्यमुक्त्वा अभ्यमाह—

अभ्यं महाकाव्यमाख्यायिका कथा चम्पूरनिबद्ध च ।

तुमाप्यत्रा जीकिण्या कोम्बिकाप्रसूतनर्तक्यस्तथा सैवेतानीमेवंमूर्तं बहुस्य जीकिरं
वचनमभिबले । गायमादिदेकमितस्तथास्तव्यतयेति च साक्षात्कारकम्पत्ताभ्यवसावगोचरी
वार्त्तत्वं च पाठ्यस्य प्रभावोऽयम् । तेन यथा खोके कश्चित्कविद्वयोपदेशस्यनादिकमेव
वस्तुद्वेषनकरचद्वारेण वा छन्दोगुप्रवेष्टितया वाक्यस्य चिन्मनस्पावर्जनातिष्ठयं विवर्ते
तुल्यवपि गायनपि । तद्वदेव कोम्बिकाप्रसूतया इत्यन्यम् ॥ ‘इते मि कोम्बी’ इत्याद्यापि
वचसि सैव । कोम्बिका नमपक्षिपरितोपचर्चामिवाविचकनविष्टेन वीदेन वापेन नृत्वेव च
राजानममुरवष्टिं पृष्टोक्षमा वकील्येन पूर्वस्थिता मयै कश्चिरीरष्टी चोर्वकमुकके-
तिभ्यक्तमानसा कश्चित्पुनरेवविवा कश्चित्कविमृतवीर्यकमुक कोऽप्येवंमृतकत्र कश्चि-
देवं श्रीहृष्टीत्येवमाविराजमुत्रहृदयानुप्रवेष्टयोम्बं तत्रसाधनेन कथावक्तोपावममिदवष्टी
तमं राजपुत्रं परत्वं तत्रैव वा समुद्दिश्य अभ्यवपि चेष्टितममिदवक्तान्ते कोम्बिकाप्रसू-
मेवोपसृह्यति । गुणमस्यवा ‘कामि ताप अनुदिश्यपुण्यम्वीतमि’ इत्यादी । तत्र तु सा
नृत्तन्ती कोम्बिका बहुतरोपरत्रकयीतामिपदुपेठकपरिहृता तां प्रत्येवमहमुपमोक्षितवतीति
तन्मन्त्रवर्तिप्यवनमुकधर्मितनिजवचना कश्चिकेनैव रूपेण तद्वीर्यमात्ररम्यगतक्यताक-
साभ्येन तावमृच्छति । तद्वीर्यमालपवार्त्तस्य च साक्षिचवमावर्जनीये राग्यथा हृदयानुप्रवे-
ष्टिता दर्शयितुं जीकिरम्यवहारणतहृदयता(?) कर्मरोमाभाहिविधिरनुस्वयोगक्षेमतय
वात्रविधिरादिभेदमभ्यासिपति । एवं गीतन रचनं प्राधान्येन विचार तदुपमोयिव
आह्व्यापरं प्रदर्शं नृत्तेन पुनश्चित्तप्रहर्षं कुर्वती नृत्तं प्रचालमार्गं पीठं च तदुपसर्जनमार्गं
नस्यती तत एव तत्रमिनवमवाप्रिबग्यावा तद्वीर्यमन्याहमावाक्षिततत्तमुचितमप्रमेवाह्वि
धेयं करोति नमपरिष्कृतावी । तत्रेयस्यसौ जीकिरमात्रकमात्र एव रामक्यादिव्यवहार
वत्तत्रप्रयोग्यप्रयोजकमात्राच्छा । तद्वत्तत्तं च यथय सा पीतनृत्तादि प्राबुद्ध तत्रैव तस्य
एवं वर्तयती प्रबुद्धे । च तु कोम्बिकां साक्षात्कारकम्पन वक्ष्यति तवीया हापादिना सास्य

१ वा कस्यचि’ स्थाने,

एतानि क्रमेण सूक्ष्मयति—

पथं प्रायः संस्कृतमाकृतापभ्रंशग्राम्यभाषानिवद्धभिन्नान्त्यवृत्त
सर्गाभाससंध्यनस्कृषकवन्धं सरसंभि शब्दार्थवैचित्र्योपेतं महाका
व्यम् ।

छन्दोविशेषरहितं प्रायः संस्कृतादिभाषानिवद्धैर्भिन्नान्त्यवृत्तैर्यथासंस्कृत्य
सर्गादिभिर्निर्मितं सुस्निग्धमुखप्रतिमुखगर्भभिर्मर्षनिर्वहणसंभिसुन्दरं शब्दार्थ
वैचित्र्योपेतं महाकाव्यम् ।

मुक्तावयव सप्तमो भरतोक्ता इमे—

‘वत्र बीमसमुत्पत्तिर्नानार्थरससमवा ।

काव्ये शरीरानुगता तमुक्तं परिचक्षते ॥’

रसप्रपञ्चद्वयवभाषात् । तत एव न होमिषां साक्षरस्वरूपेण चार्थमिति अपि तु तत्रैव
नृपं धामित्वं केवलं न प्रदर्शयतीति सा लौकिकस्यान्तरात्रार्थमिति । अतएवमि-
संवाचं न गेये नास्ति । पद्ये तु तदेव प्रवाचं मरतमुत्पत्तिरिति तत्रैव मूल्या प्रकृते-
रित्येवं बहुधा व्यस्तुतप्रपञ्चेनेति ॥ मिथ्याम्यवृत्तैरिति । उपपन्नतद्वाच्युदात्तेन
सर्वार्थीनां इत्यान्तरैरपदर्शयन् कर्तव्य इत्यर्थः । यथा कुमारसंवाचे— अथ स मन्त्रितो-
विदूषता वाक्यार्थं रसिधमपवादे व्यापमासक्य कण्ठे । सहचरममुह्यताम्यदात्ताङ्गुल-
सूतनसमुपतप्ते प्राकृतिं पुष्पवन्वा ॥’ यथा वा हरिप्रबोधे आर्त्तमिति चन्द्रोदयस्यार्थ-
कण्ठे पुष्पिताया—‘मम्वति सधिते विभावरीणां सुतिमपहस्य बधोविभावरीणम् ।
कृततमसतथा विभावरीणां सधनमहः समतां विभावरीणाम् ॥’ संविचरन्तु न नाट्यतां
दक्षीणि विवित्राणि कर्त्तव्ये इत्यन्ते ॥ यत्र वीजेति । बीजस्य वत्र समुत्पत्ति-
कमिप्रयत्नो विवन्व । नागास्मोऽर्थं प्रयोक्तुं येषां ते नानार्थाः संभवन्तीति संभवः ।
नावाचरसा संभवो वसाः सा तथा । काव्ये नाट्यवही । तत्र न संधीनां बुद्धतवावभा-
सात् । अत एव तत्रैवोदाहरिष्यत—शरीरानुगता इति । इत्यामुक्ता इति इत्यन्ता-
पित्री । तन्मुक्तम् । यथा वेणीसंहारे कुण्डलाव्यवस्थामुभयेनां केमप्रतिपाद्यत्वात्कस्य वचनं
उदाहरेत् कुण्डलं मीमसेषस्यानुसृत्येन धमगात् कुम्भिकनपरं म्याववसे— मिवाचरै-
रहवा प्रसमादरीणम् इति । अत्र प्रसमोऽवसानमुद्यमनिरोधात् । यथा शान्तो वायु-
शान्तोऽमिरवधित इत्यर्थः । तदेवमरीणमवसानेन वक्ष्याम्यान्निर्वाच्यैरावम पापुत-
नका वन्दन्तु सह मावधेन । कुण्डलसुललाकु सत्यसा अधिप्रसापितमुषः सतपरीत
कर्त्तव्या भवन्तिति सन्तुलनपूर्वस्वस्य पाण्डवादी समुद्रिकुम्भस्य फलस्य बीजं कमिप्रयत्ना

वत्सा द्वितीयादे सुसंयता—संहि, अविच्छिन्नासि तुवम् । वार्ध्वा वा एवं मष्टिया इत्येष
गहिषा वि कोषे न सुबेसि" इति प्राप्तस्य उद्देशः । ततोऽत्र 'सागरिक—(सभूमइम् ।)
सुसंयत इत्यर्थे पि न निरमसि" इति कुमारमावसमुचितकृतकोषेनापि परिपूर्णरतिप्रका
समापन्नेषणम् । ततो भो एषा ह्य अपरा देवी वासववत्ता" इति विदूषकोपे राजनि
सम्पन्नं सागरिकं मुखसि सागरिकसुसंयतयोश्च निष्क्रमाद्यासवत्ताप्रवेशाचारम्भ तृती-
यादे प्रवेष्टके साधु रे वसन्तक साधु । अतिसह्यो से अमचञ्चोमन्त्रराजको इमाए
संविमिप्रह्वित्ताए" इति अवनम्यकण्ठोर्कं व्यापप्रसिद्धतोऽस्याः अत्र नहं मए रामउ
अन्ते पवित्रीमन्त्रन्तीए चित्तछात्रिअधुआरे वसन्तकस्य सुसंयताए सह आत्मनो सुहो
इत आरम्भ 'द्विया सबैस्योसी हरति निरितासीति वचनं द्वयोर्द्वयत्वनं कथयति कथामा-
त्मनियवाम् । सद्यः खेगळे प्रकटयसि वैमर्त्यमिति मे प्रिया प्रावेणाळे हृदयनिहिताह
निष्ठुरम् ॥ तद्गार्तान्वेषक्य वतधिरयसि वसन्तक" इति वत्तराजोक्तिं व्यावर्त्तयणम् ।
ततश्च 'ही ही । कोसम्बीराज्यकमेव्यसि न त्वांसो पिमवयस्सस्य परिहोसो आसि
आदित्ये मम सञ्चाराशो पिमवयस्य भुविम मविस्तसि । इत्यादिप्रदूषकोपेन प्राप्तिरसो-
ऽस्याः समाप्तिरसंकेतस्त्वान्प्राप्तिं वाचयन्नेषणम् । ततः 'प्रिये पदम पदम । उदयोर्वाहृत एष
त्वद्वदनापहतकान्तिसर्वकः । फुल्लुमिबोष्मकरः स्थित पुरत्याभिष्टानाव ॥ इति राज्ञो
क्षिपर्वन्तं परिपूर्णं प्राप्तिः । ततः 'वर्षे' स्वावसुतन वेरिह तवप्यस्तेव विम्वाररे" इति वास-
ववत्तामुखोद्गटनावन्तरम् 'राजा—कपं देवी वासववत्ता । वयस्य निमेतत् । विदूषकः—
कोद्याय जीमिदसंसयो' इत्यादिना अप्राप्तिः । अस्यां च विद्विभो इमिया निरहमष्टि-
वेलेन केन वि इमाशो चित्तछात्रमो मिहमन्त्री न त्वकिउदसि" इति सागरिकोपना अन्वेष-
णम् । ततश्च सागरिकया सत्तापास इत्ये 'हं एषा देवी वासववत्ता उज्जम्बिक अप्य-
कमं वाचवरे" इति विदूषकोपे राजनि च समुपेस कण्ठपाद्यमपनयति सागरिकया अत्र

१ सति अविच्छिन्नासि त्वम् । इदानीं वा एवं मन्त्रा इत्येन एहीत्यापि कोषे न
सुबेसि" इति पद्यम् २ सुसंयत इदानीमपि न निरमसि" इति पद्यम् ३ भो
एषा खलु अपरा देवी वासववत्ता" इति पद्यम् ४ साधु रे वसन्तक साधु ।
अतिप्रवितस्त्वयमात्मवैराग्यवरायणोऽनया संविमिप्रह्वित्तया" इति पद्यम् ५ मय एत
मवा राजकुम्भप्रतिनिधितमानवा चित्रछात्रिअधुआरे वसन्तकस्य सुसंयतया सह आत्मन
भुत" इति पद्यम् ६ स्याको नयसि" अतिप्रवत्सुखितपुस्तके ७ मधिअम् कम्पिता
सुखितपुस्तके ८ आद्यपम् । कीद्याम्बीराज्यमात्रेनापि न ताराश पिमवयस्त्वम् परितोय
आसीन् आरसो मम सञ्चाराशिरवचनं भुत्वा मविप्यति" इति पद्यम् ९ अममकं जीमिठ
संसय" इति पद्यम् १० विद्वान् भन्न विरचितमग्निवेदेन केनपि अस्याधिप्रसाधि-
कत्वा मिहमन्त्री न मलितसि" इति पद्यम् ११ 'कथमेवा देवी वासववत्ता उह
व्याम्बान व्यापादयसि" इति पद्यम् १२ आबपुत्र मुय मुय । पताकीनं राम्बव
अन न पुनमनुमीदधमवसरं प्राप्नोति" इति पद्यम्

‘गर्भनिर्मितबीजार्यो बिभेमनकृतोऽपि वा ।

क्रोधम्यसनसो वापि स विमर्शः प्रकीर्तितः ॥’

‘समानयनमर्पणानां मुस्ताघानां सवीमिनाम् ।

नानामासोत्तराणां यद्भवेभिर्बहूणं तु तत् ॥’ इति ।

उक्तं सुखं सुखं । पराहीण्यो यश्च अयं जनो न पुनः मरिषु ईदृशं व्यवसरं पा-
 वेति । (पुनः कस्ते पादं दलुमिच्छति ।) राजा—(निर्वच्य सङ्घर्षम् ।) कथं प्रिया मं
 सापरिच्छा । अस्म्यस्मत्सिमात्रं साहसंमातुना तत् स्मरितमपि विमुक्तं त्वं कृतापासमेतम् ।
 अस्मिन्मपि विरोधं कीदृशं कीदृशं क्षणमिह मम कण्ठं बाहुपादं निवेदि ॥ इत्यादिना
 स्फुटमयं प्राप्तिरित्येवं गर्भः । अग्राह्यस्यैवात्रावर्तमाना । अन्यथा हि संभवनात्मा प्राप्ति
 संभवः कथं निवर्तय एव हि स्यात् । विमर्शं त्वप्यस्यैव प्रधावाप्राप्त्यश्च न न्यूनतेति
 निवेद्य । गर्भनिर्मितेति । बीजस्यैव बीजफलम् । अर्धस्यैव निवृत्तिरुच्यते । तेन
 गर्भनिर्मितं प्रवर्धितमुक्तं अस्मिन्संस्थेऽनुक्तं यद्वीजफलं तस्यां योऽर्थो निवृत्तिः पुनस्त-
 त्रैव प्रवेद्य इह यत्र स विमर्शसंज्ञः । स इति । तत्फलमेव यत्रैवास्ति । सा च
 निवृत्तिः क्रोधेन वा निमित्तेन क्रोधेन वा व्यसनेन वा सापादिना वा । अपिचन्द्राद्विप्रनि-
 त्तान्तराणां प्रतिपक्षमवस्थानिर्वैधानां संभवः । तत्र क्रोधाद्यया रज्ज्वात्स्यां तृतीयेऽङ्के
 क्रोधावस्थेन वासवदत्तया अरानिश्चितायां सापरिच्छायां । तथा हि तत्र चतुर्थेऽङ्के
 प्रवृत्तः सापरिच्छाप्रतिपक्षेन कलहरसारमयः । अत्रच सापरिच्छाप्रतिपक्षे सन्वयमान
 आह—‘राजा—अस्मोबर्गमपुत्रपुत्रतनुकायासा कथ्यन्ते प्रथमरागवने विधीय । सद्यः
 पतन्मन्त्रमार्यनरन्मार्गमिच्छ मम प्रियतमा इदं प्रविश ॥ क्रोऽपि मं विधा-
 सस्मानं वसन्तः सोऽपि कथ्य संवतः । तत्कथ्यप्रतो चाप्यमोक्षं करिष्ये । पुनरत्रैव
 ‘मेषिर्भं ह न पारमि मात्तविकुम्’ इति विदूषकोक्ते ‘राजा—(समाश्रयः ।) प्राणं परित्य-
 जत मां गतुं सत्यवोऽयं ह इमिच्छ मत्त मनुष्यं कुर्वन् । सौमं न वात बहि तन्मु-
 पिच्छ’ स्व मूत्रं व्यता मुह्यमनुना गजगामिनी सा ॥’ इति राज्ञः सापरिच्छाप्रतिपक्षेऽप्य-
 कथं ‘मो मा गच्छत संभावति । सा च वशीए उच्येति पेशितः । अतो मए अथिर्भं ति
 मविदम्’ इति विदूषकोक्त्या संविद्गमावीता । तथा हि । तद्विषयं रज्ज्वात्स्यां इदं विन्यस्य
 पुनराह—‘आह । कथ्यन्ते समासाद्य तस्यां प्रप्रथमाना । तुत्वात्स्यां सद्यं चय
 तनुपभासत मम ॥’ इतीन्द्राद्ययोगं यजुषि वासवदत्ताद्येभो निमित्तम् । एवं क्रो-
 मावावृत्तम् । समानयनमर्पणानामिति । मुस्ताघानां चतुष्प संवत्सरां यैऽर्थां प्र-
 १ ‘विकल्पनं’ भरतकपुत्रके

१ ‘क्रोधावस्थेन’ स्यात् । २ अथिर्भं स न पारमि मात्तविकुम्’ इति चक्षुषा

३ ‘रे’ कठिकानामुक्तिपुत्रके ४ मां मात्तव्यं संभावय । सा चतुः सन्वोऽथिर्भं
 प्रविश । अतो मय्यपिचमिति मवितम्’ इति चक्षुषा

शब्दवैविध्यं यथा—असंक्षिप्तप्रत्ययत्वम्, अविषमव्ययत्वम्, अनति
विस्तीर्णपरस्परनिबद्धसर्गादित्वम्, आशीर्नमस्कारवस्तुनिर्वैशोपक्रमत्वम्,
यत्कव्यार्थस्यतिष्ठानतस्ययोजनोपन्यासकविप्रशंसासुखनदुर्जनस्वरूपवदादि

मन्त्रप्रसादानियतासिद्धिप्राप्तयेषां सह बीजमिर्भावविधौ अमेग्नस्थानुद्वे भव
त्रिरित्युदात्तमोदेदमप्यैवैतमानां मानाविधौ सुखदुःखालम्बै रतिद्वयस्योपयोगमिति
मन्त्रैरुदात्तं यमस्वरस्यत्वेन जातोत्कर्षाणां यत्तमानमिति यस्मिन्नर्वाद्यौ समानीयन्ते
फलनिष्पत्तौ बोध्यन्ते तन्निर्वाणं फलमोगोऽवस्त्वया व्यासम् । तत्र यदा सुखप्राप्ते
फलम् तदा रतिहास्यत्वाद्भित्तवस्थाविभावबाहुस्य इतिहपैम्बौत्सुवमवाविम्यमिवा-
रिमावबाहुस्य च प्रारम्भाधीनाम्, दुःखप्राप्तेषु फलस्यै कोपशोकममदुःखप्राप्ताविभाव
बाहुस्यम् । आनन्दसौम्यमिवाविभावबाहुस्य च प्रत्ययम् । राजाभ्यस्यैन्द्रायस्त्रिप्रवेष्टा
त्यद्वेषासमाप्तेरेपामवस्थाधेभ्यादीनां जायच्छतिनायकतदमास्यतत्परिहारमामिच्छतिमुद्येनापि
नियोजकम् । न त्वेकमुद्येयैवेति । असंक्षिप्तप्रत्ययत्वमिति । अनेन प्रत्ययैरव्ययत्वात्
कमारसन्निधेयसङ्घिनां मर्गास्मावर्भवति । अविषमव्ययत्वमिति । अनेन सप्तसंज्ञ-
वैदिनां मनो मुद्रमावभाति । अनतिविस्तीर्णपरस्परनिबद्धसर्गादित्वमिति । अनेन
प्रत्ययविवरमौहर्षा विरामाकपैति । सर्गादीनां परस्परमेकत्ववतया महावाक्यव्यक्तकस्य
प्रबन्धस्योपधारितां च वर्धयति । आशीर्नमस्कारवस्तुनिर्वैशोपक्रमत्वमिति । तत्र
आशीर्वाद्य हरमिच्छते— ओमिकोपहारं ब्रह्म धृतीनां मुक्तमक्षरम् । प्रसीदतु सर्तां न्यायं
प्रेम्णं त्रिपुरस्त्रीमवम् ॥ नमस्कारो यथा रघुवंशे— वागवांमिव—इत्यादि । वस्तुनिर्वैशो
यथा हवप्रोदवने— आशीर्वातो हवप्रोव—इत्यादि । यत्कव्यार्थेत्यादि । यत्कव्यार्थ-
प्रतिष्ठानं यथा क्षेपवन्धे— तं तिमसुवन्दिमोन्मत्तं समतलोमस्य हिमजसङ्कुहरम् । सुन्द
जगुराहृष्टं मीयापुक्कवज्जवं वसमुद्रस्य वहम् ॥ प्रबोधनोपन्यासो यथा— परिषद
विज्ञानं संमामिच्छ असा विटपन्ति गुणा । अन्धसुपरिपुनरिर्जं किलं खेन हरन्ति कव्या
छाया ॥ कविप्रशंसा यथा राजनविजये— सैयत्तं यव निबन्धं पोहिं पण्डिं कृतं पतञ्ज-
लविधं । जानन्ति कर्षणं कर्षे सुदृ सद्योवेहिं खेमयेहिं च विभजम् ॥ सुखनदुर्जनस्वरूपं

१ त त्रिविधवन्दिमोर्लं समतलमकस्य इहवद्यस्योद्वरम् ।
२ गुरुगानुरागविर्लं सीतापु-कस्यं यद्यमुक्तम् वचम् ॥ [इति पद्यम्]

१ ।
॥ [इति पद्यम्]

१ ।
॥ [इति पद्यम्]

वाक्यत्वम्, दुष्करवित्रादिसर्गत्वम्, स्वामिप्रायस्सनामेष्टनाममङ्गलाद्वितस
मादित्वम्, इति ।

अर्थवैचित्र्यं यथा—चतुर्वर्गफलोपायत्वम्, चतुरोदात्तनामकत्वम्,
रसमावनिरन्तरत्वम्, विधिनिषेधव्युत्पादकत्वम्, सुसूत्रसविधानकत्वम्,
नगराश्रमेऽसैन्यावासारणवादिनर्णनम्, शत्रुराश्रिदिवाकर्षणमयचन्द्रोदया
दिवर्णनम्, नायकनायिकाकुमारवाहनादिवर्णनम्, मन्त्रवृत्तप्रमाणसप्रामा

यथा हरिश्चातं—इत्येतो मप्यमूरि न पतत्पिच्छुनं शुभम् । अथवाततया किं न न मेरो
इत्यत एतत् 'प' दुष्करवित्रादिनर्णनत्वमिति । अशिश्वेन वमकसेपावयो एष्टन्ते ।
ते च किराताहर्तृनीपारौ रस्म्य एव ॥ स्वामिप्रायेत्यादि । तेषामिष्टमाहुता यथा—वैवं
मापुपयस्य उत्साहं चर्षसेनस्य अनुरागं प्रवरसेनस्येति । सप्तमाहुता यथा—राजसेन
रसं हरिश्चाते । इष्टनामाहुता यथा—अम्यमाहुता किराते मारवे अम्यमाहुता शिशुपायकव
मावस्य । मद्यमाहुता यथा—अम्युदयं हृत्पथरितं जय स्यादहुरये अनन्तं पथसि-
खद्वन्द्वकवापाम् इति । चतुर्वर्गफलोपायत्वमिति । अनेन कथातो वगा वर्मार्थक
मनोऽष्टां त एव अष्टां समष्टा वा फलं तस्योपायतय महाशब्दं द्यपयन् दुष्करवित्र्यो
मेदमावहः । चतुरोदात्तनामकत्वमिति । अनेन कथात्तरिण्यापिनो नायकस्य वर्मार्थक
मनोऽष्टेषु वैवक्ष्यममिदधान आस्रवमिमूषोरप्युत्पन्नमिदधाति । रसमावनिरन्तरत्व
मिति । अनेन रसप्रवृत्तेरपि तत्कारणभूतानां भावानां परिग्रहे प्रवरमावप्रवृत्तेन रसमाधानां
परस्परं कार्यकारणमावममिदधस्तेभ्यो भावामावेभ्यो रसा रसेभ्यश्च रसा इति नैरन्त
र्थस्य रसमावसाप्यत्वेव भोजवक्ष्यवैकरसस्य प्रबन्धस्यपि वरसमपाकरोति । विधिनिषेध
व्युत्पादकत्वमिति । अनेन गुणवतो नायकस्योत्प्रेषकाद्यनव शोषवतोऽप्येवप्रवर्धनेन
त्रिगोत्रुषा गुणवतैव मान्येन शोषवतिति व्युत्पादयति । सुसूत्रसविधानकत्वमिति । अनेन
प्रोक्तमङ्गला पदार्थादयथा शिवन्धवीम्य यथा प्रबन्धस्य शोभाय भवन्तीति कवीन् सिद्ध
यति । नगराश्रमेत्यादिना वेषप्रसंसामुपदिशति । नगरवर्णनं यथा हरिमिजय-रावणविजय-
व-शिष्टपायस्य-कुमारसंमर्षा । आश्रमवर्णनं यथा रघुवच-किराताहर्तृनीपारौ । शैववर्णनं
किराताहर्तृनीपारौ । सैन्यावासरणनं मावे । अर्थवर्णनं सेतुवन्धाया । चन्द्रविष्ट्यादिना कथा
वस्थापवर्णनं लक्षयति । तत्र चतुर्वर्णने सरस्वन्तमीप्सवर्पादिवर्णनानि सेतुवन्ध-हरिमिजय-
रघुवच-हरिवर्णनं । रात्रिवर्णनं किराताहर्तृनीय-कुमारसंमर्ष-शिष्टपायस्य-हृत्पथवच-
दिवसवर्णनं प्रमातृपूजाकम्यदापयल्लवर्णनानि शिशुपायस्य-किराताहर्तृनीपारौ । अश्व-
सप्तमयवर्णनं कुमारसंमर्ष-हरिमिजय-रावणविजय-सेतुवन्धाया । चन्द्रोदयवर्णनं कुमारसंमर्ष-
किराताहर्तृनीय-शिष्टपायस्य-सेतुवन्धाया । नायकेत्यादिना पात्रविष्ट्यामिमांश्च
सूचयति । तत्र नायकवर्णनं हरिमिजय-रावणविजय-जानकीहरण-रघुवधाया । नायिकावर्णनं

म्युदयादिवर्षणम्, वनविहारवृक्षक्रीडामधुपानमानापगमरवोत्सवादिवर्षणम्, इति ।

उभयवैचित्र्यं यथा—रसानुरूपसद्वर्त्मत्वम्, अर्थानुरूपच्छन्दस्त्वम्, कुम्भस्याम्बरित-कुमारसंभव-जानकीहरण-मुमशाहरणादा । कुमारवर्णनं रघुवंश्यासी । जानकीवर्णने हस्तधरासूक्तपुष्पावधवर्णनानि हरिमित्रजय-राजनमित्रवादा । मन्त्रस्यादिना अर्थप्रधानपेक्षमासुपदेशात्तुर्गोष्ठ्येऽपि भूषणार्थोपदेशहन्महाकव्यं मधवीत्यभिपद्यते । तत्र मन्त्र पञ्चाङ्गं श्रुतिपादितः । यथा—किरातागुनीय-शिष्टुपात्मज-अश्विन्-हयग्रीव-वभादा । वृक्षविधा—निसृष्टावै परिमितावै छासनहरश्च । निसृष्टावै यथा—उद्योगपर्वणि बाधुदेव हरिमित्रये वा सत्यकिः । परिमितार्थो यथा—रामावनेऽङ्गदः । छासनहरो यथा—अश्विन्-वेमूरु इति । प्रत्यय त्रिधा—सप्तत्यपचये परव्यसने भूमिमत्तावैसिद्धये च । तत्र सप्तत्यपचयं यथा—रघुवंशे । परव्यसने यथा—अराधयत्यसनिव शिष्टुपात्मजोष्ठे-हाय बाधुदेवस्य शिष्टुपात्मजये । भूमिमत्तावैसिद्धये यथा—मिष्ये पारिज्यतहरणाय हरिमित्र जये यथा वा—विष्यत्सप्तत्यपचयं नम्य किरातागुनीये इति । संधायमित्रिभा—सम विपमं समविपम इति । तत्र सम—इन्द्रमुदे अतुराङ्गमुदे च । इन्द्रमुदं यथा—रामराजमनो । अतुराङ्गमुदं कुम्भपाण्डवानाम् । विपमो यथा—रामस्य परराष्ट्रमित्रिघोषिणि सह अतुराङ्गमुदं सहस्रमि अतुराङ्गं च राक्षसाः । इतान्केकेन रामेण मत्तुरेण पञ्चाक्षिना ॥ इति । समविपमो यथा—महेन्द्राङ्गनवो किरातागुनीये रघुमन्त्रावो रघुवंश इति । अम्युदपक्षिधा—अरिमित्रजयं ह्यव्ययं पुत्रोपपत्तिः । सत्रारिमित्रजा द्विधा—समृच्छेदेन तदुपनसा च । स पूर्वो राक्षसवभादी द्वितीयो हरिमित्रवादा । औत्पम्यो यथा—इन्द्रमत्तौसववरे । पुत्रत्वमो दि र्मपस्य रघुवंश इति । वनविहारेत्यादिना सौदीपनविम्वयस्य संमाम्नाहारस्तेपदेशात् । मन्त्रभूतप्रवाचसंमाम्नाह्वयविम्वयानर्थानभिन्त्यै तैस्त्रिभिर्मममित्रेभ्यः अमसेवया तदुप-योगं कर्तव्य इति सिद्धयति । तत्र वनविहारो द्विधा—युगवादि पुष्पावधवर्णनः । तत्राष्टो यथा—दत्तरथस्य रघुवंशे । द्वितीये यथा—यत्ना शिशुपात्मजये अस्तरता वा किरातागुनीये इति । जस्योऽत्र द्विधा—एकस्य वा बहोमि स्वयन्तमिर्बहूना वा बहोमि र्यथात्ममहनामि । तत्राष्टा यथा—कार्तवीर्यस्य मयैश्वर्याम्, कुम्भस्य वा सरण्याम् । द्वितीया यथा—अम्बरता सिद्धशिर्ष्या बहूना रथतच्छद इति । मधुघनं द्विधा—गोपीगृहे, वातमचये च । तत्राप्य हरिरित्रये शिशुपात्मजये च । द्वितीये किरातागुनीये कुमारसंभवे च ॥ मानापगमो द्विधा—शरमिह निमित्तिकच । प्रत्यमिहो हरिमित्रये सप्तत्यपचयः । निमि त्रिका रामान्तराभिप्रायरीणां सेतुवग्ये । रतोप्यवोऽपि द्विधा—सामाम्नातः विसेवतय । सामाम्नातः किरातागुनीये शिशुपात्मजये च । विसेवतः कुमारसंभवे जानकीहरणं च । रसा नुरूपसद्वर्त्ममिति । अन्त रतिप्रकर्षे वामत उत्साहप्रकर्षे प्रीतिः शोषप्रकर्षे व्योम-लोच्यवर्गे मधु विम्वयप्रकर्षे तु एतत् राक्षसवर्धनं विरचनीय इति उपरिान्द्र नैक्यात्र प्रसारो वा रमभावनियं कवे इति व्यापयति । अद्यानुरूपच्छन्दस्त्वमिति । अनेन

समस्तलोकराकृत्यम्, सदसकारवाक्यत्वम्, देशकालपात्रघेष्टाक्यान्तरा
नुपजनम्, मार्गद्वयानुवर्तन च, इति ।

तत्र संस्कृतमापानिबद्धसर्गेष्वप्यह्यग्रीववधादि । प्राकृतमापानिबद्धा
श्वासकवन्त्र सेतुवन्धादि । अपभ्रंशमापानिबद्धसभिवन्धमम्भिमचनादि ।
प्रान्यापभ्रंशमापानिबद्धावस्कन्धकवन्ध भीमकाव्यादि । प्रायोमहणात्संस्कृ
तमाप्याप्याश्वासकवन्धो हरिप्रवन्धादौ न दुष्यति । प्रायोमहणादेव राव
णविजय-हरिविजय-सेतुवन्धेष्वादित् समाप्तिपर्यन्तमेकमेव व्यन्तो भव
तीति । गलितकानि तु तत्र कैरपि विदग्धमानिभि सिद्धानीति तद्विदो
भाषन्ते ।

एवमारे ह्युत्तमिस्त्रिंशद्वयं शीरे वसन्ति त्रिंशद्वयं कवये वैतालीवाद्यं रैरे स्मररादयः
सर्वत्र चार्द्धमिस्त्रिंशदादयो निबन्धनीया इत्युपनिषति । समस्तलोकराकृत्यमिति ।
अनेनाद्यैकिकतां परिहरन् प्रीतिनिबन्धनाय प्रबन्धस्य श्लोके प्रतिवृत्त्या प्रयासवैषम्यमपाकरोति ।
सदसकारवाक्यत्वमिति । अनेन यद्यनुपात्तसङ्गणनां गुण्यनामलंकाराणां च स्वरूप-
सांकेत्यैव कस्यचोमाकरत्वम् तथाप्यलंकारवैभवं मारं मूससा उद्गोत्रमभिमोदयुपसृपवैद्ये-
नोपपादयति । देशोत्पादिमा परिपूर्णोऽपि संविधानके देशकालपात्रघेष्टेन तद्गुण्यवधिकं
निर्दिशति । तत्र देशान्तरानुपजनं यथा—‘मुदं सुयरेरमरे’ सुमेरोरानीम बस्योपवितस
श्रीः । मवन्ति नोद्यमयिरां कवीनामुच्छ्रवसौन्दर्यगुण्य सृपोष्ठा ॥’ काव्यान्तरानुपजनं यथा
— उपदि हरिससैवैपूनिवेशाद्भुनितमनोरमबलधीवर्द्ध । बुगपदकुण्डलस्य संदिधानं निवति
वने च वचनवयं विसेने ॥ पात्रान्तरानुपजनं यथा— करिष्यसे यत्र सुपुष्कराणि प्रसवने
येत्रमिदंरूपमिति । शिखोचय चारुशिखोचयं तमेव लण्यसेष्यति गुण्यकस्ताम् ॥’ देशान्तरा-
नुपजनं यथा— मरुभ्युतः इवामितयण्यलेखा कस्यमन्त्रिकमन्त्रवराविरहा । सङ्क्षिप्यो
वेह मुचाममिहा नाया मषेष्वायमिवाक्षिपन्त ॥’ कस्यान्तरानुपजनं यथा—‘कुमुदामु
चपत्रि कुर्ममखव मर्तो म विराममिष्यति । शत्रु येन स कर्मण्यगत सस्मत्वं हरत्येवनापि
याम् ॥’ मार्गद्वयानुवर्तनमिति । अनेन महत्कवीनां समयमुपकल्पयति । तत्र गुण्यत
प्राणपन्धस्य नायकं तेभ निर्दिशाम् । निराकरमिषेय मार्गः प्रहृष्टिमुत्तरः ॥ वृक्षपीर्युत्त-
रीमि वर्धयित्वा रिपोरपि । तत्राथायावद्येकैकयन च विनाति यः ॥’ इति । (अथा का)
एतामि नमरवर्णनादीमि समुच्चयप्रयोज्यानि उत विक्षयप्रयोज्यानि । समुच्चयप्रयोज्या-
मीति चेत् किरातर्मुनीयारी किरातार्णवार्कैर्यमिवाहकुमाराभ्युदयपरीशाममयनम् ।

प्रबन्धमध्ये परप्रबोधनार्थं नञाद्युपाख्याममिबोपाख्याममिनयन् पठन् गायन् यदैको ग्रन्थिकः कथयति तद्बोविन्दवदाख्यानम् ।

तिरश्चामतिरश्चा वा चेष्टामिष्यत्र कार्यमकार्यं वा निश्चीयते तत्प्रवृत्त्यादिभ्यः भूतविटकुहिनीमतमयूरमार्जारिकादिवच्च निदर्शनम् ।

प्रधानमधिकृत्य यत्र द्वयोर्विबाध सोऽर्धप्राकृततरपिता चेटकादिव व्यवहिका ।

प्रेतमहाराष्ट्रमापया शुद्धकथा गोरोचनानङ्गवत्यादिवन्मवहिका । यस्यां पुरोहितामात्यवापसादीनां प्रारब्धानिर्वाह उपहासः सापि मवहिका ।

यस्यां पूर्वं वस्तु न लक्ष्यते पश्चात् प्रकाश्यते सा मत्स्यहसितादिवन्ममिहृत्या ।

एक वर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रक्षरवैचित्र्येणानन्तवृत्तान्तवर्णनप्रधाना शुद्धकादिवत्परिकथा ।

‘सकलमहीपकल्पमङ्गुलवत् एक एव रूपवतः । विपुलेऽपि पृष्ठप्रतिमो दन्त इव मन्थविपस्त सुखे ॥’ उपाख्याममिति । वचनम्—‘वक्तव्यमित्रीपौत्राद्युपलक्षणवत्प्रवृत्तम् । मन्थप्रबोधनार्थं बहुपक्षान् उपाख्यामम् ॥’ व्याख्याममिति । तथा च—‘मन्थयन् कर्तुं वा तन्मतं पक्षमिनयन् पठन् गायन् । ग्रन्थिक एव कथयति योविन्दवद्वद्विषये सवति ॥’ निदर्शनमिति । तथा च—‘निश्चीयते तिरश्चामतिरश्चा वापि यत्र चेष्टामि’ । कार्यमकार्यं वा तन्निर्दर्शनं पक्षार्थेणापि ॥ भूतविटकुहिनीमतमयूरमार्जारिकादिवच्च बोधे । कथ्यार्थमिष्यत्र निदर्शनं तदपि ॥’ प्रवहिकेति । तथा च—‘यत्र द्वयोर्विबाध प्रधानमधिकृत्य ज्ञायते सवति । सार्धप्राकृततरपिता प्रवहिका चेटकादिव ॥’ मवहिकेति । तथा च—‘शुद्धकथा मन्थवती प्रेतमहाराष्ट्रमापया मवति । प्रेतोचनेव कथं सलङ्कवतीव वार्कचट्टमि ॥’ सापीति । तथा च—‘यस्याद्युपहास स्वरपुटेति तामसकलान्तवापसादीन् । प्रारब्धानिर्वाह सापि हि मन्थविषय मवति ॥’ मणिहृत्येति । तथा च—‘मणिहृत्यवर्गं जलमिव च लम्बते यत्र पूर्वतो वस्तु । पश्चत्प्रवृत्तते सा मणिहृत्यमिवापि ॥’ परिकथेति । तथा च—‘पर्यायेण बहुधा यत्र प्रतिपद्येति वा कथा उपपत्तिः ।

१ ‘वद’ क्तात्, २. ‘तन्मात्र’ मूले, ३-४-५. ‘मत’ म्यात्, ६ ‘मन्थविपस्तमि’ मूल्याद्युपेक्षतः,

मध्यादुपान्ततो वा अन्तःप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दु
मत्यादिवत्स्वर्णकथा ।

समस्तफळान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताभयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

स्त्र्यमाङ्गिताञ्चतार्था नरबाह्वदत्तादिचरितवद्गृहकथा ।

एते च कथाप्रमेदा एवेति न पृथग्भक्षिता ।

गद्यपद्यमयी साङ्गता सोऽङ्गता चम्पू ।

संस्कृतान्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्गनानि स्वनाम्ना पर
नाम्ना वा कवि करोति तैर्मुक्ता उच्यन्तसनिबद्धा चम्पू । यथा वासव-
दत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुसुम-पर्याकोश-अमृत्यनिबद्धसु
प्यां क्लृप्पमाह—

एकदिभिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमरकस्य शृङ्गार
छन्दे रसस्त्वन्दिनो मुक्तका । द्वाभ्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् ।
चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुसुमम् ।

छन्दोमिरिति वर्तते । मुक्तकानामेष प्रयत्नकोपनिबन्धः । अन्तः
वाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्या
सा कोशेषु प्रचुरं हृदयते । स्वपरहृत्सुक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तश

भूयस्ते शृङ्गारविगीतुभिः परिरुषा सा गु ॥ वरण्डकथेति । तथा च— अन्तःप्र-
सिद्धं यस्यामिदिरणमुच्यते विबुधः । मध्यादुपान्ततो वा सा वरण्डकथा वधेनुमती ॥
सकलकथानि । अन्तःप्रसिद्धं ॥ उपकथेति । तथा च— यत्राभिरु कथान्तरमभि-
प्रसिद्धं ॥ अन्तःप्रसिद्धं ॥ अन्तःप्रसिद्धं ॥ अन्तःप्रसिद्धं ॥ अन्तःप्रसिद्धं ॥ अन्तःप्रसिद्धं ॥

तथादि । एकप्रपञ्चे एकविहृतं सूक्तिसमुदायो वृन्दावनमेघवृतादिः
 सपाठः । विप्रक्रीर्णवृत्तानामेकत्र सधानं यदुर्बलविहीनपर्वलादिवत्संहिता ।
 एवमनन्तोऽनिबद्धगणः स आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्सभित्व
 श्रव्यार्थैर्बहिर्भ्ययोगश्च महाकाव्यवदाख्यायिकाकथानम्पूष्यपि द्रष्टव्यः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामम्बरचूडामणिसंज्ञसोपान्यानुशासनकृता
 षष्ठ्योऽध्यायः समाप्तः ।

तथा च— कम्मद्वित्यङ्गुत्तार्या पिशाचभाक्षमर्षा महामिषदा । नरबाह्वनद्वन्द्वदेवविरित
 मिष कुह्लकबा नवसि ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिविक्रेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं धर्म्यः ।

भकाराद्यनुक्रमेण सटीककाव्यानुशासनोदाहरणानुक्रमणिका ।

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
अककितपदी	१५२	अत्रोपचार (टी.)	१३२
अकुम्भोत्पुष्ट	१ २	अथ अवाच	१८
अक्षयमध्वज (टी.)	२३२	अथ पथि (टी.)	१५
अगस्त्यपुष्ट (टी.)	१२७	अथ स कति (टी.)	३३
अमा यो पाह	२१७	अथरन्त पु	२८४
अगूढसाहसस्तु	२८	अथैवावा रण (टी.)	३३१
अग्रादपि मत्वा (टी.)	१९८	अथरत्नं से	२३३
अवीर्यो नो हू --	१ ९	अथरे किमु (टी.)	७
अज्ञाविरोपि (टी.)	१४	अधिकरतक	१४३
अज्ञं वन्दन (टी.)	७	अधिकृतमा	३२४
अज्ञावि वन्दन (टी.)	१९८	अमह	९७
अज्ञानीक्षेपमपि	१ ५	अमामहक	१६८
अज्ञुलैमिरिव	१ २	अमहकहक (टी.)	२१७
अक्षिरसामिष	२४८	अमपुराणम् (टी.)	१८५
अक्षित्वा साव	७८	अमण्यवति (टी.)	२६३
अक्षमात्यदि (टी.)	१९७	अमाविद्या	२४९
अज्ञासम्भवे (टी.)	१२	अनुत्तमानुमा	१८३
अयं कवहृतव	२६५	अनुरागवती	२३२
अतन्मय्यपि (टी.)	७	अनेकनर्तकी	३२८
अतन्मयम् --	४९	अन्तर्भाजं (टी.)	१३५
अतिश्रान्त (टी.)	१३४	अन्धप्रोतह	१६९
अतिथिं नाम	१५६	अथै कल्पित (टी.)	११९
अतिवचनुरोध (टी.)	१३२	अम्यत्र पूर्व	३७
अत इत्य	३	अम्यत्र मज	३ ७
अत्युपपत्त्या	२५३	अम्यत्र मूष	३१९
अत्रान्तरे किम --	३११	अम्यत्राम्यत्र	२७८
अत्रान्तरे रमि (टी.)	१९९	अम्यत्रा पु --	१४८
अत्रान्तराव (टी.)	१३१	अपश्चित्त (टी.)	१३१

१ अक्षयमध्वजमिच्छया वज्र वज्र पदी (टी.) एतच्चिह्नमुपलभ्यते तदुदाहरणं टीकाग्राम्येवलीकम्, वज्र व पदी चिह्नं नास्ति तदुदाहरणं मूले भूयम्

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
अपमर्दिमद (टी.)	२ १	अकिमुसकुम्भ	२५१
अपाहतरके (टी.)	२६५	अकिमीत्यल (टी.)	२१७
अपूषमपुरा	१८८	अकिमिरञ्जस	१४२
अप्यवस्तुनि	.. ४	अकिमलवेर	१४६
अप्यसुजम	२७	अम्भेसम्भमे	२३४
अभिवाच	.. १८३	अर्लीकिकमहा (टी.)	२३२
अभिषेक	१३५	अवन्तिनाथो (टी.) ..	१७६
अमरसङ्गमनि (टी.)	१	अवितचमनो (टी.)	२४१
अमी ये हस्त ..	२५८	अविरक	२८९
अर्मु कनक	५२	अविरकर (टी.)	१ ६
अस्तुतमस्तुत	१४८	अवीनारी (टी.)	८
अम्भोजगर्भ (टी.)	१३३	अष्टप्यठ (टी.)	१३४
अनमेकपदे	५५	अस्त्यामहि (टी.)	२१४
अर्ध पद्मास	१६७	असंतोषदि	२४८
अर्ध प्रसूनो (टी.)	१३३	असंखनं सत्र	८७
अर्ध मूर्तगङ्गा	२८	असाधुदयमा	२३१
अर्ध स मुखा (टी.)	१९	असिमात्रसहा	२७७
अर्ध स रस	१ ५	असोडा सत्त्व (टी.)	१ ६
अवि जीवित	७९	असी मदु	१७५
अवि दीवर	२९५	अस्तुतरसी (टी.)	१९९
अवि पद्म	१४७	अस्म(अ)त्त्व	५४
अरम्भे नि (टी.)	९	अस्माकमघ	१६
अरातिनिष्क	२४५	अस्मान्साधु	९३
अरुचिनिष्ठ (टी.)	२९३	असिञ्जहीहि (टी.)	२९४
अरे रामाह	१९३	असिनेष क	७
अर्ध स एव (टी.)	८	अहर्नं सञ्जुज	१ ७
अर्चिते प्रकटी	१८५	अहमेव शुक्रः	१६८
अरुसङ्कल्पित	९३	अहं त्या नदि	२६८
अरुसङ्कित (टी.)	१२६	अहिषयमघ	१४१
अरुणारण	१७	अहो विद्या	२७२
अरुणत (टी.)	१७	अहो संसार ..	२५७
अरु स्थिता	५१	आकम्पितहि (टी.)	१२७

भाष्यसंग्रह (टी.)	११३	भाष्यसंग्रहित	१६४
भाष्यसंग्रह	१११	भाष्यसंग्रहित	१५
भाष्यसंग्रह (टी.)	११९	भाष्यसंग्रहित	१३९
भाष्यसंग्रह (टी.)	९७	भाष्यसंग्रहित	१
भाष्यसंग्रह (टी.)	२३	भाष्यसंग्रहित	३
भाष्यसंग्रह (टी.)	९	भाष्यसंग्रहित म (टी.)	११
भाष्यसंग्रह	२	भाष्यसंग्रहित हय (टी.)	१५
भाष्यसंग्रह (टी.)	११४	भाष्यसंग्रहित (टी.)	११३
भाष्यसंग्रह (टी.)	९	भाष्यसंग्रहित (टी.)	१७६
भाष्यसंग्रह (टी.)	६६	भाष्यसंग्रहित (टी.)	११३
भाष्यसंग्रह परे	१६	भाष्यसंग्रहित (टी.)	१२
भाष्यसंग्रह	११४	भाष्यसंग्रहित (टी.)	११७
भाष्यसंग्रह	१८९	भाष्यसंग्रहित	११७
भाष्यसंग्रह (टी.)	३३३	भाष्यसंग्रहित	१४२
भाष्यसंग्रह	३५८	भाष्यसंग्रहित मयन् (टी.)	१३५
भाष्यसंग्रह (टी.)	१३६	भाष्यसंग्रहित के	१६३
भाष्यसंग्रह	५१	भाष्यसंग्रहित के	१९
भाष्यसंग्रह	१७१	भाष्यसंग्रहित म (टी.)	११९
भाष्यसंग्रह (टी.)	१	भाष्यसंग्रहित मय	१५१
भाष्यसंग्रह (टी.)	१४	भाष्यसंग्रहित मय	३१
भाष्यसंग्रह मय	११	भाष्यसंग्रहित मय (टी.)	११९
भाष्यसंग्रह (टी.)	११७	भाष्यसंग्रहित मय (टी.)	१७
भाष्यसंग्रह	१४	भाष्यसंग्रहित	११३
भाष्यसंग्रह	९१	भाष्यसंग्रहित (टी.)	८
भाष्यसंग्रह (टी.)	६२	भाष्यसंग्रहित	३२
भाष्यसंग्रह मय (टी.)	११३	भाष्यसंग्रहित	१८४
भाष्यसंग्रह (टी.)	७	भाष्यसंग्रहित	५९
भाष्यसंग्रह मय	११	भाष्यसंग्रहित	७९
भाष्यसंग्रहित	१६९	भाष्यसंग्रहित	९२
भाष्यसंग्रहित	९	भाष्यसंग्रहित (टी.)	१२
भाष्यसंग्रहित	११५	भाष्यसंग्रहित	१६३
भाष्यसंग्रहित	१४८	भाष्यसंग्रहित	११७
भाष्यसंग्रहित (टी.)	७	भाष्यसंग्रहित	१७६

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
उत्तिष्ठन्त्या रता	३१४	उप-मु बभूव (टी.)	१११
उत्पन्नमणो ..	१	उच्छ्र-ई सरस (टी.)	९
उत्पत्तिर्नमद	२९७	उच्छ्रुर्ब कद (टी.)	९
उत्पादक क (टी.)	१	उष्णोद्धिताप (टी.)	१८१
उत्पुञ्जकमम	१५१	उत्पुता नम	२७५
उत्तिष्ठन्त्या रता	८६	एकतो इमर (टी.)	११९
उद्भवति वित	२६६	एकत्रासमर्ग	३ ४
उद्वात्मपिच्छ	१५१	एकत्रिधा वसति (टी.)	२९६
उद्धाररवचा (टी.)	२ ९	एकस्मिन्मयने	७
उद्दिष्टो रसा	१ १	एकस्मिन्मय तना	२६९
उद्दीप्यवगा (टी.)	१३९	एकं ज्योतिर्हर्षा (टी.)	१२९
उद्गोदर (टी.)	११	एकं ज्ञाननि (टी.)	११९
उद्गमोत्कृष्टिका	१९	एकस्मिन्मय (टी.)	११३
उद्गोदर	३६	एकस्मिन्मय (टी.)	१४
उद्गतपुष्पमा	३३१	एताद्या मक (टी.)	१३
उद्गोदरनिष्ठ	३ ३	एता पश्य पु	१९७
उद्दिष्टो रसा	५	एतेनाम्ना मयि (टी.)	११९
उद्गोदरस ..	३३५	एते कर्मम	९
उद्गोदरस ..	३३५	एते कर्ममयी वा (टी.)	२
उद्गोदरस ..	३३५	एते कर्ममयी वा (टी.)	२९७
उद्गोदरस ..	३३२	एते कर्ममयी वा (टी.)	४
उद्गोदरस ..	४९	एते कर्ममयी वा (टी.)	१५
उद्गोदरस ..	१३७	एते कर्ममयी वा (टी.)	८८
उद्गोदरस ..	१७७	एते कर्ममयी वा (टी.)	९
उद्गोदरस ..	२५२	एते कर्ममयी वा (टी.)	७
उद्गोदरस ..	१ ९	एते कर्ममयी वा (टी.)	२६६
उद्गोदरस ..	२५९	एते कर्ममयी वा (टी.)	११९
उद्गोदरस ..	४	एते कर्ममयी वा (टी.)	९७
उद्गोदरस ..	१३१	एते कर्ममयी वा (टी.)	२५७
उद्गोदरस ..	२ ४	एते कर्ममयी वा (टी.)	२६
उद्गोदरस ..	२४७	एते कर्ममयी वा (टी.)	१११
उद्गोदरस ..	३ ८	एते कर्ममयी वा (टी.)	१४६
उद्गोदरस ..	५	एते कर्ममयी वा (टी.)	३३३

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
कवमवलिप (टी)	२८	कसागरात् (टी.) ..	१२४
कवा यो संगमो	-- ४	कस्मिन्कर्मणि ..	-- १६६
कनककन्या	७६	कस्तु व प होह	३४
कपटविहीन	-- १८७	काङ्क्षुमुक्थेमत् (टी)	२१९
कपोके जानक्या (टी)	१३	काक्याः पुरो (टी.)	-- १२९
कपोके जानक्या (टी)	२९७	कातरकेशका	१७४
कपोककन्या	२४८	कान्ते उत्प	९३
कमबद्धमाहा (टी)	२२९	कर्म भवन्तु (टी)	-- १३
कमलहृदयपरे	२८६	कर्म कृतमद्य (टी)	-- २२९
कमकिमोमिदि (टी.)	२१४	कर्म खाह	१४६
करकिशकर्म	३१४	का विषया	२८७
करमा धरमा (टी)	१३३	कास्मीरीय (टी.)	१३
करिभवे वन्न (टी.)	-- २३७	काग्रनिमेषो (टी.) ..	१३
करिहोत्र संवा	१६१	काग्रमसि शुभ (टी.)	२२७
कदम्बरसप्तम	३२३	कि करोमि क	९६
करेय से रने	२१२	कि कि सिंह	९६
करोयि वास्तव (टी)	२२४	कि योरि मां ..	२३४
कर्कशमूर्ता ना (टी)	१३९	किविदुष्यि न	९
कर्कशुपकमु	२९	कि ददतु कि ..	२७२
कर्कोटः कोटि (टी.)	१२३	कि कोसव वि (टी)	१८२
कर्णान्तरं (टी.)	७	कि वृत्तमैः	२७६
कर्ण दृष्ट्य (टी.) ..	२९२	किमजनेवाच (टी) ---	१८
कर्तुमक्षमया (टी.) ..	१७८	किमपि किमिह (दा.)	१
कर्पूर इव	२७१	किमपि किमपि	७४
कर्पूरार्ण (टी.) ..	१३३	किमपेक्ष कडे	१६५
कर्पूरपूजिष (टी)	११९	किमीह किंवा (टी)	६
कठिकसुर (टी.)	६	किमुप्यतऽन	१६५
कटुं व ठवा	२८६	किमतापि यत्र (टी)	८
कठोपमेदि	-- १९३	किमग्यात्रं ज (टी)	१३८
कथितकराम्या	९१	किमकर्ममिव	९३
कथितकराम्या	२९७	कीति लार्क (टी)	३
कथा वैभवया	१४५	कुम्भे मन्दरा (टी)	१३५
कस्तुर्य मो कय (टी)	२५५	कुमुदकमल	२५६

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
कुमुदवनमप (टी)	१	क्षिति चकन्तो (टी.)	१११
कुण्डलीषाङ्गानि	२४९	क्षितिविजित (टी) ..	२१६
कुस स्वयस मू	२२८	क्षितिस्त्रिषि (टी.)	२१५
कुम्भाक्षिना ए	३ १	क्षितो हव्याव	११५
कुम्भममिन् (टी)	२६	क्षीण क्षीणोऽपि (टी.)	१००
कुम्भक्षिप्याव (टी)	२२९	क्षुद्र कषा मन्ध (टी)	२३९
कुम्भस्त्रं वा	१६८	क्षुद्र कोऽर्ध तप (टी)	१९०
कुम्भमद्यारम	.. २८९	क्षेप क्षोभो (टी.)	१२
कुम्भानुषय (टी.)	३३०	क्षमिष अर्ध	.. १५२
कुम्भोप्येस्तु (टी)	१ ४	क्षं वेऽम्बुजक्ष	४३
कुम्भकुपि (टी.)	१०८	क्षं वक्षो कम्भि (टी.)	१३४
कुम्भानसि ..	१५	क्षरेष क्षणित्वा	... २९६
कुम्भो वृष्टदेव	३१५	क्षरुजम्भू (टी)	१३३
कुम्भास्तनरक्ष	२९	क्षोभो क्षमि (टी.)	२१९
कुम्भेक्षान्ध	८	क्ष्वातिक्षम्पन (टी.)	२२३
कुम्भार एव (टी)	१३१	क्षयनयमनक्षीष (टी.)	१२
कुम्भेर्मा कुम्भि	२२९	क्ष्यातीरे क्षिम	.. ८
कुम्भिक्ष्मिन्	६६	क्ष्यातीनां क्षिति	२२०
कुम्भक्षपीरे (टी.)	१४	क्ष्यो नय क्षुभा	२५१
क्षोप्यक्षोमक्ष	२१	क्ष्यस्तव्य क्षि क्ष (टी.)	९
क्षोपान्धानिति (टी.)	९	क्ष्यमन्त्रिषु (टी) ..	१३४
क्षोऽर्ध क्षारि ह	२३४	क्ष्यमिन्त्रिषु	३३३
क्षोराक्षिण	१८९	क्ष्यमन्त्रिषु (टी)	१३
क्षोऽर्धक्षार स	२८०	क्ष्यमन्त्रिषु (टी)	२६८
क्षोऽर्धक्षार कक्ष	२८०	क्ष्यमन्त्रिषु	५१
क्षोऽर्धक्षार प्रक्षर	२३३	क्ष्यमन्त्रिषु	१४
क्षोऽर्ध प्रभो स (टी)	१२५	क्ष्यमन्त्रिषु	.. ३ ५
क्षोऽर्धक्षाराम	२०	क्ष्यमन्त्रिषु	२४९
क्षोऽर्धक्षार प्रक्षर	१६०	क्ष्यमन्त्रिषु	१
क्षोऽर्धक्षाराम	२५३	क्ष्यमन्त्रिषु	.. २०९
क्षोऽर्धक्षाराम	८६	क्ष्यमन्त्रिषु	३३०
क्षोऽर्धक्षाराम	२४१	क्ष्यमन्त्रिषु	२५३
क्षोऽर्धक्षाराम	१९६	क्ष्यमन्त्रिषु	१२

पुष्पाङ्क	पुष्पाङ्क
पुष्पार्ममर	१ १
पुष्पपरवरा	१७
पुष्पमयी (टी.)	१७८
पुष्पमयी वा (टी.)	१३३
पुष्पमि वाम	६९
पुष्पमि वेनामी	१८५
पुष्पमिरेड (टी.)	१३१
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३५
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३
पुष्पे वाहीक (टी.)	१९५
पुष्पे वाहीक (टी.)	१८३
पुष्पे वाहीक (टी.)	३२८
पुष्पे वाहीक (टी.)	३४
पुष्पे वाहीक (टी.)	७८
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३४
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३४
पुष्पे वाहीक (टी.)	२१४
पुष्पे वाहीक (टी.)	६
पुष्पे वाहीक (टी.)	३१३
पुष्पे वाहीक (टी.)	१९
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३
पुष्पे वाहीक (टी.)	२११
पुष्पे वाहीक (टी.)	१२७
पुष्पे वाहीक (टी.)	१९
पुष्पे वाहीक (टी.)	७७
पुष्पे वाहीक (टी.)	१२९
पुष्पे वाहीक (टी.)	१२७
पुष्पे वाहीक (टी.)	१६८
पुष्पे वाहीक (टी.)	४८
पुष्पे वाहीक (टी.)	१८६
पुष्पे वाहीक (टी.)	५
पुष्पे वाहीक (टी.)	२५४
पुष्पे वाहीक (टी.)	५
पुष्पे वाहीक (टी.)	१९५
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३३
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३३
पुष्पे वाहीक (टी.)	१९७
पुष्पे वाहीक (टी.)	१९९
पुष्पे वाहीक (टी.)	३२७
पुष्पे वाहीक (टी.)	१६५
पुष्पे वाहीक (टी.)	२१३
पुष्पे वाहीक (टी.)	१६२
पुष्पे वाहीक (टी.)	१३४
पुष्पे वाहीक (टी.)	१७७
पुष्पे वाहीक (टी.)	१ ६
पुष्पे वाहीक (टी.)	१२६
पुष्पे वाहीक (टी.)	१४३
पुष्पे वाहीक (टी.)	१
पुष्पे वाहीक (टी.)	८
पुष्पे वाहीक (टी.)	८
पुष्पे वाहीक (टी.)	१५
पुष्पे वाहीक (टी.)	२१५
पुष्पे वाहीक (टी.)	१७९

	पृष्ठाङ्क		पृष्ठाङ्क
असुममममा (टी)	१३४	तरेहं मतमिति	५५
असु रमन्ते उरवा	१५१	तद्वर्गं नरि सु	१५१
असु पर पस्य (टी)	१३	तद्वर्गमिमुक्तं	११
अहि धनुकुम्भं	१८५	तद्वर्गेन्दुबिम्बे (टी)	१२१
अं अं करे सि अं	३११	तद्वर्गोऽसहस्रो	१५६
अ ममह सं	२८८	तद्वर्गमा इव (टी)	१३
आयेष्व बपुरे (टी)	२१५	तन्वही नरि (टी)	९
अितान्ता बान (टी)	११९	तपस्विमिर्वा	१६७
अितेन्द्रियं	१४४	तस्मात्स्वाम्यं	१८४
अीवितार्थ	३१	तमेकमवधी (टी)	१२७
अुगोपास्मान	१७२	तरङ्गव दणो	१५३
ओ टीए महर	२८२	तरन्तीबाह्यानि	३९
ओटीरसात्म	१४६	तरक्यसि दसं (टी)	३३८
पयोत्कापूर (टी) ..	१३३	तस्यछप्पनमिमे	३७
ओस्त्र मीकि	२६८	तव कुमुमधर ...	१५२
ओस्त्रां किम्प	१४७	तव वषवष (टी) ...	१३
ओस्त्रेव वचना ...	२४९	तव प्रसादात्कु	१८७
पञ्चदु वक्त्रे	३१५	तव सतपत्र (टी)	१५
हुम्भिन्नु	२४२	तवन्ननमिवा	२४७
बह सुह प	३३	तस्य च प्रव ..	२८३
बोलेर्दे अयो	३६	तस्मादिपात्रे	१६
ततोऽद्वयपरि	२९	तस्मादिजातं ..	२९
तत्पत्रदेव धधि (टी)	५	तस्यावाम्बुध	२६८
तत्पत्रदेव धधि (टी)	५	तं कृपापुद्ग	१७१
तत्राप्यरे (टी)	१२९	तं ताव सिरि	४
तरव भीटावत	२२३	तं ठिमसवम्भि (टी)	३३४
तारंकेतपृहं (टी)	३८	तं धंगुसधुरमु (टी)	१५
तयामूला	३६	तातामग्नय (टी)	१७९
तयामूले त (टी)	१२२	तापापहारच (टी)	१३
तयामूदसा	३५	तापीनेय ..	४७
तवा हि वधने	३१६	तामुतीर्ष मत्र (टी)	१५
तवात्म निर्वा (टी)	३	ताम्बुक्कपुत	१५८
तविद्वमरम्प य (टी)	२९४	ताम्यस्यामय (टी)	९

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
पारे सरसमुष्ण (टी)	२२३	त्वं विनिर्मितम् (टी)	२१५
पामा जायन्ति	१४४	त्वं समुद्रम्	२१
पामै सिद्ध	५४	त्वं साक्षात् ज (टी)	२२४
पासां दुःपथात्	२४०	दक्षिणो दक्षि (टी)	१२९
पासां मापय (टी)	१३	ददधाते जनी (टी)	११
विष्टन्त्या जनसं	१५	ददद्धारदेय (टी)	२०
विष्टन्त्योपवशा	८५	ददौ सर पञ्च	११
टीक्ष्ण रक्षि (टी)	१३१	दन्तकृतानि	११८
टीक्ष्णानिपद्य	९३	दर्पमे च प	८८
टीक्ष्णान्तरेषु ..	११९	दक्षिणम्	१४१
टीक्ष्णे तनीये	१४५	दक्षिणम् (टी)	१३
टीक्ष्णे तोयम् ..	९९	दक्षिणम् (टी)	१२९
दुह बद्धस्व	५१	दक्षिणम्	२७
दे ककुत्स्वपृ (टी)	१९०	दक्षिणम्	२४
दे गम्भस्ति महा	२२०	दक्षिणम्	२८०
दे ठामहयच्छम्	१	दक्षिणम् (टी)	१५
दे इष्टिमात्र	१९	दादवरत्न रत्न	२२
देनादरोक्ताप्रम (टी)	१५	दादविदधेष्टि	२१९
देउद्वैर्वाप्त	१९१	दिध्यातद्वय	१४९
दे पाण्ड्या (टी)	८	दिध्यातद्वय	२७६
दे हिम्यन्त	१५	दिध्यातद्वय	२९७
प्राप्तकुम्भ (टी)	४८	दिध्यातद्वय	१९८
त्वत्प्राप्ता	१२	दिध्यातद्वय	१२१
त्वत्प्राप्ति (टी)	१२२	दिध्यातद्वय	७६
त्वत्प्राप्ता ज (टी)	१२४	दिध्यातद्वय	२७१
त्वदीयसुखम्	१२	दीर्घाङ्गुली (टी)	११
त्वद्दुःखामवस्था	२३	दुर्गारा सरथा ..	२८५
त्वद्भिप्रयोगे कि (टी)	११	दुर्गारा	१३
त्वन्मुख त्वन्मुख	२४०	दुर्गारा ..	९
त्वन्मुख देव पा (टी)	१२६	दुर्गारा ..	९१
त्वन्मुख र्दन्तर्वा (टी)	१२९	दुर्गारा ..	९७
त्वन्मुख विद्वद्	१३९	दुर्गारा ..	१२५
त्वं वादे साधु (टी)	२२२	दुर्गारा ..	१५४

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
इडा ध्वं नि (टी)	१२१	इविजमापदि	१४१
इडिर्वाधृतवर्षि (टी)	१२१	हुमोद्गवाणां (टी)	१३५
इडिस्तुनीकृत	१२७	शोभाभरवाम	१६९
इडिः शेषवम	१५	इवं गतं संप्रति (टी)	१३८
इडिः साकसता	३१	इरोपोगत	३७
इडि हे प्रति	३५	इतिगुरपि सद् (टी)	५
इडे ओषव	८६	इतिमुमुक्षुश्च (टी.)	१३१
इडा प्रमुज्य	१६४	इतिव्योभि (टी)	१२९
इडिअसम	७	इतिपतां मूढ	२१
इडा वग्वं (टी)	१३९	इतिपान्तराणां (टी)	१२८
इडा वग्वं	२७२	इतिपाम्यछाव (टी)	१२७
इ आ पसीव	३९	इति वक्रवर्ती (टी)	७
इपीइवैवीह	१६९	इतिमूर्ताव्य (टी)	१६
इत्याव्यव्यवधा (टी)	२२	इत्यस्याव्यव्य	२४२
इत्य कति वरं	१५७	इत्तिमिहस्य	१७
इया वैवी	९	इतीवैकममो	८९
इत्यानां वन्दनो (टी)	२१७	इत्यथेति इति	२७२
इत्यानां मानसी (टी)	३१७	इत्युः सिन्ध्या	२८४
इत्याद्वारवीम्युद् ..	३२	इत्यो किं स	३३
इत्यार्चनरत	८२	इतीरो विनीतो ..	१४७
इति त्वा वे (टी)	२१३	इतीवित्तु (टी.)	३३९
इतीमाव गमि	२५३	इतीवित्तु	३२५
इतीलीकृत (टी)	१२२	इतीकृत्य (टी)	१३४
इति वर्यध (टी)	९७	इति वर्यधन	२८७
इत्या सागोद् (टी)	२२५	इतिव विद्या	१५
इत्य सोऽवमरा (टी)	१७७	इति केवलं गाति	२४
इत्य सोऽवम	२३	इत्यवस्थित (टी.)	७
इत्यावते हि (टी)	११	इत्यव वर	३३
इतीम्वीरितम (टी)	१४	इत्य विम्यना ..	३२३
इतीम्ववधि	३२	इत्य मेऽवमप्य	३८
इत्यासी (टी)	७	इत्यव वर	२६६
इतिपद्ममि	१२६	इत्यवमरिच (टी)	२८२
इतिपान्तर (टी)	११	इतीवर्ण क (टी)	१३

	पृष्ठाङ्क		पृष्ठाङ्क
पञ्चसि अम्ब (टी)	२८३	पाताममिब	१९८
पठिते पठह	१९४	पातु नो ममवा	२११
पत्त नि अम्ब	१४६	पादम्यासकृषि (टी)	१५
पल्लु शिरधम्ब	२१३	पानेऽम्बसोः सुर(टी)	१२२
पद्मस्य कपा	२१३	पाबादुधम्बपाटी(टी)	२२
पनसाधि बडु (टी)	११५	पिबसुदसर्पक (टी)	९९
पन्थिव न एरव	४१	पिबदमाहार (टी)	११३
पद्मस्त्रिनीना ये (टी)	२१७	पिनाम्बिने नम (टी)	२१३
मयोबरमरा	२१५	पिहिते काराम्ब(टी)	१२
मयोबरारवा (टी)	२१३	पुत्रहृयेम्ब	४९
परमा वा तपो (टी)	२२२	पुत्रागरोत्र (टी)	१११
परमा वा समु (टी)	२१३	पुराणि बर्सा	२६६
परवचनमात्म	२१५	पुष्पकिवा म (टी)	११९
पदपुस्तकपगी	२१२	पुर्ण प्रवासो (टी)	१३
परापञ्चरविपु	१४९	पुष्प-काळतिपा(टी)	९
परापे व पीडा (टी)	२५७	पुम्बोकिवा कू (टी)	१३३
परिबतघतकाण्ड (टी)	१९७	पुस्तकाणि प्रवि	२५९
परिपम्बिमयो	२४४	पुष्पगुह्यम्	२४३
परिप्रमम्बुस (टी)	१३७	पुष्पचर्तकर	१९७
परिवर्द्ध विष्णु (टी)	२३४	पुष्प छात्र (टी)	७
परिस्फुरम्मीन	९५	पृथिवि स्त्रिणी (टी)	१५१
परिहरदि रति	११८	पुत्रेण चक्र (टी)	१९९
पद्मोपस्वस्त्रि	२७५	पेसम्बमपि घ (टी)	२६९
पद्मासपुष्पकव	११	पोडमहिम्बम	२८७
पद्मोदेन बहूनां (टी)	३३९	वारस्मकोब (टी)	१३१
पद्मात्पर्वस	१८६	पीसरकाः न (टी)	१७८
पद्मात्पर्वस	२६६	प्रकरपमात्रक	३२
पद्मामि ठा	९५	प्रहपातवल्गु ..	३१
पद्माम्बवडु	१६६	प्रहपातवल्गु	३२२
परदेवधिय (टी)	१६	प्रहा नव	३
वाग्ने बहूना	७५	प्रगबहुपिता	७३
वाग्नेमम्बन (टी) ..	१२३	प्रनिष्टदुपत्त (टी)	८
वागवातु रथ	२१	प्रनिमदीर्गु प्रग ..	२८६

	पृष्ठाङ्क		पृष्ठाङ्क
प्रतीक्यसाधो (टी)	१५८	पारुषीमूढ (टी)	१
प्रतीक्यमार्ग (टी)	-- २६	पारुषीमूढ (टी)	१२७
प्रसन्नप्रमत्त	१५६	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नप्रमत्त	१५६	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नपरिचो	१५३	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नः प्रसन्नो	२१	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नते प्रोक्तम् (टी)	१५७	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितमयेवे (टी)	२२३	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसरति की (टी)	१९	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसारे वर्तक	११९	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम	१८७	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितमोके	-- ३	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितमपि नि	३२४	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम	१४७	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम	१३१	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम	२५८	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम (टी)	२३३	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम	१८८	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम	३६	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम (टी)	१८	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम स	-- १८८	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितमो (टी)	१३१	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम (टी)	११	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम	१४४	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम (टी)	१५६	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रसन्नितम (टी)	२	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रोन्मादमन्टी (टी)	१३१	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रोन्मादमन्टी (टी)	२ ५	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रोन्मादमन्टी	१५८	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रोन्मादमन्टी	१५	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रोन्मादमन्टी	३२३	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रोन्मादमन्टी (टी)	९	पारुषीमूढ (टी)	१४९
प्रोन्मादमन्टी	२७	पारुषीमूढ (टी)	१४९

पृष्ठाङ्क	पृष्ठाङ्क
मण्डकेन तु य	३१८
मन्मथि कौरव	१ ८
मन्मथर (टी)	१
मन्मथर दय (टी)	३३७
मन्मथर्य (टी)	९
मन्मथर्यमथ (टी)	१९४
मन्मथ जनमति	३५५
मन्मथरमिनि (टी)	३५
मन्मथे जन्मही (टी)	१२७
मन्मथर्य	५९
मन्मथर्यकं चार	१३३
मन्मथरोगहीन	८९
मन्मथर्यहीन	२ ४
मन्मथर्यहीनक	३१४
मन्मथर्यहीन (टी)	२
मन्मथर्यहीन (टी)	११
मन्मथर्यहीन (टी)	१३५
मन्मथर्यहीन	२६५
मन्मथर्यहीन (टी)	२९४
मन्मथर्यहीन	२७
मन्मथर्यहीन (टी)	१३१
मन्मथर्यहीन	१६३
मन्मथर्यहीन (टी)	१५
मन्मथर्यहीन	१ ८
मन्मथर्यहीन	२१
मन्मथर्यहीन (टी)	१९९
मन्मथर्यहीन	१ ९
मन्मथर्यहीन (टी)	१९३
मन्मथर्यहीन (टी)	९
मन्मथर्यहीन	१६९
मन्मथर्यहीन	१२
मन्मथर्यहीन	१८६
मन्मथर्यहीन (टी)	१८१
मन्मथर्यहीन (टी)	१३२
मन्मथर्यहीन (टी)	१३३
मन्मथर्यहीन (टी)	१३४
मन्मथर्यहीन (टी)	१३५
मन्मथर्यहीन (टी)	१३६
मन्मथर्यहीन (टी)	१३७
मन्मथर्यहीन (टी)	१३८
मन्मथर्यहीन (टी)	१३९
मन्मथर्यहीन (टी)	१४०
मन्मथर्यहीन (टी)	१४१
मन्मथर्यहीन (टी)	१४२
मन्मथर्यहीन (टी)	१४३
मन्मथर्यहीन (टी)	१४४
मन्मथर्यहीन (टी)	१४५
मन्मथर्यहीन (टी)	१४६
मन्मथर्यहीन (टी)	१४७
मन्मथर्यहीन (टी)	१४८
मन्मथर्यहीन (टी)	१४९
मन्मथर्यहीन (टी)	१५०

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
८७	यस्य प्रश्नोप	१७५
९	यस्याशोऽप (टी)	१४
१२३	यस्या बीजमहं	१५१
२२४	यस्यामुखाद्य (टी)	११९
११८	यस्यारातिनि (टी)	८
१३३	यस्यावमस्य शुद्ध (टी)	१७८
४९	यस्यावर्जवतो	२७७
१२७	यस्याङ्कुरति (टी)	१९६
१३९	यस्योत्तमां (टी)	१२७
१३	य सर्व कयति (टी)	१८०
१५२	य स्वकीकृत (टी)	१७७
७	या कस्मिन्नात्रा (टी)	१३
३४	या कस्मिन्नात्रा (टी)	१३३
३४	याते योत्रवि	८५
१३५	याते इतरवर्षी	७३
१३१	यावमानवमान	२२
९	यादाति हे (टी)	१२९
१५८	या मित्रा सर्व	४३
११८	यान्स्या सुद्ध (टी)	१८
१६९	याम इव वाति	१४६
१२२	यान्दव पदा	१६५
१४	युधिष्ठिरको (टी)	१३
११	यैव चक्षुष्य (टी)	१४
२७८	यैव चक्षुष्य	१५९
१४३	यैव स्वकीकृत (टी)	१७६
१५८	ये नाम कस्मिन्...	१७४
६७	ये पूर्व यवसू (टी)	१६९
१२२	ये चाम्स्याम्बुद	२५७
३१९	येवां तात्रिद	१५४
१५	येवां मयै म (टी)	१३३
१२९	ये सेतोपयु (टी)	१९५
३८	येराद्य सा न (टी)	२५६
१२९	ये चान्तराय	६९
८७	यस्य प्रश्नोप	१७५
९	यस्याशोऽप (टी)	१४
१२३	यस्या बीजमहं	१५१
२२४	यस्यामुखाद्य (टी)	११९
११८	यस्यारातिनि (टी)	८
१३३	यस्यावमस्य शुद्ध (टी)	१७८
४९	यस्यावर्जवतो	२७७
१२७	यस्याङ्कुरति (टी)	१९६
१३९	यस्योत्तमां (टी)	१२७
१३	य सर्व कयति (टी)	१८०
१५२	य स्वकीकृत (टी)	१७७
७	या कस्मिन्नात्रा (टी)	१३
३४	या कस्मिन्नात्रा (टी)	१३३
३४	याते योत्रवि	८५
१३५	याते इतरवर्षी	७३
१३१	यावमानवमान	२२
९	यादाति हे (टी)	१२९
१५८	या मित्रा सर्व	४३
११८	यान्स्या सुद्ध (टी)	१८
१६९	याम इव वाति	१४६
१२२	यान्दव पदा	१६५
१४	युधिष्ठिरको (टी)	१३
११	यैव चक्षुष्य (टी)	१४
२७८	यैव चक्षुष्य	१५९
१४३	यैव स्वकीकृत (टी)	१७६
१५८	ये नाम कस्मिन्...	१७४
६७	ये पूर्व यवसू (टी)	१६९
१२२	ये चाम्स्याम्बुद	२५७
३१९	येवां तात्रिद	१५४
१५	येवां मयै म (टी)	१३३
१२९	ये सेतोपयु (टी)	१९५
३८	येराद्य सा न (टी)	२५६
१२९	ये चान्तराय	६९

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
बोधिगम्यं शुभा (टी.)	२१३	उत्तमतरमनो	३२९
बो धोपीजनवत्त (टी.)	२३२	उत्तमात्त सरो ..	३५१
बो बन्धे व्याप्त	२८३	उत्तमतममपा (टी.)	१९७
बो मावधीमुकु (टी.)	१३३	उत्तमात्तम	५५
बो व- बन्ध (टी.)	२ ५	उत्तमात्तम	३
बोडमिदम्य (टी.)	१८२	उत्तमो रसम (टी.)	१२७
बोपिठामदि	१३६	उत्तम्यममि (टी.)	१ ४
रहकेलिङ्गि ..	५६	उत्तम्यममि (टी.)	२६१
रहत्तल	२	उत्तमात्तमे	५४
रह्माधोकहृषो	१६९	उत्तम्यदीव तमो	२९
रह्मपुंरा बलसि	२७३	उत्तमात्तमरसा	१६
रह्मतरह्मममि (टी.)	१५	उत्तमात्त (टी.)	५९
रह्मिदीहापुते	३१२	उत्तमात्त	१८
रह्मस्वमममम	२७८	उत्तमात्तम (टी.)	१९६
रह्ममि बोधम (टी.)	६३	उत्तमात्तम विम (टी.)	१४
रह्मिदममम	४३	उत्तमात्तममि (टी.)	१ ४
राममममम (टी.)	११४	उत्तमात्तमि	१७३
रामोपकारमु	३९	उत्तमात्तमम	१८९
रामोपमिद ते	१४३	उत्तमात्तममि	१९९
रामो मानमम (टी.)	१७६	उत्तमात्तम पर	१९३
रामे सारं ममु	२८७	उत्तमात्तम विम	३३
रामिदमिदम (टी.)	१३३	उत्तमात्तमम	१९५
राम ॥३॥ रघुमो	२५५	उत्तमात्तमम (टी.)	९७
रामममम	११८	उत्तमात्तममि ..	१ ८
रहता कुत हन (टी.)	१५१	उत्तमात्तम (टी.)	१९३
रहिरमिद	४२	उत्तमात्तमि (टी.)	१३
रह्मिद रोहती (टी.)	१२६	उत्तमात्तमम (टी.)	१४
रह्मिदमिदमि (टी.)	१७९	उत्तमात्तमम (टी.)	२९८
रोहितमम (टी.)	१३३	उत्तमात्तमम ..	१७१
रह्मिदमम (टी.)	१३५	उत्तमात्तमम ..	३ ४
रह्म रागम	१४५	उत्तमात्तमम	८७
रह्मिदमम (टी.)	१३३	उत्तमात्तमम ..	१५३
रह्मिदमम (टी.)	३४१	उत्तमात्तमम	१ ४

	पृष्ठाङ्क		पृष्ठाङ्क
वसन्ते शीत (टी.)	१३	विस्मयभूमि (टी.)	१२७
वसन्तम्	१८	विचरीवरण (टी.)	२८
वह्मन्तमा ..	३	विचित्र्य भाषा (टी.)	२१
वाक्प्रपञ्च ..	१५६	विचित्रपत्र (टी.)	१९
वाक्प्रविव (टी.)	१०	विच्छादना (टी.)	५८
वाक्प्रविव	१७१	विचित्रपत्र (टी.)	८
वाक्प्रविव	३८	विचित्रमित्र	२११
वाक्प्रविव	२८८	विच्छिन्नमित्र	३१५
वाक्प्रविव	१	वीराच रमणी	४७
वाक्प्रविव	१५५	व्याप्ते न विद्या	९८
वाक्प्रविव (टी.)	१	विचित्रमित्र	११
वाक्प्रविव	१९	वेदापने स ह्य (टी.)	२१८
वाक्प्रविव (टी.)	११४	विद्यावेदगुरु	३२४
वाक्प्रविव स्फुर (टी.)	२७५	विद्येरीरी (टी.)	२१५
वाक्प्रविवमीरा	२१७	व्योदित ओष	२१४
वाक्प्रविवमि (टी.)	१३१	व्योदित	८८
विद्यसंतरमित्र (टी.)	२६	व्यानामस्तु	३२३
विद्यसंतरमित्र (टी.)	२९१	व्यानामस्तु (टी.)	२७९
विद्यसंतरमित्र (टी.)	१२३	व्युत्पन्नमित्र (टी.)	१३४
विद्यसंतरमित्र (टी.)	१३३	व्योम वातर (टी.)	१३१
विद्यसंतरमित्र (टी.) ..	१३५	व्योम वातर	१५४
विद्यसंतरमित्र	२८६	व्योम वातर	१४४
विद्यान्तर (टी.)	१७६	व्युत्पन्नमित्र (टी.)	१९
विद्येवागुम्भुषी	११३	व्युत्पन्नमित्र	२६४
विद्येवागुम्भुषी	१२७	व्युत्पन्नमित्र	४
विद्येवागुम्भुषी	१५१	व्युत्पन्नमित्र (टी.)	१
विद्येवागुम्भुषी	२७२	व्योम वातर (टी.) ..	२१
विद्येवागुम्भुषी	३१९	व्योम वातर	१७२
विद्येवागुम्भुषी	१६५	व्योम वातर	२२३
विद्येवागुम्भुषी	११४	व्योम वातर (टी.) ..	१३४
विद्येवागुम्भुषी (टी.)	१३९	व्योम वातर (टी.)	६
विद्येवागुम्भुषी	२४८	व्योम वातर	२९१
विद्येवागुम्भुषी ..	२८९	व्योम वातर (टी.)	२८९

आकास्मेरं (टी)	११९	सकलमहीभृत् (टी)	११९
शिखरिणी क (टी)	४६	स किङ्करप्रभु (टी)	११९
शिखाभक्त	१ १	स राजरीय (टी)	१११
शिखमुखे सङ्ग	११७	सर्ग अणुरिषा	१५७
शिखिबाधपि	१७१	स गत स्थिति	९८
शिखिराधपि	४९	स चिह्नप्रकाश (टी)	९७
शीतांशोरमु	१११	सनेह शूरहि (टी)	४६
शीतप्रभाप्रति	१७	सप्तमबद्धो (टी)	११८
शीतपद्मम्बु	१७७	स तत्त्वदर्शना	११६
शब्दं वाचयद्	१६	सर्ग तमस सर	१६९
शायन्तु नीररी	११६	सर्ग सन्देहमा	११३
शब्दं शायन्तु शं	११३	सर्ग सम्प्रकाश	१३८
शङ्कराहासमर्ज	११९	सत्कारम्भरतो	१११
शङ्करी मिरिजा	११	सत्कारम्भरतो	११९
शङ्कोत्थातमुचः (टी)	११८	सर्वविद्यापात्र	१७५
शेतां हरिर्मेस्तु (टी)	११	सर्वप्रोति पति (टी)	११९
शिवस्मृतिपि	७९	सर्ग मज्जे बाता	१८४
शिवेन्द्रप्रतिपत्ति	१८१	सर्वान्धजगता (टी) ..	११३
शिवदेव्यस्त (टी)		सर्ग्या परप्रति	७३
शोकेन (टी)	५८	सर्गि पति	११६
शोमान्धो मन्त्र (टी)	११५	सर्गि हरिचर्च (टी)	१३७
श्वामाकाई	११	स पातु शो बस (टी)	१ ६
श्वामां श्वामाभि	११३	स पातु शो बस (टी)	११३
श्वामां मित्र (टी)	१७	समाप्त तादृशां (टी)	१९
श्वामेन्द्रैषु (टी)	११९	सम्भूतं कर	११३
शिव कति (टी)	११३	समदमतद्भुज	१
धीपरीक्षा	१ ७	समदमतद्भुज (टी)	१ ६
श्रुतिसमविक	१९	समानयममर्षा	११३
श्रुतेन श्रुतिर्ष ..	१८९	समुत्थिते जनु	११३
श्याम बाणजक	१ ६	सम्प्रकाशतम	१५८
शोकाभावाक ..	११९	सर्ग्यं चेतनि (टी) ..	११४
स एकजीवि	१७	स बस बसकण्ठ	१३८
स एवमुक्तम	१ ७	स रजे सरजेन	११४

श्रीमद्भागवत (टी.)	पृष्ठाङ्क	श्रीमद्भागवत (टी.)	पृष्ठाङ्क
सो मत्पि पृथ	११५	सात्त्विक प्रतिभा (टी.)	१
सोऽपूवो रसना (टी.)	१५	सिद्धति कृतति	१५६
सोऽनं करका (टी.)	१६	स्वेदाम्मकपि	१ १
सोह वय कम्प	११४	हंस प्रवच्छ (टी.)	६
सौबाहुद्विजते (टी.)	१४६	हंस प्रवच्छ	१६
सौन्दर्यस्य सरहि	१८९	हंसाण्य सरोहि	१५५
खनकपर्वर (टी.)	१५	हंसो प्याहु	१४३
खमजयनामिरा	१२६	हंसो भिग्नसखे (टी.)	९
खगबुध्मधु (टी.)	१८	हन्ता हन्तराटी (टी.)	१ ९
स्तेनतास्तेनता (टी.)	११४	हस्तुमेव प्रह	१८५
स्तुम् कं वामा	१ ३	हस्तो वयं हा (टी.) ..	११४
स्त्रिय प्रकृति (टी.)	११९	हरहासहराबास (टी.)	१२६
स्त्रीणां केतक (टी.)	१	हरे कुमारोऽपि (टी.)	१९८
स्त्रीप्रसा वतुर	१२	हरे लघारे वे (टी.)	११२
स्त्रीमेवनापह	१२१	हर्म्य रम्यं (टी.)	११४
स्पृष्टावस्मात् (टी.)	१३४	हस्तप्रवच (टी.)	११६
स्निग्धस्नात्मक	४४	हा विन्सा कि	१६२
स्निग्धिपिच्छकम्प	११२	हा गुप हा गुप ..	१४८
सोह समानिध (टी.)	१८१	हास्यार्थ प्रेरण	१२८
स्पृष्टते वक्षिणं (टी.)	१७५	हिममक्षिण (टी.)	४८
सृष्टि तिग्मद	१४२	हिमवन्म्य (टी.)	१२८
सुरवहृत	१८६	हिरम्मावी सा	१४८
सृजंद्रुजसहस्र	१९६	हिरम्माक्षिणु (टी.)	६
सरदवपुमिनि	११२	हुमि नवह (टी.)	५२
कारनवमदी	७२	हृदये ननुपि	१६८
मितं किञ्चिन्	११	हृदये नसतीति ..	७१
स्पृष्टा वभिज (टी.)	११२	हे मापराज (टी.)	१५
सकस्यदाम ..	१८	हे लक्ष्मण	१५३
यका मितम्बा	१७१	हेमपि कम्प (टी.)	४९
स्रोतस्समाधि (टी.)	११३	हे सततमया (टी.)	११७
सन्निपत्य	११	हे हस्तक्षिण (टी.)	१७६
सपिदि वाव	१८५	हे हेममजित (टी.) ..	१८
सर्व न पत्र	१३१	होई न गुणगु	१५२
		हिवा मर्वसा (टी.)	११२

